КНИГА
105

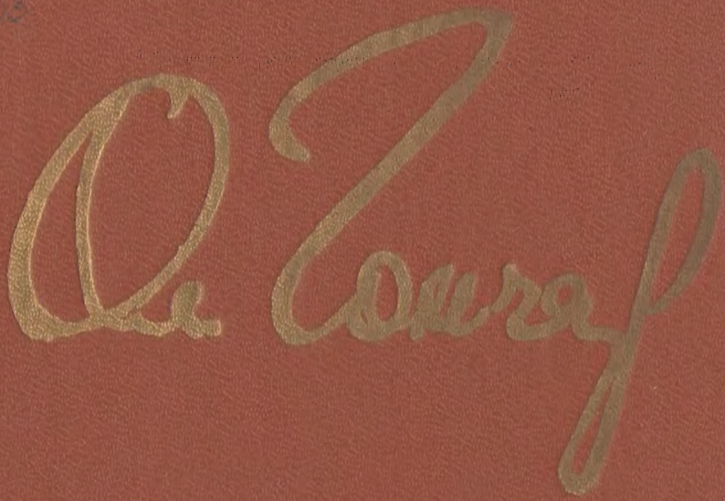

Олесь Гончар

ТВОРИ
В СЕМИ
ТОМАХ

ОЛЕСЬ ГОНЧАР

ТОМ ПЕРШИЙ

Фронтові поезії

Прапороносці
Трилогія

Новели

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1987

84Ук7
Г65

В первый том произведений
выдающегося украинского
советского писателя,
лауреата Ленинской,
Государственных премий СССР
и Государственной премии
Украинской ССР имени Т. Г. Шевченко
Олеся Гончара вошли фронтовые поэзии,
широко известный роман-трилогия
«Знаменосцы»
и новеллы «Модры Камень»,
«Весна за Моравой»,
«Илонка», «Горы поют»,
«За миг счастья»,
«Парень с плацдарма».

Передмова
Івана Драча

Примітки
Віталія Коваля

Г 4702590200—223
М205(04)—87 передплатне

© Склад, передмова,
примітки,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро»,
1987 р.

Олесь Гончар — на відстані серця

Є в літературі імена, без яких годі уявити саму літературу. От і нам, сучасникам Олеся Гончара, неможливо уявити собі буття нашої рідної культури без його обов'язкового теплоносного імені. Так провесінь лісову не уявити собі без пролісків, без нурту березових соків, так жнивну пору годі бачити без тугого колихання колосків, без їх солодкого музичного шемрання, так шалена гроза і грозою ніколи не стане, доки не впережеться вогняним поясом шовкової блискавки. А що наша сучасна література, а коли чесніше казати, то вся сучасна українська культура щільно вперезана його неповторним тугим шовковим іменем, то в цьому твердженні буде всього-на-всього правда.

Адже, шановний читачу, вже кілька поколінь твого роду живуть в атмосфері, твореній подвижництвом його ясного духу і вражаючої працездатності. Хто з нас на шкільній лаві не пройшов через школу його романів, але отроцтвом і юністю не вичерпались наші зацікавлення: недавно всі ми були прилучені до музики опери Олександра Білаша «Прапороносці» і старанністю свого прослуховування допомагали першій ході нового музичного явища.

А що вже казати про самі літературні твори, то «Прапороносці» і «Тронка», «Твоя зоря» і «Людина і зброя», «Таврія» і «Перекоп», «Бригантина» і «Берег любові», «Собор» і «Циклон», «Ніч мужності» і «Чорний яр» — адже з цього неповторного живла духу складаємось усі ми, наповнені його місткістю і чарівністю, його снагою і незахищеністю [1].

Можливо, як нікому з відомих тобі людей, знаних отак зблизька, впритул, на відстані серця і руки, притаманне О. Гончару поєднання, здавалося б, непоєднуваного, поєднання полярностей, але на такій високій градусності, на такій карколомній віддаленості одне від одного. Туга статурна сила, владний блиск очей — і неймовір'я ніжності, якась одчайдушна незахищеність первоцвіту, чиста довірливість бруньки, простягнутої тобі назустріч з відчайдушною безборонністю. Як це може бути не просто-таки поєднано, а просто-таки злютовано в одній іпостасі, в одній людській особистості? Як це сплетено в одному сплетиві, як це зрощено в одній органічній,

---

[1] Зазначимо, що твори письменника в країні видавалися (на 1 січня 1986 р.) 312 разів загальним тиражем понад 22 млн. примірників.

не синтетичній структурі? Адже найбільш невідворотно саме йому притаманна риса — це оте живе, плоттєве тепло кожного слова, кожної фрази, саме видихування синтаксичної конструкції (от і слово конструкція сюди вже точно-таки не пасує), краще сказати — синтаксичного плину. Скільки таких зміщень, неправильностей, живих огріхів слова, але саме таких, які творять живу душу фрази, а не її мертву конструкцію. Жива джерельна вода з ворушкими піщинками, а не дистильована мертвотність. І чути все це треба, відчувати в кожній крапелині слова, в кожній животрепетності речення, в кожному диханні діалогу, в кожній повноводності епізоду. Бути крапелиною і океаном водночас, розуміти відмінність живого життя малої частки і всевладність великих структур — це і значить бути справжнім сучасним романістом, до якого претензії стоять облогом, як читачі за автографами на авторських конференціях. Вміти диригувати складним оркестром композиції і відчувати, як дише кожна скрипка слова, наче мала дитина.

Ні, він все-таки не був звичайним собі мінометником чи старшиною мінометної батареї, цей Олександр Гончар, що дописував до армійської газети, що звірявся декому своїми віршами, писаними в окопі. Він, безсумнівно, був письменником з перших днів війни, з часів своєї студбатівської епопеї над Роською. Адже ще дев'ятнадцятирічним юнаком, закінчуючи Харківський технікум журналістики імені Миколи Островського, він виступив зі своїми першими оповіданнями на сторінках газети «Комсомолець України». Звичайно, в цих початківських творах ще ледь вчувався майбутній автор таких речей, як «Модри Камень», «Весна за Моравою», «На косі», «Геній в обмотках», «Пізнє прозріння» та багато інших творів новелістичного жанру.

Драматичні колізії, які лежали в основі його ранніх оповідань, шукали свого оригінального мовного і поетичного вислову. Пелюстки вмираючих черешень, порубаних п'яними білогвардійцями, що просвічуються, як вушка дитини,— скільки в цій простій і на диво точній образній знахідці саме суто гончарівського прицілу, саме його точного невідпорного ока, яке вміє у єдиній виразній деталі давати багатовимірність і глибинність світу.

Відомо, що автор семитомника не включав і не включає свої довоєнні оповідання в книги вибраного, та ще й десь охрестив свої ранні речі школярськими. На це у нього є повне право — розуміємо його строгість і перебірливість. Але тому, хто став на дослідницьку стежку, неможливо простежувати шлях ріки від тої межі, коли вона на ріку замахується: треба починати від найнепомітніших джерел, від струмочків, які ледь видимі у жовтій траві минулого.

Та коли зайшлося про першовитоки, то думаєш і про його сирітську долю (мама Тетяна померла рано, всю ваготу турбот завдала

на свої плечі бабуня: «Вона була моєю долею, про неї найперше я думав у пеклі війни»,— висловився якось письменник у розмові зі мною про своє найдорожче). Коли думаєш про першооснови буття його характеру, згадуєш рідкісну фотографію: Олесь Гончар — студент Харківського університету (1938). Це отой юнак, що поривався добровольцем в Іспанію (про що свідчать його юнацькі листи до друга), і Брянський, і Черниш, і Сагайда наче романтичним триптихом прозирають в енергійності його погляду, в спрямованості уперед, в непогамованому жаданні дії і в приреченості на подвиг і самопожертву. Саме людський виквіт степової Еллади пізнаємо тут з усією гіркотою пізнання — саме з цього покоління троє із сотні залишаться живими з усією відповідальністю жити і творити своєю малочисельністю за всіх полеглих — і уславлених, і поганьблених. І, може, справді сама Доля прихистила цього непогамованого романтика, щоб згодом він своєю творчістю, своєю неприборканою натурою прихистив усю літературу, весь народ?!

Отож — міномётник вже був поетом, був письменником. Свідчать про це і вірші, любовно видані зараз до 40-річчя Перемоги, вірші, написані саме в час визвольного походу, а найголовніше, свідчить сам поетичний дух трилогії. Про це не раз уже писалося, особливо виразно, опукло засвідчив цю властивість автора Л. М. Новиченко в передмові до першого чотиритомника ще в 1959 році: «По суті, ми маємо перед собою оригінальний зразок роману-поеми, своєрідного лірико-романтичного епосу високої образної концентрації. Ця особливість «Прапороносців» зумовлена глибинним авторським задумом — дати образ самого народу, що бореться в рядах найсправедливішої армії — і прекрасно служить його художньому виявленню. Епіграфи з геніального «Слова о полку Ігоревім» перед кожною з трьох частин трилогії взяті автором не довільно — вони підкреслюють і його прагнення до масштабного епічного зображення великої народної війни, і його намір проспівати про своїх героїв саме ту схвильовану й сердечну поетичну пісню, якої вони по праву заслуговують».

Що тебе найбільше вражає у статтях, дослідженнях, рецензіях на його романи і повісті, новели та есеїстику? Людське захоплення, захлинання, зачудування, здебільшого органічне, а де й синтетичне, професійно-силуване, дисертаційно-запобігливе. А ще? Багатослів'я неймовірне поціновувачів, з якого часом важко, а то й неможливо вилущити зерно: стільки словес, такі вони пишні й ніякі, підставляй тільки того чи іншого романіста, ту чи іншу новелу, як у старій добрій фотомайстерні — мармизу лише вставляй у отвір, а кінь чи зебра давно вже намальовані і гарцюють під тобою. А кожна ж особистість, особливо яскрава, видатна особистість вимагає і контексту широкого, і знання глибокого, і розмислу парадоксально-

го («... и гений — парадоксов друг». *О. Пушкін)*... Захлинатися од захоплення легше, аніж аналізувати і зіставляти, розмірковувати і конденсувати — мислити, одним словом. Будучи в твердій певності того, що цією рідкісною якістю і ти не в достатніх параметрах наділений, все ж намагайся не збиватись на славослів'я, на пишність і декор, а скажи про своє індивідуальне відчуття неповторного явища, яке одних освітлює і живить, а інших гнітить і пригноблює — так, саме світлом своїм, так, саме своїм рідкісним теплом і (вже півстолітньою!) творчою невтишимою напругою добротворення.

Є поодинокі, навіть рідкісні книжки-події, які залишають яскравий слід не лише у душі читача, але й у серці цілого народу. До таких книжок належать «Прапороносці». Учили їх у школі, вчились по них, вбирали цей роман всім єством, дихали чистою атмосферою визвольного походу нашої армії, співпереживали. Вчили, але не «проходили».

З нами на все життя залишаться Юрій Брянський і Хома Хаєцький. Як пізніше поряд з ними стануть Богдан Колосовський, Горпищенко, Лукія Рясна, Андрон Ягнич, Кирило Заболотний... До сих пір до автора приходять письмові претензії: «А чи не можливо зробити так, щоб Шура Ясногорська залишилась жити». Побажання линуть і від учасниць Великої Вітчизняної війни, і від сімнадцятилітніх випускниць — вікова естафета свідчить про неубутню силу манливого романтичного прикладу. Той очисний катарсис, викликаний смертю кращих із кращих у романі, живою водою напоює покоління за поколінням.

Грандіозну роботу зробили «Прапороносці» — вони утвердили чесну славу доброго імені нашого народу і нашої літератури — дослідники твердять, що півтораста видань цього твору вийшло всіма мовами світу. Хіба не вразить вас один лише штрих буденної статистики: тільки китайською мовою донедавна твори Олеся Гончара виходили тридцять шість разів! А оце щойно на Шевченківському святі Тань Ден Лін — професор і пропагандист радянської літератури в Китаї — привезла нові свідчення Гончарової популярності серед читачів мільярдного нашого сусіда. Дослідження про нього пише тамілець, і в нього не менше творчих проблем, аніж в юного десятикласника, який зараз мізкує над шкільним твором на цю ж тему, чи у автора цього скромного есе.

З самого пекла війни вийшов автор «Прапороносців». Його так щиро і так душевно вітало ціле гроно старших майстрів від Юрія Яновського до Андрія Упіта, від Михайла Шолохова до Остапа Вишні. До речі, наш незрівнянний гуморист, смутеннооокий веселун Остап Вишня проникливо записав у своєму щоденнику 27 грудня 1948 року: «Олесь Гончар. Справжній талант. Чи втримається? Гадаю, що втримається і дасть для літератури багато хорошого. Він — безперечно, для літератури. Не спекулянт! І ніколи ним не буде! Не

дай тільки бог, щоб голова закрутилась. Думаю, що не закрутиться! Не доживу вже я, мабуть, до повного розквіту його своєрідного таланту. А хотілося б! Дуже! Хай живе!..»

Цілу детонацію зробив роман у різномовних радянських літературах. Цікаво було б простежити вплив автора «Прапороносців» (певною мірою це зробив Віталій Коваль), його стилістики і стратегічної розбудови, його правдивості і естетичної довершеності на літераторів молодших. Хочу послатися на один цікавий ракурс — погляд на роман його латиської перекладачки, учасниці Великої Вітчизняної війни Віри Карлівни Кацени-Калпінь:

«Звичайно, коли б Гончар написав свій роман сьогодні про ті події, то була б зовсім інша книжка. У ній було б більше філософії і різних мудрих розмірковувань (як, скажімо від себе, в епізодах війни у «Людині і зброї» чи хоча б у «Твоїй зорі».— *І. Д.*), але впевнена, що менше було б тієї війни, що пахне кров'ю, димом, пилом, тієї війни, яка у сорокових роках у нас трималась у кожній краплині крові. Адже тепер ми дуже стали розумні, дивимось на війну по-іншому, чим далі, тим страшнішим все це здається!.. Як солдатові, мені й сьогодні — «Прапороносці» найулюбленіша книжка...»

Автори, які стали писати про війну згодом,— Юрій Бондарєв, Григорій Бакланов, Василь Биков, Віктор Астаф'єв, Анатолій Ананьєв та інші, не могли пройти повз урок першого з шедеврів, який виник буквально з вогню війни. Вони в чомусь засвоювали цей урок, в чомусь відштовхувались, щось заперечували і виростали на цьому запереченні, але без освоєння Гончарової правди про Велику Вітчизняну не зміг пройти жоден з авторів, хто виріс як митець на цій темі.

Те, що ти думаєш, ті висновки, до яких приходиш самотужки, особливо переконливими стають тоді, коли знаходиш їх в розмірковуваннях інших людей, особливо людей, глибоко шанованих тобою. Тоді твоє думане і пережите, вистраждане і осмислене набуває права громадянства якось органічно і несилувано, тоді справді віриш не лише в те, що сам не помилився, а й приходиш до висновку, що твої міркування і спостереження мало не даність об'єктивна. Зіставляючи неспростовані думки людей неординарних, близьких і далеких водночас в силу тих чи інших причин, виробляєш оцінку не лише піддатну твоїм скромним замахам, а й наче посилюєш і поглиблюєш її на силу і глибину думання видатних твоїх сучасників. Це стає особливо цікавим і невідпорним тоді, коли вони, твої старші побратими і вчителі, навдивовижу різні, коли різні води і броди вони перейшли і різні мідні труби довелося їм подолати на шляху до свого усталення в людській пошані і благородстві вчинків. Тоді оцінка людей різних стає оцінкою і об'єктивною, і всенародною.

Ще до сорокаріччя письменника у 1959 році вийшло було зібрання його творів у чотирьох томах. Найгрунтовніший і найглибший, як мені і зараз видається, дослідник його творчості Леонід Новиченко вже тоді зафіксував, наприклад, таке небезпомітне і пророчисте явище, яке цікаво прочитується зараз.

«Не дивно, що Гончар має продовжувачів, що його вплив відчувається в творчих шуканнях багатьох молодих українських прозаїків. Та й не тільки українських. Ось нещодавно з'явилася в російському перекладі повість молодого киргизького письменника Ч. Айтматова «Джаміля»; своїми інтонаціями, фарбами, ритмікою, зосередженим і світлим ліризмом вона відчутно нагадала нам прозу Гончара...»

Зараз, на відстані яких майже тридцять літ, видно, скільки друзів придбав письменник для рідної літератури, а отже, і для рідного народу.

Так, видатний сучасний російський письменник Юрій Бондарєв лишив переконливе свідчення впливу першого роману Олеся Гончара на початки своєї творчості: «Коли я писав «Батальйони...», читачі всієї країни і критика вже визнали трилогію Олеся Гончара «Прапороносці». Я захоплений цим твором, він дав мені дуже багато і як читачеві, і як письменникові. *Вражає масштабність мислення автора, широта показу воєнних дій, глибокий гуманістичний пафос твору.* (Тут і далі курсив наш.— *І. Д.*). Люблю я Олеся Терентійовича не тільки як письменника, а й як добру, чуйну, високоінтелігентну людину...»

Людина рідкісного дару, письменник світового регістру киргиз Чингіз Айтматов щедро і аргументовано свідчить про свого «брата» з літератури української: «Для мене беззаперечно — постать Олеся Гончара може служити віхою загального розвитку всієї багатонаціональної літератури. Для мене, в даному випадку, важливе те, що Олесь Гончар дійсно *письменник народний і походить від народного коріння.* Така, на мій погляд, його художницька природа. В ньому, як мені здається, добре поєднується *український національний дух з широтою поглядів сучасного художника, з вселюдськістю мислення...*

...Уже тоді, в «Прапороносцях», Гончар вийшов до проблем загальнолюдського характеру. Проблеми життя і смерті, честі і безчестя, любові і вірності були розглянуті ним крізь призму важких випробувань особистості в жорстокій атмосфері війни. І в цьому була ознака *великого гуманістичного таланту,* якому належало розкриватись, набирати нові висоти пізнання і творення, відважуватись на великі художні відкриття.

...І ще я хотів би відзначити як немаловажне значення, як немаловажну цінність «Прапороносців» — *чистоту, щирість, первозда-*

ність і навіть наївність тексту. «Прапороносці» були багатообіцяючим початком для Гончара, і вони повністю виправдали свою появу на світ. Звичайно, після «Прапороносців» Олесь Гончар незмірно виріс як художник і мислитель. Я б сказав, перш за все як мислитель, і це потверджується всією його наступною творчістю...»

Віктор Астаф'єв, один з найвидатніших і найгостріших сучасних прозаїків, силі голосу якого і відвертості оцінок не позичати, на запитання: «Кого з українських письменників ви любите і шануєте?» — відповідає:

«Насамперед творчість Олеся Гончара. Його антивоєнні романи ставлю врівень кращих світових досягнень в художньо глибокому розкритті цієї теми. Це художник високої совісті й громадянської пристрасті, чесний в усьому і дуже вимогливий до себе. У мене є всі його книги. Олесь Терентійович ніколи не писав прохідних творів. Кожна думка, кожне слово — зважені й вивірені. А тому вихід кожної його книги — подія...»

І ще одне свідчення — великого романтика з Вільнюса Едуардаса Межелайтіса:

«Коли я перекладав «Злату Прагу» Олеся Гончара, мені здавалося, що я сам пишу цю книгу і розповідаю своїм молодим співбесідникам про війну. Все це я пережив — і не перекладав, я ніби сам писав цю книжку. А книга прекрасна.

Війна, ви розумієте, важка справа. І багато про неї пишуть досить жорстоко, суворо, зле. У Гончара війна показана з героїчного боку: солдати у ній воюють, як ті молоді революціонери на барикадах (мені є про що згадати — тридцяті-сорокові роки!). Ось цей революційний пафос, цей героїчний романтизм, ця готовність пожертвувати собою в ім'я Революції і привабили мене в цій книзі...»

Польський дослідник творчості письменника Флоріан Неуважний прицільно визначає домінанту мистецького обдарування видатного майстра, вбачаючи її насамперед у сонячності, у світлоносності: «Про Олеся Гончара не можна писати без емоційного забарвлення, бо його добрий, людяний хист, притаманний, мабуть, і його особистій вдачі, так сильно вибивається на поверхню його творів, що слід було б казати про *специфічну «оптику» бачення ним світу:* він скоріше зверне увагу на *добрі, приязні, сонячні аспекти* життя своїх героїв, ніж на темні, брутальні, жорстокі його прояви, хоч вони, звичайно, не зникають з поля його бачення. Вони, одначе, є завжди ворожою для людини і суспільства стихією, з якою воюють добрі, сильні, сердечні герої його творів».

Про оту специфічну «оптику» бачення світу, про Гончарове слово, напоєне світлом, цікаво написав у передмові до недавнього двотомника Микола Бажан:

«Гончар — художник світла, його дослідник, зображувач і поет.

Закохано й уважно простежує він промені, що пронизують людські істоти, що оживлюють природу, що ринуть крізь космос. Безліч нюансів, відтінків, обертонів бачить він в описуваних ним пейзажах — від перших переливів світання до торжествуючих акордів ранку, до величавої нерухомості степових полуднів. Перечитую тужливі сцени, змальовані в «Людині і зброї» та в «Циклоні»,— ядучий морок німецького концтабору, відчайдушне блукання уцілілих воїнів по ворожих тилах, коли знеможених тілом, але незборених духом радянських людей зі всіх боків оточувала дика, ворожа тьма звірячого фашизму. Обидві ці книги, продовжуючи й розвиваючи тему світла й тьми, побудовано на непримиренній боротьбі з темрявою,— чи будуть то тупі, темні солдафони гітлерівського вермахту, чи підступна сутінь підлих зрадницьких душ,— Гончар протиставляє їм тих своїх героїв, *світлоносців,* тих голодних, обдертих, поранених і мордованих, але все ж нескорених неймовірними стражданнями і бідами радянських людей, до яких він звертається: «Було ж таки щось,— назвемо його Світлом ідеалу,— що підтримувало вас у тому пеклі, де точився, здавалось би, зовсім нерівний бій між людським і тваринним, де оголений дух людини змагався з кривавим багном, з власною розпукою, долав сліпу силу інстинктів...»

Приблизно водночас писали це абсолютно різні люди — польський учений, завідуючий кафедрою україністики Варшавського університету, і видатний сучасний поет, які до мого грішного втручання навіть знайомі не були між собою, але коли зустрілись на квартирі Миколи Платоновича, то розмова великою мірою точилася і навколо особи Олеся Гончара, особливо навколо важкості донесення отої притаманної Гончаровим словесним структурам сердечної теплоти в іншомовних варіантах — йшлося про переклади російські, польські, німецькі.

«Його перекладати так само важко, як і Шевченка,— казав Бажан.— Втрачається тепло, відчуття абсолютно живого тіла. А може, це така вже вдача українського слова, може, це так йому на роду написано, так йому «пороблено»...»

А мені цікаво було спостерігати. Пам'ятаю, як Микола Бажан готувався писати передмову до творів Олеся Гончара. Микола Платонович з притаманною йому сумлінністю ще раз і ще раз перечитував роман за романом, неодноразово обговорював той чи інший твір з автором цих рядків, дивувався композиційній вигадливості і неубутній світлоносності нашого видатного сучасника, свого сусіда по Кончі Озерній, до якого ставився завжди з глибокою повагою, а часом і з непогамованим захопленням:

«От керували ми, кожен у свій час, Спілкою письменників України. Гончар змінив мене, обрали його на цю високу посаду ще доволі молодим — десь відразу після сорока років. І, скажу Вам відверто, він поводив себе на моєму ж місці набагато мудріше і при-

цільніше, аніж умів це робити я. Я вникав у дрібниці і часом загрузав у них, і мене, бувало, не вистачало на вирішальні справи, на кардинальні проблеми. Він же при керівництві вмів не в'язнути у дрібницях, може, часом на них і не зважав, зате, коли йшлося про вирішення найсуттєвіших речей,— він був тут як тут, він завжди мав сміливість вдачі і мудрість такту розв'язувати ту чи іншу нагальну і суперечливу проблему точно і владно, як і належить справжньому керівникові...»

Я розумію, що Микола Платонович тут не обійшовся без того, щоб зайвий раз ушпетити самого себе і тим самим вивищити свого молодшого колегу в складній ситуації, але подібну тезу він повторював мені з впертою настійливістю: так він робив завжди, коли хотів, щоб мовлене ним сприймалося не як примха моменту, але як даність, перевірена певною тривкістю часу. Важко було йому не повірити. Принаймні вислухати уважно і повідати людям. Це була виважена ним теза, яка стосувалася вдачі Олеся Гончара як людини і керівника, але отой вихід на вирішення найсуттєвіших речей, найкардинальніших проблем такою ж, а може, ще переконливішою мірою стосувався і Гончара-митця. Хіба не бачимо ми зараз, як майже двадцятилітній час по «Соборі» переконав нас у тому, що мав рацію автор, а не його горе-критики, хіба ми не відчуваємо зараз, наскільки точно вписується в клекотливий публіцистичний ритм часу, особливо вивержений видатною російською сучасною прозою, Гончарова новела, надрукована у «Правде», «Чорний яр»?! А щодо «Собору», то ось як він оцінюється Борисом Олійником в четвертому номері «Литературного обозрения» 1986 року:

«Нині багатьом, особливо молодим, видається, що доля завжди була прихильною до уславленого майстра слова Олеся Гончара: трилогія «Прапороносці», котра обійшла всі материки, відзначений Ленінською премією, Зірка Героя Праці, звання академіка...

Але давайте повернемося до кінця шістдесятих років. Всесоюзний читач ледве чи відає, що тоді вийшов роман Олеся Гончара «Собор», котрий був сприйнятий, м'яко кажучи, неоднозначно. І це природно: в творі заторкувались ті больові точки, які нині все успішніше «знімаються» на партійному і державному рівнях. В романі були гостро поставлені питання збереження навколишнього середовища, збереження пам'ятників минулого, збереження цільності людської душі. В ньому без манівців, на високому художньому рівні ставились проблеми взаємної підзвітності керівників і керованих, розвінчувався кар'єризм як одне з найнебезпечніших для суспільства явищ. На жаль, дехто з ретроградів намагався хитрою демагогією затуманити чітку і ясну стратегію роману, приписавши йому знову ж таки різнокаліберні «ізми». Дійшло до того, що від автора вимагали ледве чи не зміни концепції роману.

Мужньо, як і пасує комуністові, він вистояв, виконавши священний обов'язок справжнього письменника: обігнати добу, в числі перших нанести на суспільній карті найгарячіші точки проблем. До речі, багато з вищезгаданих знаків поваги Олесь Гончар дістав саме опісля виходу роману «Собор». Це ще раз потверджує, які саме якості цінять народ і партія у своєму письменникові...»

Оцінка переконлива і незаперечна.

Багато років трудівники Херсонщини його обирають депутатом Верховної Ради Союзу РСР. І справді, є щось загадкове і привабливо незрушне у єднанні письменника зі степовим Півднем, з його долею і його правічним духом — духом хліба і сонця. Свого часу він написав збірку новел «Південь».

Коли перечитуєш ще раз і ще раз оповідання «Соняшники», коли входиш, як в ріку, у переживання скульптора, який не може відразу знайти повноту привабливості обраної ним «натури» — колгоспниці Меланії Чобітько (ординарна зовнішність, зв'язаність перед відомим гостем із столиці, яка не відшкодовується ні балакучістю, ні дотепністю, ані жодним несподіваним живчиком характеру), то мучишся наче сам разом з автором. Адже скільки разів і перед тобою виникали аналогічні ситуації, адже як непросто знайти золотий ключик до людської душі, яка зовні пригнічує тебе буденністю і непоказністю, тихістю і сумирністю! І очима скульптора вже вбираєш її, ту щасливу мить прозріння, коли серед моря квітучих соняшників постає у життям народженій композиції Меланія Чобітько: «Так от яка вона справжня! Щось майже величне було в її поставі, в погляді, в рухах! Не йшла, а ніби напливала із золотого духмяного моря, гордо випроставшись, легко й ритмічно подзвонюючи в свої золоті литаври. Захоплена роботою, вона, видно, зовсім не помічала скульптора, їй було не до нього, в неї була своя творчість. Соняшниковий золотистий пилок осідав їй на бровах, на віях. Обличчя натхненно розшарілося і, освітившись якимись новими думками, стало мов тоншим, інтелектуальнішим, багатшим, в ньому з'явилася сила нових несподіваних відтінків. Де взялися і врода, і характер, і чиста ідеальна чарівність ліній!..»

Читаєш цю чисту гончарівську річ, і мимоволі наче бачиш усміхнене обличчя Олександра Петровича Довженка, і чуєш фразу ну достеменно ж не його: «Є ще порох в наших порохівницях!», і згадуєш ту відому фотографію з Ірпеня, де сидять два митці — молодший і старший, і де поривний кінорежисер наче розкадровує своїми жестами Гончарову розповідь полум'яну про степову трудівницю.

Історико-революційна дилогія «Таврія» та «Перекоп» народились теж як своєрідний виквіт степового духу. Трохи згодом він напише у нарисі, створеному на прохання журналу «Вокруг света», що українські степи для нас — це не просто географічне поняття: «Вони

були протягом століть ареною нашої національної історії, тут гартувалась мужність нашого народу, зросла його слава, вирішувалось його майбутнє. Степи першими виставляли бойові заслони проти татар, захищаючи трудовий люд від їхніх розбійницьких нашесть. Запорозька Січ підтримувала в народі дух свободи, патріотичної лицарської доблесті, звідси, за висловом Маркса, козацтво розлилось по всій Україні, і звідси ж — уже в нові часи — червоні загони революції йшли на штурм Сиваша й Перекопського валу, «останньої барикади» старого світу» [1].

Наче з глибинної народної пісні випливло на степові простори романів двоєднання сестри і брата — Вусті й Данька, таке зворушливе і рідне, таке щедре і чисте. З групою заробітчан з села Кринички на Полтавщині вони потрапляють, долю шукаючи, в капіталістичну економію Нову Асканію. Скільки цікавих доль нам довелося зустріти — від тітки Варвари, що отаманує над стрижіями, до Нестора Цимбала, доброго годувальника дивовижних асканійських тварин і птахів, від старшого асканійського садовода Мурашка з його мужицькими проектами до копача колодязів Оленчука. Зоряні розсипи різноманітних людських доль поляризуються в двобої за правду, за соціальну і національну справедливість. Історичний перехід через Сиваш зумовлений всім ходом людських пристрастей і характерів, яскравістю всіх провідних внутрішніх тем романів.

Степовим духом і «Тронка» народжена, уславлений роман, відзначений Ленінською премією. Своєрідно закроєний, вибудуваний як степове мозаїчне панно з різних новел, він органічно з'єднав у своїй суті невситиму пристрасть публіциста і глибокий дар поета сьогодення. Якби тільки з дванадцяти його розділів-новел існували дві: «Залізний острів» і «Полігон» (Історія однієї любові), і то можна було б допасовувати до імені автора слова найвдячніші, епітети найгучніші. Недарма ж відразу після опублікування роману, як свідчать дослідники, було написано близько сотні статей і рецензій,йому присвячених, а не так давно було звернуто нашу увагу на те, як відгукнувся свого часу на «Тронку» Павло Тичина: «Яким світлим, яким багатонадійним і радісним душа моя бриніла, коли я «Тронку» перечитував...»

Добірний врожай прози поетом сприймається як плин музичної ріки. Яка уважність до кожної фрази і діалогу! І лише йому притаманні спостереження, де вихоплюються подив і ніжність до автора, захоплення силою і красою письменницької влучності. «Психологічна блискавка»,— зауважує він на берегах «Тронки», яка з його помітками лежить на робочому столі поета в музеї. А згодом лише йому притаманні «музичні» детонації на сторінках роману: «Двій-

[1] Гончар О. Письменницькі роздуми.— К., 1980.— С. 251.

ний контрапункт: мелодія, що вгорі була, переміщається в нижній голос», «А тут навпаки: спочатку мелодія внизу і, скажімо, в альта, а потім переходить в баритона вгору»...

Читаючи «Тронку», Максим Рильський написав Олесеві Гончарові: «На мене війнуло справжньою поезією. Читаю і радію». А представник покоління, молодшого за автора, перегукуючись зі своїми видатними попередниками, поет Дмитро Павличко написав у статті «Книга доби»: «Так широко, правдиво і поетично, як Олесь Гончар, у нас ще мало хто наважувався осмислити другу половину двадцятого століття».

Роман підняв рівень української прози, наситив її найсучаснішими проблемами, дав можливість волі і польоту всім наступним поколінням в рідній літературі — освоюйте, дерзайте, беріться за найсміливіші завдання: саме так сприймалася тоді і сприймається зараз його вільна сягниста хода, його горда зневага до олжі і дурості Яцуб, до моральної глухоти і душевного браконьєрства, його вічний орієнтир на порядність і благородство.

В наступних романах і повістях — «Циклон», «Бригантина», «Берег любові» — авторові вдалося зберегти висоту польоту своєї художницької мисли, свіжість погляду на світ, заглибитись у нові проблеми і бути вірним отому невпокійливому голосу совісті, що шепотом шепотить і громом гримить, що переслідує ненастанно і проходу не дає: «Чи так живеш на світі, Людино?..»

Відомий ленінградський шевченкознавець Петро Жур свідчить, як стурбований кирилівський родич, троюрідний брат поетів Варфоломій, до якого дійшли поголоски про бунтарські твори кревняка, обачно застерігав Тараса: «Іноді на світі буває, що правду не люблять, що за правду примусять за дев'ятими воротами гавкнути... Якщо в смислі правди Ваша робота гостренька, то кінчиками по землі потріть, вона одразу притупиться...»

Скільки такого гатунку порад доводиться вислуховувати за життя?! Вся дорога до пекла, як відомо, мощена з добрих намірів, і вся ж вона потерта кінчиками отої гостренької правди. А притуплена правда раковою пухлиною роз'їдає саму душу мистецтва — як не тепер, то в четвер.

Згадаймо афористичне твердження одного з корифеїв нової латиноамериканської прози Маріо Варгаса Льоси: «Роман — це свідчення стану культури». І небезпідставно додає: найбільш об'єктивне і достовірне свідчення.

Отож — в контексті нашої розмови ствердимо істину незаперечну: романістика Олеся Гончара — найбільш об'єктивне і достовірне свідчення стану нашої сучасної культури.

Видатні майстри прози за останні десятиріччя полишили нас — А. Головко і І. Сенченко, Петро Панч і Ірина Вільде, М. Стельмах

і В. Земляк, Л. Первомайський, Ю. Смолич, В. Бабляк, Григір Тютюнник, В. Близнець, активно працюють ще в літературі старші за Олеся Гончара майстри найпопулярнішого цеху О. Ільченко і А. Шиян, Ю. Збанацький і С. Журахович. Свідомі своєї сили, набувають дедалі ширшого розголосу не лише на Україні такі відомі прозаїки, як Павло Загребельний і Юрій Мушкетик, Іван Чендей і Олександр Сизоненко, Дмитро Міщенко і Віталій Логвиненко, Роман Іваничук і Роман Федорів, Юрій Щербак і Валерій Шевчук, Євген Гуцало і Володимир Дрозд, Володимир Яворівський та багато інших, чиїми творами визначається обличчя сучасної української прози.

Список, безперечно, далеко не вичерпаний, адже зараз в наявності сотенні реєстри. Хоча і, безсумнівно, задовгий список. А потрібний він мені бодай для того, щоб пересвідчитися разом з вами, що з цього розмаїтого розгалуження наша душа в журналі чи на книжковій полиці відразу вибере новелу чи роман Олеся Гончара і то справді для читання, а не для почитання. Може, мудрість нашого вибору не в тому, що в звучанні цього імені чути шелестіння крил всесвітньої слави і громадського розголосу, справа не в тому, що і над нами тяжіє стереотип моди як результат повсякденного втовкмачування засобів масової інформації. Суть нашого вибору полягає насамперед у тому, що душа наша лине на поклик мистецтва, на поклик істини. І вибирає Гончара.

Як написати досконале оповідання? Свого часу початкуючий репортер Арнольд Семюелсон звернувся з цим питанням до тридцятилітнього Хемінгуея. Питання було спонукано конкретною публікацією. Амбітний молодик доскіпувався в уславленого:

« — В журналі «Космополітен» було ваше чудове оповідання «На той бік».

— Так. Гарне вийшло оповідання.

— Найкраще з усіх, які я взагалі читав.— Ледве я це промовив, як відчув, як недолуго воно прозвучало.

— Важке було оповідання.

— Здорово написано місце, де він думає, чи не отруйний укус Китайця, а згодом вирішує, що Китаєць, можливо, надраює зуби тричі на день.

— Я провів у морі дев'яносто днів, аніж почав його писати, і писав його шість тижнів...»

Зараз у нас протягом такого терміну продукують товстелезний роман, поети беруть путівку-дві в Ірпінь чи Піцунду, аби єдиним подихом видмухнути горе-книжку, яка заляже на полицях книготоргу,— багато чого можна зробити за дев'яносто днів та ще плюс шість тижнів. А тут одним-однісіньке невеличке оповідання. Яка ж низька продуктивність у класиків!

Григір Тютюнник часом яких півроку, а здебільшого то й роками виходжував, вимучував, виповідав, вироджував з жіночою мукою пологів одну новелу, а часом не новелу, а новелятко як немовлятко. Але найвищого гатунку. А ловке ж яке, як кажуть на Полтавщині! Скільки інформативної комп'ютерної січки розкидано по тисячах улюблених і обчитаних книжок, а мені з голови не виходить, як кінорежисер Микола Мащенко, до речі, сам цікавий новеліст, вже цілі десятиліття «пробиває в кіно» один з Гончарових шедеврів — «За мить щастя». От затявся чоловік і з місця ані руш! Вже ця уславлена новела тисячами кадрів розкадрована, віртуозністю мізансцен обумовлена, а вийти до людей в кіноваріанті — зась! Кіно — найсовіше із мистецтв, як же буде воно популяризувати вічну з вічних тем — тему кохання, та ще й на такому високому рівні?!

У відомому зараз для широкого загалу щоденнику улюбленої доньки Льва Толстого Тетяни Сухотіної-Толстої є промовисте розмірковування, яке стосується не лише письменницької братії, а й загалом кожної мислячої істоти:

«Прочитала книжечку Гусєва. В одному листі папа́ до Гусєва він пише: «Вы лучше меня». Це спонукало мене ось про що замислитись: *єдина причина,* чому книжки, погляди і життя батькове настільки вище загального рівня і прикували до нього увагу всього світу, це та, що він все життя щиро усвідомлював і з усіх сил боровся зі своїми пристрастями, вадами і слабкостями. Його величезний талант, геній створили йому заслужену літературну славу серед так званого «освіченого товариства», але що будь-який селянин з усякого глухого закутка знав, що міг звернутись до нього за співчуттям у справах віри, самовдосконалення, сумнівів тощо,— цьому він зобов'язаний тим, що жодного гріха, жодного недоліку в собі він не пропустив, не засудивши його і не намагаючись його подолати. Натура його була не ліпша інших, ймовірно навіть гірша інших. Але він ніколи в житті не дозволив собі сказати, що чорне — біле, а біле — чорне чи бодай би сіре.

Дотепне порівняння *чисельника* дробу з наявними якостями людини *і знаменника* з його думкою про себе набагато глибше, аніж воно видається.

В папа́ був величезний чисельник і маленький знаменник, і тому величина була неабияка...»

Ми, люди з маленькими чисельниками і великими знаменниками, віртуозно вміємо боротися з вадами своїх сучасників і не вміємо вийти на герць проти свого найближчого ворога — безумовно ж, проти самих себе. Видатні особистості, наші сучасники в літературі Чингіз Айтматов чи Юрій Бондарєв, Валентин Распутін чи Сергій Залигін, Віктор Астаф'єв чи Олесь Гончар якраз тим і відрізняються від необчисленної кількості претендентів на вакантні місця володарів

людських умів, що затято і вміло можуть давати собі раду в оцій вічній війні чисельника і знаменника.

У першій повісті Гончара «Стокозове поле», надрукованій за півтора місяця перед початком війни в журналі «Молодий більшовик», теж була видима нуртуюча сила двадцятилітнього таланту, який брався не за ідилічну тему,— в повісті йшлося про голодні весну і літо 1933 року: «Село лежало німе. Ніде ні вогника, ні собак, ні пісень. Тільки на тому березі зненацька заграла гармонь щось безладно веселе, аж моторошне серед нічної тиші».

І, повертаючись до цієї теми через гони всього життя, митець у «Твоїй зорі» образами Романа і Надьки-Винниківни, неповторною особистістю самого Заболотного, сяйвом отих яблук на стовпчиках чи бунтом заокеанських бджіл на світлофорах дає можливість нам вірити у невичерпні сили рідного народу і його невмирущість.

Ось як палить паспорти студбатівців комісар Лещенко, в одному цьому епізоді розламується навпіл молоде життя харківських мрійників у «Людині і зброї»:

«Взялася вогнем уся купа, полум'я освітило вагон. Комісар Лещенко, одхилившись від вогню, сидів на ящику, студбатівці тісним колом стояли біля нього і заніміло дивились на яскраве вогнище своїх розтребушених паспортів, жарко палаючих матрикулів. Он скручуються в полум'ї чиїсь прізвища, роки, національності, маленькі фотографії, круглі, не відомо ким вдарені печатки... Скручуються у вогні іхні права цивільні, їхня студентська безповоротна молодість. Там, куди вони ідуть, не треба буде ніяких паспортів. *Паспорти ваші відныні — це оті чорні пластмасові закрутки — медальйони в кишенях, по яких санітари та похоронні команди узнаватимуть ваші імена...*»

Нещодавно довелося нам проїздити шляхом понад Россю — трасою Біла Церква — Узин. Постать молодого воїна, чи не студбатівця, звелася понад дорогою, знайдено було там воїна по отій закрутці-медальйону — і встав він втіленням самого безсмертя через яких сорок п'ять літ...

Коли читаєш романи і повісті, новели і нариси Олеся Гончара, дух забиває од рясного людського розмаїття, повнокровності і повносилості яскравих відкриттів.

Письменник створив колоритні постаті: то наче вибраного з гущі народу незабутнього Хоми Хаєцького («Прапороносці»), то щедрого на вдачу Микити Братуся з однойменної повісті, то Мурашка з «Таврії», степових трудівників Лукії Рясної і старого Горпищенка — наче втілення живого духу наших степів («Тронка»), Андрона Ягнича — непосидючого і доброго вузлов'яза з «Берега любові», зворушливих і чистих в своїх подружніх стосунках і в любові до всієї планети Кирила і Софії Заболотних («Твоя зоря»), впертого хлопчака, який виростає в гідного сина народу Данила Яреська

(«Таврія», «Перекоп») і нездоланної Лялі Убийвовк («Земля гуде»)... Захисники Вітчизни, непоказні і такі промовисті внутрішньою сонценосною суттю трудівники села, митці і дипломати, студенти (особлива любов авторська до молоді, до її запалу і чистоти помислів!), а ще славна когорта робітнича з «Собору» чи педагогічне гроно характерів з «Бригантини»...

...Врівноважені мудрістю і сповнені молодечої енергії, окрилені великою мрією і любов'ю до Батьківщини. Борці за революцію і ровесники космічної ери. Їхнє коріння — глибоко в рідній землі і їхні діяння — на цій же землі і сягають Японії та Індії, Америки і Африки, їхнім потом і кров'ю вмита Європа від фашистської чуми. А всі разом вони дають повнокровний образ українського народу з його працелюбством і благородством, з його історичними коренями і турботою про майбутнє, в найщиріших взаєминах з братніми народами і з активним устремлінням до миру. Отож маємо підстави говорити про Олеся Гончара як літописця соціалістичної доби і співця рідного народу, виразника його мудрості і совісті. І в цьому письменницький і громадянський подвиг митця, його істинна заслуга перед Вітчизною.

Особливо цікавим набутком рідної літератури є есеїстика видатного майстра. «Письменницькі роздуми» — так зветься остання за часом книжка його неперехідних творів цього своєрідного жанру. Пам'ятними для багатьох з нас були і є, наприклад, дослідження на тему «Гоголь і Україна» чи сповідальне розкриття таємниць своєї творчості у відповіді на анкету журналу «Вопросы литературы». Вступне слово до репродукцій картин геніальної чарівниці з Богданівки Катерини Білокур чи освідчення в любові до Івана Семеновича Козловського — великого народного артиста, голосом якого обзивається до світу вся наша душа, полемічна пристрасть в поцінуванні роману «Повія» Панаса Мирного — твору «світового виміру» — чи полум'яні розмисли ораторського штибу з приводу єдності поезій і життя Тараса Шевченка — все це вигідно відрізняється від інших творів наших сучасників особливою дивовижно теплою проясненістю, осонценістю зсередини, впертим чаром слова, де лагідність акварельна з нездоланною тугістю переплелись в органічному живому сплетиві. Справді віриш авторові, бо це найбільше, здається, стосується його самого: «Хтось (здається, Потебня) зауважив, що слово в художньому творі, окрім предметного значення, має ще свій стилістичний ореол. Думаю, що не тільки окреме слово, а й увесь художній твір може променитись таким ореолом... Можна було б назвати цілий ряд таких істинно натхненних, що світяться зсередини, творів, і серед них для мене — романи Льва Толстого, «Земля» Довженка, твори Антуана де Сент-Екзюпері...»

Пізньої серпневої днини, теплої і погідної, ми проходили надве-

чірніми подніпровськими лугами. Дивне явище відкрили. На узвишші стояла довга скирта запахущого сіна, повівав легенький вечірній вітерець, і тому ласкавому леготу вдалося витворити диво дивне — він завіяв запах скирти, аромат скирти з того узвишшя у видолинок поруч. І стояло наче дві скирти поруч, одна жива, реальна, шелестюча і маревна у вечірніх сутінках, а поруч, у видолинку,— стояла скирта запаху, скирта аромату; чимось мені дуже нагадував той запах щойно розламаний теплий пиріг з вишнями, коли червоні вишні наскрізь пропалюють вогнем добре пропечене тісто. Запах стояв окремо від скирти, яка витворила його. А вітерець був такий легкий, погідний, теплий, що звіяв той аромат, не порушуючи його, не розшматовуючи його. Коли б я не боявся красивостей, то сказав би, що той легкий вітерець наче німб запаху зняв зі скирти і легенько переніс його трохи поруч,— і він у видолинку затримався, і дочекався нас, щоб ми його так реально відчули, подихали ним, аж наче побачили його — цей запах, такий реальний і такий наче видимий. Німб запаху зі скирти. Коли тобі випадок подарує отаке диво дивне, довго він в тобі житиме, довго тобі пахнутиме. В тому запаху, що нагадував запах теплої черіні літа, і вдаряв у ніздрі (ні, занадто різко сказано!), і тихо всотувався у душу запахом пшеничного тіста і запечених у тісто лутових вишень, в тому запаху була поліфонія літа, повносила трав, повняваї суверенних складників запаху, які, згуртувавшись, так пахли літом-повнолітом.

Мова Олеся Гончара нагадує мені ту поліфонію літа, ту щедрість теплого серпня, його дозрілість і силу. Просто (може, як ніхто з інших сучасних видатних письменників) він весь належить мові, її красі і непоступливості, її ранковій чистоті і джерельній дзвінкості. І коли в запаху серпневого сіна чутливий нюх вловить і осоку, і татарське зілля, і материнку, і люцерну, і прив'ялість петрових батогів, і смак перших чебрецїв, і тривожну різкість кануперу, і дихання буркуну, переполоскане вітром з постійністю полину прив'яленого,— так і в мові письменника все поєднується в дивному суголоссі, все грає і бринить, і все вібрує і тривожить. Найголовніший герой, найкарколомніший сюжет, найдовершеніший контрапункт, зіграність найпідібранішого оркестру симфонічного романного мислення — все поступається тоді перед силою сил, перед мірою мір, перед звабою манливою і магічною — перед його таємничістю Словом. Саме так — магія Гончарової привабливості, може, передовсім в широкоплинності і автохтонності його могутнього мовного плину, умінні наповнити безмір своєї сюжетної, композиційної, логічної забудови саме дивною органікою слова. Як суверенно мислячий океан з сучасних науково-фантастичних романів — живе і дише, дихає ніжністю і рокотить дев'ятим валом п'янливий обшир незбагненного мовного світу...

Серед записничків мовних в мене чи не найбільше Гончарових. Він сам зізнається, що для письменника все має вагу: рядок давньої народної пісні чи сторінка літопису, твір художньої чи наукової літератури, мова преси і радіо, та все ж, мабуть, найцікавіше припадати йому до мови сучасного робітничого селища та мови хліборобського поля, вслухатися, як гомонить студентський або вчительський колектив, адже саме тут і живе воно, слово народне,— дотепне, образне, поетичне, часом гірке, часом веселе й дошкульне, сповнене то гумору, то сарказму, а найчастіше — душевної доброти, щирого привіту й ласкавості

Ось вони — *його* слова, то невідомі, то призабутні й утерті, то поєднані в точні звороти, то *просвічені саме його світлом* — в іншому читанні не зауважені, а тут напрочуд точні і гарні. «Клопотів невпрогорт», «заникувати», «наївнячка», «пужонути», «неремствиво», «обличкування», «розламища», «нахльоскані вітром вуха», «приворожливе», «дір'я хмар», «нарóзвидні небо світліє», «дéржава в руках», «осадкувата доладна постать», «наввипинки став», «сльозини в вічу», «нічна гіньба коней розгарячілих», «простопаш кінь гуляв» і т. д.

Вдихаєш мову Олеся Гончара як цілюще лугове ранкове повітря. Читаєш його — і тебе заполонює небуденна стихія, така органічна, така цільна, така запашна. Де шмагаюча і гнівлива, де виразно чиста, аж паморочлива,— з яких товщ землі вона виринула, з якої піщаної пазухи живу воду брала?!

І, може, насамкінець згадати слова видатного американського письменника вірменського походження Уільяма Сарояна, які так пасують добротворчій і сонценосній натурі Олеся Терентійовича: «Жити варто так, щоб на цьому чудесному шляху не побільшувати страждання і печалі світу, а усмішкою вітати його безмежну радість і таїну...»

Ваша усмішка — Ваша загадка, Олесю,
Вашу лагідну усмішку — ватру вуст —
Як Ви змогли пронести крізь фронти,
Крізь морози фашистського мору,
Як вберегли її світло дитинне,
Коли слава стріляла в її пелюстки
Зі ста золотих гармат?!
Так, я кажу тут лише про людину
І знамено людини — про усмішку,
Взяту від мами Тетяни в полтавському полі,
Стома турботами скупану,
Стома журботами сушену,
Стома скорботами замилувану.
Та усмішка, та дивна дивина
Живе як пташка, сонцеві підвладна,
В гніздов'ї вуст запечених.
Та усмішка хіба Дніпром рождена.

Слухняна павітру і непокірна вітру.
Ви квити з квітнем — він Вам квіти,
А Ви йому — усмішку з уст в уста...

Сміється сонце. Сміх пече вуста.
Сміється пташка в пташки на долоні.
Сміється слава — очі поверта,
Свої очища в карому полоні.
Сміється сміх. Горить на рукаві,
Сміється так дитинно, стопричинно,
Сміється українно — ми живі,
І карим сміхом двері в світ розчинено.
Сміється розум. Аж пашить крилом.
Сміється дотеп, смутком перешитий.
Добро сміється над горбатим злом.
А доки ми сміємось — будем жити...

ІВАН ДРАЧ

Фронтові поезії

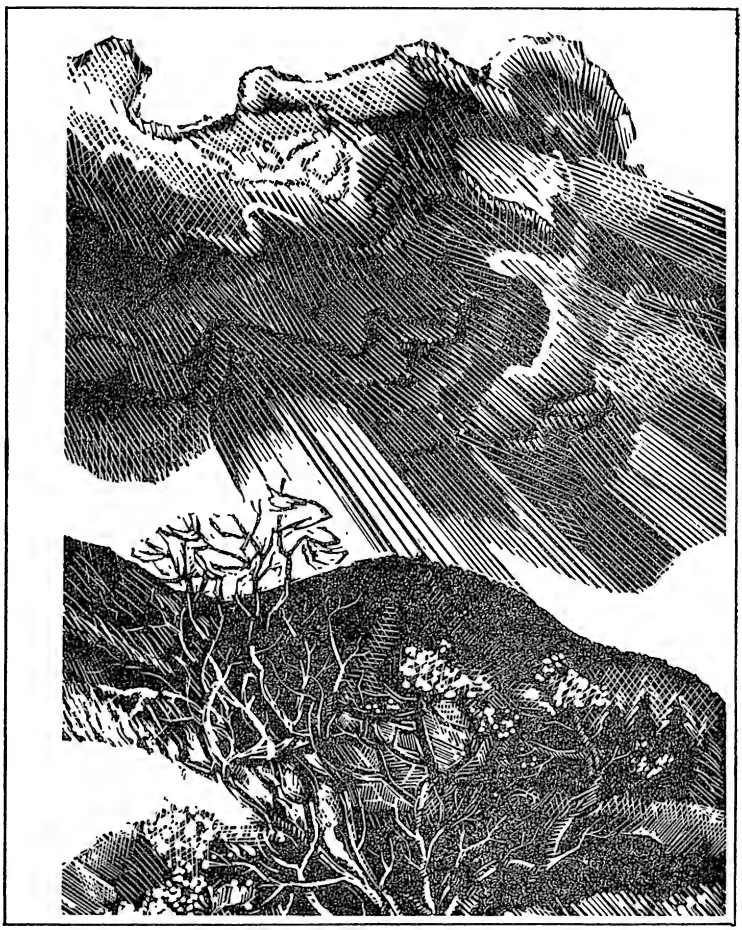

АТАКА

Скрегоче залізом округа,
Смертю повітря фурчить.
Я знаю той ступінь напруги,
Коли вже ніщо не страшить.

Святе божевілля атаки
В тобі поглинає все.
Через яри і байраки
Незнавана сила несе.

Немає ні рідних, ні любих,
Нема ні жалю, ні тривог.
Байдужим стаєш до згуби,
Могутнім стаєш, як бог.

1942

ВІХОЛА

Нагадала мені віхола,
Що окоп мій заміта,
Як ти в госпіталь приїхала,
Вся від сонця золота.

Вся в цвіту пругкої зрілості,
Смаглощока і туга,
Від дівочої невмілості
Іще більше дорога.

Чи й тобі оця хурделиця
Хоч що-небудь нагада?
...Сніг сухий степами стелеться
І окоп мій заміта.

1943

Сядем тут відпочинемо, друже,
Розіславши на камінь шинель.
Ой широко розлився ти, Буже,
Ой далеко плисти до тих скель!

Кожен раз, як кисет добуваю,
Що її вишивала рука,
Пригадаю, усе пригадаю,
Поруч мене вона виника.

Біла шия в разках намиста.
Наче шовк, шелестять слова.
Де ти, зірко моя промениста,
Українко моя степова?

Зберігай, бережи свої чари,
Хай міцніють щодень, як вино.
...Багряніє на заході хмара,
Як високе моє знамено.

1944

* * *

Моя ти зоре, румунські гори
Стоять кругом, кругом.
А думи вільні, а думи хвильні
Витають десь поза Дніпром.

Сіріють доти чужі навпроти,
Нічого більш нема.
А там десь дома весна знайома
Зелені руки підійма.

Зі сходу вітер духмяних квітів
Довіяв аромат.
Чиє кохання, чиї зітхання
Донеслись вітром до Карпат?

Моя ти зоре, високі гори
Нас не розлучать, ні!
Як вірна поміч, зі мною поруч
Ідеш ти завжди на війні.

1944

ДУМИ ПРО БАТЬКІВЩИНУ

Здрастуй, мій сонячний краю,
Ти снишся мені і тут,
Серцем щодня я літаю
До тебе, за бистрий Прут.

Як пишуть листи солдати,
Тужливо стає мені.
Кому ж мені написати,
Якій догукнути рідні?

Той — мамі, а той — дружині,
Той — сестрам, а той — братам.
А я напишу — Україні!
Сонцю її і степам,

Сивим, як згадки, могилам,
Що тонуть в імлі голубій,
Шляхам, окутаним пилом,
Якими пішли ми в бій.

Бачу далекі вершини
В тумани повитих Карпат.
Може, моя то Вкраїна
Біліє черідкою хат?

Слово, в бою огрубіле,
У тому краю забрини,
Де вишні в убранні білім
Мене виглядають з війни.

1944

МЕНЕ ВІЙНА ВЕДЕ ВСЕ ДАЛІ

Мене війна веде все далі
Просторами чужих земель.
Де й наші птиці не літали,
Іду, мов давній менестрель.

Я вірю в пісню, як в молитву,
І смерть, здається, на війні
Щадить мене в найтяжчих битвах
За... недоспівані пісні.

Коли при спалахах заграви
Вночі, ввірвавшися у дзот,
Я дістаю із-за халяви
З піснями вольними блокнот

І на трофейному папері
Лягає туга і печаль,—
Я наче відкриваю двері
У рідний дім, у рідну даль...

І, як сновиддя золоте,
Мені тоді снується
Про давнє і дзвінке! Про те,
Що плаче і сміється...

Наказ: «Вперед!» Я знов ховаю
Окопну лірику свою.
І в повен зріст — до того краю,
Де знову бути нам в бою.

1944

НІЧ У КАРПАТАХ

Красива ніч, велика ніч,
Як марево сторіч.
Достиглий місяць з висоти
Освітлює хребти.
По каменю мій кінь ступа,
Вузька моя тропа!
Внизу озера білі хмар
І сторожкий мадяр.
З собою я везу в сідлі
Пісні моїй землі:
«Якщо убитий в цих горах,
Мій коню, буду я,
Лети на схід, лети, мов птах,
Домівка там моя.
Помчиш ти в куряві доріг,
В закровленім сідлі
Усе, що зберегти я зміг
Для рідної землі:
Й мою любов, і серця кров,
І трепетні пісні,
Що, їх складаючи, ішов
В чужій я стороні...»

Висока ніч, велика ніч,
Як марево сторіч.
І, скільки мій засягне зір,—
Стоять вершини гір.

1944

ТРАНСІЛЬВАНСЬКИЙ МАРШ

Запасні в'яжу підкови
До луки сідла.
В чужі гори нам дорога,
Ніби меч, лягла.

Рвуться коні. Камінь дзвонить.
Віддає луна.
В межигір'ях, у бескеттях
Гоготить війна.

Буреломи та потоки,
Та дзвінкі мости.
Крешуть іскри на всі боки
Чорні копити.

Не впадуть на камінь роси,
Бо ми вище хмар.
В мене кінь не буде босий —
Підкує мадяр.

А не знайдеться мадяра —
Підкуєм самі.
Гори день і ніч говорять,
А були німі.

1944

В ГОРИ

Угору та вгору, один за одним.
Тисне нам сонце важке на плечі.
І сонце здіймаєм! Катовані цим,
Його ми возносим, його ми предтечі.

У плечі солоні уївся станкач.
Коней останніх покинули вчора.
Не в силі впіймати уже передач
Віддалених рація наша. А гори

Зімкнулись, як вежі тяжкі, навкруги.
Мало в нас неба! Мало блакиті!
Впрігшись у зброю, немов у плуги,
Тягнем до неба, потом облиті.

А хочеться степу. Скоріше б із гір
На вольну зелену рівнину!

...Потріскані губи, запалений зір,
І в ньому — готовність іти до загину.

Трансільванія,
1944

СПЕКА В ГОРАХ

Батьківщино, для нас підійми
Чорну хмару далеку.
На безводді потріскались ми,
Ніби камінь у спеку.

Батьківщино, здалека пошли,
Хоч у хмарах, вологи.
Потемніли твої соколи
У горах від знемоги!

І вставала одна з-за Дніпра,
А друга — із Дунаю.
Котру мати, а котру сестра
Посилала — не знаю...

1944

ГІРСЬКИЙ ЕТЮД

Мов дівчата худенькі, ялини
Розбрелись по безплоддю гір.
Дерев'яна гірська хатина,
Чорних буйволів повен двір.

І хазяйська дочка мадярка
Виносить мені молока.
Усміхнулась до мене жарко,
Та усмішка її не така,

Як у тої, що десь у школі
Перед дітьми сумна стоїть,—
Від мене, від скель цих голих
На відстані цілих століть.

Трансільванія,
1944

ЗЕМЛЯЧКА

В країні скелястій, країні убогій,
У горах високих, найближче до бога,
Де жити не хочуть і сірі тумани,
Де тільки гуляють вітри та бурани
Та, гір цих самотніх самотня цариця,
У небі ясному кружляє орлиця,—
Сьогодні, як видиво рідних степів,
Тебе я на скелі зустрів.
Косинка біленька, з пакетами сумка,
Подряпані руки в засохлій крові.
Втомившись, присіла, сухар собі хрумка,
Як білка горіхи свої лісові.

Дивлюся на тебе, а бачу Украйну,
Сміюся до тебе, а плачу в душі.
Усі мої втрати, і болі, і тайни
Ти в сумці принесла в ці гори чужі.

Трансільванія,
1944

ПЛАЦДАРМ

Ми вночі підійшли до ріки,
Форсували із ходу її.
У підхмар'ї заграв маяки
Нам горять в несходимі краї.

Ким ти зміряна, збройна пітьма?
Де твої причаїлись пости?
Повороту з плацдарму нема,
Не настелені нам ще мости.

І не треба! З цієї землі
До своїх не зійдéм переправ.
Капітане! Пали кораблі,
Тільки мужність у серці зостав.

Тиса — Пюшпекі,
1944

* * *

Без краю топкі болота,
Без краю пагубні озерця.
Перед очима встала та,
Що рицар звав би: дама серця.

Не у сталевім сяйві лат,
Як рицарі століть далеких,
Іде із лайкою солдат,
Розхристаний, на небезпеки.

І тільки вірність в серці чистім,
Як давні рицарі, несем
В непроходимості багнисті
По трасах, мощених вогнем.

Терексентміклош,
1944

ТАНКІСТ

Сніги! Не сніги, а ріллі,
Наорані смертю за мить.
І хлопець — одне вугілля —
Біля танка свого лежить.

Руку підняв до неба.
Крик занімів на вустах.
Бо жити б йому ще треба
В незайманих десь містах,

Ще б чути довкола себе
Той гомін прекрасних міст.
Бунтуючи, зняв до неба
Чорний кулак танкіст.

І руки його обгорілі
Не хочуть такого кінця!
І зуби аж сяють білі
На спаленій масці лиця!

Бо то ж недомріяна мрія,
То ж вірність його комусь —
Напис на танку біліє:
«Жди —
я вернусь!»

Секешфехервар,
1945

СЛОВО ПРО МАТЕ ЗАЛКУ

За Тисою я питав:
Чи чули про нього ви?
Чи мужній до вас долітав
Голос його з Москви?

Чи знаєте, як за вас
Славний ваш син-генерал
В гарячій Іспанії згас
Серед потрісканих скал?

Скажи, покажи, мадяр,
Де він блукав юнаком:
Чи в горах оцих до хмар
Здіймався із рюкзаком,

Чи, може, отут ходив,
Де я проїжджаю конем,
Може, степи ці любив,
Що я освітив вогнем.

Може, пішов на війну
Від тихих оцих озер,
В подвижницьку путь земну,
Що випала нам тепер.

Скажи, покажи, мадяр,
Мені Лукача слід —
Того, хто за тебе вмирав,
Вмираючи за Мадрід.

Здається, він з нами йде
У гуркоті, у диму,
Ракети сяйво бліде
Стелять до ніг йому.

Ніч, а війна гримить,
Довкола гуде в горах.
Місяць крізь хмари летить,
Розіп'ятий на вітрах.

Залаба,
1945

БРАТИ

Свою землю, далеку, святу,
Не забудем до згуби.
Як матроси в чужому порту,
Ми тримаємось купи.

Став і я чомусь ніжний такий
В цім краю невеселім.
І для мене тут всі земляки,
Хто у сірій шинелі.

І для мене усі тут брати,
Із дитинства знайомі.
Чи не батько єдиний ростив
Нас в єдиному домі?

Чи не мати єдина малих,
Як орлиця орлята,
Боронила від бід і від лих,
Доки зможем літати!

Тим-то й землю, далеку, святу,
Не забудем до згуби.
Як матроси в чужому порту,
Ми тримаємось купи.

Каменділн,
1945

СЛОВАЦЬКИЙ ПАРТИЗАН

Привезли,
Щоб вішати, його.
І зійшов він сам на поміст.
І видно було його
Людям далеких міст.

Навшпиньки
Словаччина підвелась,
І кожен бачити міг:
Квітка,
Ніби зоря, пронеслась
І впала йому до ніг.

Заметушилася варта кругом,
Ридаючих била жінок.
А над його високим чолом
Злипся чуб,
Як вінок.
Потім вирок чужинець читав
Про його прекрасне життя.
Затинався німець,
Бо знав:
На помості стоїть суддя.

Читати скінчив.
І в тишу дзвінку
Шугнуло,
Ніби орел з висоти,
Мовлене тим, що в вінку:
— Брати! —
І зляканий кат застиг
Біля своєї петлі,
І чути було в цей змиг,
Як стукає серце землі.

1944

В КОРОЛІВСЬКОМУ ПАЛАЦІ

Бронзовий вершник й досі на плаці
Конає з розірваними грудьми.
Я знову у Буді. Я знов у палаці.
Як давні знайомі, зустрілися ми.

Лишилася фреска тут блідо-рожева
На закуреній димом стіні.
Чого ти всміхнулась, чужа королево,
Що хочеш сказати мені?

Чи, може, і справді впізнала мене ти,
Запам'ятавши, як в зали оці
Влетів я, людина з другої планети,
З гранатою у руці!

Коли ми явились, нові й незборні,
В розбомблене пекло твоїх палат.
І хлопець в куфайці, вмостившись на троні,
Чистив свій теплий іще автомат.

Будапешт,
1945

СОЛДАТСЬКА ГОРДІСТЬ

Опалений полум'ям бою,
В диму прокоптілий гіркім,
Гордись, піхотинцю, собою,
Солдатським званням своїм.
Гордися, що в бурю й негоду
Женеш ти прокляту орду,
Що спиш у тяжких походах
Кілька хвилин на ходу.
Що гори землі скопала
Твоя лопатка мала.
Що втома тебе валяла,
А повалить не могла.
Що в чорній окопній постелі
Ніч обіймає глуха.
Що, змокши, твоя шинеля
Так на тобі й висиха.
Що біль поразок і горе
Найперше на себе приймав.
Гордись, що в найтяжчу пору
Надію в серці мав.
Що й чорту було б не під силу,—
Усе ти витримать зміг.
Ти пекла пройшов горнило
І все-таки — переміг!

1945

НА ЗОЛОТИХ ПАРУСАХ

Красуня задумана осінь
Золоті паруси нап'яла.
І сонце променем косим
Мене протяло, мов стріла.

Із прекрасним на серці болем,
Із осколком у серці ясним
Я на кряж по камінню голім
Лісом іду багряним.

Заберусь на саму вершину,
Подивлюся — відомо куди!
Немов невгамовному сину,
Я серцю скажу: лети!

Крізь осінь оцю золотаву,
Через кряжів гірських моноліт
Лети у мою державу,
В молодий мій стомовний світ.

І спитається осінь: хто це
По горах стрімких та лісах
Пролітає, прострілений сонцем,
На моїх золотих парусах?

Балатон,
1945

ЗНАМЕНО ПОЛКУ

Я завтра їду в Україну,
Яку покинув так давно.
Цілую, ставши на коліна,
Своє полкове знамено.

Дивлюсь на нього я востаннє
В прощальній мовчазній журбі.
Всю кров мою, мої скитання
Воно зібрало у собі.

Мій стяг! Моя червона птице,
Усе з тобою ожива.
Вже бачу: хмарою куриться
Шляхів нестямних курява.

Вже бачу: стоїмо по груди
В траншеях в крижаній воді.
Ані хвороби, ні простуди,
Ні сталь — не брали нас тоді.

Звитягу нашу, наші болі,
Загиблих друзів імена
Читаю на шовковім полі
Свого ясного знамена.

Прощай, мій стяг, і не тьмарися:
Н багрянім твоїм крилі
У дзвоні, в зойках пронеслися
Моїх поривів кораблі.

Усе, що разом пережито,
В походах вистраждано,— все,
Я знаю, інший гордовито
Прапороносець понесе!

1945
листопад

Прапороносці

Трилогія

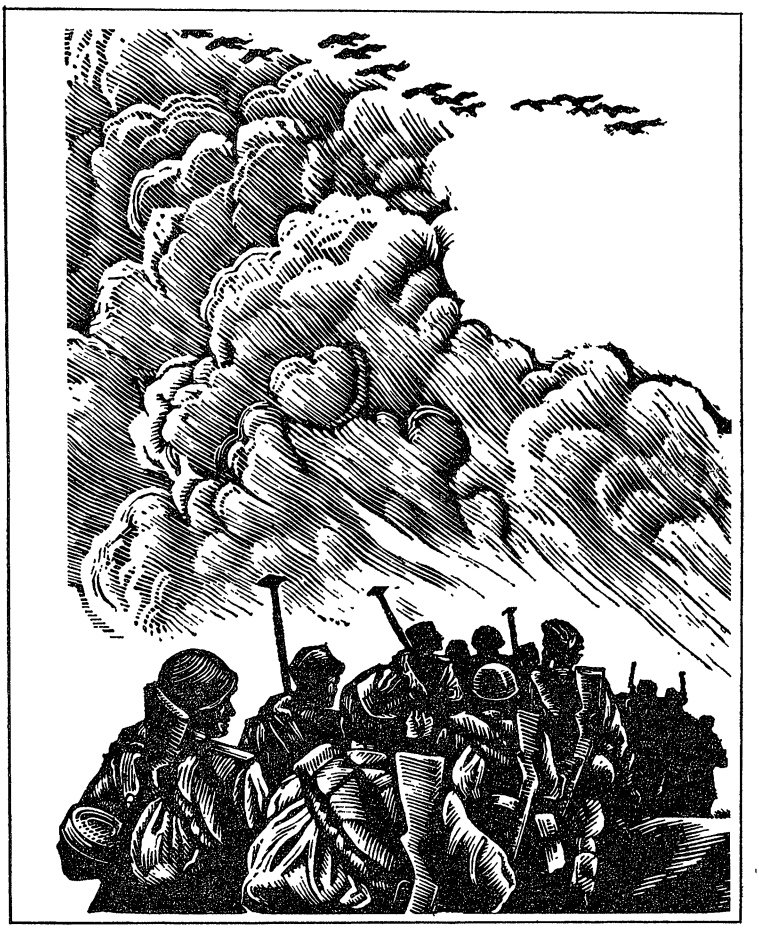

Книга перша
АЛЬПИ

О Русская земле! уже за шеломянемъ еси!
«Слово о полку Игореве»

Відтоді, як передові частини перейшли кордон і зникли за горбатими висотами чужої землі, минуло вже кілька днів. На переправі стали прикордонники, перевіряючи документи бійців і окремих команд, що наздоганяли фронт. Мов із землі виріс новий прикордонний стовп і ряба, смугаста будка поста.

Кордон! Ми знов повернулись сюди, і вартовий став на тому самому місці, де він стояв 22 червня 1941 року. Ми не забули нічого, але багато чого навчились. Ми живі, змужнілі й досвідчені. А чи живий ти, ворожий авіаторе з залізним хрестом на грудях, ти, який у ту далеку чорну неділю скинув на цю прикордонну будку першу бомбу з свого літака? Чи думав тоді ти, що все так обернеться, що бійці нового, народженого битвами 2-го Українського фронту в своїх зелених безсмертних гімнастерках знову з'являться на берегах цієї ріки і перепливуть її? Доля! — сказав би ти. Так! У справедливих армій доля завжди прекрасна.

I

Коли Черниш підходив до поста, його увагу привернув кремезний, плечистий сержант, який саме розмовляв про щось з прикордонниками. Голова його з золотаво-рудим, підстриженим під бокс чубом раз у раз витягувалась вперед, а руки були зігнуті в ліктях, так, наче він усе підкрадався, щоб зненацька накрити перепела, причаєного в траві. Наскільки міг Черниш зрозуміти, цей рудий сержант відбував службу в 1941 році саме тут, на кордоні. Тепер він гумористично розповідав, жестами й вигуками зображував, як їх бомбили вперше. Найсмішніше сержант показував на мигах самого себе, як він шукав сховища у шелюгах, як йому

кожна ямка здавалася занадто мілкою і він гриз землю зубами, а літак полював на нього, мов яструб на степову мишу. Сержант по-тигриному вигинав свою кряжисту, широку спину, пригадуючи, видно, скільки мурашок бігало тоді по ній. Часи, часи!..

Коли прикордонник, читаючи документи Черниша, перепитав найменування частини, сержант раптом урвав свою розповідь і, нашорошений, обернувся до Черниша:

— Ви в Н-ську?

— В Н-ську.

— Буна дзіва! [1] Моє вам... Ми супутники!

По обличчю сержанта не можна було вгадати — жартує він чи говорить серйозно. Кістляве, міцне, з колючим сторожким поглядом з-під навислих брів, воно мало вираз тієї лукавої напускної блазнюватості, від якої можеш чекати всяких несподіванок. Бійці дивились на нього і заздалегідь посміхались.

— Тільки вибачте, товаришу молодший лейтенант, але я вас щось не закмітував.

— Нічого дивного. Я... вперше.

— А-а! — роззявив рота сержант, ніби дуже тим здивований.— Вперше! Тоді, будьте ласкаві, відступіться на п'ять кроків...

— ?

— ...Відступіться, я вам відкозиряю!

Черниш спалахнув:

— Товаришу сержант! (Сержант клацнув каблуками з підкресленою бравістю). Що ви з себе Швейка корчите? Чому у вас такий розхристаний, неохайний вигляд?

З-під пом'ятої, в мазутних плямах гімнастерки в сержанта виглядала охвістям спідня сорочка. Вона була досить-таки брудна, і це ніби трохи встидало сержанта. Одначе він не розгубився, не почервонів, та й взагалі важко було уявити, щоб він коли-небудь червонів. Обличчя його було землисто-сіре і зосталось таким навіть після того, як він витер з нього пилюку. Здавалося, дорожня пилюка назавжди в'їлася в тіло.

— Не гнівайтесь, товаришу молодший лейтенант, на мою сорочку,— сказав сержант, заправляючись, і повіки в нього нервово засіпалися.— Бо не мама її прала,

---

[1] Добрий день! *(Рум.)*

а дівчата з фронтових пралень, а їм уже руки милом геть пороз'їдало... Ех, сорочко, моя сорочко! Я сам тебе скоро виперу, в Дунаї тебе сполощу!.. Ось на вас, бачу,— інша річ! Все новеньке та чистеньке... З голочки. Тил подбав! Дозвольте запитати, ви з-за Волги на Україну поїздом їхали?

— Це має значення? Поїздом.

— А я... на пузі повз,— сказав сержант майже пошепки із такою щирою інтимністю, що Чернишеві стало раптом ніяково за свою гарячковість.

— Так ви справді з Н-ської? — згодом спитав Чернишуже примирливіше.

— Шельма буду!

— То що ж... підемо разом?

— В натурі. Ви та я — ось ми з вами уже й команда... А прізвище моє Козаков.

Козирнувши прикордонникам, вони зійшли на переправу, полущену, вичовгану за кілька днів тисячами ніг.

— Щасливо, товариші! — гукали прикордонники навздогін.— Пишіть!..

— Ждіть телеграми з Берліна! — відповів без посмішки Козаков.

Гули під ними соснові дошки переправи, сонце млявило, як перед дощем. Шуміла річка, вкрита білими сережками піни, руді хвилі арміями котилися десь із високих гір у далеке море. Попереду з-за гори вставала синя хмара; дорога за переправою підіймалася все вище, і було таке враження, що то не хмара перед ними, а також гора і до неї можна дійти.

Козаков у своїх трофейних чоботях з широкими низькими халявами, в яких він здавався трохи розкарякуватим, ішов, ступаючи на п'яти, подавшись усім корпусом вперед, і розповідав, що він тікає з госпіталю. Там, бачите, його лікували після контузії електричними лампами, щоб не сіпалися повіки і не дрижали руки, коли хвилюється. Однак, почувши, що його частина разом з арміями 2-го Українського вже перейшла кордон, він не стерпів далі «кантування» в тилу: його смертельно «потягло» до братви.

— Тягне, ой як тягне, товаришу,— говорив Козаков.— Мабуть, для гражданки я вже остаточно пропаща людина. Так уже, мабуть, і залишусь вічним солдатом.

— Вічний солдат,— посміхнувся Черниш, відходячи серцем.— То колись тільки вічні студенти були... А, до речі, як ви про мене вгадали?..

— Що свіженький, з училища? Ще б пак, не вгадати... У мене ж око розвідника!

— І таки видно, що необстріляний?

— Наскрізь видно.

На самій горі, край шляху, маячив білий стовп. Піднявшись вище, вони побачили, що то не стовп, а високий кам'яний хрест, побілений колись вапном і прикритий зверху дощаним козирком; козирок уже почорнів і пожолобився від часу. На хресті було прибите розп'яття. Воно також потемніло й потріскалось на сонці та вітрах.

— Ось наше «Л»,— жестом вказав Чернишеві Козаков на велику літеру, що її хтось розгонисто накреслив вуглиною під самим розп'яттям, поставивши стрілку на захід.— Значить, топаємо правильно.

На захід, на захід! Ніби пройняті разом одною думкою, вони обернулись і глянули вниз, на переправу, на річку, що стала знову кордоном. За річкою у тремтливому мареві стелилися рідні простори. Здавалось, якби не те тремтливе синювате марево, то всю країну їм було б видно звідси як на долоні: і широкі поля, перериті окопами, і спалені села, і чорні руїни міст, і грузькі нескінченні шляхи, захаращені кістяками обгорілих машин. Криваве перехрестя, трагічне поле битви, сплюндрований рідний край! Звідси ти ще рідніший синовньому серцю.

Обличчя Козакова стало зосередженим, і з нього зникло легковажне лукавство.

— Товаришу молодший лейтенант, бачив би ти нас, коли ми тільки вступали на Україну... Весною це було, на світанку... В грязюці по пояс, голодні, виснажені. Подумати тільки: Україна... два роки не бачили її, два роки тільки чули, як вона стогне, та бачили здалеку, як вона горить. А тут тобі кінчається Курщина, і вже за радгоспом, знаємо, Україна. Не спали перед тим кілька ночей, їли самі буряки, а де й сили взялося! Штурмом захопили радгосп, балку перелетіли на крилах. «Оце,— гукає комсорг Ярославцев, глянувши на карту,— вже Україна!» Скільки було нас там, різні нації: і сибіряки, і таджики, і українці, і білоруси — всі, як один, впали навколішки, поцілували землю...

І, повіриш, заплакали ми, як діти. Стоять серед неораного поля навколішках — бородаті, в шинелях, забрьохані, без шапок... Ех!

Незчулись, як набігла тінь, земля, скалкувата, крем'яниста, враз потемніла під ними і, здавалось, злегка загойдалась, мов хитка палуба. Вони вперше помітили й відчули, що земля під ними чужа. Залопотів дощ, і між крем'яхами по червонястій пилюці заскакали димки, ніби від розривних куль.

— Де твоя шинель, сержанте? — спитав Черниш, скидаючи свою.

— Шинель знайду,— знехотя відповів Козаков.— Коли законну, буває, хтось і проміняє на самогон — не біда, трофейну добуде... А поки що можна перестояти під оцим грибком.— Сержант став під козирок, напнутий над розп'яттям.— Святий не прожене?

— Це спаситель... Ховайсь під мою шинель, сержанте.

Вони накрились шинеллю обидва.

Дощ, пускаючись щодалі рясніше, лопотів об напнуту шинель, а там — далеко внизу, на рідній стороні,— ще світило сонце. Матово-біла дощова коса, повільно, мов грандіозна завіса, рухаючись над полями, ще не дійшла туди: там панувала прозорість, зелені лани востаннє посилали звідтіль свій сонячний усміх на цю чужу, непривітну гору з одиноким розп'яттям. І Черниш — ще зовсім юний, затягнутий новими ременями, і Козаков, який горбився біля нього, щоб, випрямившись, не стягнути з офіцера шинель,— обидва довго і пильно вдивлялися в ту сонячну панораму, ніби хотіли ввібрати її в свої серця і понести далі з собою.

II

— Ти звідки? — запитав Черниш Козакова.

— З Донбасу.

— Батько, мати пишуть?

— Я з дитбудинку. Шахтарчук.

— Сирота?

— О! Який я сирота? Сироти — це діти. А мені вже... скільки ж це мені... З двадцятого... Да... З тисяча дев'ятсот двадцятого гуляє по світу цей потомок шахтарський.

Дощ згасав так само швидко, як і пустився. Чимдалі рідше ляскали останні краплини по розп'яттю. Дощ змив з нього пилюку, і кров з пробитих цвяхами ніг спасителя соталася тонкими струменями, наче зовсім свіжа.

Вийшли з-під накриття, і Козаков став крутити цигарку.

— А боги в них такі, як і в нас,— зауважив він, спідлоба поглядаючи на білий хрест із розп'яттям.— За що ж його розп'яли?

— То ціла історія,— стримано сказав Черниш, одначе розповідати не став.

— Отже... вперед, на захід?

— Марш!

І вони рушили. Липка глина набиралась на чоботи, і стало важко йти.

— Важка земля,— зауважив Козаков, хмурніючи.— Там було легше.

Озирнулися ще раз. Очі Черниша засвітились і поглибшали.

— Мати Вітчизно! — мимоволі вирвалося у нього по-юнацькому дзвінко й урочисто. І навіть для Козакова, який не терпів ніякої урочистої пишності, ці слова зараз прозвучали щиро й природно.

— Жди нас,— сказав сержант.— Або повернемось з перемогою, або ж... не повернемось зовсім!

Вони почали спускатися з кряжа, і рідна сторона швидко зникала за горбом.

Обабіч шляху лежали незнайомі поля, перекраяні вузькими довгими нивками.

— Аж дивно бачити такі клаптики,— сказав Козаков.— Невже і в нас колись було так?

Черниш мовчки дивився на злиденні смужки, що сумно п'ялися по підгір'ю.

— Все ж я не такою уявляв собі Європу,— признався Козаков.— Думав, що тут міста й села позливались докупи, з людьми не розминешся — так скрізь перенаселено. Все їм територій не вистачає... А в них населені пункти, здається, рідші, ніж у нас на Донбасі.

Хліба, змиті дощем, яскраво зеленіли. Понад самим кюветом виструнчились гінкі стебла, однакові, незліченні, як солдати. Знову розгодинилось, показалося сонце. До самого села не трапилося жодної живої

душі, тільки де-не-де кам'яні хрести знов біліли над шляхом і написані вугіллям дороговкази на них всі були звернені на захід.

У селі хати з повибиваними вікнами і дверима навстіж, наче ждали когось. Але ніхто не входив до них, тільки шмигали сюди й туди здичавілі без господарів коти. По центральній вулиці села численні написи, вкриваючи стіни згори й донизу, німо свідчили, що тут недавно пройшла велика весела армія,— на стінах ще залишився її відгомін. «Васька і Колька, доганяй!», «Балабуха з биком у Бухаресті!» (до Бухареста ще сотні кілометрів ворожої території), «Владимиров, жми!» і т. п. А над усім цим:

«Л→», «Л→» — і велика стрілка на захід.

Зненацька серед пустого села гучно вдарив бубон, зацигикала скрипка. Під облупленою нужденною хатою з'юрмилися бійці теж із тих, що наздоганяли свої частини. На призьбі, затиснувши бородою скрипку, сидів старий циган, біля нього кучерявий лупатий юнак з бубном. Перед музиками відчайдушно танцювали двійко циганчат: хлопчик і дівчинка. Чубаті, закудлані, підібравши високо сорочечки з сирового полотна, вони виробляли такі вихиляси, що все подвір'я розлягалося дужим реготом. Старий підбадьорював своїх дітей енергійними вигуками. Загледівши на Чернишеві офіцерські погони, скрипаль догідливо схопився йому назустріч і, зігнувшись дугою, заграв «Катюшу». Чернишеві стало соромно за старого, за його улесливість і за цей жалюгідний танець дітей. В усій сцені була якась гіркота. Він узяв Козакова за лікоть:

— Ходімо!

— Та цікаво ж подивитись.

— Не дуже веселе видовище... Ходімо.

Вони знову вийшли на дорогу.

Тепер за селом їм раз у раз траплялися назустріч румуни й бессарабці, що везли волами наших поранених. Воли, підбившись на кам'янистій дорозі, понуро шкутильгали, а румуни, в сіряках і високих чорних шапках, брели з батіжками поруч возів, немов чумаки. Деякі годували волів на ходу, з рук. Почорнілі від сонця, сухі й нужденні, з випуклими скорботними очима, румуни нагадували собою ті розп'яття на білих хрестах, що віками стоять понад шляхами їхньої краї-

ни. Іноді на возі з-під закривавленої шинелі важко підіймається солдатська стрижена голова:

— Браток!.. А браток!.. Дай закурити.

Козаков роздавав рештки свого тютюну. Черниш уперше пожалкував, що він не курить.

— Далеко фронт? — допитувався Козаков.

— Да-ле-ко...

— Скільки кілометрів?

— Вже... дві... доби.

Не кілометрами, а болем своїх розтривожених ран, днями й ночами болю вимірювали ці люди відстань до фронту.

Вози, проїжджаючи, глухо, тоскно скрипіли. Черниш дивився на поранених майже з побожною шаною. Вони вже були там, де він ще не був, і, закривавлені, бліді, перебинтовані, стали для нього ніби якимись особливими людьми. Він соромився, що йде повз них рум'яний і здоровий. Чув, як обличчя його пашить молодою нерозтраченою кров'ю.

Уявлялось, як він уже сам лежить на возі, вкритий шинеллю, корчачись від болю щоразу, коли дерев'яне колесо каруци [1] наскакує на камінь.

На ночівлю зупинились у похмурого румуна, в хаті, повній дітей, курчат і бліх. Господиня подала на вечерю бринзи, викинула на стіл гарячий круг мамалиги і покраяла його ниткою. Господар, у постолах і вузьких вовняних штанях, мовчки сидів на ліжку з люлькою в зубах, хоча тютюну в ній і не було. З кутків на гостей дикувато світили очима чорні, замурзані діти. Їх, видно, дуже дивувало, що ці незнайомі люди не почали ще різати всіх підряд, як про це говорилося навіть у букварі, а теж уміють сміятися, жартувати і їсти мамалигу. Жінка кинула й дітям круг мамалиги, і малеча опала її в кутку, мов горобці соняшник. Козаков довго дивився, як дітвора жадібно давиться гарячими глевтяками, і несподівано встав зітхнувши:

— Такі ж і в нас... Ми, як ішли зимою по Україні, зайдемо, бувало, в село — завити хочеться. Все спалене, розбите. Кубляться діти в теплому попелі, гріються. «Де батько?» — «Нема».— «Де мати?» — «Нема». Скинемо шинелі, складемо зброю і — за лопати. Вико-

[1] Румунського воза.

паємо їм землянку, залишимо їжі та й знову... вперед на захід.

— Після цієї війни,— сказав Черниш,— ні наші, ні їхні діти вже не кублитимуться на попелищах... ніхто не гнутиметься, як той сьогодні із скрипкою... Після цієї війни люди повинні стати нарешті... людьми.

— Розумієш, кучерява, чого ми хочемо? — підійшов Козаков до худорлявенької насупленої дівчинки з хрестиком на грудях.

— Ну шти... [1]

Він поклав їй на голову свою важку, зашкарублу руку.

— Щоб ти не різала мамалигу ниткою, розумієш?

— Ну шти...

— Щоб щасливою росла...

— Ну шти...

Черниш, порипуючи новенькими чобітьми, замислений, пройшовся по хаті.

— Наша війна не на рік і не на два,— говорив він ніби сам до себе.— Нам треба не тільки розгромити ворожі армії і зняти з Європи воєнне становище. Ні, не тільки це, не тільки...

Ночувати господар пішов у кошару — він боявся, щоб у нього не забрали овець. Господиня постелила Чернишеві на ліжку, а Козакову на долівці, вважаючи його денщиком молодого офіцера, як це вона бачила в своїх військах, що стояли тут постоєм. Проте Черниш не захотів лягати на ліжку і теж почав вмощуватися долі на соломі. Господиня дала їм важкий, збитий з вовни ліжник, від якого гостро тхнуло овечатиною. Козаков не роздягнувся, тільки розстебнув комір гімнастерки.

— Це розкіш,— казав він,— в якій я собі ніколи не відмовляю. Навіть в окопі, коли не розстебнусь, то не засну як слід. Розстебнеш усього два гудзики, а наче весь роздягнувся і лежиш у куми на подушках. Пречудово!

Козаков швидко дав хропака.

Господиня, вклавши дітей, сіла над ними і куняла навсидьки цілу ніч, не гасячи світла.

Прокинувшись уже геть за північ, Козаков побачив, що Черниш сидить біля нього у білій спідній сорочці,—

[1] Не розумію... *(Рум.)*

роздягнений він був зовсім як хлопчак,— і занепокоєно оглядається на всі боки.

— Що таке? — запитав Козаков, інстинктивно шукаючи зброї, хоча при ньому її не було.— Що трапилось?

— Бло-хи,— простогнав Черниш безпорадно.

Козаков одразу заспокоївся.

— Чи чуєш... Європа,— промимрив він і, перевернувшись на другий бік, знову швидко заснув.

III

Наступного дня дороговказ вивів їх на центральний шлях. Тут було людно і шумно: безнастанно мчали машини з боєприпасами, гарматами, кухнями, брели, обливаючись потом, бійці й офіцери із скатками на плечах.

Козаков повеселішав, немов наближався до рідного дому, і йшов, як по воді, високо підіймаючи ноги. Медалі з заяложеними колодками сліпуче сяяли йому на грудях, вбираючи сонце. А він розглядався безтурботно на всі боки, пив ясну воду з зелених криниць при дорозі, черпаючи її пригорщами, а потім весело вимахував пілоткою проїжджаючим дівчатам-пекарям.

Чернишеві хотілося швидше побачити справжню війну, проте він досі ніде її не знаходив. Вона втікала, як міраж у пустелі, лишаючи за собою шляхи, заповнені людом. А народ плив і плив, сірий від кіптяви, зірваний з місця, і здавалося, цим людським потокам не кінчитись ніколи.

Навкруги лунали регіт і жарти.

Козаков, скрізь встигаючи, встрявав у розмови, у всьому він був компетентний, і складалось враження, що всі тут були давно йому знайомі. Його бурхливий настрій поступово передавався і Чернишеві, якому, зрештою, починало здаватись, що нема на світі ніякої війни, ніяких страхіть, а є лише якась велика оргія, божевільне світове гульбище, куди всі вони поспішають.

— Люблю фронтовий край! — піднесено вигукував Козаков.— Ти відчуваєш, що тут навіть повітря інше, ніж у тилу. Волею пахне! Ніякого тобі чорта!

Чабани-румуни виходять на шлях канючити тютюн.

Вони гнуться в три погибелі, скидають шапки і простягають висушені, засмаглі руки.

— Чого ви гнетесь? — не міг байдуже дивитись на них Черниш.— Випрямтесь та ходімо з нами!

А чабани думали, що руський офіцер глузує з їхньої убогості, і злякано задкували. Німці навчили їх: розмовляючи з військовими, краще триматися на певній відстані.

Наступного дня Черниш і Козаков уже підходили до села, в якому розташувався штаб полку. Польова доріжка стелилася між високими хлібами. Вона була добре накочена, хоч тепер на ній не було ніякого руху — ні підвід, ні машин.

— Тут їздять тільки вночі,— зауважив Козаков, розглядаючи свіжі колії під ногами.

За селом, що сховалось перед ними в буйній зелені, похмуро здіймалась, як величезний верблюд, двогорба висота. Там уже був противник. Але висота мовчала. Навкруги — підступна тиша. Все ніби завмерло. Ніяких ознак життя. Луки, гори, пишні сади — все зелене й принишкле. Сонце нерухомо стоїть над цим зеленим морем. Гарячого білуватого світла ллється так багато, що ріже очі. Праворуч, за десятки чи, може, й сотні кілометрів, стоять мовчазно темно-сині Карпати в клубках срібних, сліпучо-білих хмар... Жодного пострілу не чути ніде. Це й була війна, яку Черниш уявляв собі в гуркоті й громі. Тепер вона зустріла його зненацька цією неприродною тишею, гарячою дрімотою півдня, зловісним безлюддям степових доріг.

У селі теж залягла тиша, подвір'я позаростали бур'янами, мешканців звідси було евакуйовано в тил. По садках де-не-де сновигали бійці, збираючи гіркі й дрібні черешні. Черешні тут росли високі й розкішні, як дуби, далеко вилискуючи на сонці чорними спілими ягодами. Ягід було рясно, вони просто облипали гілля.

Біля штабу Козаков зустрів своїх розвідників.

Серед інших бійців їх одразу можна було впізнати і по впевнено-розвалькуватій ході, і по мові, і по рухах, в яких було щось солдатсько-аристократичне. Їх любив увесь полк, їх балував увесь полк, і це з часом давало себе знати в незалежній упевненості поведінки. Полк давно став для них рідним, і вони трималися в ньому невимушено, як у сім'ї. Вони навіть у свої рапорти й

козиряння старшим уміли вкласти щось особливе, неофіційне, домашнє.

За кілька хвилин розвідники, штовхаючись, сміючись і перебиваючи один одного, встигли розповісти Козакову, що вони зараз «кантуються», тобто б'ють байдики, бо тільки три дні тому на превелику силу дістали «язика» і «хазяїн» дав їм відпочинок на кілька день. Кінчилося тим, що, обнявшись, вони потягли Козакова кудись пити румунську цуйку. Запрошували й Черниша, але він відмовився, бо хотів уже сьогодні бути на місці.

Здавши документи в штаб, Черниш, перш ніж іти в батальйон, з'явився, за офіцерським звичаєм, відрекомендуватись командирові полку. Ад'ютант-таджик відповів, що «хазяїн» зараз у сусідньому бліндажі у майора Воронцова, і порадив зайти туди.

У бліндажі гвардії майора Воронцова, заваленому газетами, картами, книжками, стояла приємна свіжа прохолода. Дерев'яну підлогу тут, видно, часто поливали холодною водою, щоб було не так жарко. З кутка в куток по бліндажу не ходив, а майже бігав «хазяїн» — гвардії підполковник Самієв. З розповідей Козакова Черниш уявляв його саме таким. Це був маленький, енергійний, на диво рухливий таджик. Він пильно з голови до ніг оглянув Черниша, який стояв біля порога випрямившись, із своїм запиленим ранцем за плечима, і, очевидно, залишився вдоволений ідеальною курсантською виправкою молодого офіцера.

— Черниш? — Самієв раптом стукнув себе по лобі коричневим пальцем.— Черниш... Ви звідки? Родом, родом?

Черниш, ніяковіючи, відповів йому по-таджицькому.

Самієв аж просяяв:

— Ваш батько інженер-геолог? Всеволод Юрійович?

— Так точно, Всеволод Юрійович.

— Воронцов, чуєш, поглянь: перший земляк, який зустрічається мені на фронті! Такий збіг!

Виявляється, Самієв ще задовго до війни знав Чернишевого батька по спільній роботі в одній з експедицій на Памірі. Сам Євген Черниш, якого батько часто брав у свої експедиції по Середній Азії, ще змалку бував у місцях, про які тепер, хвилюючись, розпитував його Самієв. Підлеглі Самієва, ті, що бачили в ньому лише сувору з норовом людину, здатну часом

вибухати, наче порох, тепер не пізнали б свого командира. Він запросив Черниша сісти, і, коли той почав опинатися, сам посадовив його, і, метаючись по бліндажу, гарячий, сухий, збуджений, поглядав на Черниша ласкаво, наче зустрів тут, у чужому краю, свою далеку молодість.

— Я радий, радий, що ви попали саме в мій полк,— говорив підполковник скоромовкою. Черниш ледве встигав розбирати.— Воронцов! Уже в моїх друзів сини — офіцери! А ми все ще вважаємо себе юнаками!

Гвардії майор Воронцов лежав у ліжку, вкритий кожухом і важкими яскравими килимами. Вже кілька днів його трясла малярія. В розмову він не встрявав, лише іноді мовчки кидав допитливий погляд на Черниша. В дорозі Козаков розповідав просто легенди про Героя Радянського Союзу майора Воронцова. Політкерівник роти під Сталінградом, герой Дніпра, він виріс за цей час до заступника командира полку по політчастині. Цей гвардійський стрілецький полк неможливо було уявити собі без Воронцова. Інші, коли хворіли, лягали в медсанбат. Воронцов мусив хворіти в полку, не припускаючи й думки, що можна робити якось інакше. Коли хворіли інші, до них не можна було заходити й турбувати, до Воронцова ж і до хворого заходили й розмовляли з ним, як із здоровим, бо це ж Воронцов! У інших могло бути щось негаразд в особистому житті, і тоді вони мали право скаржитись, вимагати співчуття і допомоги. У Воронцова мусило бути завжди все гаразд, і було б дивно почути, що він на щось скаржиться: адже це Воронцов!

Справді, Воронцов ніколи не скаржився, а йому скаржилися всі, і він сам це вважав цілком нормальним. Коли його посилали на навчання, він відмовився, і послали іншого. Брали на роботу в штаб фронту — відпросився, нікого цим особливо не здивувавши. Хіба могло бути інакше? Воронцов ніби становив найголовнішу, невід'ємну частину складного організму полку, він був у полку, наче мати в сім'ї. Природно, що мати мусить всіх утішати, вислуховувати, лікувати, карати й підбадьорювати, а сама ніколи не падати з ніг. Вона така звична й рідна, що її не завжди й помічаєш у родині, і лише тоді, коли її не стане, всі одразу зрозуміють, що́ вона для них означала.

Не раз і не два Воронцов ішов у бойових порядках піхоти, коли було скрутно, а іноді — коли й не зовсім скрутно. За це його в дивізії штабісти вперто називали комісаром. І ось тепер Черниш побачив цю людину, яку ще раніше, після розповідей сержанта Козакова, взяв для себе взірцем. Правда, досі Черниш уявляв собі майора, Героя Радянського Союзу, не таким — вкритим кожухом і трофейними килимами, з жовтим, пом'ятим хворобою обличчям. Воронцов уявлявся йому не інакше, як у гордій войовничій позі попереду піхоти, з пістолетом в руці і газетами, що стирчать з кишені Так змальовував майора Козаков. А тепер Черниш бачив стомлене обличчя, зовсім не войовниче, а якесь мирне, замислене. Воронцов лежав під натягнутим до самого підборіддя кожухом пожовклий і зосереджений, висвічуючи широкою лисиною, оточеною рудими баранчиками рідкого волосся. Сірі, глибоко запалі очі майора раз у раз звертались на Черниша, уважно оглядаючи його чорний, з полиском курсантський йоржик. Чернишеві хотілося почути від майора слово. Але Воронцов мовчав, іноді беззвучно плямкаючи вкритими смагою губами, що пересихали й злипалися. Зате Самієв, потираючи маленькі жваві брунатні руки, говорив невтомно.

— Ви не ніяковійте, будьте задиракою, тримайтеся зухваліше,— повчав він Черниша,— а то вам будуть наступати на пальці. Безперечно, вам усе тут незнайоме, дивне, я знаю. Я сам тільки рік як випурхнув з академії. Так, я академік, будь ласка! Я певен, що вам сподобається наша сім'я. У нас ви скоро змужнієте, у нас люди швидше зростають, аніж в тилу, якщо, звичайно... Але ж, я гадаю, ви не з полохливих?

— Бій покаже, товаришу гвардії підполковник! — відповів Черниш, заливаючись румянцем. Воронцов раптом повернув голову і подивився на Черниша з-під своїх кошлатих, рудих, ніби вицвілих на сонці брів.

— Комсомолець? — запитав Воронцов, хмурячись.

— Так точно, комсомолець, товаришу гвардії майор! — схопився Черниш зі стільця.

— Сядьте,— сказав Воронцов і одвернувся до стіни.

— Бій, бій — це для нас найкращий атестат,— провадив далі Самієв.— Відвага, хоробрість — найвища якість в людині. Принаймні я вважаю справжніми людьми тільки хоробрих. Ви спортсмен?

— Альпініст, товаришу гвардії підполковник.

— Чудово! Це одразу видно: жилавий, легкий. Це вам придасться... в Альпах.

Чернишеві радісно захопило дух:

— А ми й там будемо?

— Будемо! Будемо, гвардії молодший лейтенант («Гвардії!» — подумав Черниш), скрізь, скрізь! Наші крила тільки розгортаються!

— А наступ скоро, товаришу гвардії підполковник? — не втримався Черниш, хоча розумів, що питати про це не зовсім тактовно. Самієв і Воронцов переглянулися і разом посміхнулись. Посмішка змінила обличчя Воронцова і наче всього опромінила. Здалося, що Черниш уже бачив майора колись давно, і відчув тепер себе з ним невимушено й вільно.

— Який нетерплячий, га? — заговорив Самієв.— А ви готові?

— Готовий, товаришу гвардії підполковник!

— Добре. Не турбуйтесь: наш поїзд рушить точно за графіком. Хвилина в хвилину, саме тоді, коли буде треба. Вас до Брянського? В третю мінометну? Чудово! Брянський — ветеран полку, сталінградець-комуніст, культурний офіцер, в минулому студент, здається, з Вітебська...

— З Мінська,— поправив Воронцов, повільно закриваючи очі втомленими повіками.

— Так, так, точно — з Мінська! Золота голова! Коли кінчимо війну, я його обов'язково направлю в академію. Його місце — там. Ти як дивишся на це, майор?

— Не поспішай,— відповів Воронцов з заплющеними очима.— Війна ж не сьогодні кінчається? — І після паузи сам собі відповів: — Ні.

Прощаючись, Самієв на мить задумався і, ніби між іншим, запитав Черниша:

— Нам, до речі, потрібен ПНШ-3 [1]. Що ви сказали б, якби я... вам запропонував?

Черниш почервонів. Хоч йому і сподобалась пропозиція підполковника, але, дивлячись довірливо й щиро Самієву в вічі, він одповів:

— Дуже дякую, товаришу гвардії підполковник, але

---

[1] Третій помічник начальника штабу.

краще я піду на взвод. Мені вже й так соромно, що я досі не брав безпосередньої участі...

— Розумію, розумію,— перебив командир полку, беручи його за плече, немов Черниш саме своєю відмовою став йому дорожчий.— Бажаю успіху в наступних боях...

Воронцов витяг з-під кожуха свою гарячу руку і подав її Чернишеві. Рукав спідньої сорочки закотився на руці аж по лікоть, і майор видався Чернишеві цивільним, як батько.

— Ми ще зустрінемось,— сказав майор сухими губами.— Перед нами дорога... далека і... дуже відповідальна.— Потім майже пошепки Воронцов додав:— Так ви готові? Внутрішньо?

— Так.

Черниш і справді почував у собі готовність, небезпеки його не лякали, дороги кликали, хоча ніхто не міг би сказати, чи далеко вони його поведуть, чи обірвуться десь тут, неподалік цього низького бліндажа, що загубився серед горбатих просторів зеленої Румунії.

Вийшовши, Черниш якусь мить міркував, куди йому рушати. Ще в штабі йому розтлумачили, як знайти третій батальйон, і тепер він рушив у тому напрямку — попід занедбаним залізничним насипом.

Проходячи повз штаб, що розмістився у бетонованому віадуці під залізницею, Черниш побачив запорошеного зв'язківця, який прив'язував до дерева гриватого білого коня.

Напередодні Черниш зустрічав цього бійця в дивізії, щось питав тоді в нього, і тепер боєць козирнув йому, вже як давньому знайомому. Чернишеві стало приємно.

З віадука вискочив заклопотаний начальник штабу з якимись паперами під пахвою й одразу ж задер голову, обстежуючи небо, чи немає там румунських «музикантів». Раптом погляд начальника зупинився на коневі, припнутому до дерева. Штабник вирячився на нього, як на щось жахливе, неймовірне, і, заїкаючись від хвилювання, накинувся на бійця:

— Чо-чому кінь білий?! — Певно, він хотів сказати, чому білий кінь не замаскований.

Боєць мовчав, весело кусаючи губу.

— Я вас пи-та-ю,— тряс штабник папкою бійцеві перед носом,— чому кінь білий?

Зв'язківець виструнчився і відповів з лукавою чіткістю:

— Не знаю, товаришу гвардії майор, чому кінь білий! Може, з-під білого жеребця!

Черниш засміявся і пішов, не чекаючи кінця розмови. Починалося нове життя з новими стосунками, з новими інтересами.

Стежка звивалась у високій траві попід насипом. Тепле повітря навкруги було напоєне густими пахощами степових квітів. Дрімали пашні, мліючи в сонячній духмяності. Посеред хлібів біліла розвалена залізнична будка, навколо неї стирчали обчухрані снарядами стовбури дерев. З-за будки вдарило трупним смородом.

IV

— Гвардії молодший лейтенант Черниш — у ваше розпорядження.

— Гаразд. Опустіть руку.

Командир мінроти відкладає газету вбік і застібає комір. Шия в нього по-дівочому красива, ніжна й така біла, наче він ніколи не виходить з цієї землянки на сонце.

— Мені вже дзвонили від «хазяїна»,— продовжує командир роти і, подаючи руку Чернишеві, теж білу й тверду, рекомендується: — Гвардії старший лейтенант Брянський.

Вони сідають на бруствері біля входу в землянку і, обмінюючись незначними запитаннями, пильно вивчають один одного. У Брянського юнацьке вродливе обличчя з тонкими рисами, безкровне, але не худе. З-за довгих білих вій уважно дивляться голубі, без блиску, очі.

Передвечірні сутінки спадають у видолинок. Попід насипом строєм проходить взвод з лопатами, ломами й кайлами на плечах. Важко гупаючи, бійці зупиняються навпроти Брянського. Кремезний, товстолиций лейтенант хрипким басом доповідає командирові мінроти, що перший взвод повернувся з робіт. Брянський, з туго перетягнутим станом, з білявою пишною чуприною, стоїть, облитий променями призахідного сонця. «Як соняшник у цвіту»,— думає Черниш про нього.

Брянський, уважно вислухавши рапорт, питає, чи не забули часом лопат на місці роботи. Записує, скільки кубометрів викопано. Нарешті дозволяє розпустити взвод. Черниша знайомить з лейтенантом Сагайдою, командиром першого взводу.

— Ти також ванькою-взводним? — цікавиться Сагайда, оглядаючи Черниша без церемоній.— Давай, давай, буде, врешті, і мені полегкість...

— Після війни,— додає Брянський.

Пішли оглядати вогневу позицію. Вона, розгалужуючись, як корінь, на всі боки, розкинулась попід насипом ячейками і ходами сполучень. В ячейках, вкриті маскувальними сітками, стоять міномети, уважно дивляться в ясне румунське небо. Бійці, здебільшого вусаті статечні чоловіки, загледівши офіцерів, зриваються на ноги і завмирають в готовності.

Вони з останнього поповнення, яке Брянський сам добирав і сам навчав, поки стояли в обороні. Бійці — переважно вінницькі, подільські, наддністрянські колгоспники — слухняні й працьовиті. Тут були односельці, сусіди, навіть двоє братів. Усі вони трималися вкупі, жили ще спільними спогадами про домівку та про запасний полк. Ще кликали один одного на ймення:

— Агей, Хомо!

— Що маєш казати?

— Де ти запорпав паклю?

Так, ніби питає: «Де ти поклав вила?»

Здавалось, вони так цілим колгоспом і прийшли сюди і, замість орати або сіяти, взялися за кутомір-квадрант, за нову, незнайому науку. Проте вони її опанували досить хутко, і Брянський був цілком задоволений своїми вусатими вихованцями.

— Я не помилився, добираючи саме цих вусачів з поповнення,— казав він тепер своїм офіцерам.— Чесні чорнороби війни, вони сумлінно ставляться до праці, а це на фронті так само необхідно, як і десь на заводі. Між іншим, ви помічали, з кого виходить найбільше героїв у бою?

— З колишніх безпритульних,— сказав Сагайда.— З біломорканальців.

— Зовсім ні,— заперечив Брянський.— Я, навпаки, знав чимало таких, що в тилу, як то кажуть, на ходу підметки зривали, а тут, перед лицем смерті,

ставали жалюгідними боягузами. Найкращі воїни — це вчорашні робітники, шахтарі, комбайнери, трактористи, взагалі люди чесних трудових професій. Адже війна — це насамперед робота, найтяжча з усіх відомих людині робіт, без вихідних, без відпусток, по двадцять чотири години на добу.

— Товариші,— сказав Сагайда, як перед аудиторією,— ви прослухали коротку інформацію наукового працівника, дослідника проблем війни, гвардії старшого лейтенанта Брянського. У кого є запитання?

— Давай,— сухо посміхнувся Брянський.— Валяй!

Цієї ночі Черниш довго не міг заснути. У землянці було жарко. Поруч хропів Сагайда, він весь пашів і, миркаючи уві сні, щоразу закидав на Черниша важку гарячу руку, намагаючись обійняти. На протилежних нарах рівно дихав Брянський. Місячне сяйво стелилося через поріг землянки, зникаючи кожного разу, коли понад бліндажем проходив вартовий. У головах Брянського сидів телефоніст, тихо мугикаючи якісь ніжні мелодії і раз у раз викликаючи когось:

— «Зоря», «Зоря», я «Грім»,— повірка.

І знову наставала така тиша, що, здавалось, насторожені кроки вартового чути на весь світ.

Черниш лежав з широко розплющеними очима і дивився в перекриту рейками стелю, згадував матір, яка десь там, у гарячих краях за Каспійським морем, думає, певно, зараз про нього, може, уявляючи собі, як він кидається своїм тілом на амбразуру дота.

«Женю,— говорила вона йому при останній зустрічі,— я знаю, який ти буваєш запальний... гарячковитий до самозабуття. Ти занадто романтик. Звичайно, я не раджу тобі бути поганим воїном або ховатися за чужі спини. Я знаю, що ти на це не здатний, і, може, саме за це найбільше тебе люблю. Будь таким, як ти є, будь мужнім, відважним, знищуй їх, але, Женю, хлопчику мій... не кидайся власним тілом на амбразуру дота. Бо, я знаю, це такі, мабуть, як ти, кидаються. Але ж це так... жахливо!»

Бідна мати! Скільки вона зараз передумає! А він лежить у спокійній землянці, і війни нема, є лише білий місяць на порозі, та лункі кроки вартового, та якась дивна «Зоря», що їй молодий телефоніст раз у раз засвідчує свою готовність.

І все ж Черниш відчував, що він досяг сьогодні чогось незвичайного, щось дуже важливе трапилося в його житті. Завтра вранці він уже не йтиме шляхом з ясними дороговказами, п'ючи студену воду з зелених криниць. Віднині перед ним звівся мур, і Черниш упрся в нього. Дороги всі попереду зімкнулися і вже нікуди не йдуть, аж поки він сам не проб'є той мур, щоб скручені, як пружини, дороги розправилися і полетіли знову вперед з дороговказами для інших. Ні, тут не можна жаліти себе. Що було б, коли б ми всі почали раптом жаліти себе?

Черниш стримано зітхнув.

— Ви не спите? — подав голос телефоніст.

— Га?

— Та... кажу, дівчата набридли: дзвонять і дзвонять...

— Чого їм треба?

— Гвардії старшого лейтенанта. І все не наші позивні: якась «Берізка», якась «Фіалка»...

— То розбуди його.

— Не можна. Старший лейтенант наказав відповідати всяким «фіалкам», що його... нема.

V

Вранці Шовкун, ординарець Брянського, вносить казанок, ложки, розстилає рушник і нарізає на ньому хліб. Все це він робить з якоюсь особливою селянською делікатністю.

— Що там? — підводиться скудлачений Сагайда, щоб заглянути в казанок.— Знову гвардії горох! Здоров був, давно бачились!.. Шовкун!

— Я вас слухаю.

— Я знаю, як ти мене слухаєш! Горілка є?

— Сьогодні не давали.

Сагайда глибоко задумується.

— Так от знай, Шовкун,— каже він, позіхнувши,— твоя Килина взяла собі приймака. Міліціонера!

Сагайда уважно стежить, яке враження справляють його слова на ординарця. Завжди після такого жорстокого жарту літній боєць починає блимати, як дитина, очі його заволікаються м'якою туманною вологою. І весь він також м'якне, тане, ніяково посміхаючись.

— Що ви, товаришу гвардії лейтенант... Не може цього бути... У нас і міліції нема поблизу. Вона вся в Гайсині.

Сагайда думає.

— Однаково, зв'язалася з бригадиром,— каже він.— Бригадир привіз їй соломи, а вона йому за це...

— Годі тобі,— спиняє, морщачись, Брянський.

Сідають їсти. Шовкун стоїть біля дверей, і здається, що його зовсім нема в землянці. Взагалі він має дивну властивість — зникати при очах, ставати зовсім не помітним і ніколи нікому не заважати. Але досить, здається, Брянському хоч уві сні окликнути його, як Шовкун одразу тихо відгукнеться: «Я вас слухаю».

Сагайда їсть, голосно жвакаючи. Після їжі йому хочеться закурити. Але він знає, що в усього батальйону в ці дні пухнуть вуха без тютюну.

— Ти не куриш? — питає він Черниша.

— Ні.

— І не п'єш?

— Ні.

— І дівчат не цілуєш?

Черниш червоніє.

А Сагайда вже починає нарікати на Романію. Злиденна, нещасна країна! Хати без димарів, бо на димар Антонеску накладає податок. Тютюн не сій, бо це державна монополія. Всі наші недокурки визбирали по дорогах, а кажуть — Європа.

Брянський теж потерпає без курива, але стоїчно зносить свої муки. Шовкун легким рухом зібрав посуд, перемив, перетер, і хоча сам він обертався повільно, проте робота в його руках якось ішла сама собою, швидко й до ладу. Уже він все зробив і знову стояв вільний та, переступаючи з ноги на ногу, несміливо поглядав на старшого лейтенанта, якого, видно, обожнював.

— Да, обкурились,— скаржиться нарешті і Брянський.— Хоч би раз оце потягти.

— Товаришу гвардії старший лейтенант,— зрадівши, озивається Шовкун своїм ласкавим, проникливим голосом.— Я трошки маю... У конверті прислала...

— Килина? — кричить Сагайда.— Та чого ж ти мовчиш? Давай мерщій!

Закурили.

— Шовкун! — гукає Сагайда, пожадливо затягуючись.— Хіба це тютюн? Це якась мерзота!

— То я трохи буркуну підмішав,— виправдується Шовкун.— Наші хлопці всі буркун курять. Він пахучий. А румуни багато його розвели на своїх полях.

— Нудьга,— каже через деякий час Сагайда.— Ненавиджу оці оборони. Копай і копай без кінця. Святе діло наступ. Я тільки тоді й відчуваю, що живу, коли наступаємо. Черниш!

— В чім річ?

— Дай мені адресу якої-небудь учительки або агрономші.

— Для чого?

— Напишу їй листа. Виллю душу.

Це в Сагайди манія. Він пише багато, куди попало і кому попало, з єдиною метою — одержати фотографію. Якщо ж він досягає свого, то кілька днів ходить, розмахуючи карткою, показує кожному свою дівчину, якої ніколи не бачив і, напевне, ніколи не побачить.

— Але я знаю,— раптом додає він, хмурніючи,— це вона не свою вислала.

— Чому не свою?

— Бо сама вона — ряба!

— Ти ж її не бачив.

— Все одно — ряба!!!

Тоді його не чіпайте. Він сердито заховає фото у свій гаман і надовго замовкне.

Чернишеві все це здається легковажним блюзнірством.

— Я не розумію,— каже він,— як можна писати людині, якої зовсім не знаєш?

— А що ж мені, по-твоєму, робити? — кричить Сагайда.— Скажи, що мені робити? Добре, що в тебе є там якась узбечка, якась там селям-алейкум, що жде тебе, збираючи бавовну і співаючи «Темную ніч».

— Кожного хтось жде.

— Кожного! Мене ніякий чорт не жде!

— А дома?

На обличчі Сагайди появляється злісна гримаса, а губи починають дрібно тремтіти.

— Мій дім, брате... вітер розвіяв!

І він розповідає свою історію, давно вже відому всьому полкові.

— Ти ж, мабуть, не знаєш, що наша дивізія носить ім'я мого рідного міста,— з гонором каже Сагайда.— Не знаєш? Так уяви: моє рідне місто, і мені ж самому випало його визволяти. Це вже скоро рік вийде, еге ж, Брянський?

— Через три тижні — якраз рік,— подумавши, каже, комроти.

— Надвечір зав'язався бій,— з цього завжди починає Сагайда свою історію,— а опівночі ми вже вступили і в місто. Німці за Дніпро драпали. Зайшли ми — все тріщить, горить, валиться. Відпросився я тої ночі в Брянського... Краще б ти мене був не пустив тоді, Юрко!.. Іду містом, наших бійців мало, цивільних — зовсім нікого, аж моторошно. А вулиця вся горить... І впізнаю її — і впізнати не можу: і рідна вона мені — і вже якась чужа, страшна. Я ніколи не бачив такої моторошної червоної ночі!.. Звернув до заводу, проходжу в ворота, де тисячі разів проходив. Порожні обгорілі коробки будівель, над цехами звисає погнута арматура, а внизу під нею висять авіабомби, як чорні смалені свині. Не встигли їх підірвати... ті. Кінотеатр у парку догорає, кожне дерево освітлене, кожну гілку видно. А там же я колись... і сидів, і обіймав, і пригортав... Чортма! Чортма нічого! Свіжі смердючі вирви та якийсь дріт під ногами плутається!.. Приходжу на околицю, на місці нашого будинку — кучугура цегли та попелу, та й усе то було моє щастя, брате! Попошукав, поки таки знайшов в одному льоху знайомих сусідок — позгиналися, трясуться, впізнати мене не можуть. Довго переконував їх, що я справді Володька Сагайдин, той, від якого всі паркани колись тріщали. «Як ти змужнів!» (тобто постарів). «Як ти змінився!» — «Де мої?» — питаю. Батько, кажуть, ще зимою сорок першого пішов десь на село з тачкою по хліб та й не вернувся. Чи десь умер, чи снігами в дорозі замело. А сестру в Німеччину вивезли. Писала, кажуть, із Гамбурга, ще як була там на біржі. «А де ж,— питаю,— Муся?» Була така сусідка, лаборанткою працювала у нас на заводі. «Еге,— кажуть,— Муся... Муся... За коменданта вийшла!» — «Як вийшла?» — «Та так... Чи з охоти, чи з принуки, а вийшла і виїхала з ним...»

Деякий час усі сиділи задумавшись. Потім Сагайда враз стріпнув головою, одкинув чуба назад.

— Гаразд. За все поквитаємось. За все, за все! Ще заплачеш ти, Німеччино, кривавими сльозами. Все тут перетопчемо!

— Ми не дикі коні, щоб усе топтати,— з несподіваною різкістю відрубав Брянський.— Не такими нас ждуть.

— Знаю, знаю, ти одразу почнеш підводити базу,— відмахнувся нервово Сагайда.— Не бавитись же ми прийшли сюди!.. Скажи, Шовкун?

Шовкун саме чистив у кутку автомат, видно, не второпав, про що йшла мова.

— Скажи, правду я говорю?

Боєць боявся Сагайди, як напасті, і тому, глянувши спочатку на Брянського, чи той не сердиться, нарешті згодився:

— Аякже, слухаюсь.

Проте ця слухняність не заважала дотепному Шовкунові увечері від душі кепкувати з Сагайди в колі найближчих своїх земляків.

VI

Вечори в роті, якщо вона не йшла рити траншеї або тягати шпали для перекрить, перетворювались на справжні духовні бенкети, на якісь чарівні плавання з завмиранням серця по океанах далекого, мирного, інтимного.

Повний місяць у небі, сторожка тиша на землі...

В ці місячні вечори бійці вилазять із своїх нір і збираються в траві за брустверами ходів сполучень. З тилу до самої вогневої підходить степ, бійці лежать біля нього, як на березі великого пахучого моря. Високе небо незнайомого півдня, терпкий аромат близького поля діють на бійців, мов якийсь чарівний трунок: зникають денні сварки, вгамовуються пристрасті, всі стають ближчі між собою, одвертіші, мирніші, тихіші.

— Хто буде ці жита жати? — чути задумливий голос.— Мабуть, осиплються і зогниють на пні.

— Там не стільки хлібів, скільки меж та бур'янів.

— Тут комбайном і робити ніяк.

— Що ж у них і родитиме, як не кукіль, коли сівозміни нема. Я бачив: на кукурудзі знову кукурудзу садять. Сяк-так мамалига росте.

— Не обробляють землю, а тільки мучать.

— А казали: культура!

— У них — закони бубном вибивають. Ходить калатайло по селу, б'є в бубон і вигукує нові які-небудь укази. А баби посхиляються на тини та й слухають.

— Вивісив би на стіні та й, будь ласка: хай собі читають...

— Начитають! Темнота у них по селах... І шкіл мало, і лікнепів нема...

— Темні-темні, а от по своїх Бібулештах не б'ють.

— Значить, у них там командир батареї земляк, і йому шкода свого села.

— Вигадуй. То вони бояться нас дратувати.

Спокійно, розважливо тече розмова.

— Дивись, Іване,— каже один, лежачи долілиць і погладжуючи шкарубкою долонею травинку, освітлену місяцем.— Дивись, і тут росте шпориш! Зовсім такий, як і в нас.

— Земля скрізь під нами одна.

— І сонце над нами однаково світить.

— Ходив я сьогодні, братці, по обід через траншеї першого батальйону. Ой леле! Там ціле підземне місто спорудили. Якби не указки, заблудився б, як у лісі. Одна стрілка в ту роту, друга в ту. Та — на БО [1], а та — в ленкімнату.

— Добре, що є указки.

— Що воно значить, оте наше «ел»?

— Може, Ленін?

— Кажуть, то прізвище нашого командира дивізії...

— А як же його?

— Тобі не однаково?

— А коли хто спитає?

— Скажеш — людина, та й усе. Людина, любов. Хіба мало слів на «ел» починається...

— Недавно румунешти на наше БО наступали. Але там молодці, не розгубились: пустили в самі траншеї, а потім перебили майже всіх саперними лопатками.

---

[1] Бойову охорону.

— Буває, чого ж... Братова приймила приймака, а він без ночі не тутешній, пожив три дні, та й шукай вітра в полі...

— А чули, що розвідники гомонять? Буцімто скоро підемо наступати.

— Як ходив я вчора з старшиною на склад, то добре все собі окмітував. Ой, скільки там гармат за горою,— не годен перерахувати! А хлопці все такі буцматі та, видно, бувалі. Вже, кажуть, ті їхні доти всі в нас на картах позначені. І кожен має свій номер і навіть кличку.

— І кличку? То вже брешуть.

— І вже пристріляний кожен дот. Як почнуть артпідготовку — кожна батарея знає, по якому їй цілять. Та по тому, а та по тому, гатитиме йому в лоба, аж поки він і не лусне!

— Снаряди їх не беруть. Сюди Малиновський тисячу літаків пустить. Щоб на кожен дот і літак.

— Кажуть, нібито ці доти тягнуться від самих Карпат аж до Чорного моря. Всуціль, як ота лінія Маннергейма.

— Це їм німецькі інженери набудували.

— Падлюки! У мене хату пустили з димом.

— А я замурував був у хижі дочку від Германії, то в управі так шмагали, що — вірите? — шкура на мені полопалася.

— Признався?

— Дзуськи!

— А мого Василька таки схопили, людолови. Був у Рурі десь, а тепер і зовсім не чути. Розвезли, розмикали наших дітей по всенькому світу. Всім вони гарні, доки молоді, та здорові, та цвітуть, як мак... Шукай тепер, а де шукати? Може, давно вже розбомбили союзники.

— Кому яка доля, братці!..

— Руки я, звісно, не хотів би збутися, бо то дуже кепсько — адже я тільки дві зими до школи ходив, одною головою важко було б жити. А без ноги, їй-право, не страшно.

— А як спати?

— Байдужки: жінка сама скидала б дерев'янку.

При цьому хтось вкидає дотеп, всім стає весело, і бійці сміються довго, вволю і не хапаючись, ніби їдять.

Коло штабу батальйону стиха заграв акордеон, заспівав своїм приємним голосом загальний улюбленець Льоня Войков, комсорг батальйону:

Как усталый боец, дремлет война.

З командирської землянки мінроти вийшли офіцери і, про щось жваво розмовляючи, попрямували на музику.

- Файні хлопці, -- зауважує один, дивлячись услід офіцерам.

— Замолоді тільки.

— Молоді, та ранні. Знаєш, скільки вже Брянський у цьому полку? Від його заснування. Шість раз поранений.

— Тож-то він і білий такий: видно, кров'ю зійшов на операціях.

— А Сагайди не влучиш: коли — добрий, а коли — як звір. Особливо не люблю, як він мерзить мене за те, що наркомівської норми не дають... Начебто я винен. Або ще про мою Килину всяке верзти почне...

— Що йому до твоєї Килини? Хай краще своєї пильнує...

— Зате в бою з ними буде надійно. Обстріляні, не підведуть.

— А цей новий, чорнявенький — не кавказець часом? Джеркотів сьогодні по-якомусь з Магомедовим.

— Який там кавказець: Черниш... З наших, українських він, із тих, що на заслання їх при цареві гнали. Батько його нібито революційним студентом був...

— Такий поштивий і бійців називає на «ви».

— Це попервах, потім тикатиме.

— Як він спитав на політзанятті, хто скурив газету, я хотів збрехати, що не бачив, але не міг. Якось тобі наче всередину дивиться.

- А моя пише: хліба стоять, як сонце. Ввійдеш — і з головою пірнаєш... «Ніколи, - каже,— Грицю, не забуду я часи нашого щасливого прожитку, літа наші молодії. Як вийду,— каже, — надвечір за ворота з сином на руках, стану, а теплий вітер віє з півдня, то й здається мені, що то вітер із самої Романії, від тебе, Грицю!..»

VII

Щодня рота займалась бойовою і політичною підготовкою за планом, складеним Брянським. Командир роти не допускав найменших відхилень — так, ніби рота стояла десь у мирних таборах, а не на передових позиціях, під ворожою висотою, серед цього гарячого південного степу. Політнавчання з бійцями Брянський провадив завжди сам.

— Я вестиму роту в бій,— говорив він,— і я зацікавлений більше за всіх у тому, щоб вона була вихована як слід, згуртована й дружна, щоб не підвела ні себе, ні мене. Від того, як я її виховаю, залежить не тільки те, як вона виконає свій бойовий обов'язок. Зрештою, від цього залежить і моє власне життя. Я мушу виховати її так, щоб у всяких обставинах міг цілком покластись на неї і вірити їй, як собі.

Сьогодні в роті бурхливий день. Парторг батальйону приніс екстрений випуск листівок про подвиг Самійла Поліщука, який у бою під Яссами знищив власноручно шість ворожих танків. По телеграфу прийнято з Москви Указ уряду про присвоєння Поліщукові звання Героя Радянського Союзу. Слава про не відомого досі нікому рядового бійця стрілецької роти за кілька днів облетіла весь 2-й Український фронт.

У підрозділі Брянського на цю подію відгукнулися особливо жваво: Поліщук був земляком багатьох бійців роти. Це був не якийсь казковий, маловірогідний богатир, а близька їхньому розумінню людина, звичайний вінницький колгоспник-тракторист, що прийшов на фронт, як і багато бійців роти Брянського, з останнім поповненням. Ще недавно Поліщукові, як і їм, жінка, мабуть, приносила в запасний полк пироги й самогон у простій селянській торбі.

Командир третьої обслуги Денис Блаженко, високий кряжистий мовчун з завжди насупленими чорними бровами, заявив раптом, що він знає Поліщука особисто, бо ще задовго до війни вчився разом з ним на курсах трактористів у Ямполі. Це ще збільшило загальне збудження.

— Який же він собою? Силач? Борець? Шибайголова?

— Звичайнісінький собі чоловік,— відповідав Блаженко, хмурячись,— такий, як би й я. Сумирний був і не забіяка.

— Справа ж не в тому, силач він там чи ні,— терпляче пояснював Брянський зміст подвигу.— Головне, що він не розгубився в рішучу хвилину. Часи танкобоязні, видно, таки справді минули. В чому тут річ? Все дуже просто, товариші: танки йдуть, а Поліщук чекає. Танки його не бачать, а він їх бачить. Вони зверху, а він у траншеї. В таких умовах людина далеко сильніша за танк! Тільки не розгубися: бий і пали!

І вже бійцям уявлялися спалені сонцем солонцюваті поля під Яссами, гарячі задушливі траншеї в повний профіль і ворожі гуркотливі танки, що сунуться на них, як сліпі незграбні потвори. Ревуть, насуваються все ближче, пашать пекельним смородом газів... А вінницький тракторист стоїть по плечі в сухій, надійній землі і, затиснувши пляшку КС у руці, чекає, чекає... Чекає, бо не хоче, щоб ці сліпі потвори перейшли через нього і знову поповзли з пекельним гаркотом на Україну, сіючи всюди горе і смерть. Бий і пали!

Бійці думають.

— Кожен із вас теж це міг би,— каже Брянський.— Хіба ні?

— Я зміг би,— сердито буркає Блаженко, блимаючи на Брянського своїми яструбиними очима.

До самого вечора в ячейках не змовкають розмови бійців про подвиг земляка. Оце вам і Поліщук. Шість танків підбив, а сам зостався живий. Тільки, кажуть, як вернувся після бою в окоп, то... жаби злякався! Так злякався, що з окопу вискочив! Отаке буває...

Розпалені погляди бійців раз по раз зупиняються на ворожій мовчазній висоті, переносяться далі від неї — вліво, де лягли до самого моря залиті сонцем простори чужої країни, таємничі, закуті в залізобетон.

Брянський бачив, що сьогодні бійці стали певнішими в собі, видно, що декотрі навіть з нетерпінням чекають бою. Його радував цей дух. Бо ж саме такий дух потрібен, щоб гідно зустріти те, що буде.

— Вже скоро, скоро загримить грім, товариші,— говорив Брянський, походжаючи по вогневій і задумливо помахуючи листівкою.— Скоро, скоро вдарять блискавиці під цим чужим небом...

— А я... зможу,— раптом каже Денис Блаженко, дивлячись на висоту, як мисливець на тигра.

VIII

Черниш лежав у траві на краю насипу, розглядаючи ледь помітні, замасковані по підгір'ю доти. Мовчазні, наче покинуті людьми... Що там робиться, в тих загадкових бетонованих черевах? Що роблять там гарнізони, що планують, що готують? І де та стежка на нагрітій сонцем висоті, якою рано чи пізно доведеться бігти, згинаючись під кулями, і де те місце, де, може... доведеться впасти!

Рейки на насипу поржавіли за літо. Давно тут не ходять поїзди, а семафор вдалині на заході стоїть весь час, день і ніч, відкритий. Черниш звертає свій погляд на нього. Хто відкрив його? І коли? І в які краї він манить?

— Товаришу гвардії молодший лейтенант! — покликали Черниша десь знизу, з-під насипу. Обернувшись, він побачив бійця свого взводу Гая, високого сумирного юнака. Недавно його приймали в комсомол, і Черниш не забув, як Гай розповідав, що його брата стратили окупанти.

— Вас кличуть командир роти,— посміхаючись, передав Гай, задерши голову в маленькій вицвілій пілотці, що кумедно сиділа на самім його тім'ї.

— Уже повернувся?

Черниш знав, що Брянський у полку на партзборах.

— Уже.

Черниш скочив униз, швидко обсмикнувся.

Гай був чимось наче збентежений.

«Наступ! — було перше, що подумав Черниш, глянувши на хлопця.— Значить, наступ!»

Коли вони йшли на вогневу, Гай щораз оглядався на офіцера, мовби хотів щось сказати і не зважувався, і лише дивно все якось посміхався, мружачись при цьому так, наче збирався чхнути. Видно було, що на серці йому щось муляє.

— Страшнувато? — запитав Черниш.

— Ні,— боєць покрутив головою.— Якось тільки... Всіх ніби хочеться приголубити...

Він оглянувся, чи не сміється Черниш.

— Це вам просто... боязко,— повторив Черниш.

— Е, не кажіть,— впевнено відповів Гай.— Мені не боязко. Мені зовсім не боязко. Я, товаришу командир... відважний.

Він знову оглянувся, чи не сміється офіцер. Черниш не сміявся.

— Повірте моєму слову, я на повнім ходу стрибав з поїзда, а деякі боялись. Останній раз — аж за Варшавою. Я тоді собі ногу звихнув, так поляки мене возиком везли від села до села, з рук до рук передавали до самої України. Бо вони також ненавидять окупантів... Я вас, товаришу командир, хочу про одне діло просити... Так, на всякий випадок... Адреса ось...

Гай квапливо розстебнув гімнастерку і дістав з кишені, пришитої зсередини, маленький, складений учетверо папірець. Озирнувшись, подав його Чернишеві з таким виглядом, наче довіряв йому якусь важливу таємницю.

— Коли... Коли що трапиться,— одпишіть їй, будь ласка... Більш нема нікого.

Літери на папері порозпливались від поту. Стежачи, як офіцер читає адресу, Гай ще більше примружився і говорив далі з своєю соромливою делікатністю, якою зворушували щоразу Черниша його селюки-бійці:

— Напишіть, будьте ласкаві, їй... Щоб складно... Щоб жалібно... Хай поплаче...— І додав майже сердито: — Не бійсь, не вмре!

Чернишеві хотілося підбадьорити хлопця, але він не знав, як це робиться в таких випадках.

— Не турбуйтесь,— тільки й сказав він.— Все буде добре.

— А я й не турбуюсь,— засміявся боєць дивно, як раніш.— Чого мені турбуватись? Я не зрадник і не злодій, поганого я нічого не вчинив. За святе діло й умерти легко... Коли мого брата й інших партизанів привезли з лісу пов'язаних і під'їхала безтарка вже під саму шибеницю, щоб їх вішати, то баби всі заголосили, ой як заголосили! А він поглянув навколо і каже: «Жалко покидати тебе, рідне Полісся, і тебе, високе ясне сонце!.. Але я ні в чому не каюсь!» Хурман-поліцай ударив тут по конях і висмикнув з-під нього безтарку... Ні в чому не каюсь,— повторив у задумі Гай.— Нема в чому каятись.

«Славний хлопець,— рушаючи, подумав про бійця Черниш.— Життя в нього, як струмок, чисте».

На вогневій кипіла робота. Брянський сам керував підготовкою, віддавав короткі накази обслугам, по-

ходжаючи по брустверу в зелених легких чобітках, пошитих із плащ-палатки.

Маскувальні сітки з мінометів уже було знято. Бійці носили ящики з мінами, розпаковували гранати й ділилися ними, запасались патронами. Всі були збуджені й хапливі.

Глянувши на Брянського, Черниш остаточно переконався, що сьогодні буде щось особливе. Брянський був якийсь урочистий, інакший, ніж завжди. Застебнутий на всі гудзики, туго підтягнутий, чистий, він стояв на бруствері, справді, мов соняшник у цвіту.

Пильно подивившись на Черниша своїми голубими, як дим, очима, Брянський промовив:

— Знаєш? Сьогодні, нарешті, робота.— І повторив: — Велика робота, друже!

«Він мене так розглядає, неначе приміряє, яким я буду в бою»,— подумав Черниш і сказав:

— Чудово!

— Я зараз іду на НП [1]. Ви залишаєтеся з Сагайдою.— Він узяв Черниша під руку і, знизивши голос, говорив йому ніби щось дуже інтимне:

— Зважи, тут можливі різні ситуації, це ж перший бій для багатьох моїх орлів. Може статись, наприклад, що я вимагаю «огонь», а противник саме обстрілює, кладе снаряд за снарядом... Хтось, може, і розгубиться, і в бліндаж нирне, не витримає... («Чи він не на мене натякає?» — подумав Черниш). То з таким дій рішуче, блискавично. Ніяких відхилень. Крім того, уважно дивись, щоб наводчики, заметушившись, не перебріхували. Щоразу сам перевіряй установки. А взагалі я певен, що все буде добре: дивись, народ у нас як на підбір. Кожен старається, «самовари» [2] надраїли — аж горять.— І Брянський гукнув: — Бінокль!

Ординарець козирнув у нього за спиною:

— Єсть, бінокль!

Потім Брянський покликав Сагайду, і той підбіг, гупаючи важкими чобітьми. Він теж сьогодні був увесь чепурний, святковий, тугий і відрапортував урочисто, по всій формі:

— Товаришу гвардії старший лейтенант, з вашого наказу гвардії лейтенант...

---

[1] Спостережний пункт.

[2] Умовна назва міномета.

— Лишаєшся за мене,— не дав йому кінчити Брянський.

— Єсть, за вас!

— «Концерт» починається через п'ятдесят хвилин.

Він узяв у ординарця бінокль і повісив собі на груди. Подав руку Сагайді, і вони, за давнім своїм звичаєм, перед небезпечним боєм обнялися — рвучко і ніби аж сердито. Прощаючись з бійцями, які, збившись навколо свого командира, всіляко зичили йому щастя, Брянський заспокоював їх:

— За мене не турбуйтесь, товариші: я знаю, що зі мною нічого особливого не трапиться.

— Але ж може зачепити.

— Зачепити? Зачепити, звичайно, може, і взагалі... може. Але хіба смерть — це найстрашніше? Є, товариші, речі страшніші за смерть: ганьба. Ганьба перед Батьківщиною. Товариші, цього бійтеся більше, ніж смерті. У кожного з нас є дома або мати, або дружина, або діти, або наречена. Вони дивляться на нас звідти, з-за Пруту. То дивиться на нас їхніми очима сама наша Батьківщина, що доручила нам відстояти її честь і незалежність. Ви знаєте, якими вона хоче нас бачити?

— Знаємо! — відповіли хором бійці.

— Добре. Я надіюсь!

Брянський стрибнув у глибоку траншею, що вела до стрілецьких рот. За ним посунувся з бруствера Шовкун з автоматом, флягою води і плащ-палаткою для свого командира.

Уже все було готове. Обслуги стали на свої місця і завмерли в напруженому чеканні. Здавалось, має бути затемнення сонця. Командири востаннє перевіряють міномети. Жодного пострілу. Жодного вибуху. Черниш нетерпляче поглядає на годинник. Бійці зосереджені, серйозні, як люди, що раптом відчули на собі величезну відповідальність. Від цього вони ніби виросли в своїх власних очах і одразу якось, внутрішньо зімкнувшись, затверділи, загострились у напрузі. Черниш оглядається і не бачить уже тих знайомих, то благодушних, то лукаво усміхнених облич, які він звик бачити у своєму взводі. Кожен стоїть замислений, зібраний, мов перед смертельно небезпечним стрибком.

Велика, грізна тиша висить над степом, над залитою сонцем висотою.

І раптом, немов десь здалеку, чути несказанно прекрасну музику, наче все небо відразу перетворилось у грандіозний блакитний орган і заграло.

— «Катюша!!!»

Зашелестіло все небо, незримі хвилі потужних шумів понеслися над головою, загойдалися: шов-шов-шов... Заблискало по висоті, загриміло, завалувало димом. І гора ревнула: почалось... Мовби інженер увімкнув десь струм, і складний величезний агрегат війни почав працювати — рівно й ритмічно.

Все тряслось, двигтіло до самих надр.

Телефоніст у землянці припав до трубки, затуливши друге вухо, щоб чути, що передає Брянський з НП. Земля щораз відвалювалася зі стелі, падала на столик і телефоністові на голову. Телефоніст не струшував її. Він нічого не чув, крім команд.

...Сагайда вже захрип, віддаючи команди. До краю збуджений, він стояв біля входу в землянку з блокнотом в руці, мокрий від поту. Черниш, повторюючи команди на вогневій, кричав щосили, але обслуги, хоч були поряд, ледве чули його за суцільним гуркотом. Труби мінометів уже розпеклись так, що не можна було торкнутись рукою. Земля гула, тріскалась то в тому, то в іншому місці, і з неї виривалися грім і пломінь, змішані з чадом. Гази сповнили повітря, і гірко було дихати. А Черниш передавав і передавав короткі цифри, які йому хотілось співати.

Струнками пружними клинцями пішла авіація, розгортаючись над дотами. У цей момент Черниш більше, ніж будь-коли, був гордий з того, що він є сином такої могутньої держави. Пишався, що уральський метал рве, стрясає перед ним ворожі укріплення, що снаряди гвардійських мінометів летять і летять десь із-за його спини, розтинаючи широкими вогнистими смугами небо. Нікому не зупинити блискавиць, нічим не відвернути оті високі, летючі, вогнисто-червоні траси «катюш»! Мчать поспіль, нестримно, навально посилають народам Європи червоних своїх буревісників: визволення близьке!

Пострілів не було, було єдине гоготання землі і неба, серед якого виокремлювались тільки вибухи авіабомб, наче з гуркотом обвалювались височенні фортеці. В голові безперервно гуло, дзвеніло, як після міцно-

го, але не болючого удару. Черниш не міг стримати себе, щоб раз у раз не виглядати за насип. Висоти не було. Вона зникла, від вершини і до самої підошви перетворилась на вируючу клубливу туманність.

Раптом небо пронизливо засвистіло. Свист з неймовірною швидкістю наближався, летів, як здавалось Чернишеві, прямо на нього. Але йому було зовсім не страшно. Взагалі все, що робилося навкруги в цьому гримучому хаосі, його не лякало і сприймалося ним досі скоріше не як війна, а як стихійне якесь явище, як, приміром, землетрус чи смерч в азіатських пустинях.

Те, що свистіло вгорі, з розгону шугнуло в грунт, сухо грякнуло, і гаряча суха хвиля газів забила Чернишеві дихання, кинула геть, і він незчувся сам, як опинився в траншеї, приглушений ударом, поставлений майже навкарячки. Як це сталося? Він озирнувся, чи ніхто не сміється, але, навпаки, почув чийсь стривожений голос:

— Не поранило?

Чи не поранило? Хіба його могло б поранити? Отак просто? Із скреготом полетіли гнуті рейки, знову гряк, знову гірко, нічим дихнути. І все-таки він весь час машинально чув те, що йому було треба. І коли третій міномет раптом замовк, вухо Черниша одразу вловило це. Він кинувся в третю ячейку. Заряджаючий Роман Блаженко, літній уже боєць, стояв на одному коліні біля міномета на глинистій землі, а його молодший брат, Денис, командир обслуги, легко і вміло стягував з нього сорочку. У Романа було красиве тіло, розвинуте, біле, м'язисте, значно молодше за його порізане глибокими зморшками обличчя. Тільки шию по комір вкривав густий, аж темний, загар, який зараз особливо впадав у вічі, відтінений білістю всього тіла, рівний, як кайма. Видно, багато спеки перенесла ця жилава шия! Уламок снаряда, розітнувши бійцеві руку вище ліктя, утворив дві рвані губи, і з них, як із джерела, била ясна кров, стікаючи по ліктю на землю. Блаженко, моргаючи довгими вусами, розгублено дивився на свою кров.

— Кістка ціла,— заспокоїв його Денис, перев'язуючи рану.

– Болить? — спитав Черниш.

— Ні, не болить,— відповів поранений.— Тільки крові шкода. Бач, скільки задаремно дзюрчить! Денисе, хутчій! — підгонив він молодшого брата. Хоч Денис був уже гвардії єфрейтор і цінився серед командирів вище, ніж Роман, проте між ними ще жили стосунки сімейної ієрархії, і Денис мовчазно корився старшому братові, як батькові.

— Швидше, і в санвзвод! — наказав Черниш, якому стало раптом не по собі. Він відчував, що і його може поранити або навіть і вбити. Згадка про санвзвод вкрай збентежила обох Блаженків.

— Товаришу командир... Товаришу командир, — заговорили вони разом.

— Дуже вас прошу,— благав поранений,— не женіть мене звідси в санвзвод... І лейтенантові Сагайді зараз не кажіть...

Черниш нічого не розумів.

— Чому?

— Воно тут заживе... Загоїться. Присохне... Я все буду робити, як і всі... Чи на пост, чи й стріляти...

— Але ж там швидше вилікують?!

— Ой, не треба, товаришу командир!.. Дуже вас прошу, не одправляйте! — На загорілому зморшкуватому обличчі Блаженка з'явився справжній страх. Вуса його жалібно обвисли.— Тут ось мій брат... Він у колгоспі ветсанітаром був...

— Я сам його вилікую,— твердо підтримав Денис брата.

Тут усі наші... А там вилікують і кудись зашлють... Сюди вже не попаду.

— А якщо зараження?

— Не буде,— запевнив Денис.— У мене є всякі медикаменти і коріння.

— Дивіться.

Черниш поставив заряджаючим іншого бійця, а Блаженкові наказав іти в бліндаж. Боєць розчулено хлипнув:

— Спасибі... Щасти вам, товаришу командир.

Цей Блаженко мав дуже м'яке і чуле серце.

IX

Час артилерійської підготовки кінчився, і пекельний гуркіт поволі стихав, влягався, як влягається море, розбурхане штормом. Тепер, коли били вже окремі батареї та міномети, всі почули глухий, рівномірний, безперервний гул далеко на лівому фланзі. Бійці вслухалися, як зачаровані.

— На Яссах!

— Значить, по всьому фронту!

Було радісно, що гуде по всьому фронту.

Дим над висотою поступово розходився, і крізь руді хмари почали знову випливати окремі шматки висоти. Вся вона за цю годину була переорана, перерита. Дивним було, що після всього вона ще існувала. Навіть і доти стояли ще на своїх місцях, тільки зовсім були тепер оголені, землю з них розметало на всі боки, і вони біліли по схилах, як величезні, неймовірних розмірів черепи. Батареї без угаву молотили по них, осліплюючи і оглушуючи методичним вогнем гарнізони, що божеволіли в тих залізобетонних черепах.

Раптом із землянки вискочив Маковейчик, молодий лобатий телефоніст, без пілотки, з землею на плечах, і дзвінко — скільки мав духу — оголосив:

— Піхота піднялась!

І знову зник у своїй печері.

— Піхота піднялась! — пронеслось, як блискавка, від бійця до бійця, і вже й за горбом, в артилеристів, було чути цю новину:

— Піднялась!

— Рушила! Пішла!

Як прояв найвищих спільних сподівань, ця магічна звістка одразу облетіла весь фронт, штаби й батареї і докотилась до тилів. Піхота встала! Якби там були оркестри, вони б зустріли цю звістку вітальним маршем.

Черниш з завмиранням серця бачив крізь дим, як на схилах висоти з'явилися перші сірі цятки. Маленькі, ледве помітні, вони прикували погляди всіх. Вони щоразу ховалися в диму вибухів, зникали, здавалось, навіки, але хмари розпливались, і сірі цятки знову жили, ворушились по схилах, як комахи після дощу. За тими рухливими сірими цятками, за тією комашнею і стежили, не зводячи очей, усі — від бійця-артилериста

до генерала. Бо долю операції, успіх чи неуспіх її, могла вирішити, зрештою, тільки вона, матінка піхота!

Брянський з НП передав наказ перейти під саму висоту. Сагайда, сяючий і патлатий, з'явився на бруствері й подав команду, яку він любив над усе в світі:

— Відбій! Міномети на в'юки!

Сагайда п'янів від цієї команди, бо це означало — вперед. Телефоніст з гордістю доповів у штаб:

— Я відключаюсь.

Ячейки спустіли за кілька хвилин. Важкі плити, двоногі лафети, труби вже були на спинах у бійців, що входили в траншею.

Стоячи збоку в ніші, Сагайда пропускав роту, оглядав, чи все взято. Приємно зараз було Сагайді дивитись на своїх людей. Ось попереду крокує розшарілий, з високо піднятою головою Черниш, поблискуючи великими ясними очима з-під чорних упертих брів. Він ступає з якоюсь особливою щасливою пружністю. Ось проходить високий Бузько, зігнувшись під вагою плити і весь час дивлячись під ноги, ніби хоче запам'ятати кожен свій крок на цій землі. Чимчикує Хома Хаєцький, невтомний жартун з пишними лукавими вусами, закрученими вгору, як два добрі баранячі роги. Юнак Гай, весь обвішаний металевими лотками з мінами, гримить ними, як рицар у зелених латах, і дивиться на Сагайду, на товаришів, на все, що діється, простодушно й довірливо. Проходять нерозлучні Блаженки, обидва темні, засмаглі й хитрі. В молодшого — труба на плечі, приціл у руці, а в старшого... праву руку ховає, а в лівій несе лотки.

— Блаженко! — окликає Сагайда старшого, а брати зупиняються обидва.

— Слухаю, товаришу лейтенант гвардії!

— Скільки я вас учив, що не лейтенант гвардії, а гвардії лейтенант!

— Вибачте, забув, товаришу... лейтенант гвардії!

— Давай сюди лотки!

— Він у моїй обслузі,— втручається Денис.— Це з мого наказу.

— Дайте сюди лотки!

— Товаришу гвардії лейтенант,— наполягає на своєму Денис,— ви ж не можете через мою голову касувати мої накази. Наказ бойовий...

— Та ти статути знаєш! — каже Сагайда і силоміць забирає лоток у Блаженка-старшого.— Чому не доповів, що брата поранено? Марш!

Роман розгублено кліпає очима то на Сагайду, то на Дениса. Але ж куди — «марш»?

— Марш... з братом!

Сагайда сам бере лотки і теж рушає, замикаючи роту.

Траншея, вирита в повний профіль, спускається все нижче. Сагайді видно голови мало не всіх бійців, їхні засмаглі жилаві шиї. Голови в такт ході похитуються, здіймаються й опускаються, ніби, відділившись від тулубів, пливуть по єдиному руслу, гойдаючись на хвилях. У деяких місцях траншея перекрита шпалами, і коли бійці входять у темний тунель, Хома Хаєцький вигукує своїм співучим подільським говором:

— Ой патку мій, патку!.. Так, наче в пекло!

— А ти думав, у рай? — сміється котрийсь із бійців.

— Най його мамі, де тому буде край?

Вночі рота окопувалась уже на новій вогневій позиції — в глибокім яру під самою висотою. Про сон не могло бути й мови. Бій тривав. До вечора були взяті 14-й, 17-й і 18-й доти, деякі були блоковані, проте ще простріловували майже всю місцевість, яку нашим вдалося захопити. Мінометна заривалась у землю. Важко дихаючи, працювали бійці, скреготіли в темноті кайла, викрешуючи іскри, коли траплявся кам'янистий пласт.

З настанням ночі ринули до висоти підводи, навантажені боєприпасами. Зацокотіла дорога, забита ще з дня потрощеними возами і роздертими кіньми. Обминаючи їх, підводи гуркотіли і гуркотіли в темряві. На повнім галопі підскакуючи до висоти і з ходу розвертаючись, вони звалювали в купу набиті мінами ящики і знову гнали по новий вантаж. Коло підошви висоти створилася ціла гора боєприпасів. Брянський послав майже половину роти носити звідти міни на вогневу.

Немов караван тіней, брели в темряві бійці з ящиками на плечах, щоразу падаючи, коли поблизу снаряд впивався у твердий грунт. Хаєцький, маючи напрочуд тонкий слух, завжди перший ловив наростаючий свист снаряда або шавкотіння важкої міни.

— Летить! — вигукував він, а сам уже падав, припадав до землі, як осінній лист.— Патку мій, патку!

Спина йому збігалася брижами. Чомусь був певний, що міна обов'язково вгвинтиться йому свердлом у поперек. Не в ногу, не в руку, а саме в поперек. Там, під сорочкою, аж холодок ходив, а Хома гріб руками землю і, обламуючи нігті, шепотів:

— Пронеси!

Трахкало десь збоку. Над головою хурчали осколки й опадали, гупаючи, мов груші. Тоді Хаєцький перший енергійно підводив голову, випнувши вуса вперед.

— Ондо-го впало! — повідомляв він, наче інші цього не бачили.— Най його крах візьме!

— Піднімайсь! — командував Черниш, який вів бійців.

Вони мовчки висаджували вантаж на плечі один одному і, горблячись під важкою ношею, рушали далі.

— Всі йдуть?

— А то.

Це вже був їхній четвертий рейс у цю ніч.

— Покурити б,— сказав хтось, ідучи за Чернишем. Напередодні наступу бійці одержали тютюн.

Поблизу, врізаючись у висоту, пролягала якась порожня траншея, і Черниш дозволив зупинитись у ній на перекур.

Вже було за північ. Бійці, склавши ящики понад бруствером, щоб потім легше було висаджувати на плечі, присіли в траншеї. Враження бою і тяжка нічна робота втомили їх. Але коротка передишка, безпечні стіни траншеї швидко повернули бійцям втрачену жвавість. Кожен з полегшенням відчув себе під надійним захистом землі. Заясніли на дні рову зірки цигарок, розв'язались язики, почулися жарти. «Як, зрештою, небагато треба людині,— мимоволі подумав Черниш,— щоб вона відчула себе задоволеною, втішилась, засміялась».

— У нас був румунський комендант, по-їхньому — претор,— чувся в темряві співучий веселий голос Хоми Хаєцького.— То я до нього день при дню ходив, аби він повернув мені корову, а він, харцизяка, день при дню мене шмагав.

— А ти все-таки ходив?

— А я ходив, бодай йому й кісточки дрібненько рознесло.

— І повернув?

— В обидві руки... За налигач і повів десь у свій Букарешт.

— Ласій, видно, був до молока та сметанки!..

— Ниньки при Дунаї де-небудь твоя корівчина пасеться...

— Впізнаю — відберу.

— Втікаючи, вони співали: «Антонеску дав наказ — всіх румунів на Кавказ. А румуна не дурной — на каруцу і домой».

— Заспівали, як припекло на Україні.

— А тут, бач, у них дот на дотові: спроста не вгризеш.

— Припече, то й звідси геть вивтікають.

— А швидше несло б їх із димом та з чадом.

Черниш встає:

— Кінчай курити!

Внизу простелилася сиза прохолода ночі. Подекуди в полі схоплюються червоні спалахи вибухів. По висоті над бойовими порядками піхоти звисають ракети і в'януть, падаючи, як зітнуте сліпуче волоття. А за горою все небо ятриться. Палає румунський тил, палає вся Романія, тривожно і загадково.

— Тю, бодай ти щезло! — вигукнув раптом Гай, задкуючи від бруствера. Черниш, що саме проходив мимо, здивовано зупинився:

— Що таке, товаришу Гай?

— Рука! Чиясь рука...

Беручи ящик, Гай мацнув по брустверу і наткнувся на неї. Черниш нахилився і справді побачив у темряві скарлючену руку, що звисала в самий окоп, перегороджуючи дорогу. З почуттям бридливості, в якому не хотів сам собі признатися, Черниш узяв її, холодну, вже задубілу, і одкинув знову на бруствер, щоб пройти. А на долоні в нього ніби лишилося щось липке. Ідучи, він весь час відтирав долоню землею. Проте йому ще кілька днів після того, коли брався їсти, здавалося, що від руки тхне, і його нудило.

Вони наближалися до заклятого місця — відкритої галявини при вході до яру. Вся галявина ще й досі прострілювалася противником з кулеметів, і Черниш,

скомандувавши бійцям лягти, ліг і сам. Тут можна було пробиратись тільки поповзом.

Черниш повз по зритій землі, що вся смерділа газами й трупами. Кулі гидко дзвеніли весь час, то пролітаючи над головою, то цмокаючи поруч у щось м'яке, як у тісто. Трупи щораз загороджували йому путь. А позаду з важким сопінням плазували один за одним бійці, тягнучи ящики за собою.

Іноді Чернишеві здавалося, що це не ніч, а білий день, і що ворогові зараз видно все, до зірки на його пілотці. Тоді він на мить ховав голову за якогось убитого і, причаївшись, ждав товаришів. А переборовши химеру, зачувши поблизу знайоме сопіння, знову збирався весь у напружений кулак і повз далі.

Раптом позад нього хтось закричав страшним нелюдським криком, моторошним серед цієї тьми, де навіть розмовляти було дозволено тільки пошепки.

— Хлопці!.. Братики! Браточки!

Чернишеві зробилося страшно. Хто так може кричати? Чий, чий це голос? Повний безмежного відчаю, пронизливий, знівечений болем, він прозвучав так неприродно, що Черниш не міг пізнати його.

— Брато-очки!..— зойкнуло ще раз серед ночі так гостро й волаючо, що здавалось — почують його над усією величезною висотою, по обидва схили її, і звідусіль кинуться рятувати людину.

Сколихнути всю ніч своїм зойком, так закричати на повний голос міг лише той, хто має останнє право на це,— міг лише вбитий... Щойно, отут убитий!

Черниша мимохіть кинуло вперед, далі від того крику, що вже переходив у стогін, він чув, як за ним і всі бійці повзуть швидше, бо сопуть тяжче і частіш. Кулі прошивали повітря щоразу густіше. Нарешті Черниш досяг каменя, за яким вони спинялись кожного разу, щоб передихнути. Сюди кулі не залітали. «Що я зробив! — одразу жахнувся Черниш.— Що я зробив!»

З темряви підповзали бійці і зупинялись мовчки навколо, не підіймаючи голів од землі.

— Кого нема? — майже закричав Черниш, лютуючи невідомо на кого.— Кого нема?

Не було двох: Бузька і Вакуленка. Черниш, готовий на все, рішуче обернувся і поповз назад. Хай краще

вб'є, але так він не піде до Брянського! Краще вже... Але тут його хтось міцно вхопив за ногу:

— Не ходіть... Ось я.

Це був Гай.

Не чекаючи відповіді, він зашерхотів у темряві, як вуж; розмашисто працюючи ліктями й колінами, вміло маневруючи межи трупів, боєць поповз на стогін. Дзижчали кулі, іноді подзенькуючи, мабуть, об чиюсь лопатку. Гай не звертав уваги на ці звуки, він чув поблизу щось незрівнянно важливіше: глухе туркотіння, наче десь поруч воркували голуби. Намацав рукою тіло, ще тепле і все мокре від поту. По чоботу домашнього крою впізнав, що це Бузько. Тіло звинулося, розправилось, ще раз звинулось, і весь час було чути поблизу тихе оте воркотіння: кров била цівкою з-під пахви. Гай приклав вухо до грудей. Стало тихо, наче заніміла в подиві вся земля: серце не билось.

Боєць понишпорив у кишенях, забрав гаманець і патрони і знову поповз. За кілька метрів він упізнав Вакуленка, бо навіть у темряві заблищала його лобата лиса голова без пілотки. Цей був убитий наповал: куля пройшла крізь горло і вийшла на потилиці.

Біля каменя Гай передав Чернишеві документи вбитих, а собі залишив тільки Бузькові патрони. Всі знову встали, піддавши один одному трипудові ящики. Кулемети татакали в темноту. Над висотою ракети хотіли сягнути неба, і, знесилившись, гнулися, і вмирали, розсипаючись холодним сяйвом. Поки прийшли на місце, ніхто не сказав ні слова.

На вогневій, відшукавши Брянського, Черниш доповів йому, що люди з мінами повернулися, одначе двох убито. Брянський уважно й серйозно вислухав рапорт, розпитав про деякі подробиці.

— Жаль,— сказав він після мовчанки.— Жаль. Особливо цього... Вакуленка. З нього був би неабиякий наводчик. Я мав його на прикметі. Ну що ж...

Брянський якусь мить подумав. Піднявши голову, звернувся до Черниша:

— Що ж... Забирай, друже, людей і... знову по міни. На ранок має бути «сабантуй».

Черниш козирнув і подав команду на п'ятий рейс.

X

На ранок справді почався «сабантуй», який уже й не замовкав до самого вечора. В бій були введені всі піхотні батальйони. Вони блокували зліва кілька живих ще дотів. Противник теж підкинув значні сили піхоти і виводив її раз по раз з окопів у контратаки, щоб звільнити замкнені в дотах гарнізони. Кілька разів сходилася піхота врукопаш на самій вершині.

Безнастанний гул, тріскотнява і хмари диму стояли над висотою, заволікаючи сонце.

Брянський стояв на спостережному пункті сьомої стрілецької роти і звідси керував огнем. Він мав завдання весь час тримати під обстрілом одну з важливих траншей, що йшла з румунського тилу на висоту, вплітаючись у складне мереживо її оборони. У стереотрубу Брянський добре бачив цю траншею, обплетену зсередини лозою. По ній він бив з самого ранку. Коригуючи вогонь, він рідко заглядав у таблицю стрільб, бо знав її майже напам'ять. Взагалі математична пам'ять у нього була розвинута надзвичайно.

Коли міни лягали десь поза траншеєю на обпаленій, переритій землі, Брянський не міг стримати свого роздратування.

— Партачі! Партачі! Партачі! — кричав він за кожним невдалим пострілом і, не відриваючись очима від цілі, грозився в трубку телефоністові і вимагав негайно ж повідомити установки: йому здавалося, що там наводчики геть усе переплутали. Зате, коли міна вибухала в самій траншеї, сповнюючи її димом, обличчя Брянського сяяло від вдоволення, він хапав Шовкуна за плече і енергійно тикав ординарця в тому напрямі.

— Бачиш, бачиш,— говорив він, не спускаючи очей з траншеї,— накрито! Ціль накрито! Чудесно! Молодці!

І нашвидку записував собі щось у блокнот. Організацію бою він завжди сприймав як процес невпинної творчості, матеріал для все нових узагальнень і вдосконалень. Брянський оцінював бій не лише за його остаточними результатами, хоч це було, звичайно, головне, а ще й за тим, як цей бій був підготовлений, проведений, як розгортався, як переборювалися складні ситуації і несподіванки, що завжди виникають у

ході бойових дій. Навіть найменша операція батальйону виступала перед Брянським або «неохайною», як він говорив, з зайвими жертвами, або зробленою точно, красиво, з найменшими втратами. Після бою, коли командир батальйону збирає командирів рот, щоб зробити підсумки, Брянський нерідко саме так і висловлюється: «Знищення такої-то групи противника в тім-то переліску було проведено рішуче, точно, красиво».

Командири стрілецьких рот не проминуть нагоди покепкувати з Брянського. «Особливо,— каже котрийсь,— «красиво» сержант Новиков засадив багнет тому німецькому унтерові нижче пупа!»

І зараз, керуючи вогнем своєї роти, Брянський весь час стежить і за вогнем інших мінрот та мінометних батарей, звертаючись щоразу до Шовкуна із своїми спостереженнями:

— Дивись, дивись, як Сергєєв будує «вєєр»! Іч, жук! На-крив! Накрив усіх!

Шовкун, який не знав ніякого Сергєєва і зовсім туманно розумівся на «вєєрах», немало дивувався з цієї невгамовності свого командира.

— І навіщо вам, товаришу гвардії старший лейтенант, отой Сергєєв? — насмілювався запитати ординарець з м'якою чемністю.— Хіба мало вам клопоту з своєю ротою? Чи ви за того Сергєєва відповідаєте?

— Шовкун! — зиркав на нього Брянський з несподіваною суворістю.— Ми за всіх відповідаємо. І за все!

І знову, злігши витертими ліктями на суху глину бруствера, впивався гострим поглядом у поле бою.

А під кручею, де розмістилася його вогнева позиція, діялось щось незвичайне. Чахкання гарячих мінометів, гамір, метушня і лайка, лайка без кінця. Хто глянув би збоку на цей розгардіяш, міг би подумати, що тут люди втратили глузд і тільки шаленіють, не тямлячи себе, замкнуті в цій клітці, сповненій пекучої задухи. І, лише придивившись ближче, можна було помітити, що тут панує цілковитий порядок і залізна чіткість добре злагодженого механізму. Це було єдине порівняно невразливе місце під висотою, і сюди збилися всі, хто мав на це можливість і право.

Крім вогневої Брянського, тут розмістився командний пункт батальйону з усім своїм штабом, до писарів включно. Писарі, що складали на колінах свої нескінченні зведення, надавали картині якогось діло-

витого вигляду і впевненості. Тут розгорнулися санітарні взводи двох батальйонів. Біля санвзводів уже назбиралося кілька десятків поранених; вони сиділи й лежали на самім дні яру і чекали ночі. Штабний офіцер з молдаванином-перекладачем допитував полонених, захоплених сьогодні. Вони були ще мокрі від поту, очманілі і нічого, крім учорашньої нашої артилерійської підготовки, не пам'ятали.

Якийсь контужений сержант, зібравши біля себе гурт легкопоранених, заїкаючись, розповідав дуже голосно, як він підкладав вибухівку під дот і як нею ж його оглушило, бо не встиг далеко відповзти. Другий, зовсім молоденький боєць, дотепно хвалився, як підстеріг румунешта, коли той, не чекаючи гостя, відчинив броньовані тилові двері доту.

— Буна дзіва! — сказав я йому і ошелешив прикладом по голові... А в дот — протитанкову...

— Давай, загинай сміливіше,— недовірливо перебиває новачка рослий пристаркуватий сапер.— Хто дасть води ковтнути — я теж збрешу...

Спека стоїть нестерпна. Вся долина під кручею по самі вінця мов налита прозорим, розтопленим склом. Сюди нізвідкіль не залетить вітрець і не сколихне гаряче повітря.

Обслуги біля мінометів стоять, вмиваючись потом, чорні, як негри. Але настрій у всіх збуджений, піднесений, бо щоразу надходять чутки про падіння то того, то іншого доту, хоч і бійці-штурмовики часом гинуть разом із ним.

Хома Хаєцький, з червоними від безсоння булькатими очима, сидить весь у кіптяві, вставляючи в оперення мін додаткові заряди. Він без угаву править теревені, поблискуючи з-під розкуйовджених вусів білими молодими зубами.

— Товаришу гвардії лейтенант,— звертається він до Сагайди, підкидаючи на руці міну.— Еж, приємно якомусь фріцові спіймати до рук отакий огурок? Гей би вдавився!

Десь поблизу, вгорі над кручею, вибухає снаряд, і безсилі осколки хурчать над головою, мов ситі перепели. Це трохи бентежить Хаєцького, і він задирає голову туди, поверх кручі, до неба. Він погрожує в бік противника міною.

— Е, май розум! — гука Хома, розважаючи всю

роту.— Куди ти стріляєш? Чого ти хочеш? Чи, може, надумався мені віку вкоротити? Але ж то було б кепсько! Бо маю дома жінку, і двох дітей, і батька старого! Та і я жити хочу!..

Роман Блаженко теж надягає на міни додаткові заряди, і рана йому не заважає в цій роботі.

— Я стидав би ся,— каже він,— сидіти згорнувши руки, коли всім навколо такі жнива, такий шарварок... А я ж, братці, нарівні з вами, також з'їдаю казанок каші.

Всі знають, що Блаженко-старший дуже запопадливий до роботи. Без неї він гине, чахне, як стебло в посуху. Роман — людина ніжної і сумирної вдачі. Коли на дозвіллі вони, мов ярмаркові лірники, заведуть, бувало, з братом Денисом тільки їм самим відому пісню про «пісочок, що загортає милого слідочок», то Блаженко-старший одразу розжалобиться до сліз. При його м'якому характері іншим, зубатішим, здається, легко було б його заштовхати, перетворити в попихача, проте насміхатися з нього, скривдити його ніхто не наважується. Бо он коло міномета стоїть Денис, атлетичної будови чолов'яга років тридцяти, з вічно насупленими чорними бровами, і яструбом поглядає навкруги. Спробуй-но тільки зачепи! В усяку хвилину і перед ким завгодно він ладен вступитися за свого брата.

Над телефоном сидить Маковей. В роті його всі кличуть Маковейчиком, бо віком і звичками він ще майже підліток і має симпатичну фізіономію з широким, як паперовий кораблик, носом. Сам Маковейчик маленький на зріст, але груди має розвинені й завжди випнуті молодцювато — «колесом». На плечах у нього міцно сидить рухлива лобата голова, яка, за словами Сагайди, готувалася людині-велетневі, а опинилася помилково у Маковейчика. Сагайда іноді любить, заради розваги, всією п'ятірнею провести, проорати Маковейчикові по обличчю — од лоба до підборіддя.

— Не пацайте! — кричить тоді боєць і кидається на Сагайду боротися, бо «пацання» означає, що в цей момент можна пустувати і з лейтенантом.

Коли рота ще стояла на формуванні і багато співала вечорами, Брянський випросив Маковейчика у командира стрілецької роти, бо Маковейчик чудово заспівував. Проте іноді Маковейчиків талант йому ж і

шкодить. Чергуючи ночами біля апарата, він уже й тут, в обороні, бувало, з нудьги, як соловей, почне заливатися в трубку, зачаровуючи своїм співом незнайомих і ніколи не бачених дівчат-телефоністок. За це розлючений командир батальйонного взводу зв'язку дає йому три наряди поза чергою, погрожуючи ще й побити на голові трубку.

Проте замість нарядів Сагайда, який не терпів, щоб його бійця карав ще хтось, крім нього самого, тричі «пацав» Маковейчика п'ятірнею, і тим усе кінчалося.

Але нині Маковейчикові не до пісень. Він сидить, згорнувшись бубликом, над апаратом, з трубкою, прив'язаною через голову біля вуха. Він передає команди Брянського, похвали і прокльони, передає уривки підслуханих розмов про загальне становище на дотах, а сам думає, заклинає, щоб знову де-небудь не порвало кабель. Сьогодні він уже шість разів бігав по відкритій висоті на лінію, і щоразу старші бійці проводжали його співчутливо, як на той світ, бо, незважаючи на досить-таки задерикуватий характер Маковея, всі його любили. Правда, більшості з них він не доводився справжнім земляком, навіть зухвало допікав їм їхньою говіркою, насмішкувато передаючи, як «Г'андрій г'узенькою г'уличкою повіз г'орачам г'обідати». Але старші не були на нього в претензії за ці витівки, бо, зрештою, хлопчисько міг бути багатьом з них за сина і, може, якраз нагадував їм власних їхніх дітей і тепло рідних покинутих гнізд. Коли він повертався з лінії, з'являючись над кручею і стрибаючи звідти, як з неба, рота полегшено зітхала:

— Маковейчик! Соловейчик! Живий!

А Сагайда на знак особливої прихильності жорстоко «пацав» його кілька разів, вміщавши в свої ведмежі лабети.

І все-таки лінія знову замовкла. Маковейчик хотів сам себе ошукати і ще деякий час надсадно кричав у трубку, лаючи свого напарника, що сидів десь на НП. Одначе зараз це все було марно, даремно витрачав Маковей свій порох; напарник таки мовчить, лінія пошкоджена, і ротний соловейко, люто чортихаючись, вискакує з окопу. Він просить у Хаєцького ножа, щоб зачищати кінці польового кабеля. Хаєцькому шкода давати ножа, і він довго «шукає» його по своїх кишенях, повних різноманітних скарбів.

— Швидше шукай! — кричить Маковейчик.— У тебе там не кишеня, а ціла кузня.

— На, та гляди, щоб не загубив.

— А коли й сам не вернусь?

— А ніж щоб був.

Маковейчик хапає кабель у руки і біжить уздовж лінії. Доки лінія йде байраком, Маковейчик відчуває себе спокійно. Та ось вона подерлася вгору, і Маковейчик подерся за нею, вище й вище, поки опинився врешті на відкритому місці. Відчуття тут таке — ніби ти зовсім голий! Нізвідки й нічим не захищений. Безлюдна місцина, вигоріла трава, і вибухи гуркають то там, то там по всій висоті. Моторошно: один на всю висоту! Маковейчик припадає майже до землі і котиться по ній клубочком, і кабель біжить у нього в руках, боляче обшурхуючи пальці. На якийсь час лінія входить у зруйновану траншею, потім знову виринає і знову біжить через пагорби.

Сонце стоїть десь над головою. Піт заливає очі, і солоно стає на сухих губах. Недалеко впав снаряд, хлопець приліг інстинктивно, після вибуху всього його обдало гарячою хвилею. Швидко схопився, оглянувся на себе — неушкоджений — і знову покотився в газах, гіркій духоті, один, як у пустелі. Дивлячись на цю висоту збоку, він ніколи не уявляв собі, що вона така велика. А тепер йому здається, що він біжить уже цілу годину. Нарешті — розрив. Маковейчик зубами зачищає кінці кабеля, забувши, що в кишені у нього лежить здоровенний саморобний ніж Хаєцького. З'єднавши, пускається назад. Згори бігти набагато легше. Він почуває задоволення від того, що полагодив кабель, і навіть не так лякається снарядів. Де-не-де біліє деревій, жовтіє безсмертник, пахнуть, сохнучи від спеки, васильки, ще не зчесані металом.

І раптом Маковейчик як біг, так і вкляк на місці. Зовсім близько попереду з-за пагорба нагло виріс довготелесий худющий румун у зеленому мундирі і в постолах. Маковей встиг побачити навіть це — що румун у постолах. Чужинець, видно, теж ніяк не сподівався на таку зустріч і зупинився з розгону, важко дихаючи. Мить вони стояли мовчки, розгублені, збиті з пантелику обидва. Якби ще трохи пробігли, то, здається, стукнулись би лобами. Румун, до чорноти заросліий, смаглий, з горбатим полупленим носом,

дивився на Маковейчика, а той — на нього. Це тривало якусь мить, а їм здалося, що — ось так віч-навіч! — стоять вони уже здавна.

І враз, ніби за єдиним окликом, обоє круто повернулись і... дременули в різні боки. Той чимдуж до своїх, а цей — до своїх!

Уже тільки чимало відбігши, Маковей почув, що за спиною в нього, бовтаючись, боляче б'ється автомат. Перед цим, налетівши на румуна, Маковей зовсім забув про свій ППШ[1], як, напевно, забув і румун про свою гвинтівку.

Схаменувшись, Маковейчик шидко зняв через шию автомат, оглянувся. Еге, дожени та пхни! Зелений румун уже далеко миготів постолами, виринаючи та пірнаючи у складках рельєфу. На вилинялій румуновій спині танцювала забута гвинтівка. Телефоніст пустив довгу чергу йому навздогін. Румун на бігу озирнувся, нагнувсь і глузливо поляпав себе долонею ззаду. Кусни, мовляв, мене тепер!..

— Ах ти ж, мамалижник! — вигукнув Маковей, пускаючи наспіх ще одну чергу, хоч румун уже заховався за пагорбом.— Чеше, аж кістки торохтять, а ще глузує!

Проте і самому Маковейчикові було якось і легко, й весело.

«Щастя твоє, що автомат у мене був за спиною! — з веселими погрозами думав телефоніст.— А то я б тобі показав: ну шти русєшти!.. І де він тут узявся? Чи, може, він також зв'язківець? Заблудився, видно, як погана вівця, та й гасає».

Повернувшись на вогневу, Маковей не втримався, щоб не розповісти товаришам про свою конфузну пригоду. Товариші підняли його на глум:

— Ех ти, соловей! Невже розгубився?

— Прогавив свого «язика»!

— Ти б же йому — хенде хох! — кричав Хаєцький.— Хенде хох — і мерщій до штабу!

— Забувся,— невміло каявся Маковейчик.— Все на той час вилетіло з голови. Очі в нього як два чорні колодязі... Великі, блищать... Не одразу по них пальнеш...

---

[1] Кулемет-пістолет Шпагіна.

— Гляди, Маковею, вдруге загавишся — тоді амінь тобі!

— Не ти його, так він тебе прошиє!

Вся рота нещадно потішалася з свого солов'я, проте потаємці і зважала на його зелену молодість. До того ж це — перший бій.

Маковей, сидячи над апаратом, терпляче зносив незлобиві насмішки товаришів. Докори сумління, видно, не дуже гризли його за те, що з-під носа випустив живим того нужденного, більше схожого на чабана вояку, що не одразу пальнув у його перелякані, блискучі, мов чорнослив, очі...

— Як ти хоч мого ножа не загубив,— турбувався Хома Хаєцький, забираючи в Маковея свого ятагана.— Давши такого драпака, неважко було й штани загубити!

— Куди він годиться, твій ніж,— лукаво задирався хлопець.— Такого якби й загубив, то що?

— Я би з тебе тоді шкуру на гамани дер би!.. Пасами дер би! От що.

«Чекайте,— весело думав хлопець,— ще Маковей покаже себе... Стане й він до всього звичним, як оті полкові «вовки» [1]. Сказано ж: солдатом не родишся, а робишся...»

Маковейчикові радісно і легко на серці, бо сонця так багато, що небо аж побіліло від нього, а внизу, далеко-далеко за насипом, за батареями, видніються луки і біжить-струмує по них марево, мов отари прозорих водяних овець. А на тих луках, пригадав Маковейчик, румуни в постолах і в білих штанях пасуть із собаками своїх овечат. І мають вівці маленькі голосні дзвіночки на шиях...

Ой вівчаре-вівчарику, гей! Гей-гей!..

В серці малого телефоніста співають радісні сонячні хори...

XI

Нарешті висота впала.

Це сталося наступної ночі перед світом, і першим про це дізнався Маковейчик. Лінія одразу сповни-

[1] Розвідники.

лась радісним клекотом, взаємними поздоровленнями. Вночі румуни відступили. Відступили раптово, крадькома, проте ніхто ще не знав, що на цей раз вони відступили востаннє, що цієї ночі Румунія, оповита заграваами, була поставлена на коліна.

Знімалася наша піхота. Зв'язківці, вільно походжаючи по висоті, змотували кабель; обози, вирвавшись на шляхи, посунули до висоти і вже не вертали назад, а стали попід нею величезним гомінким табором. Ранок був ясний, як після градобою. Сапери-підривники закладали під порожні доти десятки кілограмів толу, і залізобетонні ведмеді з веселим ревом піднімалися з землі і майже цілі ставали на диби, розчепіривши покручені лапи залізних кріплень.

Взявши міномети на в'юки, рота Брянського теж рушила вперед. Здорова, аж п'янка свіжість літнього ранку будила бадьорість, промивала безсонні очі бійців, обвівала спалені, запорошені обличчя. Один по одному піднімалися мінометники на висоту за командиром роти. Сорочки на їхніх спинах за ці дні побіліли; на них, пропотілих наскрізь, виступила й позасихала сіль.

Перед Чернишем ступав Гай, несучи на собі важку металеву плиту, яку ще кілька днів тому чистив і ніс Бузько. На спині бійця вона вилискувала, як відполірований скибами грунту леміш.

Досягши вершини, зупинились, щоб перепочити. Світ, до захмеління прекрасний, розступався на всі чотири боки від них. Далеко праворуч на захід рум'янілись під вранішнім сонцем білі вершини гір. Чи стрімкі то гори біліють, повиті літніми хмарами-оболоками, чи, може, далека то Україна біліє черідкою хат?.. Між зелено-сизими полями, звиваючись, висвічує водами на сонці мирний і лагідний Серет. У повитих свіжим туманцем далях, скільки сягає око, бовваніють зелені острови сіл у садках, над якими підносяться високі дзвіниці, ніжно-блакитні веселі бані церков. Там, здавалось, ніколи не було війни, ніхто там і не чув, що вона буває на світі. Здавалось, там, як і раніше, оце саме піють півні в дзвінкій ранковій тиші і протяжно, ліниво реве худоба, яку вигонять на пашу, і ходить вулицями допотопний інвалід, б'є у свої цимбали, викликаючи селян послухати новини. І тільки ця висота стояла жахливо порита,

подовбана, обгоріла, наче пройшов над нею вогняний смерч, обпаливши все, вкривши її понівеченими трупами, покинутою зброєю, гільзами, протигазами й іншим мотлохом, що ним засмічує землю війна. А над усім цим великим свіжим цвинтарем зводяться бетоновані доти, як гігантські фантастичні страховиська, живцем вивернуті нашими підривниками з землі.

— Корчуйте їх, корчуйте! — гукає в той бік Хаєцький, немов сапери можуть і справді почути його.— Виривайте разом з їхнім залізним корінням! А ми вже викорчуємо й тих, що садять по землі оце погане зілля!

Сапери снують по всій висоті, як рибалки з вудлищами, з довгими міношукачами в руках. Позначають мінні поля, прокладають проходи бійцям у широкий відвойований світ.

«Л→», «Л→»,— виростають по верхогір'ю свіжі дерев'яні таблички.

— Ось і траншея, по якій ми вели вогонь,— сказав Брянський, і всіх потягло глянути на результати своєї роботи. Дивлячись під ноги, щоб не наступити на міну, бійці підходили до траншеї. Всіма опанував піднесений настрій, бо ніщо сьогодні вже не загрожувало життю, страшне пекло бою відгуркотіло, і чистий, як скупаний, серпневий ранок лежав до ясних горизонтів. Ворог відступав, а вони лишилися живі і вперше після гіркої задухи й виснажливого напруження цих днів дихали вільно, на повні груди. Жодного пострілу не чути було над землею.

Траншея являла жахливе видовище. Це була суміш глини, кривавого лахміття і навалених в різних позах знівечених трупів. Один, жовтий, босий, тільки з онучами на ногах, сидів, спершися спиною на стіну траншеї і схиливши голову, наче в задумі. На його колінах ніби спав — лицем униз — другий, з брезентовим одкритим ранцем на плечах, з якого виглядала брудна солдатська білизна. Поруч них, привалений до половини землею, лежав третій.

Не звертаючи уваги на трупи, Брянський звичним оком професіонала одразу став визначати, куди влучали міни:

— Ця розірвалася на бруствері... Ця вдарила в стінку... Цікаве влучання... А та лягла на саме дно... Порядок!

І, звертаючись до своїх офіцерів, він продовжував:

— У цьому бою я зробив деякі цікаві спостереження. Мені здається, що система вогню з кількох мінометів, яку ми застосовували досі для траншей такого типу, може при певних корективах давати набагато кращі наслідки... Дивіться, під яким кутом ця траншея стояла до нас...

І почав розвивати свої ідеї, дивлячись прямо на Черниша і оцінюючи, наскільки Черниш його розуміє.

— У тебе після кожного бою ціла хмара ідей,— зауважив Сагайда, який, видно, уже звик до цього.— Факт, що мої вусачі дали жару. А ти все кричав, що партачимо.

Денис Блаженко, не гидуючи трупами, мовчки опустився в траншею і відшукав там кілька рваних сизих осколків.

— Це з мого міномета,— заявив Денис, похмуро глянувши на Брянського.

Осколки пішли з рук до рук.

— Чому обов'язково з твого?

— Ось моя маркіровка. Вона в мене записана.

І Денис впився в командира роти своїм упертим яструбиним поглядом, ніби ждав, ніби чогось настійно домагався.

— Не турбуйтесь, Блаженко,— посміхнувся йому Брянський втомленими холодними очима.— Я все пам'ятаю. У мене кожен чесний боєць своє одержить.

Ішли по самій висоті, перестрибуючи через траншеї, не могли втриматися, щоб не оглянути всі найближчі вирви. Зустрівся один з батальйонних зв'язківців і вказав стежку, що нею недавно пройшла піхота.

Як не гуляла війна по висоті, проте не все ще спалила. Де-не-де попадався під ноги безсмертник і стирчали біляві пухнасті вінички тирси, співучої степової трави, що від найлегшого подиху вітерця починає тонко бриніти, мов жива. З яких степів і якими вітрами занесене й посіяне тут, на високій горі, її насіння? І яким чудом врятувалась вона від вогню й металу в ці дні? Де-не-де біля вирв сивіє безводний полин або кущиться чебрець, і Гай, сутулячись під важкою плитою, не лінується нагнутись, щоб зірвати запашний кущик. Потім, задерши голову до сонця, він кілька разів глибоко нюхає сухе зілля і вдоволено крутить головою.

— Ловко пахне,— примовляє він, мружачись сьогодні якось особливо ласкаво, всміхаючись невідомо кому.— Це наша трава... По-нашому й пахне.

Дивною була ця любов до степових рослин і запахів у нього, корінного поліщука, який народився і виріс у суворих пущах, під шум вікових поліських дібров. Він нагадував собою тих диваків, що, вік звікувавши в безводнім степу, все життя марять про море.

— Ти почав би ще, як дівчина, вінок собі з того зілля плести,— сміялися бійці.

— І сплів би, якби було коли,— відповідав юнак, злегка червоніючи.— Я вмію.

Кожен нишпорив сюди-туди, чогось шукав, ніби тут були розсипані скарби. Той знайшов сигарети, інший нап'яв на себе рябу, мов ящірка, плащ-палатку, але йому загукали, що вона в крові, і закривавлена палатка вже летить з плеча геть. Зацікавлено підіймали різний блискучий дріб'язок чужого солдата, і, покрутивши його в руках, побавившись, мов діти, кидали тут же, і знову чогось шукали, поки зненацька пролунав громовий вибух, і ясний ранок зразу потьмарився: Гай наступив на міну.

Ще хвилину перед тим Черниш бачив його. Боєць стояв над кущиком синіх васильків, приязно всміхаючись до них. Потім нагнувся, обережно зірвав і не встиг зробити кроку, як земля під ним гримнула і все зникло в чорному димі. Де стояв Гай, вирвався лише високий чорний стовп, і коли дим розвіявся, там уже ніхто не стояв.

Гай лежав розплатавшись.

Зняли з нього задимлену вибухом плиту, що придавила його до землі. Тіло, звільнене від брезентових закривавлених лямок, наче зітхнуло і впало безсиле. Боєць лежав, витягнувшись на весь зріст, і тільки тепер усі побачили, який він був гарний, стрункий, широкогрудий — справжній красень. І шовковисті біляві брови лежали на задимленому обличчі, як два волотки тирси — степової співучої трави, занесеної сюди із східних степів буйними вітрами. Боєць і тепер довірливо й трохи здивовано дивився в чисте небо, а його очі були ще синіші за небо, прозорі, як камінь сапфір. І найдивніше було, що в руці боєць ще стискав свої сині васильки. Обпалені вибухом, вони тепер нагадували жмут іржавого колючого дроту. Хтось попробу-

вав взяти їх з Гаєвих рук, але мертва рука так міцно затисла квіти, що її годі було розчепити. Так і залишили його з тими васильками в руці, з польовими квітами рідного краю.

Ледве знайшли заплилі кров'ю, посічені документи. У другій кишені була пригорща автоматних патронів. Маковейчик мовчки вигріб їх, наче золоте насіння, і пересипав до своєї кишені. Він не знав, що тим патронам доводиться — після Бузька і Гая — вже третім господарем.

Смерть Гая справила тяжке враження, підсилене ще, може, тим, що сталася вона не вчора, в бурхливому пеклі бою, а саме цього ранку, коли так ясно було навкруги і безкраї степи дихали на них пишністю півдня, ароматом нових далеких походів. Бійці йшли похмурі, задумливі, поволі спускаючись стежкою з висоти. Спідлоба поглядали на загадкові краї, що розстилалися перед ними внизу, на далекі міста, в яких вони ще не були, але мусять бути.

— І там наздоженем,— блимнув білками Хаєцький, ще більш потемнівши.— І все тоді пригадаємо. Все!

Незабаром догнали батальйон. Він також не встиг ще спуститися з висоти вниз, хоч розвідка доповідала, що і в першому містечку, і далі противника не виявлено. Старшини годували людей. Вперше за три доби їли бійці як слід, розсівшись по зеленому підгір'ю, яке ще вчора було румунським тилом. Їли повільно, зігріті ніжним сонцем, поглядаючи на нього так, наче довго не бачили.

Євген Черниш сидів на траві оддалік, спершись підборіддям на руки. Смерть Гая приголомшила його. Пригадалась позаминула ніч, коли Гай, ризикуючи власним життям, поліз замість нього, Черниша, відшукувати під кулями Бузька і Вакуленка... І нинішній ранок, коли боєць уже лежав горілиць на висоті, посічений, задимлений, з тими опаленими васильками в руці... Було нестерпно гірко.

За дні штурму Черниш схуд, і його смугляве хлоп'яче обличчя ще більше витяглося, густий рум'янець щік потемнів, як тужавий дубовий листок, повитий багрянцем.

Сонце уже підбилося. Внизу, на рівнині, у тремтливій гарячій прозорості, розкинулось степове містечко, яке Черниш ще в обороні не раз бачив на топографічній карті у Брянського. Там воно було тільки куп-

кою чорних бездушних прямокутників, а насправді — тут перед очима — яке воно світле, красиве, сповнене живих барв! Широкі вулиці біжать до сонячної сліпучої річки, над кварталами строкато поблискують дахи, крізь густу зелень проглядають білі стіни будиночків, мов розвішані на деревах екрани. Все мирне, святкове, затишне... Але Черниш знає, що то лише видимість затишку: містечко розгромлене, перетворене в пустку. Щедра південна природа не встигла ще своєю буйною рослинністю прикрити рани війни. То тут, то там навіть неозброєним оком видно проламану черепицю крівель, величезні купи руїн між деревами... Будувала, творила людина для щастя, а чим усе обернулося?

Замисливши, Євген не помітив, як підійшов до нього з-за спини Роман Блаженко і, зупинившись, теж мовчки став дивитися вниз, на містечко.

— Я б їх не вбивав,— раптом промовив боєць, і Черниш, здригнувшись, оглянувся на нього сухими, роз'ятреними очима.

— Кого?

— Отих гітлерів, антонесок, отих міністрів, яким не сидиться без воєн... Убити — що ж... Це мало. Я закував би їх в ланцюги і водив би... Ні, хай би оті дрібні сироти водили, що вони їх, як макового зерна, пустили по світу. Хай би вони їх водили по всіх дорогах і по всіх країнах. І не давав би їм ні хліба, ні води... Хай би, душогуби, їли отой попіл наших спалених хат... Гризли б оте закурене каміння... Я пік би їх повільно день при дню отим вогнем і залізом, що вони послали супроти нас. Щоб нажерлися тої війни, аби й не забажалося її вже більше нікому!..

— Пектимем,— крізь зуби процідив Черниш.— Випікатимем... Як пошесть.

Блаженко, спитавши дозволу, сів і собі на траву і знову, дивлячись униз і мружачись, від чого його зморшкувате лице ще постарішало, журливо говорив:

— Але й того мало, мало!.. Ось Гай був... Такий славний хлопчина... Молодий, моторний, совісний такий. Чи він вижив свій вік? Чи він не хотів би подивитись на оте ясне сонечко? А вони йому... так!

І боєць глибоко зітхнув. Деякий час обидва сиділи мовчки.

— Яке то щастя дано людині! — заговорив знову Блаженко, заворожений картиною неосяжного світло-

го простору.— Отакий світ!.. Скільком би вистачило!.. А що з того?.. Багато дано, та не вміє вона його спожити!

Блаженко глянув ненароком на молодшого лейтенанта і скам'янів: Черниш плакав. Плакав, не помічаючи власних сліз, втупившись суворим затуманеним поглядом у зелене порожнє містечко з білими екранами. Коли б його запитали, чого він плаче, він не зміг би й відповісти. Бувають хвилини, коли стає тоскно за все, стає жалко всього на світі. «Всіх хочеться приголубити»,— не сходили йому з думки слова Гая.

Це були його перші й останні сльози на війні. Пізніше, іноді згадуючи їх, Черниш стидався своєї розчуленості, не знаючи, що, може, це був якраз найпрекрасніший, найніжніший голос його молодої, ще не огрубілої в боях душі.

Подали команду рушати. Попереду пішли, не розосереджуючись, стрілецькі роти, потім штаб батальйону потім рота Брянського. Спускаючись униз, Брянський і Сагайда про щось жваво дискутували, ковзаючись, мов хлопчаки, по слизькій траві. Зелені матер'яні чобітки Брянського зовсім вилиняли за ці дні.

«Вони вже все забули, все-все,— з докором подумав Черниш про офіцерів.— Невже і... Гая? Так швидко?»

Через кілька днів на марші, коли вони ближче зійшлися з Брянським, Черниш нагадав йому про цей епізод, про те, як, після трагічного випадку, що так глибоко вразив його, вони пустотливо ковзались по траві...

— Чим пояснити? Для мене це загадка.

Старший лейтенант замислився.

— Знаєш, Євгене,— сказав він по деякій паузі, вперше звертаючись до Черниша на ймення.— Я бачив за цю війну багато чого. І це, ясна річ, не минає безслідно. Думаєш, ти не станеш таким? Від того, що тут побачиш, неминуче стаєш черствішим або... мудрішим.

XII

Тиргу-Фрумоський і Ясський укріплені райони противника були прорвані. Триста п'ятдесят залізобетонних оборонних споруд, що, здавалося, стали

непорушним залізним валом від Пашкані до Ясс, тепер залишилися вже за спиною наших бійців. У прорив було введено ударні війська 2-го Українського фронту, і вони, громлячи ворога, знищуючи його резерви, що зустрічались на шляху, незабаром вийшли до міста Васлуй і, оволодівши ним, швидко просувались на південь. Падали одне за одним міста Ро́ман, Бакеу, Бирлад, Хуш. Вийшовши в районі Лопушна — Леушень на річку Прут, війська 2-го Українського фронту зустрілися з військами 3-го Українського, які наступали всі ці дні з плацдарму біля Бендер, на захід уздовж знаменитого Траянового валу, обходячи, таким чином, з півдня і південного заходу кишинівське угруповання німецько-фашистських військ. З'єднавшись, війська обох Українських фронтів наглухо замкнули кільце навколо кишинівського угруповання противника. Почалось планомірне, нещадне стискування цього грандіозного кільця, в якому опинились, крім румунів, 15 німецьких дивізій з групи військ «Південна Україна». Розгорталась одна з найблискучіших битв Великої Вітчизняної війни. Кількома ударами наші війська розрубали на частини оточені дивізії ворога, ліквідуючи ті окремі клубки, що продовжували жити, як живе деякий час порубана на шматки гадюка. Кінчилось, як відомо, тим, що жоден полк, жоден підрозділ з десятків тисяч оточених не вирвалися з кільця. День і ніч гриміло в районах Ганчешт, Мінжира, Хуші, Бакеу. Червона Армія трощила оточені ворожі дивізії. Тим часом інші війська обох Українських фронтів вели навальний наступ на центральні райони Румунії. До складу одного з цих наступаючих з'єднань 2-го Українського фронту входив і гвардійський стрілецький полк гвардії підполковника Самієва.

Війська, ринувши, як весняні потоки з гір, затопили всі шляхи, що вели в глиб Румунії на південь і південний захід. Уже дійшли вісті, що взято Кишинів, Ясси, що Румунія капітулює, але це були поки що тільки чутки, певного бійці нічого не знали. Ішли спішним маршем, дні й ночі, майже не відпочиваючи. І було дивно, що групи румунів, здавшись, бредуть назустріч без конвою і їх ніхто не чіпає, хіба що якийсь веселий боєць гукне:

— А, Романія Маре! Шти русєшти?

А інший підтримає жартом:

— Рятуйся, хто як може,— в кукурудзу!..

А румуни брели, не відповідаючи на жарти, мовчазні й приховано радісні, деякі зовсім роззувшись і впріваючи під пузатими ранцями із своїми солдатськими злиднями. Видно було, що це йдуть хліборобй й пастухи, яких Антонеску насильно відірвав од рідних шматків поля, продавши Гітлерові, як гурти овець, на заріз. Їм уже ввижалися домівки, і вони поспішали по узбіччях шляхів, даючи дорогу нашим колонам.

Потім почали йти не тільки без конвою, а й при повнім озброєнні. Потяглись обози, артилерія, та сама артилерія, яка ще, може, кілька днів тому била по нас із-за дотів, а тепер покірно їхала назустріч похідним строєм.

Бійці почали роздобувати коней.

Старшина мінометної роти Вася Багіров, енергійний, тугий здоров'як з монгольськими вузькими очима, зачувши кінське іржання, просто несамовитів, з похмурим завзяттям кидався сюди й туди, розпалений рішучістю, сповнений якихось загадкових намірів. Під час штурму, підвозячи до висоти міни, старшина втратив усіх своїх коней: єдина дорога, по якій він гасав цілу добу, весь час була під вогнем. Брянський, хоча йому й шкода було втраченого транспорту, цього разу не став діймати старшину. Зрештою, в інших підрозділах полку було те ж саме.

— На те бій,— сухо сказав Брянський, радіючи в душі, що хоч сам Вася, його улюбленець, залишився живий.— Були б люди, а все інше буде.

Проте Багіров почував себе трохи винним перед командиром роти. Його сумління ще більше мучило те, що Брянський не розпікав його за побитих коней, за те, що бійці змушені зараз, умліваючи під вагою, нести розібрані міномети на собі. І хоч не старшина в цьому винен, але ж...

Тепер Вася вирішив будь-що поставити роту на колеса. Він про щось по-змовницьки пошептався з Хаєцьким, переморгнувся, потім обидва шугнули кудись, і невдовзі Хома з'явився в мінроті, гордо сидячи в каруці, напнутій брезентом і запряженій добрячими ситими кіньми. В ці дні така ініціатива вважалася справою гріховною, суперечила інструкціям, і Брянський для порядку почав ганити бійця, хоча підвода йому була

вкрай потрібна. Бійці його вже другий день заливалися потом під важкими в'юками з матеріальною частиною мінометів.

— Але порядок є порядок,— нахмурився Брянський.— І вам, товаришу Хаєцький...

— Що ви, товаришу гвардії старший лейтенант! — заволав Хаєцький, щиро відчуваючи себе не винним.— Хай бог милує, щоби я гарбав та свавільничав!.. Я тільки своє забрав! Це ж наші коні, чи то я вже не годен їх впізнати?.. З нашого колгоспу! Я би їх і облупленими впізнав!.. Два роки ними зерно возив на станцію.

— Спробуйте це комбатові довести...

— А то не доведу? Сам я їм клички давав!.. Кличка цієї Веселка, а цієї — Маринка!

— Це жеребець! — засміявся хтось із бійців.

Хаєцький не розгубився:

— А то забороните мені жеребця кликати Маринкою?.. Тут ще десь у них і корова моя, теж відберу в душогубів!

Саме в цей час побіля мінометників проходив Самієв з румунським гладким полковником, командиром капітулюючої частини. Загледівши свого командира полку, Хома виструнчився на каруці і хвацько взяв під козирок.

Брянський, скориставшись нагодою, запитав дозволу приймати транспорт. Самієв махнув на ходу рукою:

— Приймай... Писарі оформлять пізніше...

— О, не я вам казав? — аж підскочив на радощах Хома.— По-моєму вийшло! А жаль, що я тієї карети не захопив!

— Якої карети, Хомо? — зацікавились бійці.

— Там така файна була берлина, роззолочена вся!.. Сам буцімто король Михай у ній їздив...

— От би тобі, Хомо, та в королівській кареті... Ха-ха-ха...

— Не встиг, братове: з-під носа трофейна команда вихопила... А, най вашій мамі!..

Отже, з'явились каруци.

Брянський скомандував скласти на вози матеріальну частину. Бійці вмить розв'ючились, і незабаром міномети вже лежали в каруцах, дбайливо обмощені сіном.

На передній опинився Хаєцький.

— Вйо! — гукнув він, поблискуючи білками.— Гаття на Букурешті!

Коні, видно, відчувши, що віжки попали в міцні руки, ожвавіли, підняли голови лебедями.

Втомлених цілодобовим маршем піхотинців охопило бажання швидше пересісти на коней. Саме як на те, назустріч ішла кавалерійська румунська дивізія, граючи кіньми, вилискуючи новою збруєю. Доки десь там штабні писарі сушили собі голови, як оформляти в паперах передачу капітулюючими військами нашій армії засобів пересування (така передача була передбачена в акті про капітуляцію), сірі від дорожньої кіптяви піхотинці з радісним галасом накинулися на остовпілих кавалеристів. Хіба могли вони, перевтомлені останніми боями, запалені безупинним маршем, пропустити таку нагоду одержати транспортні засоби! Танкістам, артилеристам, що заглиблювались в Румунію на важких бойових машинах, ці трофеї були ні до чого, а піхотному полкові коні зараз підвернулись під руку аж он як до речі. Ворог тікав не оглядаючись, і його треба було доганяти. А мимо проїжджають, сунуть кінвою війська вчорашнього сателіта Німеччини... Очі розгорялися, руки самі тяглися до поводів...

Сагайда з'явився в роті на коні, ніби вроджений козарлюга. Чорна кубанка збита на вухо, в погляді — рішучі веселі зблиски.

— Чого ви спите? — гукнув він хрипко.— Ні чорта не залишиться! — І знову зник у веремії.

Повз Черниша пробіг схвильований Козаков.

— Привіт молодшому лейтенанту! — гукнув він на ходу.— Гайда по коней!

Це було саме те, чого й Чернишеві кортіло.

— Гайда так гайда!

Черниш незабаром опинився з Козаковим у самій гущі.

Румуни розтяглися на кілометр чи й більше, збилися з кіньми на узбіччях дороги. Черниш бачив, як маленький сірий піхотинець, лаючись, тягнув за ногу з коня чужого сержанта, а той безпорадно волав у простір:

— Капітуляція! Капітуляція!

Підскочив Козаков, відіпхнув бійця і гукнув сержантові:

— Злазь!

Юнак-сержант чорними, як вуглини, очима розгублено глянув на Черниша:

— Домнуле офіцер!..

Козаков шарпнув румуна за ногу:

— Злазь, мамалига!

Сержант випустив повід цяцькованої вуздечки і неохоче сплигнув з коня.

— Сідай, младшóй! — гукнув Козаков Чернишеві.— А я собі зараз добуду!

Черниш, мить подумавши, легким рухом послав ногу в блискуче стремено.

Хто зна, може, це й справді були під капітулянтами ті самі коні, які ще недавно топтали поля за Дністром? Так чи інак — віднині маєш сідло!

Сідло нагадало Чернишеві ясне дитинство, гарячі степи Казахстану, де він їде на маленькому коні в батьковій експедиції...

— Домнуле офіцер...

Черниш, від'їжджаючи, ще раз оглянувся. Чорноокий юнак стояв на тому самому місці. Розгублено дивився вслід. І все ще тримав у руці нагайку, мовби не знав, куди її приткнути.

Назустріч Чернишеві скакав охляп на баскому коні якийсь піхотинець у розстебнутій шинелі, без пілотки, з рідкою сірою борідкою віником. Він, видно, ніколи не сидів на коні і тепер, щоб не впасти, весь скоцюрбився, по-кошачому вп'явся обома руками коневі в гриву. Трензелі впали, і кінь уже обірвав їх ногами — метлялись одні обривки. Запінившись і хропучи, схарапуджений кінь летів щодуху, він просто ошаленів, став як дикий, відчувши в себе на хребті незвичайного їздця.

— Запини! — волав піхотинець не своїм голосом.— Запини, запини!

Зустрічні реготали.

— Нічого, потренуйся, старий! Чіпкіше, чіпкіше тримайся! Ото тільки що вискубеш усю гриву! — І бійці аж за животи бралися, розважаючись кумедною їздою.

І Черниш сміявся, бо вершник таки був незвичайний, здавалося, що промчить отак старий, розвіваючи своєю шинеллю, через усю Романію, через степи і гори, і все волатиме й волатиме у безвість, благаючи невідомо кого: «Запини! Запини! Запини!»

Між підводами метушився Маковейчик. Він шукав і собі транспорту, щоб везти котушки з кабелем. Хлопець губився серед цього небаченого ярмаркового багатства і не знав, на чому зупинитися. Нарешті його увагу привернула жовта гарненька тачанка. В ній не було нікого. Маковейчик скочив у неї і вхопив віжки. Кучер, що обідав збоку, підбіг з ложкою в руці.

— О, будь ласка! — гукав він весело Маковейчикові і, здається, був задоволений з того, що його звільняють від цього осоружного тарантаса. Тепер він уже напевне кінчить з війною і повернеться додому.— Будь ласка, товаришу!

Маковейчик, оглянувшись, мало не скрикнув з несподіванки. Перед ним стояв, як йому здалося, той самий смаглюватий, з полупленим носом румун, з яким він мав оту конфузну зустріч на висоті. Румун, усміхаючись, пояснював жестами, що він хоче лише забрати з тачанки своє господарство.

— На, на, забирай! — Маковей став сам викидати з тачанки румунове багатство: ковдру, ранець, облізлу смушеву селянську шапку.— Мені, крім коней, нічого не треба!

— Нуй бун герман,— белькотів румун, радісно підбираючи свої статки.— Нуй бун разбой [1].

На самім споді тачанки лежали в сіні пахучі яблука. Їх румун відмовився брати, лишаючи Маковейчикові на знак своєї прихильності. «Він мене не впізнав!» — зрадів Маковейчик і вдарив по конях.

Йому було по-дитячому легко і гарно на душі.

Сонце сяяло, коні іржали, румуни, звільнившись від них, як від тягаря, розкинулись поблизу циганським табором і вже весело варили щось на бездимних вогнищах. Все навкруги бурувало життям і щастям. «А може, це й не той? Чого йому тут бути? А-а, вшистко єдно!» Маковейчик швидко забув про румун. Навколо стояв веселий гармидер вселенського ярмарку. Синє небо дзвеніло, суха дорога курилась, лисий піхотинець без пілотки уже мчав з іншого кінця на своєму безтямному коні.

— Запини! — хрипло кричав він, як і раніш, покошачому уп'явшись коневі в гриву, а поли його шинелі розвівались, мов величезні сірі крила.

---

[1] Недобрий німець, недобра війна *(рум.)*.

— Тримайсь! — сміючись, відповідали йому, і ніхто не зупиняв.— Коли сів, то тепер уже — куди понесе!

Протягом кількох годин, доки штабні писарі нашвидку оформляли в паперах передачу, всі вже пересіли на коней. У Брянського кожна обслуга дістала собі підводу. В третій обслузі їздовим сів Блаженко-старший. Він ретельно, по-хазяйськи вибрав коней і воза. Коням оглядав копита, заглядав у зуби. Каруцу обійшов з Денисом кілька разів, постукуючи пужалном по колесах.

— До Букурешта доїде?

— Доїде.

Міцні колеса дзвеніли. Все ж, порадившись між собою, брати притягли звідкись ще й запасне колесо і його теж поклали на воза.

— Бо там, кажуть, піде камінь.

Все шосе одразу загриміло, заскрипіло, затупотіло. Підрозділи на ходу шикувалися в похідну колону. Командир полку Самієв час від часу обганяв її на мотоциклі, задоволено оглядаючи з коляски бійців і наказуючи командирам якнайсуворіше стежити, щоб ніхто не відстав.

— Тепер хоч на край світу, товаришу гвардії підполковник! — не втерпів Хаєцький, щоб і тут не висловитись.— Не втекти супостатам, доженем! Гаття, алюр три хрести!..

Гриміла дорога, вставала курява, огортаючи бійців сірою хмарою. Тільки голови вершників виринали з неї, хитаючись ритмічно — то вгору, то вниз, то вгору, то вниз...

Могутнього потоку не вміщало шосе, і багато верхівців скакало обабіч шляху прямо по хлібах, з радісним лементом, в бурхливім чаду гонитви.

«Яке щастя бути в полку!» — думав Черниш, скачучи з товаришами офіцерами попереду своєї роти, і свиснув канчуком, забуваючи про все на світі.

XIII

Мчали, не переводячи подиху. Бурею вривались у незруйновані, чисті міста. Білі прапори на знак капітуляції звисали з кожного ганку, з кожного балкона. Черниш з гордістю кидав погляди на ці символи по-

кори, які наче стверджували його безмежні права, законність його волі і непереможну міць.

Міська публіка стіною стояла на тротуарах і, приголомшена, дивилась, як з гуркотом проносились вулицею незнайомі війська — шумливі, нестримні, повні енергії. Вершники, сірі від пилюки, обвітрені суховіями півдня, з потрісканими губами, мчали по дзвінкому асфальту, не стишуючи темпу, не маючи часу зупинитись навіть попити води. Бо на стінах міських будинків уже виростало величезне, в людський зріст «Л» з товстою, як рука, стрілою дороговказу. Хтось уже промчав тут перед ними, хтось уже накреслив це «Л», хоч вони, здається, йшли перші. Здавалося, що те «Л» само заздалегідь для них виростає на стінах по їхньому маршруту. І вони цокотіли й цокотіли по міських асфальтах, вилітаючи знову в степ, і гнали, гнали коней, охоплені шалом переслідування ворога. Він же, уникаючи бою і поспішно відступаючи, ще більше притягував і дратував, як дратують мисливця свіжі звірині сліди.

Якось надвечір попереду встали м'які силуети гір, ніби вони виступили непомітно з блакиті самого небосхилу. Саме заходило сонце, пускаючи високо пишні рум'яні стріли по білих хмарах, і ті стріли також, здавалось, вказували бійцям дорогу вперед, як грандіозні указки. Всю ніч без упину їхали на ті гори. Тепер уже було ясно, що дивізія йде не на Бухарест, як сподівалися досі офіцери, а звернула на захід, у Трансільванські Альпи.

Альпи!

Вони, здавалося, стояли тут, поруч, а бійцям довелося ще скакати день і ніч, поки, нарешті, почали входити в гори.

Гірська місцевість зустріла їх різкою зміною температури.

Спустився вечір, і одразу похолоднішало, хоч удень була нестерпна спека. Сагайда, передавши бійцеві коня, забрався на воза і швидко заснув. Він любив поспати і при найменшій нагоді не відмовляв собі в цьому.

Тож і тут, хоч колеса стрибали по камінню і щось металеве щоразу стукало йому по голові, він спав і навіть бачив сон. Йому здавалося, що це командир полку Самієв товче його кулаком по голові і наказує

закинути геть кубанку. Через цю шапку з козачим червоним верхом у Сагайди завжди виникали конфлікти з полковим начальством. Командир полку, завзятий патріот піхоти, органічно не терпів «модників», «кубанщиків», як він говорив, а Сагайда саме й належав до найзапекліших «кубанщиків». Кубанка завжди сиділа на ньому чортом. Він її носив і в холод, приморожуючи вуха, і в спеку, обливаючись потом. Командир полку, зустрічаючи Сагайду, не на жарт сварився на нього своїм кулачком. Сагайда давав слово скинути і... знову не міг розлучитися з нею. «Потеряю я свою кубанку с беспокойной буйной головой»,— любив він співати в землянці.

Шовкун, похитуючись, дрімає в сідлі. Мокра, спітніла за день спина тепер замерзла: накидку свою він передав Брянському, сказавши, що сам одягне шинель, хоч насправді шинель його була десь глибоко закладена у возі і до привалу її не добути. А привалу все не давали.

Дорога підіймалася вище і вище. Попереду в темряві ворушилася, гаркотіла, звиваючись, безкрая людська ріка, що текла не вниз, а насупроти гір.

— Це ти, Шовкун? — озвався якийсь вершник у темряві, порівнявшись із ним. По голосу не можна було впізнати, хто це такий, бо вершник хрипів. Тут усі похрипли, відколи ввійшли в гори з їх студеними джерелами та різкими змінами температури. Придивившись, Шовкун впізнав Романа Блаженка. Роман їхав у гострій смушевій шапці, як у шоломі.

— Ти ж їхав у каруці? — здивувався Шовкун.

— А тепер там Дениса посадив, хай трохи перепочине... Він до крові розбився в сідлі.

— Без звички воно, звісно... І нема запасних сідниць... А ти, Романе, в цій шапці наче румунешт.

— Добряча шапка! Чабанська... Це мені Хома дав. І де він їх видирає?

— А пілотка?

— Пілотку я заховав у кишеню, бо їду й дрімаю... Так і дивись, що загублю... Вже багато їдуть без пілоток: погубили сонні.

— Вибились люди зі сну... А маршеві кінця не видно.

— Дорога... Це вже Карпати, як ти гадаєш, Шовкун?

— Це не Карпати. Це Альпи.

— Альпи? А де ж Карпати? Нашого батька в ту війну в Карпатах убито... Сусід, що з ним був, каже, що навіть братська могила є десь у горах.

— Де наших могил немає, Романе... Наші люди скрізь бували.

— Нам наче на роду написано — завжди всіх визволяти і всіх рятувати.

— А кому ж... Тут люди, бачиш, якісь вутлі...

— А німець тікає — конем не догнати.

— В горах зачепиться.

— Знов буде хрещення.

— Буде, ой, буде!.. Нам тепер весь час від хрещення до хрещення.

— І самі охрестимось. І їх охрестимо в кращу віру.

— Вся Європа ниньки в Йордан вступає. Входить така, а вийде — інакша.

— А ми також хіба такі вийдемо?

— А вийдемо?

— Вийдемо!

Хтось, проскакавши верхи мимо них, на ходу зірвав з Блаженка шапку і пошпурив її далеко вбік.

— Хто то?

— Комбат наш...

— От тобі маєш,— спокійно сказав Блаженко, наче цього й чекав. Став добувати з кишені пілотку.

— Він з усіх поскидав невоєнні шапки,— усміхнувся Шовкун.— Скрізь у кюветах лежать.

— Та я ж її тільки вночі надівав. Удень, я знаю, що не можна.

— Ні, тобі, Романе, в пілотці більше личить... В шапці ти... на чабана схожий. А на нас, як не кажи, Європа дивиться.

— То правда. Вона, гей, пильно зараз приглядається до нас та приміряється... Що це, мовляв, за солдати прийшли, що воно за люди...

— Нелегко, видно, було і їй тут, Європі. Розтерзали, бузувіри, назнущалися... Тільки від нас порятунку й жде.

— Але ж зимно!

— Я сам геть зазябаю...

Незважаючи на лютий холод, Шовкуна все більше хилило на сон. Тепло, що йшло знизу від коня, приємно гріло й заколисувало. Темрява важчала, наче самі

гори змикалися над головою. Іноді Шовкунові здавалося, що кінь іде не вперед, а задкує. «Що за мана?» — стріпує Шовкун головою, щоб розігнати сон. Але через хвилину йому знову здається, що кінь ступає назад, немов чимось наполоханий.

Переїхали убрід бистру гірську річку і знову ввійшли в шосе, як у тунель.

Опівночі зірвався вітер. По скелях загули сосни. Загули похмуро, глухо, мов бандури.

— Вже, либонь, противник недалеко,— обізвався Блаженко.

Шовкун сопів у сідлі і не чув його.

Серед темної ночі попереду несподівано піднялася багряна заграва, сягаючи хмар. Чим вище підіймались бійці, тим заграва перед ними ширшала, розросталась, поки, нарешті, стало видно, що горить високий міст над якоюсь гірською річкою. Полум'я билось у вітрі величезним червоним птахом. Похмурі відблиски лягали на гори, на сосни, на скелі. Скоро заграва осяяла й обличчя бійців, що їхали їй назустріч, суворо її розглядаючи.

Скомандували привал.

Сагайда прокинувся від того, що підвода зупинилась і його перестало товкти в голову металевою ніжкою лафета. Якби ще товкло, то спав би. Висунувшись з-під шинелі, Сагайда в першу мить не міг збагнути, де він. Чому ці скелі в багристих переблисках, чому гудуть сосни, чому гуде й тріщить якийсь вогняний міст?

— Коня відрізали! — хрипко закричав хтось поблизу.— З поводом відрізали! Остався, як ти, боже, бачиш!

Почувся сміх, жарти, брязкіт казанків. Тепер Сагайда зрозумів, що це не сон, а все наяву. Встав з каруци, розминаючись м'язами, тремтячи всім тілом від гірського холоду. Збоку при смолоскипі двоє бійців кували коня. Вони поспішали, раз по раз поглядаючи у бік кухні, бо турбувались, що за роботою не встигнуть попоїсти. Так було на кожнім привалі: замість їсти, голодні бійці насамперед кидалися кувати коней. Підкови губилися щодня, а «босий» кінь не міг пройти тут по камінню і десятка кілометрів. Закривілого, змученого, його доводилось зганяти з дороги в бік і кидати, шукаючи собі іншо-

го. А знайти коня в цих рідко заселених горах було нелегко.

Понад шляхом палахкотіли багаття. Бійці, гріючись, пританцьовували навколо них. Деякі відкотили пілотки на вуха. Біля одного вогнища Сагайда побачив Брянського і Черниша; посхилявшись, вони їли з одного казанка і про щось розмовляли. На марші вони здружилися, Сагайда пішов до них, на ходу добуваючи з-за халяви свою алюмінієву складану ложку.

— ...І найвища, по-моєму, краса, це краса вірності,— чув, підходячи, Сагайда спокійно вуркотливий, оксамитовий голос Брянського.— І хай би довелось мені ще бути на фронті двадцять, тридцять років... Бути ще сім раз пораненим... Посивіти, постаріти, а я все залишався б їй вірним.

— Знову краса вірності,— встряв Сагайда, підсідаючи до казанка.— Ти віриш у казку, Юрко! Затявся отак на одному і віриш, а, коли розібратися, то ти вже забув, яка вона й була насправді... Подумати: третій рік ні листа, ні фотографії!

— Так, третій рік,— спокійно промовив Брянський ніби сам до себе і задумався. Черниш розумів його настрій. Це був той дивний настрій, коли людині після довгого суворого стримування так раптом захочеться поділитися з ким-небудь своїм найсердечнішим, найінтимнішим... Попирхували поблизу коні, жуючи овес; тріскуче соснове багаття обдавало ласкавим теплом; гори гули й гули, як порожні металеві короби.

— Вона теж училась зі мною на фізматі,— в задумі продовжував Брянський, повільно ловлячи руками тепло над багаттям.— Уяви собі, Женю,— звернувся він до Черниша,— три роки ми з нею сиділи поруч, на одній лаві. Ми вже так знали одне одного, що навіть думки одне одного вгадували безпомилково. Власне, у нас було не дві, а одна думка, поділена на двох. Я міг би кожен її погляд перекласти на мову і записати з точністю до єдиного слова. У нас не було мого і твого. У нас було тільки наше. І ми знали, що так буде все життя... Через місяць після початку війни мене вже поранило. Я лікувався в госпіталі під Смоленськом, і Шура тоді мені написала. Але незабаром німці захопили Мінськ. Нас повезли глибше на схід. А вона? Вона... Нічого не знаю. Пам'ятаю тільки її останні слова: «Коли

тебе не буде, Юрасю, я ні з ким не зможу... До самої смерті буду сама!»

— І ти віриш? — перебив Сагайда.

— Вірю. Вірю, бо знаю, що це не може бути інакше. Це не самовпевненість. Звичайно, вона може зустріти красивішого за мене, розумнішого і ще мало чого... Але я глибоко переконаний, що... серця... саме такого серця не зустріне. Бо немає на світі двох абсолютно однакових сердець. А Шура любила саме таке, як моє... Тисячами різних граней світиться кожне людське серце. І от тільки в нас, між нами, ці тисячі граней усі, до останньої, світилися... однаково, вірніше — гармонійно, співзвучно. Я теж після неї бачив багатьох дівчат, навіть красивіших за неї, навіть справжніх красунь, але жодна з них не була схожа на неї, не могла зрівнятися з нею. Не тому, звичайно, що вона найкраща в світі, ні, я не ідеаліст. Але саме таку, а не інакшу, не гіршу і не кращу, я тільки й можу любити, і для мене в цьому розумінні вона найкраща в світі. Тому я так вірю і собі, і їй... І я радий, що вродився таким... єдинолюбцем — чи є таке слово? Як нема, то хай буде,— бо саме це єдинолюбство робить мене багатим і сильним. Я відчуваю себе завжди багатим і сильним. От чому я й говорю, що найвища краса — це краса вірності. Люди, які накидаються на все, які розмінюють свої почуття направо й наліво, по-моєму, кінець кінцем мусять відчувати себе злидарями.

— Все це ти вимріяв собі по окопах, друже,— не вгамовувався Сагайда.— Хай навіть була вона такою, але звідки ти знаєш, якою вона стала тепер? Три роки, три таких роки! Все летіло шкереберть, все на очах мінялося, і тільки твоя любов ні? Ха-ха... Грані, гармонія сердець... Бачив я, чим кінчалися ці гармонії!

— Ти маєш на увазі себе?

— Хоч би й себе... А інші? А сам ти зараз хіба той, що був? Ти продовжуєш її любити просто... з своєї рицарської впертості. Дама серця! Вічна! Незмінна! Ех, друже, друже... Ти й сам не помічаєш, що любиш уже не так її, Шуру Ясногорську, як своє студентське минуле, свою молодість. Хай чудову, але все-таки — казку!

— Хай навіть так. Хай навіть казка. Але ця казка світитиме мені все життя.

— Отже, виходить, ти ідеаліст? — запитує Черниш, усміхаючись.

— В цьому — можливо.

— А якщо і вона тебе ще кохає,— продовжував нападати Сагайда,— то теж лише уявного, теж казку. Фантазує дівчина, обточуючи нам міни десь на Уралі чи за Уралом... Яким тебе задумає, таким ти їй і приснишся. А насправді? Адже ти теж став тепер не такий, яким вона тебе знала до війни і яким саме й кохала. Ну хай ти, як інші, романів по госпіталях не крутив, прапор свого кохання тримав високо, але... що не кажи, Юрію, а ти теж загрубів на фронті, осолдафонився... Невже станеш заперечувати?

— Можливо, до певної міри, Володько, ти й маєш рацію,— погодився Брянський, замисливши.— Може, в серці нема тої вразливості, тої ніжності, що була... Скільки нових звичок, скільки грубих, жорстоких пристрастей пустили в ньому коріння... Багато що зійшло з кров'ю, згоріло в серці за ці роки... А може, і не згоріло? Може, випалене вогнем, воно тільки загартувалось та стало від того ще міцнішим?

— Я певен,— каже Черниш,— що якби матері побачили, якими стають їхні сини на війні, вони не впізнали б нас... Вони й не уявляють собі, що тут робиться з людиною, яку складну, яку страшну еволюцію встигає вона пройти... Повністю цього не збагнути нікому, хто сам не був тут, а знає війну тільки з фільмів та розповідей, хай навіть найправдивіших... Щоб це збагнути, це треба — пережити.

Євген лежав, спершись на руки, перед багаттям і дивився в огонь. Відблиски полум'я переливалися в його чорних сумовитих очах.

— Згоріло... випалилось,— бурмотів Сагайда, вишкрібаючи в казанку.— Випалене серце, га? Здорово.

— Але заради якої мети? — роздумливо говорив Черниш.— Заради такої, що краще неї... не може бути в людини нічого.

Брянський, видно, його не чув. Він сидів, обійнявши білими руками свої вицвілі чобітки і рівномірно похитуючись. У такій зібганій позі він був зовсім маленький, було щось тендітно-дівоче в його гостро піднятих плечах з твердими акуратними погонами. В глибокій задумі дивився він на багаття, спостерігаючи, як по-

лум'я пожирає зелені гілки, а з них виступає, закипаючи, смола.

— Все, все ми віддаємо тобі, Батьківщино,— промовив він раптом якимось дивним голосом ні до кого.— Все! Навіть наші серця. І хто не звідав цього щастя, цієї... краси вірності, той не жив по-справжньому.

І знов дивився, похитуючись, на полум'я, хоча, видно, нічого не бачив і не чув. Всі мовчали.

Біля сусіднього багаття Хома Хаєцький, облизуючи ложку, серйозним тоном розповідав товаришам:

— ...А я їй відповідаю: люба моя Явдошко! Отого твого листа, в якому ти просиш грошей, я не одержував...

Подали команду рушати.

Знову сіли на коней. Річку переїздили вбрід. Деякі коні полохалися води, комизились, рвали посторонки. Доводилося бійцям самим, поскидавши штани, забродити по груди в крижану воду. Перекинувши віжки наперед, бійці тягнули за собою норовистих коней силоміць, як бурлаки баржу.

— Отак і допомагають всю дорогу,— міркував якийсь боєць,— то коні людям, то люди коням, а всі разом — вперед.

Тиснява, галас, лайка, гуркіт возів, і знову чорна дорога в гори, блискання іскор, викресаних підковами, клекіт копит. Позаду, бушуючи на вітрі, залишався високий палаючий міст, а понад шляхом догорали покинуті багаття.

Холодна гірська ніч на чужині мимоволі схиляла до інтимності. Сьогодні навіть Брянський, завжди стриманий, дещо замкнутий, охоче відкривався товаришам, які їхали пліч-о-пліч з ним. Досі Черниш не думав, що ця людина, яка, здавалось, була цілком зайнята лише своїми формулами, справами роти, боями,— живе ще і чимось іншим. Брянського він вважав дуже здібним офіцером, але сухим і до деякої міри педантом. І, може, тільки ця бурхлива маршова ніч здатна була викликати Брянського на одвертість. Йому, видно, хотілося зараз говорити і говорити про неї, далеку кохану дівчину, говорити хоч у простір, наче вона десь могла почути його мову. Несподівано гарячі його слова про неї були пройняті ніжністю, повиті пісенною красою.

— Де б вона не була, я знайду її! — запевняв

він.— Кінчиться війна, і я повернусь до неї, я відшукаю її.

— А чому ти певен, що вона жива? — запитав раптом Сагайда.— Я, звичайно, бажаю їй сто літ жити, але де гарантія, що її ще в тисяча дев'ятсот сорок першому році не скосили десь «месершміти» з колонами евакуйованих? Або хвороба... Або...

— Ні, ні, вона жива, вона є! Вона в мене живуча, вона міцна, як кристал!.. Десь на Волзі, або в Сибіру, або на Уралі!.. Може, і справді стоїть в цеху, виточує для нас міни...

— Може, то вона будувала в азіатських степах на голому місці воєнний завод,— каже Черниш.— У вітер, у буран, у пекучий мороз. І не забувала про тебе, Юрію!

— Може, і зараз, читаючи зведення Інформбюро, шукає мене думками саме в оцих Альпах.

— От рицарі, от фантасти! — сміється в темряві Сагайда.— Фантазуймо, так тепліше!

Черниш, їдучи, іноді оглядався назад і бачив гірське шосе, запруджене військами, багрову річку, де артилеристи саме переправляли гармати, і темну глибінь за річкою, де зникала тисячоголоса рухлива маса військ. Здавалось Чернишеві, що ця жива лавина тягнеться до самого кордону і далі, шляхами рідної землі, аж до кімнати його матері. Може, і зараз оце вона сидить перед репродуктором, чекаючи батька з роботи, і слухає вісті з ефіру, накинувши теплу шаль на худенькі плечі. І хоче почути про свого Женю. Вона знає тільки Женю. А її Женя дедалі зникає, перетворюється, його заступає вже гвардії молодший лейтенант Євген Черниш, новий, не знайомий матері.

Міст, перегорівши, з гуркотом повалився в воду.

— Ми палимо за собою всі мости,— каже Черниш.

— То не ми, то фріц,— заперечує Сагайда.— Фріц нетямиться, думає, що без мостів не доженемо. А наш Іван і через пекло пройде.

Брянський уважно дивиться вперед на тісну щілину шляху, в яку вповзають війська.

— Сюди, в ці Альпи, можна лише наступати,— каже він.— Відступати звідси неможливо. Це було б загибеллю для всіх нас. Але тому, що ми відступати не збираємось,— хрипко сміється він,— то й рвемося все далі в ці кам'яні катакомби.

Далеко в голові колони заторохкотіли підводи. Торохкотіння все ближчало. І ось перед Брянським, Сагайдою та Чернишем загомоніли колеса, і коні під ними самі перейшли на рись.

XIV

Фронт щодалі глибше входив у гори. Почалася система численних гірських хребтів. Вже не один такий хребет перевалили війська. Збитий з висот, противник відкочувався в глибину гір.

Полки стали на дньовку.

Черниш і Брянський лежали в садку на вигорілій траві. Брянський діставав із своєї планшетки якісь схеми і записи з формулами, пояснюючи їх Чернишеві, явно задоволений тим, що Черниш його розуміє. Над ними розкинула крислаті віти чорна обгоріла яблуня, на якій дивними здавалися плоди, що висіли, мов на новорічній ялинці. Вони були зовсім попечені в полум'ї пожежі.

Неподалік ще тліла кучугура попелу, і тільки уцілілий комин, біліючи серед нього, свідчив, що вчора тут стояло людське житло.

Останні дні не дає дихати авіація противника. Бомбить гірські шляхи, бомбить села, де війська зупиняються на перепочинок. Тоді дороги й садки наїжуються стволами зеніток.

Це вже справжня Трансільванія. Типова картина: село з усіх боків оточене пасмами безплідних гір, і тільки в цьому котловані буяють рясні сади, городи, виноградники. Напередодні це село бомбили, і згарища й досі димляться.

— Надсилай оці свої міркування прямо в наркомат,— радить Черниш Брянському.— Там, я певен, їх обов'язково візьмуть до уваги при складанні нових настановлень.

— Мені здається,— говорив Брянський,— що свої спостереження я обгрунтував досить переконливо. З математичною точністю. Адже наші міномети — порівняно новий тип озброєння, і природно, що вогневі можливості їх ще не повністю досліджено. Міномет має велике майбутнє. Візьми хоча б «катюші» — найкращі сучасні міномети... Да, так ти згоден? Побу-

дований таким чином, як це я пропоную, огонь трьох мінометних рот полку обов'язково накриває траншею противника і не дає йому змоги підняти голову. Тут жодна міна не ляже марно. Наші стрільці можуть сміливо кидатись на перший пояс оборони...

До них підходить Сагайда. Сьогодні тут, на зупинці, батальйон одержав нарешті пошту за кілька днів — свіжі газети, журнали, півмішка листів. Сагайді не було нічого. Він, видно, нудьгує і не знаходить собі місця. Зриває над головою обпечене яблуко і знічев'я їсть його.

— У нас на околиці, на пісках, жила баба Шураїха,— починає він, лягаючи під деревом.— Разів у десять старіша за оцю яблуню. Коли я йду, бувало, з хлопцями в парк на танці, вона стоїть на порозі і галасує: «А, Сагайдин пройдисвіт!.. Це ти мого собаку вбив!» Проте славна була бабуся. Цікаво б знати, чи вона ще жива...

З'являється звідкись Денис Блаженко і, браво клацнувши каблуками, питається дозволу гвардії старшого лейтенанта звернутись до нього. Брянський дозволяє. Блаженко в коротких словах доповідає суть справи: Як відомо, брат його, Роман, незважаючи на те, що був поранений під дотами в руку, залишився в строю і виконував бойові завдання. За такий вчинок брат його, Роман, заслуговує нагороди; він, Денис, питався про це в замполіта гвардії майора Воронцова.

— Ви трохи запізнились, Блаженко. Я вже подав і на Романа, і на вас, і на багатьох інших. Будете й надалі чесними воїнами — будьте певні, засяє на грудях і «Відвага», і «Слава». Я не скупий для хорошого солдата. Можете йти.

— Ой жи́ла,— сказав Сагайда, коли єфрейтор, відкозирявши за всіма правилами, відійшов.

— Жи́ла то жи́ла,— згодився Брянський,— але командир з нього виробляється чудовий. Вольовий, дисциплінований і стріляє краще за інших...

Брянський не встиг кінчити. Небо раптом загуло́ десь зовсім близько за горою, і хтось страшно закричав:

— Повітря! Повітря!!!

Вони зірвались на ноги і кинулись до найближчої щілини. Брянський на ходу запихав папери в планшетку.

По садках залопотіли зенітки, про які досі й не знала

піхота, що вони тут є. Бійці заметались, і їх стало одразу дуже багато. Одні шукали схованок у землі, інші кинулися за село, в гори, що обступили його стрімкими кам'янистими мурами. В нестямі дерлись кудись між стрімке каміння і знову скочувались униз.

Небо з виючим свистом спускалося на землю все швидше й навальніше. Черниш плигнув у щілину на чиїсь пругкі тіла.

Земля розкололась і вдарила вгору пружним полум'ям. Стало гірко й темно.

— Пронеси, пронеси! — палко шепотів хтось під Чернишем.

Земля тряслася. Вибухи схоплювалися все ближче. Промчали через садок перепуджені коні в запряжці і без їздового. Небо, виючи, падало прямо над щілиною. «Невже тут, невже тут? — гарячково працювала думка Чернища.— Не може бути, не може бути!»

— О, сило небесна, пронеси, пронеси,— шепотіло внизу.

Земля здригнулась, щось важке навалилось на Чернища, і стало душно. Наступний вибух уже — він чув — розлігся далі, потім — ще далі.

— Відбій! — озвався перший Сагайда, струшуючи з себе землю. Він допоміг і Чернишеві видобути ноги, привалені землею. Їдкий газовий туман стояв навколо. З дна щілини підвівся Хаєцький, вибираючи сіно з вусів.

— Хаєцький! — здивувався Черниш.— Це ви були піді мною?

— Як бачите, товаришу гвардії молодший лейтенант. Справді я.

— То ви й шепотіли: «Пронеси»?

— Я чи не я, а добре, що пронесло. Отакі праники летіли повз нас, га?

Садком біг Шовкун, збентежено озираючись навколо. Загледівши своїх, він крикнув:

— Старшого лейтенанта не бачили?

— Ні,— відповів Сагайда.— Ми й самих себе не бачили.

— От горечко! — вдарив Шовкун об поли руками і кинувся бігти далі.

— Ось вони тут! — пожалів земляка Хома. Шовкун, зупинившись, полегшено зітхнув і підійшов до щілини, ніяковіючи перед усіма за своє збентеження.

— Там усі живі? — звернувся до нього Брянський, вилізаючи з окопу.

— Наші всі. А в четвертій роті... Лихо! Їх було двоє чи троє під черешнею... То ні єден не встав.

— Горить! — раптом вигукнув Хома.— «Містер» горить!

Всі глянули, куди він вказував. Справді, на одній з найвищих гір, розіп'явшись на деревах, як чорний крук, догорав підбитий нашими зенітками ворожий літак. Султан чорного диму вставав над ним.

— Одним буде менше,— сказав Брянський.

Вилізли на траву і всі закурили. Навіть Черниш закурив, ніби жартома, і чув, як голова його йде обертом.

Якийсь боєць з батіжком у руці пробіг мимо, занепокоєно розпитуючись, чи не бачили його коней.

— Запряжені? — спитав Хома Хаєцький.

— Запряжені.

— Гніді?

— Гніді.

— Не бачили.

Всіх опанував бадьорий, збуджений настрій, як після тяжкого бою, коли всі раптом зустрічаються живими. Улоговина поволі провітрювалась від їдкого диму, і гори наче розступались. За ними, сірими, похмурими, яскрава блакить неба виступала ще ніжнішою.

— А які тут соняшники ростуть — па-атку мій! — заспівав Хаєцький.— Буде як з нашу хату!

— А вистигає все пізніше, хоч і південь,— зауважив Шовкун.— Дивіться: вересень, а овес ще майже зелений. І слива...

Прибіг Роман Блаженко, задиханий, стривожений, і повідомив, що забито п'ятеро коней і потроще-но його каруцу.

— А вашого поранило,— звернувся він до Черниша.

— Дуже? — рвучко підвівся Черниш. Обличчя його похмурніло.

— Як вам сказати... Він, як оце почалося, ошалів зовсім, зринув з повода і вискочив на сошу. Хотів кудись бігти... Там і лежить, на соші...

— Покажіть мені.

Вони пішли з Блаженком.

— Не журіться, ми вам коня добудемо,— на ходу заспокоював Блаженко свого командира.— Хаєцький казав, що в нього є десь на прикметі...

Шосе було забите кіньми і рознесеними вщент возами. Черниш іще здалеку впізнав свого коня. Він борсався в кюветі, щоразу підіймаючи голову з білою лисиною на лобі і намагаючись зіп'ястися на передні ноги. Але ноги дрижали, і кінь знову падав, тяжко зітхаючи. Куди він хотів тікати?.. Йому вирвало груди. Він теж впізнав Черниша і потягнувся йому шиєю назустріч, не спускаючи з нього розумних, налитих сумом очей. «Домнуле офіцер!..» Черниш пригадав погляд юнака-румуна, власника цього коня. «Чимало ми пройшли з тобою відтоді, друже!..» В горлі у коня заклекотіло, ніби там билися і не могли вирватися назовні членороздільні звуки. «Що ти хочеш сказати, вірний товаришу?» Черниш розстебнув кобуру, добув пістолет і націлив прямо в лоб, у білу лисинку.

Кінь дивився.

Пролунав постріл.

XV

Наступного дня Блаженко з Хаєцьким справді звідкись привели Чернишеві коника. Він був маленький, незавидний, але густою гривою і — як пізніше виявилось — разючо невтомний.

— Наш, вітчизняний,— визначив Хаєцький, як циган, обходячи коника навколо і старанно загладжуючи застрижене тавро.— Густий, карапуз, най його мамі!

Гори стали справжнім випробом для армійських коней. І бійці, які бачили немало трофейних коней, здобутих у ворога — бельгійських, французьких, угорських,— сходились на тому, що все-таки найвитриваліші коні — це наші. Трофейні важкі битюги й красиві чистокровні рисаки спадали в тілі за кілька важких переходів, виснажувались на очах і падали в горах на кожнім кілометрі. Наші ж низькорослі кошлаті алтайські коники, невибагливі на корм, легкі і невтомні, тюпали й тюпали дні і ночі, підіймались на найкрутіші кряжі, скрізь вірно слугуючи бійцеві.

Хома Хаєцький з цього приводу мудрував:

— Куди їхнім коням до наших! Вони в них задихаються від ожиріння серця!.. Легкодухі, як і їхні господарі! А гляньте на нашу дрібноту. Така ж густа і туга, як і наші люди. Скрізь пройде!..

Одну ваду мав коник, якого дістали Чернишеві: розкувавшись, він стер копито і шкутильгав тепер на праву передню. Може, саме через те його десь і вдалося добути Хомі та Блаженкові. Кинулися добирати підкову, але ніяка не підходила: всі були для цього малюка завеликі. Взагалі підкова стала в горах коштовністю. Коли вона, одірвавшись, дзенькала десь по каменю, за нею зіскакувало з сідел одразу кілька вершників, наче то дзвеніло золото. Малі ж підкови для наших коней цінувались особливо високо, як пістолетні патрони найдефіцитніших калібрів. У тутешніх ковалів не було таких підків.

Підігнати підкову Чернишевому коневі можна було тільки в кузні. У Брянського кінь теж клацав: підкови ослабли, і їх треба було підтягати.

Брянський і Черниш попросили в командира батальйону дозволу проскочити до кузні в якесь з околишніх гірських селищ. Комбат спочатку заперечував, а потім таки дозволив.

— Тільки ж не до темноти,— попередив він.

— Єсть... Доженем колону ще завидна,— пообіцяв Брянський і потряс у повітрі порожньою флягою.— Може, буде й бакшиш...

Комбат усміхнувся, розуміючи, що йдеться про флягу вина.

Дорога величезною спіраллю спускалася вниз і далеко, по той бік долини, знову спіраллю підіймалася по підгір'ю. І скільки видно було, на цілі кілометри рухались і рухались колони військ, здіймаючи буру куряву.

Ліворуч по долині, вкритій лісом, на значній віддалі від шосе Брянський і Черниш помітили дахи гірського селища. Там мала бути кузня. На стежці, яка звертала туди від шосе, виднілися свіжі сліди підків.

Коли Брянський і Черниш уже звертали на стежку, їх обігнав Козаков. Він щодуху мчав униз по шосе в червоній пожежній машині з мідними дзвонами по боках. В машині стояли ще кілька полкових розвідників з автоматами, в пілотках набакир. За кермом сидів маленький боєць у великих димчастих окулярах. Окуляри, призначені захищати європейського панка від передчасних зморщок, тепер захищали бійця від сонця і пилюги...

— На захід! — пролітаючи, гукнув Козаков Брянському і Чернишеві.— На завдання!

Коні шарпнулися в кювет від скаженої червоної машини, що з дзвоном і гуркотом промчала повз них. А в долині вже командир полку, зупинивши свій мотоцикл, вихопився з нього і підняв назустріч своїм любимим «вовкам» нагайку, як регулювальник червоний прапорець.

— Битиме,— весело сказав Брянський.— Академік то академік, а відлупцює — будь здоров.

Їхні коні тюпали по кам'яній стежці, все далі заглиблюючись у ліс. Тиша огортала їх. Поруч дзюркотів ясний струмок, стрибаючи по зеленім, оброслім мохом камінню. Черниш зупинив коня і пішов до струмка напитись.

— Юрій! — гукнув він, лежачи над струмком.— Справжній тобі нарзан!.. П'єш і ще хочеться!

Брянський теж встав, підійшов до струмка. Справді, це була не звичайна — мінеральна вода. Свіжа, студена, гостра на смак, вона забивала дух своєю міцною приємною різкістю, і сльози виступали офіцерам на очах, коли вони пили.

— Запам'ятай це місце, Євгене,— сказав Брянський.— Після війни приїдемо сюди відпочивати.

— Доживем?

Брянський не відповів, задивившись на мальовничі в лісах гори, що підіймалися перед ним на півнеба.

— Коли будеш, Євгене, уже старим,— після тривалої паузи сказав Брянський,— згадай колись оцей струмок, де це було і з ким ти пив.

— Добре...

— Хороше думати, що колись тебе хто-небудь згадає.

Вони набрали у фляги мінеральної води, щоб повезти своєму комбатові.

— Скажемо, що це гірське вино.

Знову сіли на коней.

Гори навколо мовби висіли в повітрі, такі вони були прозорі й легкі в ці останні дні ясного гірського літа. Ліси наче світилися наскрізь. Контури кожного дерева, кожної скелі були напрочуд виразні, як у панорамі бінокля, бо в чистім повітрі тут ніколи не було того пилу, найдрібнішого сухого туману, що в низьких місцях завжди зменшував видимість. Де-не-де уже про-

хоплювалось по лісах перше полум'я осіннього багрянцю, від якого вони ставали ще пишніші й барвистіші.

Найменший шерхіт, луск гіллячки, шум пташиного крила, цокання копит — все резонувалось тут надзвичайно лунко, чисто, повноголосо. І дзвінке повітря, і дзвінкі гори, і ліси — все, здавалося, починало від кожного слова бриніти, як грандіозна мембрана.

При в'їзді в село вершників уже чекали, юрмлячись край доріжки, босоногі діти. Вони, видно, ще здалеку помітили вершників.

— Ковач? Ковач? — навперебій допитувалась дітвора.— Ван, ван! [1]

Видно було, що діти довго, з нетерплячою радістю чекали гостей і тепер одне поперед одного хотіли чимось прислужитись офіцерам.

Ескортовані юрбою обшарпаної малечі, Брянський і Черниш неквапом підіймались вузенькою кривою вуличкою вгору, де, як вказували діти, мав бути «ковач». З кожного подвір'я виглядали цілими сім'ями пожильці. Чоловіки скидали зім'яті капелюхи, а жінки, всміхаючись, закликали пити молоко.

Чорні важкі буйволи, ліниво ремигаючи, лежали в загородах у теплій багнюці.

Дітям приїзд офіцерів, видно, був за свято. Вигуками й красномовними жестами вони розповідали, що тут уже були руські, серед них якийсь веселий загадковий Іван Непитай; Іван теж кував коня, шукав вина і потім поїхав доганяти своїх.

За селищем, під самою горою, на висячім мосту виднілись вагонетки, а нижче, між великими конусами дробленого каміння, пролягала вузькоколійка і стояли довгі дерев'яні бараки. Там були каменоломні.

В кінці вулички Черниш і Брянський раптом зупинились і здивовано переглянулись. Що це? До їхнього слуху десь з-під гори доносився спів — урочистий, повільний, грізний, ніби з кам'яної печери. Вони не розбирали слів, але ж знали цей мотив, рідний з дитинства, з піонерських загонів, мотив, з яким вони росли, виховувались і мужніли,— «Інтернаціонал»!

Діти, теж зупинившись, з радісною гордістю дивились на офіцерів: «Інтернаціонал»!

---

[1] Є, є! *(Мадярськ.).*

Брянський і Черниш ударили по конях і поїхали швидше. Скоро вуличка кінчилась, і перед їхніми очима відкрився невеликий, оточений господарськими будівлями кам'яний майдан перед каменоломнями. Біля одного з сараїв чорніла купа деревного вугілля, лежали різні машини, залізний брухт, кайла. Це, видно, і була кузня — майстерня каменоломень. Навпроти широко відчинених задимлених дверей стояли в ряд в урочистих позах ковалі. Їх було чоловік десять, усі без капелюхів, у брезентових фартухах, з молотками в руках. Це вони й співали пролетарський гімн.

Коли Брянський і Черниш під'їхали, один з ковалів вийшов наперед і урочисто вклонився їм.

— Здрас-туй, ту-ва-ри-шу! — сказав він виразно одному, потім другому.

Офіцери зніяковіли, зворушені цією пишно-церемонійною зустріччю, до якої вони не звикли і якої зовсім не ждали. Тим часом коваль пояснював своєю рідною говіркою, що він буковинець родом, а працює тут у каменоломнях барона Штрайха. Його товариші робітники хотіли б чимось гідно зустріти радянських вояків, але вони бідні, у них, крім дітей, нема нічого, і вони вирішили зустріти радянських воїнів «Інтернаціоналом». Бо німці забрали в них молодь і погнали будувати укріплення. Німці забрали худобу, якщо хто не встиг заховати її, вигнавши в гори. Але германи не могли забрати в них «Інтернаціонал».

Брянський і Черниш, схвильовані і зворушені, зскочили з сідел і, вітаючись, подавали ковалям руки. А що привело офіцерів сюди — це й так було ясно. Той розкувався, і той шкутильгає... Оточивши коней, ковалі вправно хапали їх за ноги, оглядали копита, цмокали язиками. Загуло, роздмухуючись, горно.

Особливу симпатію викликав коник Чернишів. Міцний, як качан, сумирний, з густою чуприною на лобі, він дозволяв дітям бавитися з ним, лазити попід черевом і акуратно підбирав жвавими губами ласощі з їхніх долонь. Йому давали вилущені горіхові зерна, персики, виноград, і він усе охоче поїдав.

— Руський! — галасували діти, тішачись і радіючи, що коник такий маленький і все їсть.— Руський! Йов, йов! [1]

---

[1] Хороший *(мадярськ.)*

Тим часом ковалі підгонили на нього підкови, не дозволяючи ні Брянському, ні Чернишеві допомагати їм.

Буковинець-перекладач запевняв, що вони тепер наробляють багато малих підків спеціально для руських коней. Підкують так, щоб вони зійшли з бійцями на найвищі гребені Альп.

Незабаром весь майданчик перед каменоломнями був заповнений мешканцями селища — чоловіками, жінками, старими, дітьми. Тут були угорські, румунські сім'ї і кілька родин українців з Буковини та Карпат. Всі вони багато років працювали на цих каменоломнях. Були також біженці, переважно молоді дівчата з Альба-Юлії, Сібіу та інших міст. Вони рятувалися в цих горах від війни і міського голодування. Деякі з них, не соромлячись старих, підходили до Черниша і Брянського, невимушено оглядали з ніг до голови їхнє обмундирування і ласкаво поляпували юнаків офіцерів по щоках. Йов! Усі приязно сміялись, старі й молоді, не осуджуючи дівчат за їх вільність, від якої обох офіцерів кидало в жар. До таких ніжностей, та ще прилюдних, вони не звикли.

Жінки несли їм фрукти, козиний сир, бринзу, молоко, але Брянський і Черниш їли тільки фрукти, а бринзи не хотіли.

— Нем отравіт [1],— запевняли жінки, перші куштуючи їжу.— Германам отравіт, руським — нем отравіт.

Вони все скаржились на барона Штрайха. Коли Брянський сказав, що вже не буде тут барона Штрайха, а будуть нові, демократичні порядки, то всі кинулись тиснути йому руку, а діти почали захоплено свистіти горам, наче в них ще сидів проклятий барон Штрайх.

Молода циганка набивалася поворожити Чернишеві, попереджаючи, що не вимагає ніякої плати. Черниш розсміявся:

— Нам не треба ворожити. Ми й так знаємо, що нас чекає попереду.

Коли коні вже були підковані, ковалі ще прив'язали по кілька запасних підків до сідел. Вони не хотіли брати гроші, тільки попросили зірки від пілоток.

— Добре підкували, від серця,— запевняв букови-

[1] Не отруєно.

нець на прощання.— Хай не зітруться підкови, хай не підіб'ються ваші коні!

— Продзвенять по всій Європі,— сказав Брянський, легко вихоплюючись у сідло.

Коли вони від'їхали, спускаючись у ту саму тісну кам'яну вуличку, за ними знов зазвучав величний мотив. Тим мотивом робітники виряджали своїх визволителів у далеку благородну путь. В чоловічий хор тепер вплітались, як шовкові барвисті нитки, і дитячі, й дівочі голоси.

Вечірнє небо, гори, ліси, відлунюючи той спів, бриніли, як грандіозна чутлива мембрана.

XVI

Гора була така, що з неї спускалися цілий день. Гальмувати доводилось по двоє коліс, і залізні шини розпікались на камені — не доторкнись рукою. Потім майже цілу ніч підіймались угору.

Десь за північ колона раптом зупинилась, і їздові попідкладали під колеса каміння, щоб підводи не скочувались униз і щоб коні перепочили. Каміння про такий випадок кожний їздовий тримав біля себе в передку, щоб потім не шукати його в темряві, коли буде треба. Чекали команди годувати коней, але команди не було. Замість неї незабаром покотився, передаючись від бійця до бійця інший наказ:

— Командири рот, в голову колони!

Це віщувало тривогу. Офіцери пробігли вперед, на ходу поправляючи пілотки. Невдовзі вони повернулись до своїх підрозділів, енергійно віддаючи накази: з'їжджати з шосе, маскуватись... Транспорти з гуркотом з'їжджали з шосе на узбіччя і маскувалися в соснах. Поки що їхати було нікуди. Їздових наказувалось залишати з транспортом якнайменше — одного на кілька підвід. Решта збиралися, ставши одразу напружено похмурими, діловито злими. В'ючили коней. Запасались канатами, водою. Ті, що не мали баклаг, одержували їх у старшин. Здалека, з гори, донеслось кілька спокійних кулеметних черг, немов стріляли в небі.

Тим часом розвідка приносила все нові й нові повідомлення. Там, угорі, на одному з найвищих пере-

валів засів противник. Невелике гірське село він перетворив на міцний опорний пункт. Дорога перед селом була наглухо закрита дубовими завалами, перерита глибоким ровом, а по схилах, перетинаючи шосе, тяглися кількома ярусами траншеї, дзоти і відкриті вогневі точки. Саме підніжжя висоти оперізували суцільні дротяні загорожі. Про те, щоб взяти перевал в лоб, не могло бути й мови. Це коштувало б багато жертв, але успіху не гарантувало. Командир полку послав кінну розвідку далеко ліворуч і праворуч від дороги, щоб з'ясувати там характер ворожої оборони і вогневу систему.

Розвідники повернулись по сході сонця. Вони доповіли саме те, що уявляв собі командир полку. На флангах не було не лише доріг, а навіть стежок. По найвигідніших гребенях ворог виставив поодинокі кулеметні гнізда, а ще далі, в горах, здається, і зовсім не було нікого живого. Там починались дрімучі ліси і прямовисні стіни диких скель. Противник був певен, що там ніхто не пройде, що там ліси і скелі надійно охороняють його. А Самієв знову погнав розвідників на фланги, поставивши завдання — шукати проходів. Бо і він, і Воронцов, оцінюючи обстановку, доходили єдиного висновку: перевал доведеться брати саме там, у непрохідних лісових хащах, у неприступних скелях, де ворог зовсім їх не сподівається. Там вони мусять перевалити цей кряж і зайти ворогові з тилу.

Опівдні розвідники повернулися. Додаткові дані потверджували результати нічної розвідки: у глибині флангів починався такий глухий край, що ворог не вважав за потрібне виставляти там навіть окремі засідки.

Самієв разом з начальником штабу взявся розробляти детальний план операції.

Майор Воронцов зібрав комуністів і комсомольців. Полк мав просуватися вперед окремими загонами і дрібними групами і, можливо, діяти певний час децентралізовано. Тому роль комуністів і комсомольців у цих окремих групах мала зараз бути особливо значною і відповідальною. Взагалі роль кожного бійця в гірських умовах виростала набагато більше, ніж це було в умовах рівнин. Тут загальний успіх у великій мірі залежав від ініціативи, винахідливості, бойового

настрою кожного окремого бійця. Воронцов добре враховував, які нові обов'язки покладаються в зв'язку з цим на партійно-комсомольський прошарок. Він розставляв людей так, щоб комуніст був у кожній групі, яка діятиме певний час самостійно. Саме комуніст повинен був у ній задавати тон і весь час підтримувати бойовий дух солдатів.

Це були незвичайні збори. Комуністи й комсомольці з'явились до майора уже в повній бойовій готовності, обвішані гранатами й дисками, з автоматами на грудях. Не обирали голови й секретаря, не писали протоколів, не складали резолюцій. Часу для цього не було, групи мали ось-ось виступати.

Деякі сіли на буреломі, деякі слухали стоячи. Воронцов говорив, походжаючи між ними. Опале листя шелестіло під його поруділими чобітьми. Майор говорив не голосно, а майже шелестів, як те листя. Проте усі чули кожне його слово.

— Ми переходимо до нової тактики. Досі ми билися з ворогом у степах і на рівнинах, в лісах і болотах. Віднині ми будемо битися з ним високо в горах. Будемо битися частіше не вдень, а вночі. Наша мета — захопити перевал, захопити дорогу. Війна в горах, як бачите, це насамперед війна за шляхи. Але ми, піхота, гвардія, не можемо приковувати себе до шляхів. Ми повинні вміти добре маневрувати в горах, по пересіченій місцевості. Тоді оці пустинні кряжі, оці непролазні хащі перетворяться з наших ворогів на наших друзів. Німці вважають їх нездоланними. А ми їх здолаємо. Німці їх бояться, а ми їх переможемо. Бо наша тактика гнучкіша, сміливіша, ніж прусська.

Черниш слухав майора, не зводячи з нього очей. Це він вперше бачив Воронцова після тої зустрічі під дотами, коли Воронцов лежав у бліндажі хворий на малярію. Замполіт недавно тільки одужав як слід. Обличчя його після хвороби ще й досі було змарніле, зім'яте, зблякле. Знову від нього війнуло на Черниша чимось невловимо цивільним, як від батька. Цей хриплуватий голос... Ватяна коротка фуфайка, з-під якої знизу виглядає гімнастерка... Злегка зсутулені плечі...

Для багатьох було загадкою, чим цей зсутулений майор, що говорить із спокоєм сільського вчителя, зрідка відкашлюючись, чим міг він так впливати на своїх бійців і офіцерів? Майже ніколи не чули,

щоб він кричав і метушився. Все він робив, як і говорив, спокійно, рівно, поблискуючи з-під кошлатих брів сірими очима, то з суворою уважністю, то іноді ласкаво. І проте його слухали всі, його накази виконували не гірше, ніж накази командира полку. Полк любив його.

— Від нас передусім залежатиме успіх цього бою,— говорив Воронцов, виточуючи кожне слово, наче токар біля верстата.— Ми, комуністи і комсомольці, повинні знати, де наше місце в поході і в нічному бою. Наше місце — в першім ряду. Вночі наш голос мусить завжди пролунати попереду бійців. Боєць вірить нам, боєць встане за нами в атаку.

«Єсть! — хотілося гукнути Чернишеві.— Будемо, будемо попереду!..»

Автоматні ріжки, набиті патронами, буденно виглядали у Воронцова з-за обох халяв.

— Нас не злякають ці гори без шляхів і без стежок, ці глухі місця, де, може, ще не ступала людська нога. Ми ступимо тут, бо ми — більшовики. Частіше, частіше нагадуйте бійцям слова фельдмаршала Суворова: «Де олень пройде, там і наш солдат пройде. Де олень не пройде, і там наш солдат пройде!..»

XVII

План операції, маршрут окремих груп і загонів були розроблені «академіком» до найдрібніших деталей. Тільки точне виконання кожним загоном свого завдання могло забезпечити загальний успіх. Тому з загонами і окремими групами пішли навіть штабні офіцери. Вони повинні були, як штурмани на літаках, весь час орієнтувати бійців: у цих міжгір'ях, особливо вночі, дуже легко було заблудитись. Кожен хребінь уночі мав кілька собі подібних.

Перший батальйон залишився на місці, щоб атакувати перевал з фронту. Другий батальйон ішов ліворуч у гори, третій — праворуч у гори. За добу вони мали перевалити хребет, зробити кожен по півсотні кілометрів, а надвечір наступного дня вийти з двох боків у тилу ворога і непомітно осідлати шосе. По серії зелених ракет мала початись нічна атака.

Мінометна рота Брянського теж діяла в цім бою

децентралізовано. Взводи були придані до окремих стрілецьких рот. Взвод Черниша йшов з другим батальйоном у тил. Завдання ставилось: вибравши вогневу позицію на пануючій висоті над шосе, розстрілювати звідти разом із станкачами тилове шосе ворога і вершину перевалу.

Другий батальйон вирушив після обіду. Кілька годин ішли лощиною по дну міжгір'я, дедалі більше заглиблюючись у ліс. Вели коней, нав'ючених мінометами, боєприпасами, великими термосами з водою. Попереду мінометників просувався взвод батальйонних автоматників і четверта стрілецька рота. З ними, крім комбата, був і гвардії майор Воронцов. З автоматом за плечем, з трубками газет, що стирчали з кишень, він, час від часу озираючись, уважно оглядав бійців, що змійкою брели за ним, шелестячи листям. Їх було мало. Коли йшли маршем, бійців завжди ставало менше. А коли зав'язувався бій, і вони займали бойовий лад, і зброя їхня починала говорити,— тоді, здавалося, число їх одразу зростало в кілька разів.

Ліс густішав і густішав. Над головами бійців зійшлися вікові темні дерева, і сонце не могло пробитися крізь них. Вологість насичувала повітря. Листя, що вкривало товстим прогнилим шаром каміння, було м'яке, як подушка, і вгиналося під ногами. В листі то там, то там шаруділи, звиваючись, гадюки, кублились їжаки.

Раз у раз дорогу загороджував бурелом. Бійці, мов білки, вправно перескакували по столітніх повалених деревах, але коням з вантажем перебиратись було далеко важче. Деякі з них застрявали між дерев і, несамовито б'ючись, виламували ноги. Їх тут же кидали, розібравши боєприпаси по руках.

Весь час робили на деревах зарубки для зв'язківців. Зістругували ніким не торкану, зарослу мохом кору стовбурів і вирізьблювали: «Л→».

— «Л», «Л»! — вигукував темпераментний, жвавий, як завжди, Хаєцький.— Всюди йдеш ти за нами!.. Буде тебе скрізь — по горах, і по долинах, і по чужих країнах!..

Як ряд вічних маяків, залишалась ця літера за бійцями в похмурих нетрях чужих лісів. Перша літера невмирущого імені вождя. Наче й справді дух його витав над ними, всюди супроводжуючи їх.

Незабаром настав момент, коли довелося кидати і останніх коней. Перед бійцями височенним муром встала стрімка скеля. Черниш наказав розвантажити коней і відправити їх назад з двома бійцями. Воду з термосів розлили по флягах, решту випили.

Почався довгий і впертий штурм гранітної скелі. Черниш скинув чоботи, обв'язався канатом і подерся по каменю перший.

Був час, коли він сходив на Памір, не думаючи про війну. Він любив спорт, любив сонце, його вабили сяючі високі піки. А Вітчизна вчила його сходити на найвищі піки не лише заради спорту... І він тепер дякував їй за науку.

— Ви говорили, Черниш, що були альпіністом? — сказав Воронцов, який, виявляється, і досі пам'ятав розмову з новачком-лейтенантом у румунському блін-дажі.— Бачите, як стало в пригоді.

Задерши голову, майор пильно стежив за обережними, точними і чіпкими ривками Черниша вверх по камінню. Раз у раз Черниш зупинявся перепочити, тримаючись за скелю руками і ногами. Босий, без ременя, без пілотки, він здавався зараз якимсь особливо юним і вільним. Воронцов пригадав бачену десь картину з часів громадянської війни: біляки привели комсомольців на розстріл. Один з тих юнаків своїм одухотвореним лицем, гордою поставою нагадував цього молодого лейтенанта...

Черниш забирався все вище й вище. Задерши чорну чубату голову вверх, якусь мить вивчав над собою новий виступ, новий зазубень, за який можна було б вхопитися і підтягтися на руках. Потім хапався за нього сильною мертвою хваткою.

Він уже видерся метрів на двадцять, а стіна і далі здіймалася над ним, стрімка, як хмарочос. Знизу бійці, затамувавши подих, все з більшою напругою стежили за кожним його рухом. Внизу вже було накладено купою гілля, плащ-палатки, фуфайки — про той випадок, якби Черниш зірвався. «Ой, мало це допоможе!» — думав Хаєцький, поглядаючи на зелену постіль, наготовану його командирові.

— Обережніш! — різко командував Воронцов, помітивши вгорі якийсь небезпечний рух молодшого лейтенанта. Обличчя майора від напруги стало тепер твердим, суворим.— Тримайсь! Перепочинь!

Черниш перепочивав, оглядаючи в той же час скелю над собою і старанно вивчаючи її вершок за вершком. Вниз він не оглянувся ні разу. Звідси він був схожий на міцного зеленого птаха з чорною кудлатою головою, що вп'явся пазурами в граніт і повис, розплатавшись на ньому.

«Вродиться ж отаке чіпке!» — думав Хаєцький, з острахом поглядаючи вгору на запаморочливий хмарочос і непокоячись від того, що йому теж не минути дертися туди.

Сонце вже заходило, під скелю залягали темні тіні, а Черниш все ще не досягнув гребеня. Тонкий, міцний канат, що спускався від нього, вже кінчився, і його мусили доточувати.

— Хапай хутчіш, доточуй хвоста! — гукав нетерпляче Хаєцький.— Бо здійметься й полетить, а ми отут на дні залишимось!

— Тебе пошлемо, Хомо!

— То, гадаєш, і не здерся б, най його мамі?

— Язиком?.. Добре, що довгого маєш,— і линви не треба!..

— Все! Єсть! — раптом радісно вигукнув Черниш з висоти.— Порядок! — доповів він на весь голос лунко, аж бокові патрулі почули його і зраділи. Бійці з захопленням дивилися, як молодший лейтенант став на якийсь широкий карниз і швидко пішов босими ногами вище й вище навскоси по скелі, поки опинився на самім гребені. Сорочка його залопотіла на вітрі, чуб розвіявся, і яскраве червоне сонце несподівано осяяло всю його постать. Там ще було сонце. Внизу, під скелею, воно вже давно зайшло.

— Що там бачите, гвардії молодший лейтенант? — гукав Хаєцький, наставивши в небо свої чорні вуса.

— Сюди гляну — бачу Москву, туди гляну — Берлін!

— А моєї Вулиги звідти не видно?

— Щось мріє таке — далеко-далеко...

— Ото й вона!

— Ну, хто тепер? — запитав Воронцов, переводячи погляд з бійця на бійця. Кожному здавалося, що ці сірі допитливі очі заохочують саме його.

— Я, товаришу гвардії майор!

— Я! Я!

— Альпіністи ще є серед вас?

— Є,— глухо відповів Денис Блаженко, підступаючи до каната. Денисові земляки повитріщали очі на свого єфрейтора. Альпініст! Блаженків Денис альпініст! Та чи він хоч знає, що це воно таке? Адже він вище своєї клуні ніколи не вилазив, це вони знають напевно!

— На які ж ви гори сходили? — зацікавлено допитувався Воронцов єфрейтора, що з допомогою товаришів уже туго затягувався канатом.— На Казбек? На Ельбрус?

— Я б сказав, товаришу гвардії майор, куди він сходив,— не втримався Хома,— але боюсь: накладе потім стягнення! Страх суворий у нас єфрейтор!

І все-таки, не втримавшись, Хома щось тихо сказав найближчим бійцям, і ті дружно пирснули.

— Давайте! — гукнув Блаженко вгору і подерся по каменю, як кований кінь по льоду. Черниш, стоячи за гребенем, впираючись коліньми в брилу, тягнув обережно канат. Зрідка він кидав униз короткі поради — лівіше чи правіше триматись, де краще ступати.

Незабаром Блаженко стояв уже на висоті, поруч з лейтенантом. Вітер парусами надимав сорочки на обох, а внизу було зовсім безвітряно, тихо.

Коли піднялися всі бійці і витягли озброєння, тоді підійшов нарешті й Хома, який в міру наближення його черги ставав усе тихішим, малопомітнішим.

— Швидше! — гукали йому тепер, як завжди гукають останньому. А він дбайливо ув'язував себе якомога міцніше, щоб не зринути з петлі, не зірватись. Зате бійці, змовившись, тягли його скоріше, ніж інших, тягли жартома всі разом, як цебер з водою. Хома ледве встигав перебирати по скелі руками й ногами та вчасно відхиляти свої вуса від каміння.

— Легше! — волав він.— Ой, легше, пропав чоловік!

А коли вже став на гребені, то оглянувся навкруги в синіючий прозорий вечір і сплеснув руками:

— Леле! Який світ широкий! Гори і гори без краю! Таке все велике, що аж наче і сам підростаєш!.. Явдошко моя, Явдошко, стань дибки, подивись-но сюди... Видно тобі мене? Еге-ге!.. Побачила б оце Явдошка, де її Хома здирається до неба, то не впізнала б Хоми! Сказала б: «Це не той Хома!»

Хаєцький почав розв'язуватись і, збираючи канат на руку, заговорив-заспівав по-подільському:

— Ой канате, канате, рідний наш брате! Ніде ми тебе не кинемо, скрізь понесемо з собою! Прядив'яний, жалив'яний, ти нам дорожчий, аніж був би кутий із щирого золота! Братський канате, єднаєш ти нас докупи! Доки тебе тримаємось дружно, то ніщо нам не страшне! Як один з тобою вгору здійметься, то і всіх витягне! Як один пада, то всі його підтримають і не дадуть розбитись! Файно виходить! Добре тримаймось цього каната, братове слов'яни!..

«Брати слов'яни» з деякого часу стало загальновживаним звертанням бійців між собою, коли вони були в доброму настрої. Зараз «брати слов'яни» звично в'ючили міномети на себе.

— Отже, і ви тепер стаєте альпіністом? — сказав Воронцов Хаєцькому, посміхаючись весь час, доки Хома голосно виливав свою душу.

— Стаю, товаришу замполіт, стаю!.. Дозвольте прикурити... Дякую!.. Але ж це просто чудо якесь з чоловіком тут робиться. Внизу під скелею був один Хома, а піднявся на скелю — то це вже інший Хома! І бачить далі, і чує далі... І в голові наче посвітлішало! Ким, ким, а от, що стану альпіністом, ніколи не думав. Таке бескеття подолати, га?

— Власне, ми здавна альпіністи, товаришу Хаєцький,— докинув Воронцов, крокуючи поруч з бійцем.— Ми альпіністи ще з часів Суворова. Чули про Суворова?

І, перестрибуючи з бійцями з каменя на камінь, майор почав розповідати їм про Чортів міст.

Черниш іноді поглядав на Воронцова і дивувався, як швидко міг змінюватись замполіт. Ще вранці на партійно-комсомольських зборах він був якийсь збляклий і начебто кволий, хирлявий після перенесеної хвороби. Тепер же він ступав пругко, бадьоро, іноді балансуючи по гострім камінню, як молодий. Обличчя його в синіх сутінках здавалось затверділим, і не видно було на ньому слідів утоми. Майор на ходу розповідав і розповідав бійцям різні історії, і бійці намагались не відставати, бути ближче до нього, щоб усе чути. Під час коротких привалів, коли бійці опускались на холодне каміння, Воронцов не сідав, а весь час походжав між ними. Він здавався їм невтомним, бо ніхто з них не знав, що коли майор сяде, то йому буде дуже трудно знов устати на свої

побиті ноги, подроблені осколками ще в сорок першому.

Світла ніч стояла над горами. Чиста, прозора, вона просвічувала наскрізь, як синій коштовний камінь чистої води. Високі зорі тремтіли над головами бійців, іноді падаючи, наче хтось звідти, з неба, запускав сигнальні ракети. Подзвонювали в такт фляги й тугі диски на ременях. Поцокували солдатські підкови по віковому каміню, на яке ще досі ніхто не ступав.

«Там, де олень не пройде...»

XVIII

Гвардії сержант Козаков ішов з кількома бійцями-розвідниками попереду третього батальйону, що його вів сам «хазяїн», командир полку Самієв. Батальйон рухався в обхід перевалу, далеко праворуч від шосе.

Тоненькі ялинки розбрелися по схилах гір. По дну міжгір'я, між тисячотонними камінними надовбнями, крізь колючий чагарник продиралися бійці. Майже всі були вже обшарпані, закривавлені, подерті колючими гілками. Навіть у підполковника Самієва смуглява, старанно виголена щока була вкрита темною плівкою запеченої крові. Він ішов з комбатом попереду, твердо ступаючи своїми стрункими ногами, щоразу зупиняючись і розгортаючи карту, коли помічав десь на горі дерев'яну хатину, схожу на ластів'яче гніздо. Пожовуючи смаглу губу, підполковник дивився на карту, потім чортихався і рвучким енергійним жестом закривав свій величезний планшет: ластів'ячого гнізда не було на карті. Його вже після складання карти вимостив собі якийсь місцевий лісник-романтик.

— Марш! — з характерним таджицьким акцентом командував Самієв і йшов далі. Хіба він повинен був зупинятися через те, що мав перед собою застарілу карту Центральної Європи?

Козаков залишав по дорозі «маяки», а сам дерся все вище й вище з компасом у руці по заданому азимуту. Він добре орієнтувався на місцевості і тому йшов серед цих прадавніх сивих ярусів каміння так твердо й упевнено, наче проходив тут уже не перший раз.

Як і всьому батальйонові, Козакову доводилось посуватися з своєю групою повільно, весь час маскуючись, місцями переповзаючи по-пластунському, бо з кряжа, вздовж якого вони рухалися низом, часто обзивалися ворожі кулемети. Вже навіть кілометрів за дванадцять від шосе, в такому хаотичному нагромадженні диких скель, урвищ, яруг, де, здавалось, не могло бути жодної живої людини, зверху несподівано вдарив кулемет. Козаков сигналом поклав бійців і сам заліг теж, уважно вивчаючи скелю, з якої його обстріляли. Вона нагадувала середньовічний замок, похмуру кам'яницю, яка, гострішаючи догори, утворювала там щось подібне до вежі. Звідкись із тої вежі і було обстріляно розвідгрупу.

Сержант послав одного з бійців назустріч батальйонові попередити «хазяїна», що на шляху їхнього просування виявлено вогневу точку противника.

— Передай, що за годину її буде знищено,— наказував Козаков посильному,— а поки що хай хлопці перекурять і поп'ють холодної води, якщо вона в них є.

Знищено!.. Легко передати, що буде знищено. Але ж це треба ще й зробити. «Хазяїн» не любить пустих обіцянок. Козаков прийняв рішення: якщо його групу вже виявлено,— він залишить тут кількох бійців, які удаватимуть, ніби готуються штурмувати кам'яницю в лоб. Доки увага ворожих кулеметників буде зосереджена на цих «гастролерах», як назвав Козаков у думці своїх товаришів, він тим часом непомітно проберется до самої сопки, видобудеться з тильного боку на вершину і знищить кулеметну обслугу гранатами. Козаков не доручив цієї справи нікому з своїх бійців, а вирішив усе зробити сам. Це не тому, що він не надіявся на своїх хлопців (він знав їх давно і вірив їм, як самому собі). Він просто сам ласий був до такого шматка. Він аж тремтів увесь, коли траплявся такий небезпечний випадок, такий «шанс», де можна було дати волю своїй винахідливості, умінню, хоробрості. І по праву командира Козаков завжди брав собі найнебезпечніші завдання, не задумуючись, що може поплатитися за це життям.

— Ти, сержанте, зловживаєш своїми личками,— нарікали товариші.— Завжди сам лізеш чортові на роги!

— Це я даю Козакову по блату,— висловлювався сержант про себе в третій особі.

Розвідники почали давати «гастролі», і одразу ж із вежі пролунало кілька коротких черг.

Козаков поповз між камінням, ледве помітний, сірозелений, як степова ящірка.

Бійці продовжували дратувати вогневу точку.

Знову кулемет дав кілька черг, проте кулі високо прозумкотіли у чистім сухім повітрі над головами розвідників.

— Що за чорт? — здивувався один з розвідників.— Стріляють не по нас, а понад нами!

— Може, ми в мертвім просторі?

— Кий біс! Дивись...

Вони приблизно зміряли кут від вершини сопки до них. Виходило, що кулі могли б сікти по них.

Козаков повз невтомно. Він, Козаков, якого на тактичних навчаннях ніякою силою не вдавалось командирам змусити повзти по-пластунському щиро, без фальшу, тут повз так, ніби це з дитинства було його найулюбленішим заняттям. Озирнувшись, він встав на ноги лише тоді, коли наблизився зовсім до підошви кам'яниці, де вже й справді був мертвий простір і зверху не могли його бачити. Натерті об камінь лікті гостро щеміли. В часи перепочинку, коли дивізійна пральня з дівчатами стояла недалеко від полку, ті лікті в Козакова були завжди старанно заштопані. Тоді й трофейні чоботи його вилискували дзеркально, а ясноруда велика голова, підстрижена боксом, пахтіла найкращими парфумами європейських фабрик. Тоді!.. А коли полк вступав у бої або коли «хазяїн» щоночі ганяв Козакова діставати «язика», а «язик» не попадався, тоді сержант на свій зовнішній блиск і на дівчат махав рукою. Ходив мовчазний, сердитий, занехаяний, як з похмілля, і тільки повіки його нервово посіпувались. В погляді його тоді було й справді щось вовче.

У такому стані він був і зараз. Не до шику було, не до чепуріння, і знову спідня сорочка, висмикнувшись, стримить у нього ззаду, як парашут. Немазані чоботи порепались. Руда щетина вкриває випнуту кістляву щелепу. Забув уже Козаков і пральню, і шик, і всі свої фронтові розваги. Нічого зараз для нього не існувало, крім завдання. В такі моменти все життя його зосереджується в зеленкуватих, трохи скошених очах та настовбурчених вухах. Ось він

причаївся, як рись, стоїть під скелею, сторожко наслухаючи, трохи схиливши голову набік і розкривши рота. Якби його хто підгледів у цей момент, то побачив би, як у гострих його очах уже іскряться найсміливіші вигадки й комбінації.

Крок за кроком посувався вгору, хапаючись за колючі кущі шкарубкими, в ластовинні руками. Надійні широкі руки, що так подобались дивізійним дівчатам!.. Озирався, наслухав і знову дерся по камінню, напружуючись усім тілом, яке ставало, коли він підважувався, одним суцільним гнучким м'язом.

Ніякої стежки тут не було.

Хто там на висоті? Скільки їх? Ці думки не лякали Козакова, а тільки заохочували, під'юджували швидше видертися туди і помірятися силами з ворогом.

Гірські орли кружляли високо в синьому небі. «Сюди, мабуть, ніколи не залітали степові наші птахи,— подумав Козаков.— А ми залетіли».

І ось нарешті вершина. Це була площа значних розмірів, безладно завалена голим камінням, хоча знизу здавалася майже гострим шпилем. З наготованою гранатою в руці сержант почав скрадатися межи камінням в той бік, де зрідка зривались скупі кулеметні черги. «Чому їх не взяти живцем? Краще я їх живцем! — раптом вирішив Козаков.— Свіжаків приведу! «Хазяїн» буде радий». Знову пристебнувши гранату вусиком до пояса, він узяв автомат на руку, тримаючи його напоготові.

Те, що побачив Козаков, зупинившись за останнім каменем, вкрай здивувало, вразило його. За кулеметом, на самім краю урвища, лежав один-однісінький солдат у мадярському жовтому обмундируванні, але босий. Навколо нього валялись коробки з-під патронів, купи вистріляних гільз, відіткнута алюмінієва фляга... Більш не було нікого і нічого. Солдат пильно вдивлявся попереду себе вниз, не помічаючи, що хтось уже стоїть в нього за спиною. «Чого він босий?» — подумав Козаков і, наставивши автомата, звично, з підкресленою байдужістю сказав:

— Хенде хох!

Солдат обернувся до нього обличчям. Це було обличчя мерця, подоба якоїсь єгипетської мумії, вийнятої з гробниці. Один маслак, один череп, обтягнутий темно-жовтою, спеченою шкірою!.. Тільки глибоко

запалі очі ще жили і горіли таким щирим, змішаним з божевільною радістю подивом, що Козакову раптом стало жаль свого бранця.

— Хенде хох,— сказав сержант ще раз таким тоном, наче пропонував землякові закурити.

Солдат сів і, сидячи, підняв руки. Тільки тепер Козаков зрозумів, чому кулеметник босий. Обидві ноги його були прикуті до каменя залізними короткими ланцюгами. «Смертник! — майнуло Козакову в голові.— Та це ж смертник!»

Досі він багато чув розповідей бійців про цих смертників, що їх ворог залишав за собою при відступі, але навласновіч бачив такого бідака вперше.

— Камрад, не убий! — скривився солдат жалібно, вдивляючись у Козакова злякано і приязно.— Я сам хорват, товаришу. Єстем хорват!..

І щоб швидше переконати цього плечистого юнака з автоматом, що перед ним таки справді хорват-слов'янин, бранець сухим скрипучим голосом натужно проспівав йому рідною мовою якийсь фривольний куплет, щось на зразок коломийки. Сержантові нестерпно було на нього дивитись. До такого стану довести людину! Посадити на ланцюг, без води, без хліба, і заставити стріляти у своїх же братів!.. Та ще ця скрипуча сороміцька пісенька, якою він хоче врятуватись від смерті... Губи солдата, запечені, як чорна хлібна шкуринка, ледве розмикалися. Його, видно, палила спрага.

— Ех ти...

Козаков відстебнув від пояса флягу, і хоч там було води всього на один ковток, і самому йому пересихало в горлі, він не вагаючись подав флягу старому солдатові:

— Пий!

Солдат схопив флягу обома руками. Сухі, до краю виснажені руки його дрижали, коли він пив, і навіть рідке сивіюче волосся на голові тремтіло, безладно одкинувшись назад.

— Кесенем сипе[1], шпасіба, мерсі,— повертаючи флягу, дякував солдат всіма знаними мовами.— Руський — добрий; руських — любім...

---

[1] Дякую *(мадярськ.)*.

Козаков, однією рукою піднявши автомат в небо, дав три одиночних постріли. Це було сигналом униз його хлопцям. Один з них одразу ж метнувся до командира полку доповідати, що все вже в порядку, вогневу точку знищено.

Хорват тим часом показував Козакову свої солдатські документи, і Козаков, розглядаючи їх, удавав, що цілком у них розуміється.

— Так, так... Умгу,— суворо миркав він у документи.

Хвилюючись і все ще не опам'ятавшись, солдат розповідав про себе. Він угорський хорват з Балатону, за фахом чизмар, тобто швець. Коли Салаші закликав його до армії, запродавши німцям, він не хотів стріляти в своїх східних братів слов'ян і вирішив будь-що здатися в полон. Нав'язавши одної ночі на гвинтівку білу хустку, він пішов у гори. Цілу ніч кружляв у якихось бескеттях, кам'яних лабіринтах, без компаса, без керма і без вітрил із своєю білою хусткою на гвинтівці. На світанку йому здалося, що він нарешті досяг мети. Із скелі над ним чахкали малі міномети, і він почав туди гукати, махаючи білою хусткою радянським бійцям. До нього звідти швидко спустилися... німці й мадяри. Отак проблукавши ніч в Альпах — жорстокі гори Альпи! — він знову попав до осоружних фашистів. Ті одразу здогадалися, в чім річ. Одвели в штаб батальйону. Там офіцерня довго глузувала з його невдалого переходу в полон, а потім було винесено вирок: розстріляти. Проте з солдатами у них сутужно, і один з офіцерів порадив залишити його в засідці на крайньому глухому фланзі батальйону. Це була певна смерть. Його прикували на цій кам'яній вежі біля МГ[1], позбавивши всього, залишивши йому тільки патронів вдосталь. Тепер вони знали, що він загине так чи інакше: або сконає сам, змучений спрагою, розкльований птицями, або впаде під кулями, відстрілюючись до останнього, коли на нього наступатимуть. Не стріляти він не міг — він мусив стріляти. Це була остання надія для нього, прикутого на цій альпійській скелі: тільки пострілами міг він окликнутись до живих, дати їм знати про себе, що він є, існує, живе. Коли б у нього скін-

[1] Система німецького кулемета.

чились патрони, він сконав би тут страшною повільною смертю на безхліб'ї та безводді серед розпеченого сонцем каміння. Бо хто почув би його стогін серед цих безкраїх пустельних кам'яних гір? Кому спало б на думку шукати живу людину тут, на краю світу? Хіба що голодні орли прилетіли б випити йому очі. Лежало б через місяць тут почорніле солдатське тіло, висушений кістяк, прикутий біля німого, уже заржавілого від гірських туманів МГ... Могло б так бути, але не буде.

Замислився Козаков. Може, вперше оце його власна роль на війні постала перед ним у новому світлі. Гарно рятувати людей! Краще, ніж убивати!

Розповідаючи про себе, хорват усе тягнувся рукою, щоб торкнутися нею Козакова. Йому немовби ще й досі не вірилось, що перед ним живий радянський сержант у вицвілій пілотці, з автоматом на грудях. Посеред своєї розповіді хорват раптом замовк, зупинивши зачудований погляд на ордені Слави, що висвічував у Козакова на засмальцьованій гімнастерці.

— Кремль? — сказав солдат, вказуючи на силует Спаської вежі на ордені.

— Кремль.

— То є міць. То є вікторія.

Козаков підвівся, підійшов до важкого МГ і взяв його обома руками за теплий ствол, як коваль за молот.

— Зараз я тебе розкую, братиш!

Орли клекотіли, велично плаваючи понад глибокими, повними спеки міжгір'ями.

XIX

Опівночі, коли гвардії підполковник Самієв випустив з ракетниці одну по одній шість зелених ракет, німці й угорці, які обороняли перевал, навіть не думали, що кінець їх так близько. Їхні вартові, не розуміючи, в чому справа, здивовано поглядали, як розсипались ракети холодним зеленим блиском у них над головами. Хто ж бо знав, що два радянські батальйони вже звечора лежать обабіч шосе в тилу і напружено чекають у небі саме цих ракет?

Тепер дочекались і встали. Тиша тріснула, ніч загри-

міла, тисячі вогнів трасуючих куль, прошиваючи темряву, помчали звідусіль на перевал.

На досвіді попередніх боїв за висоти підполковник Самієв переконався, що між боєм біля підніжжя і боєм на вершині проходить, як правило, певний час і саме це дає змогу противникові опам'ятатись і зібратись із силами. Щоб уникнути цього тепер, підполковник заздалегідь розставив відповідним чином сили і вогневі засоби полку. Батальйони, що непоміченими вийшли противникові у тил, зараз лежали вище перевалу в скелях понад шосе. Встановлені тут станкачі й міномети з сигналом накрили ворожу оборону майже нависним вогнем.

Навпаки, бійці першого батальйону ще звечора залягли дугою попід перевалом внизу так, щоб на тлі неба видно було силуети солдатів противника. Вогні знизу і зверху схрестились, накриваючи перевал. Полк почав бій уночі, і це давало йому особливі переваги. Ошелешений несподіваним ударом, противник кинувся до апаратів, але зв'язок уже був перерізаний.

Тим часом штурмовики першого батальйону проклали гранатами проходи у дротяних загорожах. Незмовкаюче серед темряви «ура» підіймалося дедалі вище, охоплюючи вершину. Дезорганізований раптовістю нічної атаки, ворог не встиг учинити скільки-будь сильного опору. Це був один з найкоротших і найблискучіших боїв, проведених полком у гірських умовах. Втрат майже не було. «Академік» довго потім пишався перед генералом своєю так вміло організованою нічною операцією.

До ранку шосе вже було розчищене бійцями від дубових колод. Протитанковий рів засипали так, що по ньому могли рухатися транспорти. Знову заклекотіли ковані колеса, підіймаючись на перевал, один з найвищих у Трансільванських Альпах.

Бійці поспішали досягти вершини і глянути вперед: що там? Чи не рівнина, чи не степи?..

А перед ними знову вставала панорама гір, нижчі і вищі кряжі, наче грандіозні хвилі кам'яного, навіки застиглого моря. Скільки сягали очі — гори, гори, гори.

Бійцями сприймалось — бої, бої, бої.

XX

«Живий, здоровий. Весь час з боями просуваємося в горах. Воюємо в Трансільванії, якщо ти коли-небудь чула про таку країну. Б'ємо і німців, і мадярів. Згадуємо нашу далеку золоту Батьківщину. Не бачимо нічого, крім сонця над головою. А вночі хмари біліють під нами. Маємо все, що треба солдатові. Мріємо вийти з цих безкраїх гір: душа тужить за просторами степу.

Не скучай, мамо. Будь щаслива.

Женя»

XXI

Маковейчик сидить, зібгавшись, над апаратом. Раз у раз він підводить запалені очі і глухо повідомляє:

— Убило комсорга.

— Убило лейтенанта Номоконова.

— Поранило санітарку Галю.

Міномети, охолоджуючись, похмуро дивляться вгору на висоту вісімсот п'ять. Третій день її штурмує піхота і не може взяти. В батальйонах полку лишилося по п'ятнадцять-двадцять активних багнетів. Командир полку Самієв, розмовляючи по рації з вищим начальством, тільки ще більше темніє і коротко повторює крізь зуби:

— Єсть... Єсть... Єсть...

По тилах ішла чистка за чисткою. У піхоту забрали кухарів, писарів, їздових, старшин. Вони тепер там, нагорі, повзли метр за метром все вище і вище між розпеченим камінням, об яке кресались, розплавляючись, кулі.

Комбат викликав Брянського до апарата. І Брянський, розмовляючи з ним, також повторював, зціпивши зуби:

— Єсть... Єсть... Сть...

А кінчивши, сів на камені й охопив голову руками.

— Що там? — запитав Сагайда.

— Вимагає дати в піхоту чотири чоловіки. Що я йому дам?.. Що-о я йому дам?

І, діставши блокнот, обвів поглядом своїх бійців.

Кого він дасть? Комбат каже, що це тимчасово, проте Брянський добре знає — з піхоти до нього не повертаються. А скільки чесних зусиль, невтомної праці він вклав, щоб ці люди стали такими мінометниками, як зараз. Свій досвід, знання, свою пристрасну любов до справи він терпляче, на кожному перепочинку, на кожному привалі передавав їм. Особливо ж у горах... У гірських умовах роль мінометного вогню одразу підвищилась порівняно з тим, як це було на звичайній місцевості. Бездоріжжя та різко пересічений рельєф, що обмежує огляд і обстріл, змусили стрілецькі підрозділи користуватися найбільш легкими і рухливими артилерійськими системами. Сучасний міномет виявився наче спеціально створеним для гір. Його можна перенести на в'юках, де ніколи не пройде важка гармата. Своїм вогнем він скрізь прокладе дорогу батальйонові і просунеться сам з допомогою мінометної обслуги. Крутизна траєкторії мін в горах виявилась особливо цінною. Міна, викинута під потрібним кутом, з однаковим успіхом може збити ворожий кулемет на високім гребені і дістати ворога на дні найглибшої складки, закритої від усіх інших видів вогню.

У горах Брянський як командир зустрівся з новими труднощами. Його мінометники, що звикли вести вогонь на рівнині, мусили стріляти в нових умовах.

Тільки грунтовна математична підготовка Брянського дала йому змогу швидко врахувати всю особливість роботи в горах, і, довчаючись сам, він доучував весь час своїх офіцерів та бійців.

Повітря в горах дуже прозоре, отже, і видимість тут стала набагато краща, ніж на рівнині. Тому наводчикам і спостерігачам, які звикли відзначати відстань в умовах рівнини, тут ці відстані здавались меншими від справжніх. Брянський поставив начебто химерне завдання:

— Перебудувати очі!

Доки очі не звикнуть до гірських умов, старший лейтенант заборонив і собі, і своїм підлеглим визначати дистанції на око. Він став вимагати, щоб дані ока обов'язково перевірялись хоч би сіткою бінокля. Ні собі, ні підлеглим Брянський не давав у горах спокою. Навіть Сагайду і Черниша він тренував годи-

нами, привчаючи «дивитись по-новому». І знову свій досвід, свої експерименти й спостереження він намагався узагальнити й занотувати. Він весь час поспішав, немов турбувався, що не встигне іншим разом цього зробити. Майже не знаючи сну й відпочинку, він, як фанатик експериментатор, лежачи десь між гарячим камінням, виводив якісь додаткові формули для стрільби знизу вверх і інші — для стрільби зверху вниз. Набивав записами свій планшет і, всміхаючись втомленими очима, говорив Чернишеві:

— Коли що трапиться зі мною, візьмеш, друже, оцей планшет у спадщину.— І додав замислено: — Шкода, коли б наш досвід, здобутий такою ціною, пропав, загубився. Хто знає? Можливо, він ще колись придасться тим, що ходять нині в піонерських краватках... Ми, звичайно, думаємо, що це війна остання на світі... Але ж знаєш, як багато ворогів у нашої Вітчизни...

І ось тепер він сидить з блокнотом та олівцем в руках і дивиться на свою роту, яку плекав, навчав, ростив, як мати своїх дітей. З ними, з цими людьми, простими, чесними й відданими, він уже пройшов сотні кілометрів і мріяв пройти ще сотні. Але...

«Кого ж я йому дам?»

І він почав писати. Записав трьох і задумався.

Потім, обламуючи олівець, додав четвертого: «Шовкун».

Ішли: старий Барабан, його сусіда Багрій, молдаванин з Рибниці Булацелов і Шовкун. Вислухавши наказ, ніхто з них нічого не промовив, ні про що не просив. Мовчки, дивлячись у землю, зібрали свої бідні солдатські пожитки і попрощалися з товаришами. Уже відійшовши кілька кроків, Шовкун раптом вернувся і, ніяковіючи, підступив до Брянського:

— Ось... мало не забув... Ваші комірці, товаришу гвардії старший лейтенант... Випрані, чисті.

І ще раз глянувши з прихованою ніжністю на свого командира, козирнув і кинувся доганяти товаришів.

Це було в обідню пору.

А не пройшло й кількох годин, як Шовкун знову спускався на вогневу тією самою стежкою, між бурими кущами і величезними брилами каміння. На цей раз підборіддя Шовкуна було перев'язане і крізь марлеву

подушку проступала свіжа кров. Його обступили товариші й земляки. Але Шовкун не міг як слід володати роздробленою щелепою. Тому не говорив, а тільки сичав крізь зуби.

— Я нічого... й не встиг,— сичав він— А Булацелова поруч — наповал... Багрій і Барабан були ще живі...

Вдруге розлучаючися з товаришами, тепер уже щоб іти в тил, Шовкун знову підійшов до Брянського:

— Товаришу гвардії старший лейтенант... побережіться... Прошу вас, побережіться,— ледве міг розібрати Брянський.— Бо мені погане виділося...

— Шовкун,— серйозно глянув на нього Брянський,— хіба можемо вберегтися від своєї долі?

— Воно-то так...

На прощання Брянський міцно потис ординарцеві руку.

— Вилікуєтесь — повертайтесь у роту. Я вас завжди прийму.

— Постараюсь, товаришу гвардії старший лейтенант. Спасибі.

Коли Шовкун піщов, повільно спускаючись на дно міжгір'я, Брянський далеко провів його пильним поглядом. Потім підійшов до Черниша, сів поруч з ним на теплому камені і сказав з якоюсь особливою задушевністю:

— Женю... Я тобі вже говорив... Коли б зі мною що трапилось — забери оцей планшет. Тут усі мої... Все моє... Я знаю — ти доведеш це до кінця. Ти знаєш усі мої ідеї, розумієш їх краще, ніж будь-хто. Гаразд?

Черниш мовчки стиснув руку товариша.

Високо над грядою гір ключем пролітали в сонячному небі якісь бистрі тонкошиї птахи, витягнувши голови вперед. Брянський, мружачись, стежив за ними.

— На південь, у вирій. Ти не цікавився, Женю, шляхами птахів? Існує ж якась закономірність... Наші сюди навряд чи літають... З Бєларусі вони через Україну, а потім, напевне, через Чорне море...

Черниш уперше почув від Брянського оце «Бєларусь». Вимовив його старший лейтенант з незвичною ніжністю в голосі.

Задумались обидва. Кожному свої думки, свої мрії навіяли оті високі, даленіючі птахи...

Хома Хаєцький, висунувшись з ячейки, яку він цілу

ніч довбав собі кайлом, терпляче вдивлявся в кущуваті зарості, що тяглися ліворуч попід висотою.

— Німці! — раптом вимовив він, бліднучи.

Міномётники з сусідніх ячейок насторожено глянули в той бік.

— То тобі здалося. Там десь наші сорокаг'ятчики[1].

— Ба німці.

— Ба й ні.

Раптом ще кілька голосів разом вигукнули:

— Німці!!!

Тепер уже помилки не могло бути: всі побачили, як, звиваючись між камінням, мовчки повзуть і повзуть ті. Де вони просоталися — було невідомо, хоча, зрештою, тут це не було незвичайним явищем: в горах нерідко ні в них, ні в нас не було суцільної оборони. Тут захищались і штурмувались здебільшого дороги та окремі висоти, що, як бастіони, здіймалися над довколишніми хребтами.

Брянський одразу розгадав маневр противника й оцінив усю глибину небезпеки. Обтікаючи підніжжя висоти, німці хотіли звідси відрізати весь батальйон, який штурмував сопку там, високо вгорі. Брянський негайно наказав повернути на німців усі міномети, коротко повідомив комбата і закінчив словами:

— Приймаю бій.

Міномети задерли свої труби майже вертикально в небо. Було видно, як міни, мов чорні риби, зробивши в блакиті найкрутішу траєкторію, шугнули в саму гущу німців. Там, серед каміння, диму й полум'я, знявся страшенний гвалт, і німці піднялись в атаку.

Вечоріло, і тіні від висот уже закривали міжгір'я.

Брянський глянув на своїх засмалених сонцем бійців і згадав літо — найтяжче літо тисяча дев'ятсот сорок другого року в Донських степах.

— Товариші,— сказав він спокійно, і тільки незвичайна блідість обличчя показувала, якого зусилля волі коштує йому той спокій і стриманість.— Від нас залежить доля батальйону, доля наших товаришів піхотинців. Крок назад — уже зрада. Відступати нам нікуди. Може, комусь із нас тут судилося загинути, не доживши до дня перемоги. Але пам'ятаймо одне: на нас лежить велика місія. Будемо ж стояти на смерть!

---

[1] Артилеристи 45-міліметрової артилерії.

Бійці стояли по груди в ячейках, мов загіпнотизовані. В цілому світі настала повна порожнеча. Все зникло, були тільки зігнуті попелясті постаті в чужій уніформі, що з гелготом наближались і наближались.

Черниш ніколи й не думав, що він так спокійно сприйме першу зустріч з ворогом лице в лице. Йому здавалося, що зникло все хвилювання. Нерви напружені до краю, рука міцна, погляд ясний. Здавалось, він на протязі всього життя не зазнавав такого напрочуд ясного спокою, як зараз. І думка працювала з особливою ясністю, рухи стали методично доцільні й безповоротні. Він встигав усе бачити, все чути і все розуміти, немов сприйнятливість його мозку раптом нечувано розширилась, збудивши в ньому на мить спалах ясновидіння.

— Огонь! — скомандував Брянський.

Ударили з усіх автоматів і карабінів.

Маковейчик теж вистрілив, ще раніше прицілившись. І хоч стріляли всі і хтось, глушачи, бахкав йому біля самого вуха, все ж, побачивши, як німець, змахнувши руками, впав горілиць, Маковейчик скоріше відчув, ніж зрозумів, що то *його* німець, що упав він саме від *його* кулі. «Це я, це я! — підіймався в ньому переможний внутрішній голос.— Ніхто інший, тільки я!»

І він прицілився в іншого.

Німці безладно строчили на ходу з автоматів, падали в тріскотняві, зводились і знову бігли наближаючись, і вже видно було їхні скривлені — чи злобою, чи смертельним переляком — обличчя.

— Гранати! — крикнув Брянський і перший метнув, стежачи, де вона падає, і взяв другу. Його очі, що, здавалось, давно і назавжди згасли, загорались гострим синім вогнем, наче вітром здувало попіл і роздмухувало спиртово-синій жар, що жив під ним.

— Гранати! Гранати!!!

Гранати летіли одна за одною. Знявся страшенний лемент, німці вбігали на вогневу. В цей момент усі почули, як вигукнув Брянський:

— За Батьківщину! Вперед!

Ніколи ні до, ні після цього Черниш не чув цієї фрази так. З якоюсь особливою силою й значимістю прозвучала вона їм тут, збиваючи всіх в кулак. Батьківщина! Як у феєричному світлі, сяйнули Черни-

шеві і далека річка на кордоні, і сонячні поля за нею, і випускний вечір в училищі, і мати з накинутою шаллю на плечах, і довгий караван у пісках, і ще щось невиразне, але без краю прекрасне промайнуло перед ним в одну секунду, і все йому стало ще яснішим. Не дивуючись, він бачить, як Брянський маленькими білими руками ввігнався в кремнистий бруствер і легко вилетів наверх, не оглядаючись на бійців, наче не мав найменшого сумніву, що й вони зроблять те саме, плигнув з бруствера вперед, заносячи з-за спини важку протитанкову гранату. Чернища теж винесло єдиним духом наверх. Дивлячись уперед, він весь час встигав якось боком бачити, як і інші бійці вилітали з ячейок, немов їх звідти щось виштовхувало, і в усіх були бліді, зосереджені обличчя.

— За Батьківщину! — ще раз дивним голосом гукнув Брянський, і Черниш не впізнав його сильного голосу, наче зміненого резонансом чужих гір. Черниш бачив ще, як Брянський боком стрибнув кілька кроків уперед і метнув гранату, вихоплюючи в ту ж мить пістолет, і одразу серед німців, що вже були ось тут, гуркнуло, заклубилося, і вони на мить зникли в чорному. Черниш бачив, як упав Брянський, але не зупинився, і ніхто не зупинився. Всі, схилившись, мчали вперед, і всі щось кричали в диму й чаді. І Черниш теж кричав, не пам'ятаючи що.

Німці тікали з вогневої.

Це ще піддало Чернишеві сили, такої сили, що, здавалось, його не міг би тепер зупинити наказ самого маршала. Перед ним майорів чужий френч, фляга, закрита кружкою, билася в німця на заду, і Черниш хотів за неї вхопитися і ще швидше біг, не біг, а летів, як птах. Усе тіло його зробилося легким, пружним, нестримним... Черниш, відчуваючи в своїй руці щось важке, розмахнувся і вдарив німця по тім'ю. Той одразу присів, наче ввійшов у камінь, і Черниш аж тепер помітив, що вдарив його міною, яка не знати коли і яким чином опинилася у нього в руці. «Хоча б не вибухнула!» — майнуло йому в голові.

— Рубай, бий!

— За Брянського!!! — вигукнув хтось поблизу, і Черниш знову рвонувся вперед, у суцільний рев, стогін, гупання ніг. «Значить, Брянського вбито!» — здогадався він на бігу, але це його не занепокоїло, а навпа-

ки, ще більше сповнило лютою міццю; і його не здивувало, що ім'я його друга вже гримить між ними як бойовий клич. Черниш бачив, як перед Денисом Блаженком обернувся високий гітлерівець в окулярах і, здіймаючи руки, страшно крикнув:

— Гітлер капут!

— А тобі теж!

І Денис рубонув його кайлом прямо по переніссю.

— За Брянського!!!

Міжгір'я гриміло бойовим клекотом. Перед Чернишем, утікаючи, скреготали по камінню ковані чоботи, і він, зціпивши зуби, напружуючись що було сили, стрибнув ще раз уперед і вдарив обома руками німця в шию, в спину, повалив і уп'явся пальцями в горло, і той, наливаючись кров'ю, захарчав. Черниш товк його потилицею об камінь, і все було мало, мало... Кинув, і знову побіг, і знову кричав, не пам'ятаючи що. Промчав мимо Хаєцький з розтріпаними страшними вусами. Він весь час клепав німця по спині маленькою саперною лопаткою. На мить Черниш загледів Сагайду, що майнув у розпанаханій гімнастерці, з оголеними волохатими грудьми, з налитими кров'ю очима. Він тримав у руці пістолет. Черниш згадав, що теж має пістолет, і, на бігу вихоплюючи його, мчав, і всі мчали вже між німцями, що з перекошеними від жаху обличчями тікали кудись наосліп. У повітрі свистіли приклади, літали вигуки й зойки. Знову перед Чернишем з'явився німець, ніби той самий, якого він душив, кресали каміння ковані чоботи, тріпалася фляжка на заду, хтось близько кричав: «Стій!» І Черниш також закричав у потилицю німцеві:

— Стій! Стій!

На вигук німець озирнувся, зашкопиртав у камінні і впав.

— Я руський! — скрикнув він, похапцем зводячись на коліна і здіймаючи тремтячі руки.— Я з Солнєчногорська!!!

— В Солнєчногорську таких нема! — видихнув Черниш і, піднявши пістолет, вистрілив йому прямо в груди.

Утерся рукавом, і зненацька погляд його зупинився на висоті. Там, на тлі вечорового неба, виразно виділявся силует, непорушний, ніби висічений з каменю. Сонце вже давно зайшло за висотою, а небо

над нею все ще світилося, переливалося барвами. Силует не рухався. Дерево? Але в цю мить постать, що досі стояла в профіль, обернулася. І стало видно контур автомата у піднятій руці. «Значить, висота наша!» — майнуло в голові Черниша, і він закричав щосили:

— Наша! Наша!!!

XXII

— Він загинув, мабуть, від власної гранати,— похмуро говорив Сагайда, схиляючись над Брянським і шукаючи рани.— Вона розірвалася надто близько.

Старший лейтенант лежав на правому боці, одкинувши голову і подавшись усім тілом вперед. Він напружено витягнув руку по каменю, наче хотів нею дістати щось близьке, зовсім недалеке, перед собою. В руці закляк пістолет. Брянський лежав, як живий, крові ніде не було на білім обличчі, і його очі не заплющені були, а тільки злегка примружені, як тоді, коли він дивився в бінокль і командував. Несподівано серед загальної тиші луснув пістолетний постріл, і куля дзенькнула десь об камінь за кілька метрів попереду Брянського.

— В чому справа? — крикнув Сагайда, здивовано дивлячись, як з пістолета Брянського в'ється димок.— Нічого не розумію...

Виявляється, хтось із бійців ненароком торкнув у сутінках руку Брянського, і його пістолет вистрілив від того незначного руху. Він був зведений.

— Брянський! — з болем вигукнув Черниш, стоячи над маленьким холодним тілом свого командира і друга.— Ти... ти і мертвий стріляєш!

Гори темнішали, випливав далекий місяць.

Брянському розстебнули гімнастерку, оглянули рану. Осколок пройшов у серце.

Стовпившись навколо старшого лейтенанта і присвічуючи ліхтариком, бійці по черзі розглядали фотографії.

Скорботна жінка в чорній хустці, зав'язаній по-старомодному, склавши руки на колінах, дивиться прямо перед собою.

— Мати,— каже Сагайда.

Мати! Досі мало кому з бійців спадало на думку, що і в Брянського може бути мати.

Дівчина стоїть на березі моря в купальному костюмі з веслом у руці. Сонце б'є їй в очі, вона мружиться і сміється.

— Наречена.

Мовчки розглядали бійці незнайому вродливу дівчину. Де вона тепер? Чи хоч серце підкаже їй, що тут сьогодні сталося?

З лівої кишені гімнастерки дістали партквиток. Він весь злипся, пронизаний осколком наскрізь.

— Пошлють в Москву... В ЦК партії.

Денис Блаженко з якоюсь погрозою в голосі сказав, не звертаючись ні до кого зокрема:

— Я вступаю в кандидати.

І, зустрівшись очима з братом, додав:

— Я вже підготовлений.

Прибув старшина Багіров з бійцем, ведучи в обох руках коней, нав'ючених боєприпасами. В'ючні сідла на конях були системи Брянського. Коли в горах довелося кинути значну частину обозів і перейти на в'юки, Брянський запропонував ці прості сідла замість стандартних армійських в'юків, важких і громіздких. Сідла Брянського, введені спочатку в мінроті, швидко дістали визнання, і тепер ними користувалися всі полки дивізії. Кінь Брянського теж був нав'ючений боєприпасами і парував під тяжким вантажем.

— Старшина,— покликав Сагайда.— Ти бачив?

Він вказав на трупи, що лежали біля вогневої.

— Я знаю,— похмуро відповів Багіров. По дорозі він зустрів кількох поранених у цім бою, що пішли вже в санроту. Вони все йому розповіли.

— Знаєш, старшина?.. Тоді скидай, друже, свою сорочку. А то глянь...

Сагайда відстебнув на грудях булавку, і роздерта гімнастерка розійшлася на дві поли. Старшина скинув йому свою сорочку.

Бійці сіли навколо термоса вечеряти.

Багіров мовчки розливав норму спирту і підносив кожному сьогодні з особливою пошаною, немов перед ним були не ті люди, що завжди. Маковей раніш не пив спирту, боячись, що згорить від нього. Він оддавав свій спирт Хомі. Сьогодні ж Маковейчик несподівано випив свою порцію, та й ще забажав випити

Хомину. Хаєцький не дав, хмуро пообіцявши розплатитись іншим разом.

Мовчки пили і мовчки їли, як після смертельно втомливої праці.

А Вася Багіров, роздавши норму, мовчки відійшов убік. Потім наблизився до нав'юченого коня командира роти, поклав руку на гриву. Доки бійці вечеряли, Вася все стояв біля коня, ткнувшись йому чолом у гриву. Продерті плечі його дрібно, по-дитячому здригалися.

Подзвонив комбат і передав Сагайді командування ротою, доки четвертий відділ пришле когось із резерву.

— А чули? — зненацька порушив мовчанку Маковей.— Шовкун казав, що повернеться в роту...

— Може, ще когось і застане,— зітхнув Роман Блаженко.— Але ординарцем уже навряд чи буде...

— Він якось говорив старшому лейтенантові, що до Берліна з ним ітиме.

— Ой, далеко, браття, до нього йти... Буде ще крові та крові...

Брянського поховали того ж вечора на самому шпилі тільки що здобутої безіменної висоти 805. Як ветерана полку його ховали з усіма військовими почестями, які тільки були можливі в цих умовах.

В суворій задумі стояли бійці навколо могили, слухаючи прощальне слово гвардії майора Воронцова. Він справедливо вважався найкращим оратором в дивізії і полку. Але тепер це говорив не лише оратор. Воронцов стояв у своїй розстебнутій фуфайці, з якою майже ніколи не розлучався, ліва рука його була підв'язана на грудях. Майор сам брав участь у штурмі висоти, і його легко поранило. Лисий, з відстовбуреними вухами, трохи зсутулившись, він стояв над могилою, як старий батько серед своєї родини. Для Воронцова Брянський був більше, ніж тільки командир однієї з мінометних рот. З Брянським він пройшов шлях від самої Волги. Брянському він давав рекомендацію в партію. Воронцов, наче за власним сином, стежив, як зростає цей молодий обдарований офіцер, фанатично неспокійний в поривах своєї думки.

— ...Він до останнього подиху зберіг вірність присязі, вірність прапорові, вірність своїй Батьківщині,— говорив гвардії майор.

А Брянський лежав на палатці білий, спокійний, з ясним чолом і, сяючи при місяці орденами, слухав, що про нього говорили.

Високий ясний вечір був сповнений тих чар простору, того запаху безмежності, які властиві тільки вечорам цієї підхмарної країни.

— Це не перший і не останній з наших бойових товаришів, яких ми залишаємо в Альпах. Ми йдемо вперед, а вони залишаються за нами на кожній сопці як наші вірні застави. Оглянемось — і ми побачимо їхні образи, їхні силуети на близьких і далеких сопках. Будуть вони стояти на чужині як вічна пам'ятка, вічне нагадування всьому світові про жертви нашого народу, який грудьми зустрів навалу фашистських орд і сплачує власною кров'ю визволення Європи...

Черниш стояв з планшеткою Брянського через плече, стискаючи в руці пістолет, наготований для салюту, і дивився на далекі верховини, що чітко окреслювались під мертвим сяйвом місяця. Часом здавалося Чернишеві, що звідси можна побачити і ту висоту, на якій залишився боєць його взводу Гай. Між цими сопками для Черниша встановлювався якийсь невидимий таємничий зв'язок, як між тими придорожніми білими стовпами з розп'яттями, що він їх бачив у Румунії.

— Вдень ці силуети на горах виднітимуться за сотні кілометрів, а вночі будуть світитися сяйвом, нагадуючи про себе і про свою державу. Це не лише жертви. Це невгасимі гарячі відозви, написані нашою кров'ю...

Було незвичайно світло навкруги. Повний місяць, як матове сонце, осявав океан хребтів, що розходились у всі боки, скільки сягав зір. Чернишеві пригадались вичитані в дитинстві фантазії про далеке майбутнє, коли згасатиме сонце. Захолоне земля, позамерзають у ріках риби... Серед грандіозних льодовиків блукатимуть останні люди, не знаходячи ні тепла, ні їжі, ні води. Верховини гір стояли кругом, схожі на фантастичні льодовики, а місячна, напрочуд ясна ніч нагадувала такий згасаючий день, що носить уже в собі смеркання вічності.

Черниш переступив з ноги на ногу і ненароком відчув чиєсь тепле спітніле плече. Це його мовби трохи втішило. Чим далі залишалась за ним рідна земля, чим більше сотень кілометрів розділяло його з нею, тим до-

рожчими ставали Чернишеві його бойові товариші, які мов дихали на нього її теплом, говорили до нього її мовою, несли в собі її вірні прикмети. Це почуття побратимства, мабуть, сповнювало й інших бійців, проявляючись все виразніше і нестримніше, чим менше їх ставало. Певно, саме тому зараз, стоячи мовчазним суворим кругом навколо могили Брянського, вони все тугіше змикалися, інстинктивно тулилися плечем до плеча, ліктем до ліктя, щоб відчути на собі живий людський дотик, тепло товариства — єдине тепло серед холоднечі цих чужих гір.

Брянського в тих же парусинових чобітках загорнули в плащ-палатку й опустили в могилу.

— ...Його образ, оповитий красою вірності, залишиться назавжди в наших серцях. На честь більшовика-гвардійця,— Воронцов вийняв здоровою рукою з кобури свій важкий трофейний парабелум, з яким не розлучався з часів Сталінграда,— салют!

Віддаючи останню шану офіцерові Великої армії, всі присутні піднесли вгору свою різноманітну, вилискуючу при місяці зброю, вітчизняну і трофейну, різних систем і різних армій світу. Вистрілили по команді в небо — раз, і вдруге, і втретє.

Всю ніч рота Сагайди пробивалася за піхотою через міжгір'я, тягнучи за собою коней, нав'ючених мінами і матеріальною частиною в сідлах системи Брянського. І було незвично, що вже не йде перед ними твердою ходою, щораз оглядаючись, білявий спокійний юнак з вдумливими очима. У стройовій частині полку кресляpi вже знімали копію з топографічної карти і наносили позначку на висоті 805 у тому місці, де його поховали.

Міжгір'я біліли внизу, затоплені молочними озерами туманів. Місяць хилився на захід, каміння нахолонуло за ніч, і бійці промерзали в гімнастерках.

— Черниш, яке в нас сьогодні число? — спитав похмуро Сагайда, шкутильгаючи поруч. Він зірвався цієї ночі по камінню в якийсь крутояр і пошкодив ногу. Черниш не знав, який у них день. Йому здавалося, що вже минуло дуже багато часу відтоді, як вони ведуть бої в Трансільванських Альпах.

— Не знаю,— відповів Черниш глухо.

— Між іншим, мати в нього зовсім стара. Одна. Вона жила з його атестата. Я вирішив послати їй свій... Га?

— Добре зробиш... Я... теж частину пошлю. Мої обійдуться.

— Справді, навіщо нам гроші? — говорив далі Сагайда.— Що мені буде треба, я матиму й без грошей. А їй пошлю, все-таки поміч. Юра писав їй про мене, яка в мене історія з рідними... Так вона в кожнім листі і мені привіт передавала. Також називала... сином.

Каміння вилискувало проти місяця холодними тьмяними скалками.

— Добре, що ми їх добивали на місці,— несподівано сказав Сагайда.— Ніколи, ніколи не братиму в полон! Все нищитиму, нікому не дам пощади!..

Од пекучої туги руки Черниша стискалися в кулаки. Здається, в його короткому житті ще не було такого горя, яке могло б зрівнятися з цим. Брянський був його першим справжнім другом на фронті. Ця сувора чоловіча дружба, яка не раз випробовується смертю, забувається важче, ніж перше кохання.

Як видиво, стояла перед Чернишем дівчина з веслом на березі моря, стояла й сміялась до сонця. Він бачив її на фотографії у Брянського і тепер звертався в думках до неї, як до живої. «Люби, кохай його, кохай! — заклинав він у нестямі.— Кохай, хоч він ніколи не повернеться до тебе з цієї висоти, як і боєць Гай зі своєї! Не вернуться, кінчиться війна, загримлять салюти на честь Перемоги, а вони залишаться тут, на чужині, як наші вірні застави! Так люби ж його, не забудь довіку, люби, люби його, не забудь ради іншого!.. Може, тоді він буде тут не такий самотній!»

А наступного ранку якийсь молодий сапер, проходячи слідами батальйону і ставлячи указки, побачив велику брилу, під якою був похований Брянський. Вона була на видноті, її було легко помітити кожному, хто йшов по указках. Боєць рубонув кілька разів кайлом по каменю, і вирізьбилось «Л» із стрілкою, обернутою на захід.

XXIII

Цього ж ранку бійці Сагайди, видершись на останній хребет, полегшено зітхнули, як мореплавці, що після далеких мандрів нарешті побачили дов-

гождану землю. Внизу, мов дно висохлого моря, розкинулось величезне плато, яке зеленіло виноградниками, нивами й садами. Милував і заспокоював око бійців цей шмат рівнинного простору в горах, що розкинувся на десятки кілометрів, хоч вдалині на заході знову синіли й синіли гори.

— А це, мабуть, і є оті альпійські луги? — звернувся Сагайда до Черниша.

— Які?

— Колись до війни у нас були парфуми «Альпійський луг». Я їх одного разу подарував Мусі на іменини.

Догораючи, диміли внизу населені пункти. Шляхами рухались бронетанкові частини й маси кінноти козачого корпусу, що прорвалися десь зліва.

У найближчому містечку розташувався полк. Від комбата Сагайда дізнався, що полк вийшов у другий ешелон і стоятиме тут, напевне, до завтра, чекаючи поповнення, яке вже десь вели цілий тиждень офіцери резерву.

Містечко було спустіле, напівзруйноване ударами нашої штурмової авіації. В уцілілих будинках уже господарювали бійці. У трофейних бочках з-під пального грілася вода, голі — як мати родила — бійці милися на сонці, стриглися, писали листи, читали газети. У полкових розвідників грала гармошка, і на воротях уже білів напис: «Добро пожаловать». Саме коли повз них проходила мінрота, з воріт виїхав Козаков верхи на маленькому білому ослику. На цей раз сержант був виголений, чистий, вдоволений. В руці у нього метлялася порожня оплетена сулія.

— Куди, Козаков?

— В Єрусалим... За святою водою!

Бійці гикнули, свиснули на осла, і він припустив уподовж вулиці щодуху. Козаков, обійнявши тварину довгими ногами, відчайдушно балансував на ній, махаючи в повітрі величезною сулією.

Мінометники розташувалися в саду на околиці.

Яка тут розкіш панувала навкруги! Запашні величезні яблука південних сортів сповнюють повітря тонкими пахощами лікеру. Синіють сливи, червонобокі повні персики вгинають гілля... Бери, їж, насолоджуйся, скільки твоїй душі завгодно! До саду прилягає виноградник. Ніхто про нього не дбає, урожай

кинуто напризволяще. На площі в кілька гектарів білий прозорий виноград звисає важкими гронами до самої землі.

— Гей, куме! — гукає Хома до Романа Блаженка.— Ходіть-но до мене персиків їсти. Їжте, скільки душа ваша запрагне,— ниньки я вгощаю!

— Ого, як ви розщедрились, Хомо...

— Ходіть-но, ходіть, кличте і брата з собою... Та що брата! Тут вистачить і на вашу жінку, і на ваших діток, і на всеньких родаків, хоч їх у вас — батальйон!

Причепурившись, почистивши зброю, більшість бійців лягає спати. Тільки Хаєцький, хоч теж не спав цілу ніч, не може вгамуватись. Довго никає по садибі зі щупом в руках, заглядає в усі закутки, пробує землю. Він вічно шукає якісь скарби в цій чужій землі, наче він тут уже колись був і сам закопав їх. Хома не втрачає надії знайти отак коли-небудь закопану бочку добрячого столітнього вина, щоб почастувати потім увесь свій «колгосп», як він називає свою роту. Здається, знахідки й цікавлять його саме тим, щоб зробити цілій роті приємність. Прощупавши подвір'я і нічого не знайшовши, він нарешті вгамовується. Бере лопату й копає собі щілину. Копати землю він мастак. Незабаром щілина готова, дно її застелене пахучою травою. Тепер Хома влазить туди і вмощується спати, поклавши автомат під голову. Хаєцький органічно ненавидить клятих месерів і більш-менш спокійно відпочивати може, лише зарившись глибоко в землю.

— Земле моя, матінко моя,— звертається він до неї,— з тобою мені найліпше! В тобі я, наче в маминій пазусі!..

Верхівець-автоматник гонить вулицею полонених. Сонце вгріває, вони чимчикують підтюпцем, важко, запалено дихають, обливаються брудним потом.

— Гони їх, гони! — під'юджує Блаженко-старший, стоячи біля воріт на посту.— Бач, як повпрівали, а мішків з ланцями не кидають. І чим вони їх понабехкували?

З гуркотом проїжджають вперед наші й румунські танки; не зупиняючись в містечку, зникають один за одним в сухій, гарячій куряві. Зверху на танках сидять румунські солдати в чорних беретах і, сміючись, п'ють нахильці сирі яйця.

— Що, вони теж, мабуть, вступають у бій? — звертається Блаженко до Черниша, що, влаштувавшись неподалік під яблунею, старанно чистить свій пістолет.

— Уже вступили,— неквапом відгукується Черниш.

Блаженко пробує свою руку, розсічену в першім бою під дотами. Вона вже добре зажила.

— Хай спокутують свої гріхи,— каже Роман, проводжаючи поглядом танкістів.

На Черниша ці смагляві румунські хлопці в беретах навіяли інші думки. Пригадалось: падіння дотів, прорив останнього боярського рубежу і той шалений марш по відкритих внутрішніх шляхах Романії... Іржуть коні, дзвенить далечінь, і плавом пливуть назустріч втомлені капітулюючі війська... На одному з роздоріж у степу, на високій, наспіх спорудженій із снарядних ящиків трибуні, стоїть випростаний смаглочолий наш офіцер з дівчиною-перекладачкою. Завдання його, видно, було відібрати трансільванців, які підуть визволяти ще зайняту ворогом свою Трансільванію. Поки що ж перед ним — море озброєних закіптюжених капітулянтів.

— Товариші!

Одне це слово, одне це перекладене дівчиною звертання викликало серед румунів бурю радості й захвату. Він назвав їх, вчорашніх своїх противників, товаришами! І вже, передаючись з уст в уста, покотилось далеко в поле, помчало, поклекотіло в інші розтягнуті понад шляхом румунські батальйони й полки:

— Він сказав нам — товариші!

А офіцер вів далі:

— Ви рветеся додому, але де ваш дім? Серед вас тут тисячі й тисячі трансільванців, а Трансільванія ваша ще зайнята ворогом, її треба визволяти! Чи є у вас бажання йти її визволяти?

І сколихнулося закипаюче людське море:

— Є! Є! Є!!

— Обдурені своїми правителями, ви шукали свого щастя в Одесі, на Кавказі, під Сталінградом... Ні, не там ви його мусили шукати. Щастя не награбуєш, його треба створювати самим! Отам,— офіцер вказав рукою на захід,— отам ваші Клуж, Сібіу, Альба-Юлія! Ідіть і беріть їх, і самі будуйте нове життя!..

І ось тепер вони йдуть, пролітають вулицею уже на танках, п'ють нахильці, замість вина, свіжі

курячі яйця, радісно сміючись до рідних, найкращих у світі гір...

«Так охоче пересісти на танки інших систем, так швидко повернути зброю на сто вісімдесят градусів... Як це могло статись? — роздумував Черниш, неквапом збираючи прочищений пістолет.— Чим могли ми так легко привернути їх до себе? Не чарами ж, не силою, не підкупами, ні. Тільки правдою нашої боротьби, тільки вином свободи...»

Цього ж дня по обіді Черниш пішов з Денисом Блаженком до Воронцова по рекомендації, які він їм обіцяв дати. Майора вони застали на терасі будинку, де розташувалась політчастина полку. Воронцов сидів на стільці, а вродлива, надміру серйозна фельдшерка з санітарної роти робила йому перев'язку.

— Сідайте,— запросив Воронцов,— я зараз.

Сівши, Черниш мовчки дивився на майора і пригадував першу зустріч з ним під дотами. Здавалося йому, що це було давно-давно... Тоді він вперше почув ім'я Брянського. Не знав, що скоро стане його найближчим другом і що не пройде багато часу, як він ховатиме його вночі на трансільванській сопці. О Брянський, Брянський! Самієв же мріяв послати тебе після війни в академію!..

Кінчивши з перев'язкою, Воронцов дістав аркуш паперу, самописну ручку і наготувався писати. Але перш ніж писати, він задав Чернишеві кілька запитань з його біографії.

Піонерський загін, десятирічка, подорожі влітку з батьком у гори чи в пустині... Потім військове училище. І все. Життя його було ясне й прозоре до дна. В ньому було мало горя, мало втрат, багато радощів, мрій, сонця. Першою найболючішою втратою для нього була смерть Юрія Брянського. Важким, фізично відчутним каменем вона тепер лежала на серці...

Майор писав. Кінчивши і помахуючи аркушем, доки просохне, він дивився з тераси на далекі синіючі гори.

— Там знов пасмо,— сказав він роздумливо.— Знов Альпи...

— ...Знов бої,— доказав Черниш, вгадуючи думку Воронцова.

Майор подав йому рекомендацію.

— Певен, що червоніти за вас не доведеться.

— Дякую. Обіцяю вам... Довір'я виправдаю.

Коли і Денисові рекомендація була написана, єфрейтор, беручи її, мовчки виструнчився і взяв під козирок.

Дорогою, вже повертаючись в роту, Денис заговорив до Черниша з якоюсь не властивою йому раніше інтимністю в голосі:

— Мабуть, сьогодні у нас неділя, товаришу гвардії молодший лейтенант... Так якось святково... Бачите, вступаю... Не знаю, чи й вам так, як мені. Знаю ж, що цей вступ таких якихось... практичних переваг мені не дає. Як був єфрейтором, так і залишусь. Як носив міномет на плечах, так і носитиму. Навпаки, обов'язків ще більше буде. Тепер ще парторг буде весь час доручення давати. І все-таки гарно. Коли я відповідав про права й обов'язки члена партії, то — ви чули? — про обов'язки відповів краще, ніж про права. Вступаю в партію, кажу, значить, беру добровільно на себе додаткові обов'язки перед народом. Беру нову ношу на плечі. Хай важче буде, але ж на серці якось гарно. Наче неділя, наче свято...

Надвечір хмари вкрили небо. Весь світ посірів, і почався обложний дощ, рівномірний і тихий, з тих вересневих дощів, які заходять надовго. Всі одразу помітили, що літо вже минуло, що вже настала осінь з нескінченними мряками, розбитими дорогами, холодними вітрами. Солдатові це було страшніше від куль і снарядів, бо не кінчалося ні вдень ні вночі. В такі години туга за рідним краєм була особливо гостра.

Увечері Черниш і Сагайда сиділи в розвідників. Грала гармонь, тужливі чоловічі голоси з різних куткіе кімнати підспівували їй:

> До тебя мне дойти нелегко,
> А до смерти — четыре шага.

Козаков сидів край столу, схилившись на руку, сумовитий, задуманий. Рідні пісні навіювали на нього багато споминів, змушували задумуватись над своїм життям.

Чорний дощ періщив у шибки, гуркотів од вітру бляшаний дах, і від цього в освітленій кімнаті було ще затишніше. Хороше було знати, що сьогодні не доведеться нікуди йти, що можна буде в сухому при-

міщенні проспівати з друзями допізна, а потім всмак поспати на пухкій соломі до ранку.

Негода розгулювалась. «Добро пожаловать», написане знадвору, поступово змивалось дощем...

Вартовий за вікном на терасі зупинив когось вигуком, питаючи пропуск. Потім у дверях загриміло, захлюпало, і ординарець Сагайди, заздалегідь попереджений, де їх шукати, став мокрий на порозі, з автоматом на грудях. Вода ручаями стікала з його плащ-палатки.

— Товаришу гвардії лейтенант, батальйон виходить.

Сагайда чортихнувся і швидко встав, затягуючи ремінь.

Прибіг полковий зв'язківець з наказом сержантові Козакову негайно з'явитись до начальника штабу.

Черниш і Сагайда вийшли на вулицю, і гострий дощ ударив їм у розпалені обличчя. По дворах чути було, як перегукуються бійці, збираючись і побрязкуючи зброєю.

— Іванов, де ти? — кричав хтось у темряві.— Де ти, чорт би тебе взяв!

На заході півнеба охопили нерухомі заграви, дощ лив як з відра, стікаючи крижаним холодом на гарячі шиї, і дивно було, що ті далекі заграви не гаснуть від такого дощу.

— Горить... горить Європа,— сказав Сагайда, брьохаючись у грязюці. Черниш бачив при тьмяних відблисках змокріле сердите обличчя товариша.

Промчав вулицею чорний вершник, вітер роздував його плащ-палатку, багнюка стрельнула з-під копит в усі боки. Сагайда підняв руку, прикриваючи обличчя, і вилаявся. Заграви, здіймаючись над ніччю, стояли перед ними, як здиблене в небо нерухоме багряне море.

XXIV

Батальйон не розосереджуючись посувався вперед. Безмежний морок розлився навкруги. Здавалось, це була інша земля, не те зелене широке плато, що постало було вранці перед очима бійців, залите сонцем до далеких синіх гір.

Мовчки чвалали бійці назустріч мокрому вітрові. Коні міномётників хропіли й стогнали в темряві, в'язнучи в ріллі. Виноградники, кукурудза, соняшники тріщали під ногами. Йшли без доріг, бо їх, здається, й не було тут. Уночі ніби позникали всі ті асфальти, якими вранці рухались частини козачого корпусу, здіймаючи хмари пилу.

Комбат час від часу зупинявся на хвилину з старшим ад'ютантом, щоб при ліхтарику звіритись під плащем по карті. Потім знову доганяли піхоту. Цмокала і цмокала важка земля, мовби цілувала невтомні солдатські ноги.

— Патку мій, патку! — чується голос Хаєцького, що б'ється десь позаду з конем.— І коли-то буде край цьому болоту?

У цей момент чобіт першого бійця задзвенів об камінь і весь батальйон полегшено зітхнув:

— Шосе!

Знали піхотинці, що не ходити їм по цьому шосе, знали й міномётники, що не мчати їм по цій дзвінкій дорозі на конях, бо вона, лігши з півночі на південь, не збігалася з напрямом наступу, а її ж не переведеш, як стрілку на годиннику... Знали це і все ж зраділи. Хоч десять кроків, хоч п'ять кроків — аби відчути під ногами твердість, а не хлипку, розбагнену ріллю, в яку, здається, ввійшов би з головою, коли б не рухався вперед, а зупинився на місці!

З ходу перетнули асфальт, і незабаром з темряви з'явився залізничний вал, що простягся паралельно шосе. Попід насипом сновигали людські силуети, чути було румунську мову і наше: «Давай, давай!»

— Чуєш, як румунешти гвоздять по-нашому! — сказав хтось, веселіючи.

— Вони будуть нашим правим сусідом,— повідомив Чернишеві Сагайда, який щойно повернувся від комбата.

По той бік залізниці, десь зовсім недалеко, ворожі транспортери відкрили вогонь. Лункі постріли МГ наче дзвонили по бляшаному небу. Щоразу в темряві зустрічалися румунські солдати з оберемками кукурудзи для своїх окопів.

— Здорові були, товаришочки,— гукав їм Роман Блаженко бадьорим голосом.— Здорові були, братці!

Бійці, скинувши з себе плащ-палатки, вкрили ними міномети від дощу, а самі, лишившись у гімнастерках, рили ячейки, подзенькуючи в темноті лопатами. Сагайда і Черниш сиділи під насипом, не ховаючись від дощу, бо й ніде було ховатися, і ні для чого: вони вже промокли до кісток. Земля, м'яка, як губка, теплішала під ними, нагріваючись від їхніх тіл.

— Іноді уявляю собі,— глухо говорив Сагайда,— що було б, якби вже все на світі було єдине. Щоб ні різних мов, ні кордонів, ні воєн... Міста хороші, білі... Хочеш — їдь в Багдад, хочеш — в Буенос-Айрес... І люди стали б усі рівними, вільними... А то не живуть, а по-вовчому бродять по світу і клацають один на одного зубами...

І по паузі додав уже іншим тоном:

— Коли б я зустрів де-небудь отого бандюгу, що вкрав мою дівчину... Уявляєш? Га?

— Хіба тільки в тебе, Володько? Скількох людей вони посиротили, скільки нашої молоді погнали на каторгу... А скільки вкрали, знівечили людських надій, сподівань, прекрасних планів! Мені все стоїть перед очима Брянський, звучить його голос. Пам'ятаєш, він якось сказав: «Все, все ми віддаємо тобі, Батьківщино, навіть наші серця...» Як це справедливо! Хіба й справді ми не зрікаємось усього, на що мали б право на землі! І особисте щастя, і власні бажання, всі мрії і всі почуття ми зілляли в одне-єдине стремління — прагнення перемоги... Свідомо йдемо на все... на смерть в ім'я цього. І, може, тому вона, Батьківщина, для нас стає тим дорожча, тим прекрасніша, чим більше злигоднів ми зазнаємо за неї. От прожив я двадцять років. Звичайно, стикався в житті з різними людьми. Були серед них, крім хороших, очевидно, і злі, дріб'язкові, заздрісні і взагалі всякі... Але дивно — тепер ці останні забулись, відійшли на задній план, а пам'ятаються тільки оті хороші люди, і вся наша країна від півночі й до Паміру уявляється якимось прекрасним єдиним табором тільки чесних, добрих, трудящих людей... Надголодь, в холодних цехах, по дві зміни підряд працюють жінки, навіть підлітки... Подумати, Володько, який це великодушний народ, на яку самопожертву здатен...

Серед бійців, що копалися поблизу в темряві, хтось дзенькнув лопатою, мабуть, натрапивши на камінь.

— Знаєте, чим би я карав Гітлера і всіх причинників війни, якби оце запопав їх? — почувся басовитий голос з ячейки.— Я не стріляв би... Я тільки виволік би його з його крісла та пхнув би в отакий, повний болота, окоп, та хай би він копав і копав без продиху всі оці осінні ночі, доки й захлинувся б тванюкою, зогнив у ній... А то сидять зараз десь у чистому та сухому, на картах воюють! Ні, ти спробуй війни в окопі, сам наковтайся тванюки по горло!.. Наїжся оцього болота по саме нікуди! Тоді більше не забаглося б їм війни!

Тільки-но окопались, прибіг вістовий з батальйону і доповів, що наказано знову зніматися вперед, бо противник відступає. Для солдата оце найприкріше: тільки викопав, кидай свою роботу — і далі...

Сагайда подав команду в'ючитись.

Сковзаючись і витягаючи один одного за руки, перебиралися через насип, і знову темна пустеля залягла перед ними. Серед її чорного океану, як багряні острови, здіймалися пожежі. Близькі й далекі, вони своїми нерухомими заграваами викликали почуття космічної безмежності цих темних просторів. Здавалося — йди хоч століття, все буде під ногами цмокати крута земля, сіятиме й сіятиме однаковий дощ, все буде темрява, будуть височіти серед неї непорушні острови багряних скель.

Далеко за північ бійці Сагайди наблизились до одної з таких багряних сопок, і Черниш побачив, що нема ніякого скелястого острова з рожевого каміння, а є лише довжелезні скирти, стайні, комори, які горять з повільною страшною байдужістю. Часом затріщать крокви, з гуркотом посиплеться гаряча черепиця з покрівлі, і знову все горить рівно, повільно, приречено.

Не горів лише панський будинок у центрі просторого дворища, осяяний з фасаду полум'ям. Стрункі білі колони, обвиті диким виноградом, стояли коло його входу. Черниша будинок вразив своєю архітектурною досконалістю. Не займаний полум'ям, він білів у темряві, мов казковий, заворожений від усяких стихій палац, височів, як справжній володар цього розбурханого чорного степу. Зяючі отвори вікон з багристими зблисками на уцілілих де-не-де шибках мовчазно і загадково дивилися на озброєних незнайомих людей, що заповнили подвір'я і на мить зупинилися вражені.

Завжди буває ця зупинка, хоч на мить, хоч на одну секунду, перед об'єктом, який був щойно іншим, таємничим світом і бив, стріляв по тобі, а зараз ти мусиш увійти до його нутра. Знаєш, що вже там нема ворога, і все ж зупинишся, бо вона, будівля, по інерції ще дихає на тебе неприязно. І лише зайшовши досередини і гукнувши щось товаришеві або навіть самому собі, ти наче обвієш чужі стіни своїм подихом, і вони вже стають близькі, освоєні, як трофейна зброя, що вистрілила вперше в твоїх руках.

У стайнях ревіла прив'язана худоба, душачись у диму і згораючи живцем. Обсмалене лоша, пирхаючи, вискочило з полум'я і стало, злякано озираючись. Загледівши біля мінометників коней, воно довірливо пішло на них, шукаючи матері. Зовсім мале, безпорадне, воно тонкими тремтячими ніжками дибало до них і довірливо йшло в руки бійців. Кожному захотілося погладити його. Роман Блаженко обійняв лоша за шию і притулився шершавою щокою до його атласної мордочки. Черниш гірко посміхнувся. Його теж в цей момент мовби гладила по щоці далека ніжна рука...

— Гляди, заколеш його своїми вусами! — гукали бійці до Блаженка.

— Кумисом би малого напоїти!

Повітря від близького пожарища нагрівалось, і бійцям ставало тепліше.

XXV

В другій половині дня пронеслася чутка, що праворуч під натиском ворога сусіди драпають, оголяють фланг. Невідомо, хто пустив цю новину перший, але тепер уже її знав кожен. Нервова тривожність з'явилася в рухах бійців. І хоч міномети з-за дотліваючої скирти чахкали, як і раніше, але боєць, навіть опускаючи міну в трубу, одним вухом насторожено прислухався, що робиться в піхоті. А там, у вибалку за маєтком, де залягла піхота, було неспокійно. Кулемети захлиналися. Пробіг зв'язківець з полку і на оклик Сагайди нічого не відповів, тільки махнув рукою. З'явилися штабні працівники, заклопотано кудись поспішаючи. Пробігла задихана полкова розвідка. Козаков

біг у розстебнутій фуфайці, з автоматом в руці. Вглядаючись з якоюсь злою увагою вперед, він навіть не помітив Сагайди.

Комбат вимагав вогню і вогню. Сагайда бив і бив, збентежено поглядаючи, як тануть міни, як загрозливо росте купа порожніх ящиків. Що буде, коли вистріляє всі міни? Транспорти з боєприпасами ще пробирались десь по бездоріжжю.

Черниш стояв на спостережному пункті, виритому цієї ночі просто в полі за маєтком. Він сам напросився у Сагайди коригувати вогонь, і Сагайда згодився, бо в глибині душі вважав Черниша кращим за себе коригувальником. В окопі, біля Чернишевих ніг, сидів над апаратом Блаженко-старший. Після того, як у бою під висотою одного з телефоністів поранило, Романа поставили на апарат, і він, з властивою йому ретельністю, взявся до нової роботи. Водночас він виконував при Чернишеві обов'язки ординарця, хоч і робив це не з волі Черниша, а тільки з власної ініціативи.

Розташуванням свого спостережного пункту, виритого вночі нашвидку, Черниш був не зовсім вдоволений,— і від вогневої забрався далеко, і видно звідси не все, що хотів би бачити... А тепер міняти місце було вже пізно. Сіре туманисте поле закипало боєм, то тут, то там зблискували, рвучи землю, снаряди, в лощині, що тяглася попереду, наростав глухий, тривожний гомін. Та лощина непокоїла Черниша найбільше. Зараз на правий край її саме вповзали ворожі бронетранспортери з десантами. Черниш спрямував вогонь мінометів туди. Мінометники били на крайньому заряді, і влучити в бронетранспортер було важко. Одначе кілька мін лягло за машинами, там, де брели десантники, і коли дим розвіявся, Черниш побачив, як німці збирались по кілька чоловік у гурт, напевне, біля вбитого або пораненого.

Незабаром тріскотнява і гармидер знялись і ліворуч в лощині, десь зовсім близько, де перед цим було порівняно спокійно. В лощині раз за разом зривалось «ура», гучне, далеко тануче, але піхоти не видно було.

«Мабуть, кричать навлежки,— майнула Чернишеві догадка.— Знаємо ці штучки!.. Ах, нема на них Воронцова!..»

Ворожі транспортери один по одному заходили в балку, переснувавши всю її трасуючими кулями. Знялася справжня вогняна завірюха. Гамір наростав.

І ось з тої завірюхи, з балки стали вискакувати бійці: один, два, потім цілим табуном. Бігли сюди, на маєток. Видно, там, у лощині, кимось дано команду відійти. Чернишеві було це зрозумілим: протитанкову артилерію ще не встигли підтягнути, і піхота, атакована бронетранспортерами, опинилась у становищі зовсім скрутному. Лишається — відійти до маєтку, закріпитись... Але чи не занадто поспішливо? Чи не паніка це?

Важкі, залиплі грязюкою шинелі шуміли біля його окопчика. Чернишеві здалося, що серед інших промчав тут і той лисий піхотинець, який носився в Румунії на схарапудженому коні і волав: «Запини, запини!»

— Що сталося? — гукнув Черниш до одного з піхотинців.— Ану, стій! Стій!

Солдат прошумів, не відповівши. Кулі цьвохкали все ближче, впиваючись у землю. Черниш іще когось зупиняв, отямлював, комусь погрожував пістолетом, але від нього тільки відмахувались і бігли далі, надсадно дихаючи. Все летіло повз нього, хтось падав, скошений кулями, поки й він раптом ойкнув, розставивши руки так, ніби хотів своїми грудьми спинити цю лавину, і впав. А піхотинці під хвищею куль, що густішала й густішала, пролітали далі, перескакуючи через Черниша.

Блаженко хоч немов і не стежив за Чернишем, але одразу помітив, скоріше відчув, аніж помітив, що нема вже молодшого лейтенанта в загальній катавасії. Тільки-но був — і нема! Роман, не втрачаючи самовладання, рішучим стрибком вискочив з окопу, кинув оком туди-сюди й одразу ж наткнувся на свого командира: Черниш, розплатавшись у грязюці, лежав смертельно-блідий, із затиснутим у руці пістолетом. Закривши очі, він глухо стогнав, наче уві сні. Блаженко одним поглядом визначив, що командира поранило кудись у голову чи потилицю, бо чубата Чернишева голова вже лежала в калюжі крові, змішаній з болотом. Блаженко навіть не уявляв собі, що можна кинути свого командира серед цього поля і тікати. Владним окриком з командирською міддю, яка звідкись несподівано з'явилась у його голосі, Роман зупинив найближчого піхотинця, і той став, отетерілий.

— Допоможи взяти!

Піхотинець піддав, і Блаженко звалив Черниша собі на плечі, взявши його, як брав у колгоспі лантухи з зерном,— обома руками. Черниш застогнав за плечима. Блаженко не зважив на стогін, зігнувся під важкою ношею, побіг. Не думав він, що цей сухорлявий юнак виявиться таким важким!

В зойках, тріскотняві, страшному гвалті, гармидері тонуло все навколо, тьмарило свідомість і надавало ногам дивовижної прудкості. Не можна було вмерти. Треба було втекти. Треба було винести командира. Відколи Блаженко взяв на себе молодшого лейтенанта, він несподівано позбувся страху за свою спину, за саме своє життя. Йому здавалося, що тіло командира захищає тепер його, мов панциром, що жодна куля не черкне його, доки ця жива ноша лежить на ньому. Адже він зараз виключився з війни, він тільки рятує іншого. Був певен, що за такою святою роботою ніяка сила не може вбити людину.

Впав перед Романом якийсь боєць, влучений розривною кулею в голову так, що знесло череп. «А мене не може!» — подумав на ходу Блаженко і перескочив через ноги бійця. Біг, упрівши, хекаючи, пускаючи очі під лоба, щоб побачити далі наперед. Найпрудкіші з піхотинців були вже в маєтку; одні минали його, інші заскакували в будинок, щоб передихнути, отямитись. Кулі, мов кайлами, кришили кам'яні стіни. Досягши будинку, Блаженко теж завернув на східці, піднявся до дверей. Шинелі перед ним розступилися, пропускаючи всередину. На першому поверсі біля дверей уже набилося повно бійців з різних рот, батарейців і «полкачів» — розвідників, радистів, зв'язківців. Здебільшого були вони Блаженкові незнайомі.

— Черниш?! — раптом почувся з гущі голос Сагайди.— Ану розступіться! Сюди його!..

Чиїсь руки допомогли Блаженкові зняти пораненого. Обережно підхопили, поклали на брудній мозаїчній підлозі.

Серед тих, хто допомагав мінометникам клопотатись з пораненим, був і Козаков. Розхристаний, весь у грязюці, він згарячу ледве впізнав Черниша. Зараз перед Козаковим лежав не той молоденький, чистий офіцер, якого він зустрів уперше на прикордонній переправі... Галіфе вибарложене в багнюці. Підошва на однім чоботі відстала... Погони зім'ялись, вицвіли за

цей час... І як помужнів, постаршав: між чорними бровами лягла глибока складка, а над верхньою губою висипався темний молодий вус.

— Хто з санітарів, може, тут є?

Санітара не виявилось.

Блаженко та Козаков самі взялися перев'язувати Черниша, розриваючи свої засмальцьовані пакети, які тижнями носили в кишенях, зберігаючи для себе.

Черниш лежав непритомний. Його, як виявилось тепер, поранило не лише в голову, а й у бік. Доки вони з ним порались, бійці один по одному вискакували з будинку і кидалися, як у прірву, через подвір'я, сподіваючись прохопитись далі, до своїх. Деяким вдавалося проскочити поміж вибухами, інші зникали на згарищах у клубах диму, і вже їхнє лахміття летіло вгору з попелом конюшень та бризками грязюки. Грім вибухів, тріскотнеча розривних куль наростали. А коли двоє піхотинців упало, корчачись, на самих східцях, то більш ніхто не рискував вириватися з будинку. Зліва, десь зовсім близько, зайшов бронетранспортер і прошивав тепер з кулеметів самий ганок. Жахливе, страшне слово вимовили чиїсь тремтячі уста:

— Оточені!!!

Сагайда кинувся від Черниша до бійців:

— Що таке? Що?

На якусь мить стало тихо, як у могилі.

— О-то-че-ні...

Сагайда інстинктивно рвонувся до виходу, але поріг йому загородили поранені, що повзли знадвору досередини, лишаючи за собою стежки крові по східцях.

Подвір'я вже спустіло. Лише де-не-де ще конали серед згарищ поранені. Гвалт стихав даленіючи. Зона смерті підступила до самого ганку.

Сагайда збентежено окинув оком присутніх і стрівся поглядом з Сашею Сіверцевим — знайомим лейтенантом з полкової батареї.

Сіверцев, високий вродливий блондин з акуратними бакенбардами, дивився на нього непорозуміло, здивовано. «Як же це так? — запитував його погляд.— Під час загального наступу, серед бойових успіхів на всіх фронтах і раптом опинитися... в мішку?» Це здавалося безглуздям. Одначе сумніву бути вже не могло: залізне кільце замкнулося.

Бійці, притихлі й насторожені, гостро стежили за кожним рухом Сагайди. Цей грубуватий лейтенант усім своїм вольовим, рішучим виглядом говорив, що здатен взяти на себе клопіт за всіх — за їхнє життя чи смерть. Навіть не дивлячись на бійців, Сагайда бачив тепер їхні очі, що запитливо шукали підтримки, надії, командирської влади. І велика, досі не знана відповідальність — чув — лягає йому на плечі нещадним тягарем. Його аж гнув той тягар.

— Що ж,— сказав Сагайда, випростовуючись,— що ж, брати...

Плечі його піднялись. Навпроти нього стояв з ручним кулеметом високий літній боєць. Щоки в нього глибоко запали, маслаки аж напинали шкіру.

— Кулемет справний? — запитав Сагайда.

— То що? — блимнув боєць спідлоба. Руки в нього були в засохлому болоті, як шкураток.

— Справний, питаю?

— Ну, справний...

— Не нукай — не поїдеш!.. Лягай тут, на дверях.

— Я не з вашого батальйону...

— Що-о?

— Не кричіть! — спокійно підняв голову боєць.— Страшніше бачили — не лякались... А тут ми зараз... усі однакові!

Темна кров ударила Сагайді в обличчя.

Знесамовитілий, наблизився він до бійця впритул і, ледве стримуючись, вимовив:

— Я наказую!

— Своїм наказуй...

Не встиг боєць відхилитись, як Сагайда без розмаху, коротким тупим ударом в підборіддя збив його з ніг.

— За невиконання наказу — розстріляю на місці! — Рука Сагайди потяглась до кобури.

Стало тихо. Боєць, не підводячись, провів долонею по обличчю й мовчки поповз до дверей. Всі чекали: що він робитиме? А він, ні на кого не глянувши, взявся неквапливо, зі звичністю професіонала встановлювати кулемет на порозі.

— Другий номер! — гукнув Сагайда.

— Я.

— Скільки дисків?

— Повний короб.

— Сюди!

Козаков також виступив наперед, звертаючись до Сагайди з якоюсь підкресленою офіційною шанобливістю:

— Товаришу гвардії лейтенант! Тут найнебезпечніше! Дозвольте й мені стати на дверях!

— Ставай.

Виставивши оборону в дверях, Сагайда в супроводі Сіверцева оглянув весь будинок, підрахував зброю, бійців і боєприпаси. Чим більше він цим клопотався, тим більше зростала в ньому певність, і становище здавалось не таким безнадійним.

Виставляв пости біля вікон, біля кожної дірки, звідки можна було вести вогонь і робити спостереження. Інструктував при цьому бійців детально, як наряд на розводі. І бійці потроху заспокоювались, приводили себе в порядок, ніби й справді йшли в гарнізонний наряд. Незнайомі, з інших підрозділів, вони вже чітко виконували волю Сагайди і звертались до нього з суворою солдатською повагою, як до свого карнача [1]. Віднині він мовби втілив у собі їхній порятунок.

Більшість бійців зосередилась у залі другого поверху, де було найбільше вікон. Звідси можна було обстрілювати всю тилову частину подвір'я, на яке вже зайшли з поля броньовики та бронетранспортери, обступивши смертельним конвоєм будинок.

Вечоріло.

Внизу, десь під самими вікнами, почувся гомін чужих голосів.

— Русь, здавайся! — донеслося звідти в розбиті вікна.— Здавайся, ми не будемо вбивати!

А загледівши в вікні бійця, узбека чи казаха, завалували, загикали:

— Монголи! Азія!

— Русь, здавайся! Водка буде!

— Гранатами! — скомандував Сагайда бійцям, що стояли навпроти вікон.— Покажіть їм Русь!

Бійці, тулячись до стін, висунули з вікон самі лише руки і опустили гранати, як у воду. Внизу гримнуло, заревіло, і після того довго було чути стогін: «О-о-о! о-о-о!..»

---

[1] Караульного начальника.

Потім і це замовкло, і звідти ніхто більше не гукав. Кулемети з броньовиків різонули по всіх вікнах.

Черниш лежав у кутку під стіною. На мить він опритомнів і попросив пити. Пошерхлі губи його злипалися, він із зусиллям розтулив їх. Блаженко, спитавши дозволу Сагайди, спустився вниз пошукати води. Наверху в залі ще було видно, а чим нижче він спускався плутаними східцями, тим більше темніло. Опинившись у похмурому підвальному приміщенні, Роман намацав у півтемряві важкі, куті двері і з силою рвонув їх. Бункер!

Довгий низький підвал із склепистою стелею весь був завалений меблями, валізами, клунками. В глибині його спокійно горіла на столику свічка, а біля неї в широкому кріслі понуро сидів, закутавшись у халат, старий вусатий угорець з важким, обвислим підборіддям. Помітивши бійця, старий мовби прокинувся з глибокої задуми, що скувала його всього.

— Ви ще тут? — запитав він.

Ворухнув бровами, ворухнув довгим козацьким вусом:

— Was wollen sie? [1]

— Води,— сказав Блаженко, показавши жестом, ніби п'є.— Води!

Старий неквапом взяв зі стола невеликий бронзовий бюст і, показуючи його бійцеві, вимовив задумливо, шанобливо:

— Кошут...

Блаженко переплутав це слово з «тешік» (будь ласка), яке він знав, і заперечив:

— Ні, не це! Води, розумієш, води! — І знову показав, ніби п'є.

А угорець уже говорив йому щось бундючно й повчально, сиплючи строкатим суржиком з російсько-німецько-словацьких слів. Роман, який за час перебування на чужій території з дивною кмітливістю навчився ловити загальний зміст чужих мов і жестів, зрозумів з мови старого, що й тут колись була революція і предок цього дідугана був офіцером революції і загинув у бою з військами царя Міклоша. І що нині цей старий упертий граф вирішив нікуди не йти з свого фамільного замку, де колись збиралися рево-

[1] Що вам треба? *(Нім.).*

люціонери Мадярорсага і де живе славний дух його предків — гонведів.

— Габору нем йов! [1] — кінчив старий широковживаним прокляттям, а води й не думав шукати.

Тоді Блаженко сам пішов по нишпірках.

Він натикався на багато дивовижних, чудових речей, яких ніколи не бачив раніше і від яких у нього тепер розбігалися очі. Однак, покрутивши добро в руках, він знову кидав його туди, звідки взяв. Вірячи у прикмети, Роман був певен, що як тільки він — всупереч совісті — візьме чуже, скривдить когось, так щастя й відступиться від нього: не вийде він тоді з маєтку живим! Старий же з-під насуплених брів весь час зірко стежив за ним, сердито чекаючи Романового гріхопадіння. Поступово старий наче оживав, його вже розбирав подив: що сталося? Чому цей чужий солдат нехтує його скарбами?

У далекому кутку за пуховиками боєць таки знайшов, чого хотів. Там стояла скляна банка з маринованими черешнями. Взявши банку, Блаженко підійшов з нею до стола і подав старому:

— Пий, графе! — Роман боявся отрути.— Пий... Кошут!

Угорець пив.

— Стоп! Досить!

Блаженко забрав банку. Виходячи, на мить затримався в дверях. Він добре знав, куди він іде.

— Слухай, мадяре... як нас тут переб'ють, капут... розумієш... То щоб поховав по-людському. Чуєш?

Наверху в залі було повно диму. На підлозі лежали, стогнучи, поранені. Тут уже утворився цілий шпиталь. Сагайда пропонував пораненим для безпечності спуститися вниз, на перший поверх, але ніхто з них не згоджувався на це. Вони воліли бути вкупі всі до кінця і тислися до Сагайди, збивалися навколо нього в один закривавлений кулак. Сагайда в глибині душі був радий, що вони з ним, усі вкупі. Блаженко рачки поліз попід стіною до молодшого лейтенанта, хльоцаючи по калюжах крові. Кулі впивалися в стіну над головою, і штукатурка сипалась йому за шию. Бійці, причаївшись з боку вікон, стояли напоготові, але не стріляли. Німці боялись з'являтися на видному.

---

[1] Війна погана! *(Мадярськ.).*

Небо на заході жевріло, оголялося блакитними острóвами.

«Сонце заходить на погоду»,— відзначив мимохіть Роман.

Черниш, голий по пояс, лежав спокійно, ніби відпочивав після великої втоми. Голова його вся була обмотана марлевою чалмою. На голих м'язистих грудях також схрещувалися білі бинти. Сухе, довгасте обличчя Чернишеве ще більше витяглося, підборіддя загострилось. Зник густий гарячий багрянець з смуглявих щік. Маленькі спраглі губи міцно затиснуті.

— Товаришу командир...

Черниш суворим поглядом, не кліпаючи, дивився в протилежну стіну і не чув Блаженка.

Обагрену яскравим заходом стіну клювали кулі. Велика картина в золотій рамі гойдалася на нитці, а намальований угорський рицар на баскому білому коні рубався з турками, що оточили його в своїх червоних жупанах. І всіх їх клювали й клювали невидимі птахи, і вони гойдалися на нитці.

— Товаришу командир, це я... Товаришу командир...

Черниш зморщився і, з зусиллям відірвавши очі від картини, суворо подивився на Блаженка. Блаженко розімкнув йому тверді губи і притулив до них банку. Черниш ковтнув кілька разів і зітхнув.

— Де Брянський?.. Де Сагайда?

Сагайда в протилежному кутку зали саме клопотався з лейтенантом Сіверцевим біля рації. Поруч них лежав батарейний радист, поранений в обидві руки, і давав їм вказівки.

— Відправте мене в санчастину,— вимовив твердо Черниш, дивлячись просто в стелю.— Я поранений.

В цей час біля вікна хтось гукнув:

— Ідуть!

І бійці оглушливо застрочили з автоматів. Вистріляні гільзи задзвеніли об підлогу.

— Чому вони стріляють? — зморщився Черниш.— Ох, чому вони стріляють?.. Коли вони вже настріляються!.. В мене болять вуха.

За вікном десь близько заскреготав транспортер, і трасуючі кулі полетіли в залу, як куці блискавки. Знову почулося знадвору гелготання німців. Очі Черниша розширились:

— Так вони кругом?

Блаженко мовчки зітхнув.

Сонце зайшло за далекі гори, і стіна померкла, червоні жупани турків потьмарились, і красень рицар потьмарився також. Тільки білий кінь басував, як і перше.

Раптом десь в середині будинку заграв баян і почулася пісня. Бійці заніміли, вражені: так незвичайно, моторошно, дико вирвалася та пісня серед цієї крові, вогню й загального напруження.

Всю-то я вселенную про-е-ха-га-гал,
Ни-ги-где я ми-лай не нашел!

Зухвалий спів наближався, наростав, наче десь з далекого степу. Невдовзі на дверях з'явився і сам співак: присадкуватий карячконогий боєць у розхристаній гімнастерці з медаллю, з перламутровим акордеоном в руках. Кирпате, простодушне обличчя бійця світилося широкою посмішкою: його, здається, мало непокоїло те, що непокоїло інших.

— Все! — вигукнув він весело, похитуючись.— Капець!.. Тут наша могила!

Всі не зводили з нього очей.

— Внизу — вино!.. Товариші!.. Реб'ята!.. Любі ви мої, ех!.. Гайда... осушимо бочку! Всю, до дна! А потім: «Вра-а-агу не сдается наш гордый «Варяг»... і... протитанкову під себе!.. Хай бачить поганий фріц, як руські вміють вмирати!.. Хай уся Європа бачить...

— Замовчи, паскудо! — висунулась з-під рояля сіра борода пораненого.— Тут не цирк — показувати себе... Не для того нас послано!

Глибокі зморшки лягли Сагайді на чолі. Він залишив рацію і, підійшовши до «варяга», деякий час мовчки оглядав його з голови до ніг.

— Товариші,— похмуро сказав Сагайда, звертаючись до бійців.— Гляньте на цього типа. Це — дезертир. Так, так, ти ще з нами, але ти вже дезертир і зрадник. Як прізвище?

— Гвардії рядовий Шумейко!

— Присягу ти давав?

— Кілька разів, товаришу гвардії лейтенант! — виструнчився боєць.

— А присяга нам що говорить? До останнього подиху! За всяких обставин — до останнього...

— А хіба я що? Я готов... Я тричі готов... Тобто

єсть...— спробував був козирнути співак, але зробив це так невдало, що акордеон випорснув у нього з рук і з зойком трахнувся об підлогу.— Ах ти, смерть моя, музика... Капець тобі, амба!

І він відкинув ногою акордеон убік.

— Нас ждуть поневолені народи Європи,— добирав Сагайда не раз чуті слова.— Нас послано визволити їх.

— Єсть, визволити! — влучив-таки козирнути боєць, ледь тримаючись на ногах.— Ми ще з вами...

— Помовч, п'яна пико! — гримнув на нього Сагайда. І знову звернувся до бійців: — У нас тут нема трибуналів. Ми самі трибунал! Що ми з ним зробимо?

— Дев'ять грамів йому! — гукнув хтось з кутка. І всі підтримали: — За вікно! За вікно, як собаку!

Це з нього, здається, вигнало хміль. Побачив, що з ним не жартують.

— Братці,— забелькотів він.— Як же це так...

— За вікно паразита!

Тепер їм шкода було б на нього витрачати навіть дев'ять грамів свинцю: патронів було обмаль.

Саме в цей час через поріг ввалився той старий кулеметник з запалими щоками, якого Сагайда силою примусив залягти на головному вході. Кулеметник важко сів біля порога, спершись об одвірок і підтримуючи рукою розстебнуті штани.

— Теж п'яний? — нахилився до нього Сагайда.

— Ні... Мене поранило,— тихо промовив кулеметник.

Піт котив з нього ручаями. Тримаючи одну руку при тілі на животі, він другою підняв сорочку. Сагайда мимовіль відсахнувся: між пальців кулеметника випиналися кишки.

— Хто кулеметник? — звернувся до бійців Сагайда.

— Я! — першим відповів «варяг».— Три роки...

— Ти п'яний.

— Гвардії лейтенант... Я не п'яний... Я... я дурний! Дозвольте, я піду на двері.

Сагайда подумав і ще раз зміряв поглядом розхристаного «варяга». Той стояв серйозний і не хитався.

— Сержант Коломієць! — покликав Сагайда полкового зв'язківця, якого знав ще з Дінця і який зараз виконував у нього обов'язки розводящого.— Одведи цього... «варяга» на пост.

— Єсть, на пост!

— Перевіриш: засне — пристрель на місці.

Винуватець ще раз козирнув усьому товариству і почвалав за сержантом до дверей.

А поранений кулеметник, закусивши потріскані губи і не стогнучи, все щось мошкотів і мошкотів у себе на животі, наче шукав у своєму лахмітті нужу. Сагайда наказав перев'язати його.

— Не треба,— з дивним спокоєм сказав кулеметник.— Пакетів мало у нас... А мені... вже однаково.

Він звів до Сагайди сіре, змучене обличчя з великими сумними очима.

— Товаришу гвардії лейтенант...

— Я вас слухаю.

— Простіть мені.

Сагайду кинуло в жар. Він одразу здогадався, про що хоче сказати боєць.

— Пусте!

— Ні, простіть, простіть...

Він кивнув, щоб Сагайда нахилився. Сагайда нагнувся до його запалої колючої щоки, і вони якось особливо по-людському, урочисто й прощально поцілувались.

XXVI

Козаков лежав на дверях, сперши автомат диском об поріг. Поруч нього, коло другого одвірка, темнів за кулеметом «варяг». Попід стіною стояли гранати з вставленими вже запалами. Коли сержант Коломієць привів цього присадкуватого миршавого «варяга» на зміну пораненому в живіт кулеметникові, Козаков оцінив його невисоко: тарган. Хіба він зможе заступити свого попередника, який навіть Козакова захоплював своєю віртуозною роботою так, що розвідник, звертаючись до нього, став шанобливо називати його «батя».

Проте «варяг» заліг біля кулемета так упевнено, наче давно тут лежав.

І під час бою враження Козакова поступово змінювалось. Руки в бійця були на диво вправні, кожен рух красиво впевнений і твердий: видно було, що йому не вперше доводиться лежати за «ручником».

Опинившись на небезпечному посту, він якось увесь зібрався, швидко прохмелився і покрикував уже на свого підручного енергійно і владно.

— Давай магазин!.. Жвавіше повертайся, п'яна пико! — підганяв він, хоча підручний сном-духом не бачив хмільного.

Коли на темному подвір'ї зринав підозрілий шерхіт або стриманий брязкіт зброї, кулеметник негайно давав у тому напрямі коротку блискавичну чергу. Стріляючи, він весь приростав до кулемета, і, здавалось, він стріляє вже не лише руками, а всім своїм коротким пружинистим тілом.

Козаков по собі знав, як небезпека змінює людину. Це він звідав багато разів, виходячи ночами на завдання. Буває тоді так, що зникає одразу млявість і втома, а напружені до краю нерви сповнюють все тіло тугою настороженою силою. В такі хвилини розвідника аж подив брав, яку величезну міць носить у собі людина. Ця сила не помічається в будній день, бо прокидається вона лише перед лицем смертельної небезпеки. Тоді людина квітує, молодіє, наче м'язи й дух не одного, а сотні здорових людей скупчуються раптом в одному тілі, що аж бринить, аж грає міцною стосильною пругкістю... Це було з Козаковим і зараз. Може, тому він, лежачи біля дверей, і був так упевнений, що його не вб'ють, що його неможливо вбити. Ця зухвала певність, переконаність не покидали його в найскрутніші моменти фронтового життя. Бути пораненим, оглушеним, скаліченим — це він уявляв собі, бо вже цього скуштував, а зникнути зовсім, не існувати — цього, був певний, статися не могло.

За маєтком, десь в районі залізниці, звивались чужі ракети. Дивно було, що між ним, сержантом Козаковим, і його полком — гаркотять, їздять, запускають оті ракети вороги. Що вони собі думають? Здавалось часом, що це не він оточений тут, загнаний у темний каземат посеред гірського степу, а, навпаки, оточені вони, вороги, бо через їхні голови полк усю ніч перегукується з Козаковим, стріляє, живе. Полк! Це було його найдорожче, полк не міг кинути його в скруті... А він? Хіба він, Козаков, вічний солдат, міг уявити себе без полку? Без полкового прапора, без комендантської, без скупого ОВС, без усього іншого? Ні, це

неможливо!.. Коли сержант стріляв, то виразно уявляв собі, що його постріли чують і там, у його рідному полку. Чують, як тоді, коли він виходив з товаришами на завдання у ворожий тил, і весь полк, наготувавшись стрибнути вперед, вслухався в піднятий ними гармидер за ворожою обороною. І гарячий «хазяїн», командир полку Самієв, наставивши в ніч вухо, говорив скоромовкою:

— «Вовки», «вовки» діють! Ах, здорово, ах, сучі діти!.. Передайте першому хазяйству негайно підіймати «олівці» [1].

Згадав Козаков, як у вільні години «хазяїн», жартуючи, змушував його ходити «по-цивільному». «Чого ти, Козаков, усе горбишся, усе на п'ятах ходиш, усе крадешся! Ану, випрямись, пройди по-цивільному, уяви собі, що ти десь на проспекті оце з дамою під ручку!..» Козаков намагався так пройтись, але що то була за хода! І в ролі кавалера він таки крався по-вовчому, розважаючи цим усю свою братву.

— Не вміє, не вміє! — реготали розвідники.— У сержанта вже вовча жила в ногах, товаришу гвардії підполковник!

Згадавши ту сцену, Козаков усміхається, йому наче теплішає в холодній темряві. О полк, полк!..

Згодом обертається до свого сусіда-кулеметника:

— Як думаєш, коряго, вистоїмо?

— Що за питання! Вірний їм тут капець!..

І кулеметник з силою клацнув, вганяючи новий магазин.

В залі було темно, і Роман Блаженко, пробираючись на свою зміну до вікна, боявся наступити в темряві на когось із поранених. Ненароком пацнув рукою по клавішах рояля. Баси загарчали. Роман зайняв місце коло вікна і, злігши плечем на стіну, став пильно вглядатися, що робиться надворі. Холодним осіннім вітром задимало звідти.

Небо сходило зорями. Темрява, глибока й студена, розлилася над світом, і, здавалося, ні перейти її, ні перелетіти. Вітер гудів і гойдав темряву й небо, аж зорі сипалися з нього та й падали комусь далекому, щасливому до рук. Ой гонить вітер пісочок, замітає милого слідочок...

---

[1] Піхоту.

Був він колись молодим, сидів при місяці під калиною в парі. І голос, такий любий, озивався до нього тихою піснею, де дівоча рука навіть твій слідочок накрива листочком... «Щоб роса не впала, пташки не бродили, щоб мого милого інші не любили...» Чи то було справді, чи, може, то тільки наснилось йому? А тепер ось закинутий долею за тридев'ять земель від рідного краю... Тут, серед цього безкрайого сліпого степу, під чужими зорями, серед вітру, що роздимає он попіл на згарищі — аж іскри жевріють! — тут він, рибалка з-над Бугу, мабуть, закінчить свій шлях. Нема чого тішити себе надаремно, він не дитина, може дивитись гіркій правді в вічі.

Хоча зараз німці начебто вгамувались. Броньовики, як величезні чорні домовини, позавмирали в темряві, принишкли. Але ж не забули там, що в будинку повно червоноармійців. Мабуть, складають оце освічені їхні офіцери якісь сатанинські плани, міркують, як вкоротити віку Блаженкові та його товаришам. Щоб залишилась удовою там десь, над блакитним Бугом у зелених берегах, його вірна Олянка з дрібними дітьми. Та чужі батьки вертатимуть додому з походів, а вона, оклечана малими, приклавши долоню від сонця, виглядатиме і його з курного шляху, але його все не буде та й не буде! Прийде, може, Денис — хоч би він зостався живий! — та розкаже дома про Романа. Дениса тепер приймають у партію, бути йому після війни бригадиром чи й головою колгоспу. Розкаже він все про Романа. Як, потрапивши в оточення, бився з фашистами десь у далекій Трансільванії та й загинув чесною смертю! Буде і для Романа стояти на столі повна по вінця чарка, проте залишиться вона невипитою. Ой Буже, Буже! Далеко від тебе забилисьмо!

Крок за кроком оглядає він свій нелегкий життєвий шлях, докопуючись, чи скрізь там у нього все як годиться. Іноді зітхне, іноді звертається до когось у думці: «Куме Дороше! Даруйте мені, що я ваші ятери потрусив. Мав я тоді велику скруту, а в мої нічого не ймилося!»

Коли майне тінь через подвір'я, він, ретельно цілячись, пошле туди постріл.

І знову думає, пригадує, сповідається, мов на сповіді. І коли уява малює Романові, як вони лежать уже

тут, пошматовані власною останньою гранатою, то він приймає такий кінець з мудрим спокоєм, як річ природну і неминучу. Коли треба, то треба. Це навіть краще, ніж би їх, захопивши, мордували нещадно, живцем шкварили б десь під скиртою... Бачив він і таке — після одного нічного бою. Коло спаленої скирти лежали бійці рядком, усі замордовані, звуглені. Перед тим їх десь захопили фашисти. Ні, тут розминутися ніде, ховатись безглуздо, треба ставати грудьми. Роман ощадливо, мов скнара, перелічує в кишенях патрони. Давно, давно минули ті часи, коли він стріляв по ворогові навгадки, не цілячись, висунувши саму карабінку на бруствер, а голову сховавши в окоп. Було, було й таке, і зараз, у цю, може, останню годину можна і в цьому зізнатись. Але тепер він уже не такий. Провело тебе, Романе, через Альпи, як через горнило, загартувало, і, може, хоч перед смертю ти стаєш справжнім солдатом, який б'ється з ворогом, не лукавлячи! Цілиться так, щоб не промахнутись!

Тільки було йому гірко, що, мабуть, старий граф не поховає їх як треба, не посадить у головах червону калину. А так би хотілось, аби щось залишилося по ньому на землі, хоч би кущик співучої калини. Розповіла б вона вітрам про Романові думки, а буйні вітри понесли б їх через Альпи на схід... Що коштувало б старому вволити останню Романову волю? Правда, прийдуть же скоро сюди наші, прийде Денис, він відшукає брата і поховає.

Роман довго порпається в кишені, намацує там металеву маслянисту протирку і, обернувшись до стіни, неквапом щось шкребе на ній протиркою, наче цвяхом.

«Денисе, брате,— повільно шкребе він у темряві,— з лейтенантом Сагайдою ми всі тут...»

Він довго думає, підшукуючи потрібні слова. Згадує бої в горах, згадує гвардії старшого лейтенанта Брянського і як той звертався до них перед боєм, незадовго до своєї смерті. І Роман знову шкребе: «...стояли на смерть».

Вниз на когось сиплеться штукатурка, і з підлоги чортихаються.

— Стіну ти там гризеш, чи що?!

— Здурів чоловік, на стіну лізе!..

Блаженко мовчки ховає протирку в кишеню. Тепер йому стає легше. В кишені він намацує м'яку шовкову хустку. Десь він її прихопив з-поміж розкопаних Хомою трофеїв, приховав, готуючи в дарунок доньці... Витяг, став розгортати, розпускати її. Приємно тече під шорсткими пальцями тканина, м'яка, ласкава, як бузька вода. Тече і тече, поки Блаженко й зовсім випускає її на вітер за вікно. Вже нічого йому не треба. Тепер він почуває себе чистим, наче востаннє скупаний і перевдягнутий в чисту білизну. В кишенях немає нічого зайвого, крім патронів. Роман перебирає їх у пальцях, як самоцвіти.

Лічить.

Лічить, мов скнара.

Навпроти розжевріло попелища шмигнула тінь, і Блаженко мерщій націлився в неї.

— Порядок! — раптом лунає з темного кутка радісний бас Сагайди.— Готово!.. Товариші!.. Єсть!..

Вони налагодили рацію.

Солдатська радість завжди крилата! В цю ж саме хвилину далеко від маєтку, в рідному полку, що зайняв оборону понад залізницею, по всіх кабелях також пронеслася радісна хвилююча новина: встановлено зв'язок з оточеними, з відрізаною у графському маєтку групою однополчан!

В мінометній роті Маковей аж підстрибнув, припнутий біля телефону:

— Я ж так і знав, що вони не здалися!

Маєток вимагав огонь на себе.

Артилеристи дістали наказ безпосередньо від генерала — не шкодувати снарядів. Боєприпаси везли і везли всю ніч, в тилах не лягали спати. Міномети Сагайди також були готові до бою. Як і раніше, стояли біля них обслуги, хоча й поріділи вони в останніх боях. І слухали вони вже не хрипкі команди Сагайди, а суворий голос Дениса Блаженка: він, як найдосвідченіший з молодших командирів, узяв на себе командування ротою. Денис твердо й упевнено виконував свої нові обов'язки, зрештою, добре знайомі для нього. Ще звечора він пристріляв окремі ділянки маєтку і самий будинок, який був тепер записаний у наводчиків як ціль № 1.

Присвічуючи шкалу цигарками і ліхтариками, наводчики востаннє перевіряли установки. Блаженко, нахму-

ривши брови, походжав по вогневій, і Хома Хаєцький, якого він призначив своїм ординарцем, стежив тепер за ним з такою ж готовністю, як колись Шовкун за старшим лейтенантом, щоб кинутись виконувати перше-ліпше завдання командира. Вони всі вже були добре обстріляні, і солдатські суворі звичаї входили їм у кров.

Денисові стало точно відомо, хто з їхнього батальйону перебуває в оточенні. Тепер він зрідка кидає на маєток пильний погляд, немов сподіваючись побачити там брата. Може, Роман у цей час сидить, відстрілюючись, десь на горищі, може, перша міна, яка вилетить по Денисовій команді, шугне до брата в вікно! Та хоч би Денисові з певністю було відомо, що це буде саме так, він, здається, ні на мить не завагався б зі своєю командою. Це війна, і маєток вимагає вогонь на себе.

І коли нарешті серед темної ночі пролунав залп, і міни за Денисовою командою, вирвавшись із вогнистих жерл, як із роз'ятреного серця, навально шугнули вгору, Денис стиснув важкий свій кулак: «Одержуй, брате, листи! Посилаю тобі гарячі листи!» Не відриваючи погляду від маєтку, він рубав і рубав повітря кулаком:

— П'ять біглих — огонь! Огонь! Огонь!

І коли маєток серед численних спалахів засяяв своїми білими колонами, Денис немов і справді побачив свого брата, що звівся серед темряви степу вже не простим рибалкою з-над Бугу, а могутнім, нездоланним воїном.

XXVII

— Вогонь на мене!

Це було майже рівнозначне тому, що хтось би сам став накликати на себе неминучу погибель. Одначе ніхто з оточених зараз не думав про це.

Коли повітря загоготало громом, всі в залі потягнулися до вікон. Поранені піднімали голови, зводились на лікті, тягнулися до коливких червоних виблисків, незважаючи на кулі, що шалено зашурхотіли в стінах над їхніми головами.

Грім і феєрична мінлива ріка, що замиготіла в залі,

наче виводили Черниша з тяжкого марення. Червоні яничари весело затанцювали на стіні, білий кінь, вигнувши шию, щоразу то зникав із своїм рицарем у тінях, то знову виростав, коли за вікном спалахувало.

— Я «Крейсер», я «Крейсер», як мене чути? Як мене чути? — скандував біля рації Саша Сіверцев.

— Чи не привалить тут нас? — глянув котрийсь на стелю.

— Не проб'є! — бадьоро відповіли йому з-під стіни.— Не повинно пробити!

Озброєні бійці, збившись біля вікон, стояли суворі й зосереджені. Два бронетранспортери вже горіли на подвір'ї, інші загули моторами, розповзаючись у темноту.

— Я «Крейсер», я «Крейсер», як мене чуєте, як мене чуєте? Прийом, прийом!..

«Крейсер? Чому крейсер?» — Черниш вслухався гарячим слухом, як гуде й глухо здригається все під ним, наче корабель під час шторму. Куди він пливе, і чому так сліпучо навколо, і чому так жарко? Пашить гаряче море, бурхає жаркими хвилями... Ні, це не море, це він пропливає в пісках, в гарячих пустинях Азії. У далеку експедицію вирушив караван. Никнуть у знемозі спалені сонцем трави, бредуть гурти овець, похнюпивши голови й шукаючи водопою. А перед ними йдуть чабани в сухих постолах і гострих румунських шапках.

Раптом він спиняється під зеленими деревами, де багато людей сидять на килимах і п'ють з великих піал чудовий напій з маринованих черешень. П'ють, і сміються, і дружньо розмовляють поміж себе, і серед них він впізнає Брянського, але Брянський уже не Брянський, а вожатий каравану. На ньому розшита бісером тюбетейка і барвистий халат, а говорить він по-мадярському. Дівчина з чорними косами відкидає паранджу, і Черниш несподівано бачить, що перед ним та дівчина з Альба-Юлії, яка хотіла йому ворожити в каменоломнях. Вона дивиться на нього ласкаво, як його мати, гладить смуглявою рукою по гарячій щоці й шепоче йому: «Красиві гори ви, Альпи!» А циган грає «Катюшу», і він, Черниш, уже танцює з дітьми. А потім і всі присутні завихрилися в танці під зеленими деревами, і щасливий гомін та дружній сміх спліталися в єдину симфонію звуків і кольорів, у фантастичне пле-

тиво-мереживо, наче там зібралися люди всіх рас і націй світу. І серед мішанини різних мов, які він знав і яких не знав, вирізнявся тільки сміх, у всіх єдиний і всім зрозумілий.

Щасливий і веселий, він глянув на високе небо, але то вже було не небо, а грандіозний блакитний циферблат, і обертались по ньому величезні стрілки, схожі на кам'яний шлях. І Черниш командував, почуваючи в собі могутню силу і безмежні права:

— Хаєцький! Поверни шосе! Шосе поверни на захід! Так! Приціл шість — шістдесят шість!..

— Марить,— сказав хтось поблизу.

Черниш пробує звестись на лікоть і бачить мерехтливу залу і людей із зброєю, що грізно поблискує в їхніх руках.

— Хто марить? — питає він суворо і знову падає на вогонь, який йому підклали замість подушки.

І знову чув глибокі голоси і далекий сміх. Вони долітали десь зверху, як із хорів величезного храму, і він дерся до них по стрімкій скелі, розпеченій, як вогонь. Озирався і бачив унизу дивні колодязі, в яких ледве мріє вода. Де він їх бачив? І коли? Як був малим і кидав у них крем'яхи, що летіли туди цілі століття, доки, нарешті, дзвінко булькали. Булькали і починали говорити: «Домнуле офіцер... Домнуле офіцер...»

— Так це ти? — пильно вдивляється в нього Черниш.— Це ти? Чого ти хочеш? Твого коня вже нема. Говори! Де ти був?

— Я нікуди не ходив,— каже Роман, пробираючись до Черниша.— Я стояв на посту.

— На посту, на посту,— палко шепоче Черниш.— Де ж твій пост?

— Біля третього вікна, товаришу командир.

— Біля вікна? Чому біля вікна? Біля якого вікна? А, це там... на висоті. Я бачу звідси твій пост. Ти хто? Але ж ти вбитий!!!

Він з жахом заплющує очі, і знову хтось кличе його і благає віддати коня: «Домнуле офіцер!..»

— Замовчи! Он твій кінь! Подивись!

І він показує йому на стіну, на нескінченну розбиту дорогу, якою бредуть бійці по коліна в болоті, підтикавши свої шинелі, їдуть машини і танки, а в цей час з кювету підводиться сніжно-білий кінь з вирваними грудьми. І вже нема круг нього червоних жупанів, і

немає на ньому юнака рицаря, а кінь спинається дрижачою ногою з брудного кювету і важко підіймає свою лебедину шию, але вона знову безсило зламується і падає в тванюку, а кінь стогне, і плаче, й благає:

— Запини! Запини!

А війська проходять повз коня-лебедя, чвакають ноги незліченних армій, сунуть гармати, ревуть тягачі і танки, і ніхто не звертає на нього уваги, всі проходять далі, лишаючи його в кюветі при дорозі.

— Порядок, порядок,— радіє Сагайда,— два горять, два горять, ще вогню, ще вогню!..

— Не треба вогню! — кричить Черниш, пориваючись схопитися.— Я лежу на вогні! Весь на вогні!!!

— Ще вогню, ще вогню,— скандує Сагайда в протилежнім кінці зали.

XXVIII

Обстріл маєтку посилювався.

Глуха сила, що стрясала весь величезний будинок, підняла й старого графа, і він, взявши свічку, повільно поплентався нагору.

Став за одвірком і не смів ступити до своєї зали. В усі вікна з шипінням вривалися трасуючі кулі, наче забивало сюди вітром тріскучий вогняний дощ. А дивні люди з незнайомою зброєю в руках стояли біля вікон з обох боків, зблиски червоних спалахів скакали плямами на їхніх блідих обличчях, на сивих, як сталь, шинелях, мов на панцирах давніх рицарів. У будинку графа, в цьому гордому фамільному гнізді, наче знову витала його далека революційна молодість. Бійці безперестанку вели вогонь, зала сповнилась гуркотом, чадом і димом. Тепер, коли вартові бронетранспортери були розігнані артилерійським вогнем, ворог ішов хвиля за хвилею в контратаку, намагаючись вдертися в будинок, боячись втратити здобич. З примруженими загостреними очима, з запеченими губами стояли бійці на своїх місцях, ведучи методичний огонь лише по живих цілях. На старого графа ніхто не звертав уваги.

— Корольов! — гукав боєць від вікна якомусь пораненому.— У тебе мій диск?

— Я заряджаю Мостовому!

— А де ж мій? Хто набиває мій диск? — гукає боєць пораненим, які, хто лише міг, набивали ріжки й диски.— Ей, борода, у тебе мій диск?

Угорець не розумів мови, не розумів цих людей і їхньої фанатичної впертості. Якийсь поранений, помітивши його, сердито крикнув з-під рояля:

— Ну? Чого баньки витріщив? Чого з свічкою? Хоронити надумав? Рано, брат...

— Він як сова,— піддав другий,— при нашому світлі не бачить: із своїм причалапав...

Справді, тут ні до чого була мадярова свічка, бо й так було видно як удень: бронетранспортери палали навпроти вікон. Мерехтливе сяйво тисячами німих крил тріпалося в залі. А незнайомі рицарі стояли в сірих шинелях, як кам'яні, вражаючи старого мадяра своєю загадковою мужністю. Котрийсь поранений, накульгуючи, ішов з коридора, підібравши полу шинелі, несучи в ній пачки німецьких патронів. Їх чимало лишилося внизу після німців, і тепер ті бійці, в яких була трофейна зброя, використовували їх не шкодуючи.

— Посторонись! — відштовхнув поранений угорця.— Плутаєшся тут, старий хрін... Давай сюди або туди.

Губи в пораненого були пересохлі, аж чорні. Він їх облизнув.

Граф закивав головою і потупцяв із своєю свічкою вниз, щось мимрячи про себе.

Невдовзі він знову з'явився в дверях із скляною банкою законсервованих фруктів. Руки поранених потяглися до нього з усіх кінців, готові розтягти ту банку. Старий розгубився, а якийсь стрижений боєць у шинелі з піднятим коміром уже приклав банку до рота.

— По одному ковтку! — сказав він, пожадливо ковтнувши і передаючи банку товаришеві.

— По одному ковтку! — кричали звідусіль. Всі раптом відчули нестерпну спрагу.

— Залиште офіцерові! — гукав Блаженко з кутка.— Допалися!

Але не вистачило й по одному ковтку. Тоді знов накинулися на угорця, наче він був винен у всьому:

— Краще б не дратував!

— Тільки жагу розпалив!

— Давай ще!

— Давай, старий хрін!

Це він зрозумів і знову почалапав до бункера. Повернувся з кількома банками на срібному підносі. На цей раз Блаженко зустрів старого на дверях і, вихопивши в нього одну банку, поспішив з нею до Черниша.

Черниш напився вволю, і вже їдкий чад, нудотний запах крові, двигтіння всього будинку не паморочило його. Думки його прояснилися. Тільки тепер він відчув у своїй руці судорожно затиснуту маленьку холодну гранату Ф-1. У хвилини просвітлення Черниш потай узяв її під стіною в сусіда і заховав під себе. Він ховався з нею, як злодій, щоб не помітив Блаженко. Вона була заряджена — маленька, рубцювата його рятівниця. Все Чернишеве життя зібралося в ній, і він затиснув його, це життя, в своїй долоні. Якби все було скінчене, якби чужий гомін заповнив темні сходи і загриміли чужі чоботи тут, поруч, тоді він зірвав би чеку, останню чеку в своєму житті. І саме тому, що — на випадок катастрофи — у нього було тепер чим покінчити з собою, він почував себе майже в цілковитій безпеці.

— Товаришу гвардії лейтенант! — голосно звернувся хтось до Сагайди.— Кулеметник готовий. Не дише.

— Винесіть у коридор.

Снаряди в маєтку падали й падали, із співом опускаючись з висоти, і Сагайді здавалось, що летять вони звідкись дуже здалека, де про нього думає хтось.

— Цікаво, яке сьогодні зведення Інформбюро? Як ти думаєш, Сагайда? — запитав Сіверцев, сидячи біля рації.— Що, якби запитати, га?

— Вичортує «хазяїн».

— А про нас передадуть?

— У зведенні? Ти що — смієшся? Це... дрібний епізод.

Дрібний епізод! Але чи такий уже й дрібний? Раніше, воюючи поряд з Брянським, Сагайда якось мало задумувався над смислом своєї діяльності, над своєю роллю в загальних подіях. Він наче сподівався, що Брянський все обдумає і за нього, а йому залишиться лише козирнути і стрімголов кинутись в огонь і воду, виконувати бойовий наказ. Тепер же, коли самі обставини змусили його взяти на свої плечі не-

звичну ношу — відповідальність за життя товаришів і за долю цієї фортеці,— він побачив усі події в іншому, більш глибокому освітленні. Йому уявився весь величезний фронт від Балкан і до холодних берегів Норвегії, де армії його країни ведуть невтомну боротьбу з ворогом. І в цьому залізному тисячокілометровому ланцюгу маленькою ланкою стоїть його «крейсер». Звичайно, коли цей «крейсер» впаде і Сагайда вибухне з своїми товаришами на останній своїй гранаті, то майже нічого не зміниться. Коли «крейсер» вистоїть, то також майже нічого не зміниться. В загальному потоці подій їхній подвиг справді малопомітний. Але хіба не з таких непомітних «крейсерів», що борються день у день, що вистоюють день у день, хіба не з них якраз і складається єдиний великий рух вперед, до того ясного дня, що буде названий Перемогою? Дрібний епізод... Хай не буде його в зведенні Інформбюро. Але він потрібний людям як повітря, і кожен це розуміє, інакше чому ж той смертельно поранений кулеметник так проникливо дивився йому в вічі і за те, що він його вдарив, благав: «Простіть, простіть...»

Знизу прибіг схвильований Козаков з автоматом в руці:

— Лейтенант! Танки вурчать!.. Ракети!.. Здається, наші йдуть в атаку.

Сагайда скочив на ноги, і вдвох вони погуркотіли східцями вниз, до парадного. Чорне поле за маєтком вихрилося ракетами, трасуючими кулями, ревло й стугоніло, мов котилася сюди в мороці ночі якась незборна вічна сила.

XXIX

Шум моторів наростав.

У сутінках блідого вересневого світання все виразніше окреслювались контури будівель. Вони за ніч понижчали, бо дахи, перегорівши, обвалилися, і тому все подвір'я, безлюдне й тихе, здавалося інакшим, ніж учора.

Гамір бою котився десь у полі, праворуч і ліворуч маєтку, гул моторів дужчав, і раптом із-за стіни

обгорілого корівника вискочила група німецьких солдатів.

— Panzern! Panzern! [1] — галасували вони і мчали через подвір'я наосліп, пригнувши голови. Грязюка чвиркала в усі боки з-під ніг, хоч бігли вони, здавалось, по твердому. Уже виразно було видно жаб'ячу прозелень їхніх надутих вітром плащ-палаток.

Засліплені жахом, солдати мчали прямо на будинок.

— Приготуйсь! — різко гукнув Козаков сусідові і сам завмер у напруженому, гострому чеканні. Здобич ішла на них.

— Ріжу! — крикнув «варяг».

— Чекай!.. Ми їх живцем!..

В цю мить із-за тієї ж задимленої стіни вилетів на повній швидкості наш танк, ведучи кулеметний вогонь. Кулі зацокали по кам'яних східцях і з джвіканням зарикошетили. Козаков одхилив голову вбік. Коли він знову виглянув, то побачив лише танк, що, розвертаючи землю й розкидаючи її, як корабель хвилю, уже виходив з подвір'я в поле. На його гусеницях вихрилися шмаття жаб'ячих палаток.

Німецький снаряд прошумів над будинком в наш бік і вибухнув десь недалеко. А з-за пожолоблених закурених стін ринули натовпом наші — наші братські сірі шинелі! — і, розвіваючись, летіли прямо на будинок. «Варяг» і Козаков зірвались їм назустріч. Козаков біг, не чуючи під собою землі, і не міг нічого крикнути, бо звуки заклякли в горлі, а очі затуманилися слізьми. Вхопивши першого піхотинця, якогось маленького, замурзаного, радісного, Козаков підняв його від землі і щосили притис до своїх грудей.

— Чорти! — тільки вигукнув він і гризнув піхотинця за вухо, аж той заверещав.

Між нашими замайоріли й зелені румунські шинелі — румуни теж брали участь у спільній атаці. Пробіг знайомий Козакову командир стрілецької роти в шкірянці, енергійно гукаючи:

— За мною! За мною!

Піхота, не затримуючись, минала маєток, на бігу дозаряджаючи зброю. Мотори гули все далі, голоси

[1] Танки! Танки! *(Нім.).*

глибшали й глибшали десь у степу, клекіт ворожих кулеметів долітав усе глухіше. Бійці-піхотинці, що трималися ніч у будинку, вирвавшись тепер на свіже повітря, на ходу приєднувались до своїх підрозділів.

За маєтком одкривалися хвилясті, по-осінньому сірі рівнини, сталево блищали де-не-де озеречка після дощу та бовваніли — ген-ген — шеренги посадок над шляхами, ще зайнятими ворогом. А ще далі на захід знову вставали гори. Низькі димчасті хмари пливли над ними, обтікаючи верховини.

В будинок прийшли з носилками санітари і почали зносити поранених і вбитих на перший поверх. Сюди ж принесли й кілька свіжих поранених, наших і румунів, підібраних тільки що на полі бою. Чекали санітарних підвід.

Виносячи з зали останніх поранених і ковзаючись по калюжах крові, по вистріляних закривавлених гільзах, один із санітарів звернув увагу свого товариша на стіну біля вікна:

— Дивись, Каширін, щось нашкрябано...

І повільно, по складах став читати:

«Денисе, брате,
з лейтенантом Сагайдою
ми всі тут
стояли на смерть».

Слово за словом розбирали санітари той напис. І він уже звучав для них як щось легендарно давнє, таємниче, написане кимось особливим, а не цими звичайними людьми, їхніми однополчанами.

XXX

Через маєток уже йшли мінометники з трубами на плечах, і збуджений Сагайда вийшов їм назустріч, як із пекла.

— Товаришу гвардії лейтенант,— рапортував йому Денис Блаженко, виструнчившись старанніше, ніж будь-коли,— в роті за час вашої відсутності нічого особливого не сталося.

І потім уже, дивлячись вбік, стримано запитав півголосом, де брат.

— Живий! — заспокоїв його Сагайда.— Вуса засмалив за ніч, а все інше в порядку... Здасть у санроту молодшого лейтенанта і наздожене.

— А молодший лейтенант? — з тривогою опали Сагайду бійці.— Як йому?

— Житиме, житиме!

Бійці полегшено зітхнули.

— А я знав, що фашисти вас не вгризуть! — радісно вигукнув Маковейчик. Сагайда за це «пацнув» його п'ятірнею.

Незабаром, відшукавши комбата, Сагайда по всій формі відрапортував, що в його мінометній роті вибув із строю через поранення командир взводу Євген Черниш, а крім цього, нічого особливого не сталося. Комбат мовчки обійняв Сагайду, і вони пішли далі поруч.

— Черниша... дуже?

— В голову... В бік... Кульові.

— Виживе?

— Повинен вижити. Хоча шпортонуло його безбожно.

— Та хоча б вижив... Славний він хлопець.

Вони виходили в поле. По збляклих тужавих луках перед ними вже пролягли свіжі сліди наших танків і самоходок. Поспішали вперед піхотинці, окремим гуртиком чвалав батальйонний штаб, розсипавшись ішли мінометники з лафетами і плитами на спинах, наче заковані в панцир.

Першим до графського будинку під'їхав румунський санітарний візок з рівною відкритою платформою. Роман, пам'ятаючи наказ Сагайди, наполіг, щоб у першу чергу взяли його офіцера. Черниша, забинтованого, закривавленого, винесли на візок і поклали поруч з румунським сержантом, пораненим, мабуть, в легені, бо кров виступала з ніздрів і з рота.

— Блаженко,— тихо озвався Черниш.— Візьміть ось...— І він, розімкнувши свою задубілу в напрузі руку, подав Романові гранату.

Сліди гранати глибокими клітками повдавлювались йому в долоню.

— Де ви її взяли? — жахнувся боєць.— О матінко рідна! Та ви ж могли, знепритомнівши...

— Де мій планшет? — перебив його Черниш.

— Є, є,— заспокоїв офіцера Роман і став похапцем

примуцьовувати планшет Брянського до пояска Черниш-шевих діагоналевих штанів.

— А шинель його де? — гукнув один із санітарів до Блаженка.

Шинелі в Черниша не було. Напівголий, перехрещений самими лише закривавленими бинтами, він уже починав дрижати від холоду, на тілі повиступали сироти. Гімнастерка лежала в головах, зібгана клубком, вся в крові. Роман став скидати для Черниша свою фуфайку, але румуни спинили його. У їхнього пораненого була велика шинель, і вони вкрили нею обох — і свого сержанта, і Чернища. Їздовий сів у передок, цьвохнув, і ресорний візок на гумових шинах легенько покотився, прокладаючи за собою м'яку колію.

Черниш лежав горілиць, низькі сиві хмари швидко бігли над ним. Десь під самими хмарами струнким суворим строєм летіли, ледь чутно курликаючи, журавлі. «Чи знаєш ти шляхи птахів?» — питав його колись Брянський. Коли це було?

— Домнуле офіцер,— раптом почув Черниш біля себе кволий проникливий голос.

Перемагаючи гострий біль, Черниш повернувся до сусіда обличчям. Великі, іскристі, як вугіль, очі нерухомо світились на нього з-під краю шинелі, якою вони були вкриті обидва. Було щось дивовижно знайоме в цих молодих, щирих, розпалених стражданням очах. Невже той? Невже той самий сержант, у якого він відібрав колись коня в далекій, переповненій сонцем і войовничим клекотом Романії?..

Роман Блаженко, провівши лейтенанта, ще деякий час стояв на спустілому подвір'ї, сумовитий, з опущеними вусами. Потім підняв із землі круглу Чернишеву гранату, неквапом прилагодив її собі до пояса і, зітхнувши, рушив у поле доганяти своїх.

Поле жило, гомоніло.

Артилеристи з веселим перегуком тягнули вперед гармати, нещадно поганяючи своїх змилених коней. Поспішаючи, йшла мінрота сусіднього батальйону із зав'юченими кіньми в сідлах системи Брянського. Заклопотані зв'язківці вже прокладали кабель кудись вперед. Слідом за ними з термосами по горбах чвалали ротні старшини — невтомні солдатські годувальники. Гарячі термоси з борщем уже попекли їм спини, а

вони, обливаючись рясним потом, усе не могли наздогнати свої підрозділи.

— Чи далеко піхота? — розпитували в кожного.

— Там! — махали їм зв'язківці в чисте поле, зрізане коліями танків і гармат.

— Куди пройшла п'ята рота?

— Куди третя?

— Всі — туди! Он указка...

На погризеній сталлю стіні будинку вже якийсь сапер встиг накреслити: «Л→».

Стрілка напнулась на захід. А там, за шеренгами придорожніх тополь, у сивій осінній далечі знову вставали Альпи, зникаючи верховинами в хмарах.

Книга друга
ГОЛУБИЙ ДУНАЙ

Полечю, рече, зегзицею по Дунаеви...
«Слово о полку Игореве»

I

Машини мчали з гір. Стояло сухе осіннє надвечір'я. Барвисті ліси на схилах обабіч дороги не тільки не гасли під скісним промінням вечірнього сонця, а, навпаки, розжеврювались ще яскравіше, ніж удень.

Шура Ясногорська стоїть у кузові, тримаючись руками за кабіну, і сміється пробігаючим золотим лісам, сміється дорозі, що шумить їй назустріч. Вся земля — в шерхітливій багряності.

На галявині біля струмка розташувались на привал бійці маршової роти. Тонкий лист, облітаючи з жовтих дерев, лягає на спітнілі плечі. Один, скидаючи скатку, задер голову і на мить застиг. Що він там нагледів? На самій верховині гори бовваніють руїни стародавнього замку. Крізь проломи в стіні з протилежного боку пробивається сонце.

Трансільванська осінь до самого обрію палаххотить ясними пожарами.

Чому так гарно сьогодні на світі? І бійці шарудять покорубленими чобітьми не по сірому камінню, а по такій чистій красі, що встелила землю. І сліди за ними такі чисті. Рота за ротою, рота́ за ротою... Шелестіть, чоботи, шелестіть! Ви чахкали по в'язких українських чорноземах. Ви ставали білими на бессарабських вапняках. Ви червонились, як мідь, на румунських суглинках. Шелестіть, шелестіть! Ви варті того, щоб ступати по таких килимах.

Машини летять наче в казку.

Ясний вітер вишумовує назустріч: шу... шу... шу... шу.. Шура... Шура... Вітер шепоче її ім'я, це він доносить слова Юрія звідти, з-за Тиси, де глухо гуркочуть бої. Летіть, машини, летіть! Шуми, високе шосе, назустріч щастю!

Щастя! Воно прийшло, як завжди, нежданo-негадано. Шура чекала його в листах з Мінська, а воно було вже тут, в її польовому армійському госпіталі в дев'ятій палаті щелепників. І як все це трапилося? Вона затрималась у палаті, розмовляючи з тим земляком-сержантом. В кутку вусатий Шовкун гомонів з сусідою про бої в горах. Шовкун! Хороший, милий Шовкун з підв'язаною щелепою! Як вона раніше не помічала, що в нього таке симпатичне обличчя, такі добрі, лагідні очі! Коли Шура заходила в палату, він шурхав під своє простирадло і вже не вилазив звідти, доки фельдшерка не піде. Бійці жартували з нього; їх розважало, що він так соромиться свого госпітального негліже, і Шура підтримувала їхні жарти. І ось з-під тих вусів, старанно причесаних солдатським саморобним гребінцем, вилетіли тоді слова, які змусили її здригнутися: «Сідла Брянського!..» Шовкун з лагідним спокоєм щось розповідав співбесідникам про гірські переходи. «Сідла Брянського!» Шура стояла не дихаючи, урвавши на півслові розмову з сержантом.

Боялася, що це їй тільки вчулося.

— Як ви сказали, Шовкун?

— Га?

— Про сідла... Чиї... чиї сідла?

— А-а, сідла... Нашого командира роти Брянського.

— Брянського?

— Авжеж, його. Він сам їх видумав, коли ми перейшли на в'юки. Потім і всі полки...

— Я не про те, Шовкун! Скажіть, як звати... вашого Брянського? Як?..

Чекаючи, вона повільно підводила маленькі свої долоні, мов готувалася вхопити те слово, як пташку.

— Звати? Гм... Дайте подумати... Як це вони між собою... Ага: Юрій.

— Юрась!

— Ні, Юрій.

— Юрась! Юрась! Юрась!

Вона вся наливалася щастям, вона вже була наповнена ним, як брунька весняна.

— Любий Шовкун, говоріть ще, говоріть!

— Що ж говорити? Я більше нічого не знаю,— розгублено і збентежено дивився на неї боєць.

— О ні! Говоріть, говоріть, Шовкун!.. Все, все розкажіть!.. Як йому там? Який він зараз?..

— Ну, який... Такий маленький, жвавий, білявенький... Даремно бійця не скривдить... Славний такий...

— Де ви з ним бачились востаннє?

— Востаннє? Про висоту вісімсот п'ять чули? Скажена висота. Арарати! Багато наших забрала... Коли мене поранило, я ще заходив до них на вогневу. Гомоніли ми тоді з гвардії старшим лейтенантом. Вони мені сказали: «Як одужаєш, то вертайся до мене в роту. Радо приймуть». Я ж у них... ординарцем був.

— Так це ж чудово! Розповідайте, прошу вас...

Шовкун знав усе, що цікавило дівчину. Слухаючи бійця, вона впізнавала свого Юрася таким, як і сорок місяців тому. Стриманий і приховано-ніжний... Упертий і вимогливий до найменшого. Заклопотаний нескінченними проектами удосконалення мінометів і стрільби... Вона бачить, як він їде на коні поміж зеленими ялинами, з біноклем на грудях. То йде на чолі роти в кам'яних бескеттях, пірнаючи й виринаючи, як у хвилях. То вночі край шляху розмовляє з товаришами хрипким голосом.

— Хрипким? А не кашляє?

— В горах ми всі хрипіли... Це не біда. А щоб кашляти, то не кашляє. Як засне, то дихає рівно. Тільки часто кидається уві сні: «Вогонь!.. Вогонь!..»

Шура, не приховуючи ні від кого, палко заздрила бійцеві, який ще так недавно чув дихання її коханого, дивився в ті сині очі, потай вкривав під час сну його ноги власною шинеллю, щоб «не зазябали».

— Спасибі... Дякую вам, Шовкун!

І з очима, повними сліз, Шура гаряче тиснула бійцеві шкарубку його руку. Наступного дня вона взяла призначення в полк, де воював Брянський.

І ось їде...

Гірське трансільванське містечко, в якому розташувався її польовий госпіталь, уже зникло позаду, за перевалами. Колона машин мчить униз, і багряні гори розступаються, як живі, даючи дорогу. Здається, за якийсь кілометр дорога скінчиться, там уже глуха скеля, ось-ось машини з розгону налетять одна за одною на ту скелю і розсиплються вщент. Проїхали і цей кілометр, а дорозі ще не кінець, це тільки крутий поворот. «Бережись!» — і знов, обминаючи скелю, по-

бігло шосе, вирубане в правічнім граніті невідомими каменярами.

Ідуть і йдуть маршові роти. Але ці роти вже, видно, сформовані не з тих бувалих бойчаг, що зарубцьовані пливуть з госпіталів; ці, як один,— в новому обмундируванні, з чистими, незасмаленими казанками, що стирчать у маршовиків на спинах.

— Чому вони такі похмурі? — звертається Ясногорська до артилерійського техніка, що сидить під кабіною жовтий, пом'ятий, наче з похмілля.

— Вчорашні в'язні,— пояснює технік.— З румунських тюрем і концтаборів. Доброякісне поповнення. Зле.

— А де ж їхня зброя?

— Зброя буде. Може, ви якраз на ній і стоїте.

Тільки тепер Ясногорська звернула увагу, що стоїть на довгих ящиках, запакованих наглухо. В задку з-під брезенту виглядають старанно вмощені якісь зелені труби.

— То теж зброя? — кивнула Шура на труби.

— Питаєте! То міномети вісімдесят два!

Шура пригадала, що саме такими мінометами командує Юрась.

— Вони страшні?

— Січуть німців на січку. У нас їх звуть «самоварами».

— «Самоварами»? — Ясногорська звела брови.— Кажете — страшне, а так по-домашньому, ніжно названо!

— А гвардійські міномети — «катюші»?.. Теж ніжно... Може, тому й ніжне, що страшне.

«Який діалектик»,— усміхаючись, подумала Ясногорська.

Ліси палали в сонці пишним і нежарким полум'ям. Обабіч по схилах гір розсипались отари кіз та овець. Високо над шосе стоїть, як у пісні, дівчинка в рясній яскравій спідничці. Привітно махає білою хустиною. Шура скинула свій зелений берет і теж стала махати ним у повітрі, відповідаючи на далеке вітання.

— Які тут люди люб'язні! — Очі її заблищали.— Моя господиня-угорка, виряджаючи мене, аж заплакала...

— Люб'язні, аякже,— бурчить технік.— Вночі у нас зброймайстер відбився в горах, то наступного дня знайшли його у виноградниках із зашморгом на шиї.

— Що ви кажете! — жахнулась Ясногорська.

— А ви ж як думали? Фашизм не так-то просто здає позиції. Міняє шкіру, заповзає в нори. Це вже не молодчики тисяча дев'ятсот сорок першого року із засуканими до ліктів рукавами й одверто нахабними пиками. Ці хитріші, підступніші. З такими воювати тяжче, ніж з тими, що діяли одверто. А ми про це, на жаль, нерідко забуваємо. Вони того зброймайстра і вином напоїли, і дівчину-кралю поруч нього посадовили... Так-то.

— Справді, це в нас буває...— замислено промовила Ясногорська.— Невпопад виявляємо нашу пильність: до своїх — з надмірною підозрою, а до справжніх недругів... Скажіть, зловили потім тих, що задушили зброймайстра?

— Декого. Не всіх.

Машини вибрались на високий перевал. Ясні, охоплені багрянцем гори стояли до самого небокраю — далекого, синього, чистого.

— Гляньте, гляньте, товаришу технік! — вказувала Шура на гостру сопку, що здіймалась вдалині над іншими, вилискуючи голим камінням верховини, а нижче була вся огорнута жовтогарячим лісом.— Гляньте! Зовсім золота!

— Висота вісімсот п'ять,— буркнув технік,— наша дивізія брала.

Якби артилерійський технік був говіркішим, він розповів би, якою ціною здобула дивізія ту золоту далеку сопку. Розповів би, що там зостався на вічній варті білоруський студент, офіцер-міномётник, якого технік знав ще з Тернової балки під Сталінградом. Може, технік погано себе почував чи, може, йому хотілося спати, тільки він нічого більше не сказав. А Ясногорська не допитувалась, бо попереду їй відкривалися не бачені досі краєвиди.

Колона машин саме спускалась в угорські рівнини. Назустріч котились широкі, як море, степи, оповиті тихими вечірніми димами.

Фронт тут, видно, недавно пройшов. Понад шосе тягнулись штабелі зелених і жовтих ящиків трофейної вибухівки, купи знешкоджених мін. Наші сапери тисячами навитягували цього зілля з битих доріг, містків та узбіч. Поле було розміноване на сто метрів по

обидва боки шосе. В кюветах стирчали носами в землю німецькі броньовики й автомашини.

Рівнини накочувались неосяжно, губились далекими берегами у вечорових туманах. Наче стародавні кораблі, мріли в просторах до самого обрію одинокі ферми хуторян-угорців. Машини свистіли у сиве степове море, ферми — далеко і близько — гойдались, пливли в тумани з високими щоглами тополь.

На одному з поворотів машину підкинуло, технік стукнувся потилицею об кабіну і перестав дрімати.

— Нарешті гори кінчаються,— втомлено звернувся він до супутниці і кивнув на гори.— Ох і настопроклятіли ж вони нам!..

Шура обернулась. Сонце вже заходило, і гори востаннє засвітилися легким ажурним золотом, немов були зіткані кимось із багрянистих та жовтогарячих суцвіть. Полиск оголених скель, барвисті яруси лісів, гірські селища з високими, як тереми, дерев'яними будинками трансільванців — все поєднувалось у картину, що вражала своєю казковою мальовничістю. Чисте небо не налягало на гори, а, навпаки, своєю високою тануючою синявою довершувало, гармонійно доповнювало їх. Було таке враження, що все небо, всю його невагому сферичну голубінь тримають на собі оті гірські вершини, оті далекі сопки, розкидані по небокраю, взолочені яскравим багрянцем осені.

Шура впивалася тією красою, хмеліла від неї, як від вина. Сонце сховалось за гори, в долинах уже стелилися тіні, а далекі золоті сопки, облиті сонцем, все ще горіли й горіли, як вічні.

Близький гуркіт і хмара їдкого диму вивели дівчину з солодкої мрійливої задуми, повернули до дійсності.

Шляхом на цілий кілометр витягнулась танкова колона. Машини були нові, вони, видно, недавно зійшли з залізничних платформ; екіпажі сиділи при відкритих люках. Декотрі з танкістів, загледівши дівчину, зблискували зубами, всміхалися їй.

— Це бувалі,— зауважив технік і підвівся, занепокоївшись, щоб танкісти не зім'яли котрусь із його машин.— Цих остерігайся!

— Куди вони йдуть?

— Куди... Звісно куди: на Дунай.

— На голубий Дунай!

Далеко попереду глухо гуготів фронт. Танкісти,

поглядаючи вперед, вище підсували на лоби свої чорні шоломи. Запасні бочки з пальним, ув'язані сталевими тросами, стояли на кожному танку.

«За Батьківщину! Вперед!» — встигла прочитати Ясногорська на борту головного танка, коли їхній «студебекер», розвинувши максимальну швидкість, уже обгонив гуркотливу колону, огорнуту важким чадом. «За Батьківщину, вперед!» — у задумі повторила вона сама собі. Не знала дівчина, що повторює зараз саме ті слова, той бойовий клич, з яким Юрій Брянський піднявся в горах на свій останній подвиг.

II

Шура, внутрішньо нетямлячись від щастя, що переповнювало її, намагалася уявити собі першу зустріч з Юрієм. Вона не попередить його про своє прибуття. Вона хоче зустріти його несподівано, побачити його таким, як він є. Коли з бородою — хай! Вона ще ніколи не бачила його бородатим! Юрась — бородатий... Ха-ха!.. Дівчатка, ви чуєте?

Її факультетські подруги вже ніби сиділи поруч.

А яким буде його перший погляд, коли він побачить свою Шуру в мішкуватій зеленій шинелі з довгими рукавами, з погонами на плечах? Чи не буде це йому неприємно? Може, він і досі уявляє її собі в білому платті та легеньких дешевих босоніжках, з яких він любив кепкувати, називаючи їх взуттям античних богинь та радянських студенток. Чи, може, він уявляє її собі по тому фото, що найбільше було йому до вподоби: на березі моря, біля байдарки, з веслом у руці... Сонце там зовсім засліпило їй очі. Там! Коли то було? Тоді вона була легка, мов кізка. Юрась ніколи не міг впіймати її, бистроногу. Тепер вона, мабуть, не втекла б від нього в своїх кирзових. Але що залишилось в ній таким, як і раніше, то це її дівочі коси. Тугим плетеним перевеселъцем вони вкладені спереду через рівний проділ, обвивають голову, мов корона. Юрась дуже любив ці косички-«русачки», і вона ради нього зберегла, не підрізала їх. «Де ж ти була, моя бистронога, що робила в ці роки, як жила?» — запитає він її. І вона розповість усе, усе до самого дна! Розповість, чесно дивля-

чись йому в вічі! Їй не треба буде нічого приховувати, в її очах не бігатиме злодійкувата жіноча провинність. Вона з гордістю розкаже, як у ці тяжкі роки злигоднів і поневірянь зберегла в своєму серці все те, що вони називали Нашим. Нашим! Вони це Наше писали в листах з великої літери. Це був такий багатий їхній інтимний скарб, цілий світ недоторканно чистий і невичерпний, що його варто було пронести через усе життя.

Варто було в найскрутніші часи воєнних невдач надіятись без листів. Варто було перемліти, переридати ті задушливі ночі на мокрій від сліз госпітальній подушці. Варто було знести горя вдвоє і втроє більше, щоб тільки дожити до цієї хвилини їхньої зустрічі, дожити, ніде не спіткнувшись, відкидаючи спокуси, дійти до нього незаплямованою, чесною, вірною. Хай би побіліли їй коси, та лишились би очі ясними ясністю вірних!

Ні, не може Юрась ні за що осудити її. І він знає, що вона могла повестися тільки так.

А він уже в перші дні війни перев'язав шпагатом свої математичні конспекти, відклавши їх до кращих часів, а сам з батальйоном студентів-добровольців пішов на фронт. Тоді їх називали політбійцями.

Шура стала на роботу в один з мінських госпіталів. Деякий час вони листувалися, потім один з її листів повернувся назад: «Вибув з частини». Між ними було заздалегідь умовлено: на той випадок, якщо зв'язок урветься,— шукати нові адреси через рідних. Шурині батьки і мати Брянського евакуювались на схід. Старший брат Шури, відповідальний партійний працівник Білорусії, залишався в Мінську для підпільної роботи, як про це вона дізналася вже пізніше. Одного дня брат на хвильку заскочив у госпіталь, і від нього Шура почула про найстрашніше: в дорозі під час бомбардування загинули їхні батьки. В цей день вона вдруге одержала: «Вибув з частини».

З матір'ю Юрія теж не вдалося встановити зв'язок, бо кількома днями пізніше, під час нападу німецької авіації на госпіталь, Шуру поранило.

В числі інших її відправили в санітарному ешелоні на схід. Їхали довго, понад десять діб, і за цей час люди у вагоні зжилися. Були там і льотчики, і танкісти, і артилеристи, а найбільше, звичайно,

піхотинців. Пам'ятається, один з льотчиків розповідав, що ночами він літав на Плоєшті. Товариші слухали його мов заворожені. Плоєшті! Адже це було так далеко! Не могла тоді знати Шура, що пройде троє літ і Плоєшті вже буде для неї глибоким тилом, тилом навіть для армійського госпіталю.

В одному купе з Шурою їхав літній політрук-піхотинець із залисинами на випуклому лобі, з роздробленими загіпсованими ногами. Цілими днями політрук мовчав. Його широке суворе обличчя було нерухоме. Тільки коли хто заступав йому вікно, політрук зводив на переніссі руді брови і просив неголосно, але твердо, щоб відійшли од вікна. З ранку до вечора він не відривав погляду від того вікна, за яким пролітала його країна, сувора, напружена, мов полк, піднятий по тривозі.

Шура пригадує, як вони в'їхали в перше ще не затемнене заволзьке місто. Вхопивши милиці, вона вибралася на перон. Освітлений вокзал, яскраві вогні трамваїв, ліхтарі у жовтих туманах осінньої мжички. Репродуктори на майдані, музика... Може, тоді вона вперше на повну силу відчула всю красу вчорашнього довоєнного життя. Всіма непрожитими радощами і всіма незагоєними болями хлюпнуло воно на неї. Їй стало і гірко чомусь, і до болю радісно від того, що є, є ще в її державі міста, куди безсилі сягнути фашистські бомбовози, не повисла над ними варварська ніч, яка скрізь супроводить окупантів, мов їхня рідна стихія. Сюди не докотилася ніч, тут не ревли зловісні сирени... Горять навкруги безстрашні вогні — вогні! вогні! — і з репродукторів говорить Москва.

І все-таки було тоскно, до безкраю тяжко на серці. За якихось два-три місяці вона втратила батька й матір, розминулася на тривожних шляхах з Юрієм і стоїть уже сама на освітленому незнайомому пероні з милицями під пахвами... Повернувшись до свого купе, вона ткнулась головою в подушку і дала волю сльозам. Ешелон ішов далі, монотонно цокотіли колеса, у вагоні загасили світло — всі спали. Вона могла наодинці виплакати все, чим наболіло її серце. Але вона помилилась, гадаючи, що всі сплять. Не спав її загіпсований сусіда-політрук. Ночами йому, видно, гіршало, бо чути було, як він зітхає в темряві, стримуючи біль, поскрипуючи зубами.

Так було і цієї ночі. Дівоче схлипування його, здається, дратувало.

— Слухайте, чого ви плачете? — майже сердито запитав політрук Ясногорську. Дівчина і в темряві відчула, що він дивився на неї.

— Я не плачу,— сказала вона.— Я так... пригадую.

— Що ж ви пригадуєте?

— Пригадую, як ми жили колись... Дуже давно... Перед цим.

Політрук помовчав. Мирні вогні першого освітленого міста, що він їх бачив тільки у вікно, викликали, видно, і в нього багато думок, спогадів, навіяли сумовитий настрій.

— Ми багато пригадуємо,— сказав він згодом.— Це добре. Але цього мало. Від цього зараз справді можна тільки плакати. Нам би треба менше віддаватися спогадам, а більше думати, що робити. Думати про те, що нас чекає...

— Що нас чекає! Госпіталь десь у Читі або в Іркутську!

— А потім?

Шура мовчки плакала.

В другому кінці вагона дедалі голосніше стогнав обпалений танкіст. Він то благав, то жалібно лаявся, то несамовито кричав, вимагаючи уколів морфію. Він уже кричить так багато ночей підряд. «Йому ще тяжче, ніж мені! — подумала раптом Ясногорська.— А цьому політрукові, що скрипить зубами щоночі, ніби гризе порцеляну? Я була хоч на пероні, а він?»

Політрук запалив цигарку.

— А вам хіба ніколи не хочеться отак... виревтись? — сказала вона, трохи заспокоївшись.

— Мені хочеться... ходити,— відповів політрук.

— А тоді?

— Тоді? В піхоту...

— Знову в піхоту?

— Тільки туди.

Прізвище політрука було Воронцов.

Потім почався Урал. Всіяний вогнями, він димився цілу добу димарями заводів, гримів ешелонами, приймав верстати, устаткування, евакуйоване з України. І цей безперервний важкий гуркіт індустріального краю був тепер куди миліший дівчині за блакитні береги південного моря, де вона провела одне літо.

Шура слухала і не могла наслухатися цієї грізної музики. Бо це була не просто музика, це була її, Шурина, власна сила, її порятунок, її майбутнє. Політрук також змінився. Його обличчя посвітлішало.

Прогриміли уральські тунелі, ешелон влетів у Сибір. Поїзд мчав, майже не зупиняючись на станціях, врізаючись у білі глибини безкраїх березових лісів. Їхали день, а за вікном усе біло, біло, біло... Їхали другий, а за вікном — біло, біло, біло... Ліси стояли прозорі, чисті, під голубим небом. Таким Сибір і залишився назавжди в уяві дівчини — ясним, білим краєм.

— Мій Сибір,— з гордістю говорив загіпсований політрук. Родом він був десь з Ачинська.

Якось після вечері у вагоні зав'язалася жвава дискусія. Веселий поранений у руку сержант хвалькувато розповідав товаришам про свої довоєнні ловеласівські пригоди, про те, з якими хитрощами він завжди виходив сухим з води, вдало приховуючи гріхи від своєї дружини. Було це в якомусь вівчарському радгоспі у Сальських степах. Політрук терпляче слухав веселого сержанта, а потім раптом насупився, суворо покосився на оповідача.

— Чим ви похваляєтесь? — запитав він так, наче сержант чимось образив його.— Своїми зрадами?

— Зрадами? — сержанта різонуло це важке слово.— Які ж це зради, товаришу політрук? Це внутрішня моя політика — сімейні діла!

— А сім'я що, по-вашому? Онуча? — грубо запитав політрук.— Схочу — обмотаю ногу, схочу — викину, замотаю іншою?.. Хіба сім'ї наші — це не ті самі клітини, з яких складається наша держава, наша сила?

— Атом! — басовито сказав стрілець-радист, спускаючи ноги з верхньої полиці.— Первинне ядро.

— От-от, саме ядро... І хіба не з цього ядра починається школа нашої витримки, дисципліни, вірності? Чи не тут наші діти починають проходити свою першу допризовну підготовку? Вони дивляться на вас... Вони на родинних прикладах уже вчаться і громадської порядності. А ви... хвалитесь.

Ясногорська тоді гаряче підтримала політрука. В думках його вона впізнавала і Юрасеві, і свої погляди на життя.

Воронцов того вечора розповів присутнім одну з своїх мисливських історій. Це була легенда про лебедів,

у яких нібито існує великий закон: самець і самка паруються раз, на все життя. І коли одне з них гине, то гине й друге.

— ...І якщо подруга залишилась сама,— розповідав Воронцов, заплющивши очі,— то робить так: знімається з тужливим ячанням високо-високо в небо, забирається на страшенну височінь — ледве мріє... І потім враз, склавши крила, з останнім співом-скриком шугає звідти сторчма вниз...

— Ото вірність! — у захваті вигукнув стрілець-радист.

А Воронцов після того замовк надовго.

Ясногорська і зараз, трясучись в машині серед темних чужих степів, чомусь пригадала оту почуту нею ще в 1941 році легенду про лебедину вірність. Зустрівшись з Юрієм, вона розкаже йому про це...

Розкаже, як марно шукала його по сибірських госпіталях, як бігала щоразу вниз, коли прибувала з фронту нова партія поранених.

В госпіталь, що стояв над самим Єнісеєм, часто приходили шефи.

Десь із Заполяр'я по Єнісею свистіли, як у трубу, вітри ураганної сили, над містом гасали білі хуговії, а в госпіталі було тепло і зеленіли українські столітники, подаровані шефами. Вечорами в коридорах лунали пісні мовами багатьох народів.

Після операції Шура деякий час лежала в тяжкому стані. Її неабияк порізали, поки повиймали осколки з тіла. Вона кілька днів видихала наркоз. Подушка здавалась їй просякнутою наркозом наскрізь, і, відкинувши її геть, вона клала голову на голий матрац. Марила Мінськом і кликала Юрія. Їсти не могла нічого. І, наче вгадавши бажання хворої, одна з жінок-шефів принесла їй лісових ягід. Вони були такі кислі, такі смачні!

— Звідки ви? — запитала Шура жінку.

— З полтавського паровозоремонтного.

— Полтавці!.. Земляки!..— Білоруси й українці вважали себе тут земляками.— Що ж ви робите серед цієї тайги? Як влаштувались?

— Влаштувались... Тижнями не виходимо з цехів...

— За Україною все сумуєте?

— Нема коли довго сумувати: на оборону працюємо... Виробляємо дещо навіть краще, ніж у Полтаві.

Згодом, вилікувавшись, Шура побачила це краще. За містом, що аж дзвеніло від ясного морозу, шугали у синьому небі літаки. Серед них були вже такі, котрих ще ніхто не бачив на фронті. Від ранку до ночі їх випробовували.

З товарної станції щодня вирушали на захід довгі ешелони. Якось Шурі довелося побачити вперше легендарні «катюші». Десятки платформ були завантажені ними. Вкриті брезентами, піднявши рами, вони мчали і мчали на захід. В ті зимові сонячні дні при півста градусах морозу Шура, думаючи про полтавчан, про винищувачі нових систем, що випробовуються за п'ять тисяч кілометрів від фронту, про ешелони гвардійських мінометів, що мчали, вкриті інеєм, крізь тайгу,— думаючи про все це, вона з особливою силою відчула, що ніколи ніяким ворогам не скорити її могутню Батьківщину, її волелюбний народ. І, може, саме ця натхненна віра у свій народ сповнила тоді Шуру певністю у неминучості і її особистого щастя.

Ніяких звісток від Юрія не мала, проте була переконана, що він десь є.

III

В дивізію приїхали вночі. Власне, не в дивізію, а в те містечко з темними готичними шпилями, де вона стояла напередодні. Зараз її вже тут не було. Навіть тили познімались і виїхали вперед. Технік, лаючись, оббігав усю спустілу, покинуту стоянку. Він одразу виявив себе дуже енергійним і запальним, Шурі аж дивно було його таким бачити.

— Де їх шукати? — кричав технік навіть на неї, начебто дівчина могла знати.— Вперед, а куди вперед? Тьма, ніч!

Він присвічував ліхтариком стіни та все шукав указок.

Шуру пробирав холод. Вночі несподівано задув північний вітер, небо скоро затяглося хмарами. Стало мрячити.

— Заберуся в бункер і спатиму до ранку,— погрожував технік у темряві.— Щоб знали, як не лишати «маяка»!

— Звісно, куди в таку тьму? — підтримав котрийсь із шоферів.— Десь у кюветі в'язи скрутиш... Або налетиш на міну. Краще до ранку...

— До ранку, до ранку! — ще дужче закричав технік, розлючений тим, що його думка сподобалась шоферові.— Я комусь дам «до ранку»!

І побіг знову шукати указок, присвічуючи стіни і телеграфні стовпи.

— Вхопив? — сміялися шофери з того новачка, що простодушно згодився був чекати до ранку.— Ти його ще не знаєш, друже! Він тобі наспить. Слухай його нахвалки. Завжди галасує про одне, а робить інше. Всю ніч гасатиме, поки не відшукає наше «Л».

Через кілька хвилин технік виринув з темної вулички.

— По машинах! — скомандував він, сідаючи сам у передній «студебекер».— Єсть «Л»!

Колона рушила. Їхали при фарах. Дощ у смузі світла перед машинами прявся густою скісною стіною.

Ясногорська забилась під великий цупкий брезент, що ним були накриті ящики. Брезент був геть посічений осколками, в нього задимало вітром, як крізь морський солоний парус.

Машини щоразу зупинялись, технік вилізав з кабіни присвічувати стовпи і ремствувати на все поле... «Чого він лається? — думала Шура, тепло дрімаючи.— Так гарно, а він лається...»

...Цупкий парус співає над нею. Гуде просмолене днище... Блакитне широке море розляглося на всі краї. У високому небі звиваються птахи, облипають щогли, падають матросам на солоні плечі. Засмалені матроси співають на палубі про не відкриті ще землі, про зелені тропічні країни. Горить, розцвітається море, розрите кормою...

Коли Шура, прокинувшись, відкинула брезент, уже світало. Колючим дощем обсипало її гаряче обличчя. Десь попереду ледве чутно клекотіли кулемети. Як і звечора, обабіч дороги бовваніли начебто ті самі ферми, заретушовані сивим дощем, з журавлями колодязів, піднятими, як семафори. Невже за ніч так мало проїхали?

Шура зстрибнула з машини і пішла в голову колони. Дорогу загороджував фургон-газик, що лежав боком серед шосе. Біля нього вже поралися шофери.

Тут-таки, повзаючи коліньми в дорожній багнюці, щось старанно вибирали з неї два забрьохані, заляпані по вуха старші лейтенанти.

— Чого ви так дивитесь? — насмішкувато звернувся один з них до Ясногорської.— Не впізнаєте? Господарство першодрукаря Івана Федорова.

Це була дивізійна редакція. З годину тому вона підірвалась на міні. Підірвалась досить вдало, бо журналісти тільки поглухли, але зостались живі. Тепер оце вони, озброївшись терпінням, завзято вибирали з багнюки розкидані вибухом шрифти.

Ясногорська вирішила, не чекаючи, доки розгородять дорогу, йти далі пішки. Їй не ждалося — швидше, швидше хотілося бути там!.. Дізнавшись, що їй треба в полк Самієва, один з «першодрукарів» розтлумачив, як туди ближче пройти. Журналіст скрізь залишався журналістом: вибираючи серед шляху з багнюки шрифти, приглушений вибухом, як риба, він, проте, якимсь чином уже знав розташування всіх полків.

Шура, подякувавши технікові за те, що підвіз, накинула на плечі плащ-палатку й пішла.

Дощ лив і лив. Кювети вже виповнились каламутною водою. На роздоріжжі дивізійна указка з «Л» звертала ліворуч, а полкова — сходила з шосе прямо на луки, густо зрізані коліями обозів. Скільки глянеш — луки лисніли дощовими озерцями, в яких де-не-де стриміли таблички указок. Шура намагалася вгадати серед цих численних слідів Юрасеву ступню. Сама сміялася з свого примхливого бажання — і все-таки шукала... Оці дрібні, найвиразніші, може, його. Впевнено вдавлені — від каблука до носка. Ось вони перехопились через канаву, ось зникли під водою. Скісні угорські дощі, не розмийте його слідів! Хай стануть вони, висушені вітрами та сонцем, тверді, мов камінь!

Невдовзі з сивої мряки виринула назустріч валка підвід з напнутими халабудами. «Це, мабуть, з полку їдуть на дивізійні склади,— подумала Ясногорська.— Запитаю. Вони повинні знати».

На задній підводі хтось співав. Повільний, журливий спів далеко лунав над імлистими луками:

Темная ніч розлучає, коханая, нас...

Голос був повний, красивий, розлогий. Шура і їздового уявила собі красивим молодим бійцем. Здається, і

сама пісня склалася саме десь тут, в темні угорські ночі, серед осіннього степу, в окопах над чужим шосе.

Темная ніч, тільки кулі свистять по степу,
Тільки вітер гуде в проводах...

Коли співак проїздив повз Ясногорську, вона окликнула його. З-під напнутої палатки висунулося літнє добре обличчя з мокрими, вже сивуватими вусами. «Невже це він співав?» — здивувалась Ясногорська і, задихаючись від хвилювання, запитала:

— Ви з хазяйства Самієва?

— Так.

Боєць притримав коней.

— Ви знаєте старшого лейтенанта Брянського?

— Брянського? — солдат окинув дівчину якимсь особливо теплим, хорошим поглядом.— Чого ж, добре знаю. Це наш, сталінградець...— Солдат помовчав.— Тямущий командир був.

— Був? — похолонула Ясногорська.— Чому був?

— Е-ех, дочко, дочко, що питаєш? — зітхнув солдат.— В Альпах... під висотою вісімсот п'ять... Смертю хоробрих.

Шура закрила обличчя руками.

— Гей, Ульянич! — гукнули в цей час їздовому.— Чому став? Давай!

Вона не чула, як підвода рушила. Все стояла, закривши обличчя руками. Сукався й сукався дощ у тисячі веретен. Солдат, доганяючи валку, ще раз оглянувся. Весь степ був переснований сивою пряжею. І дівчина стояла нерухомо, мов тополя, похилена осіннім вітром.

«Смертю хоробрих...» Він так сказав: «Смертю хоробрих». Шура не плакала. Вона не відчувала й болю, як не відчуває його згарячу поранений. Все тіло якось заніміло, затерпло... «І холодна, страшна далечінь пролягла поміж нами». Чи справді хтось далеко співає, чи то їй вчувається? Все переплуталось, попливло перед очима, і життя ніби наяву покидало її. Ясногорська подумала раптом, що може отак закам'яніти, як стоїть. Закам'яніє справді, реально, за якусь хвилину, і залишиться стояти вічно, одна серед цього пустельного степу. «Чому він перестав співати? — наче прокинулась вона, наслухаючи. Як це часто буває в момент крайнього горя, її думки хапалися за

стороннє, щоб забути головне.— О, чому, чому він не співає?»

Підводи вже ледве мріли в мряці.

Дівчина раптом відчула себе зовсім знесиленою. Їй хотілося сісти, впасти, розплататись на землі. Щоб цього не сталося, вона, спотикаючись, рушила вперед.

Під висотою 805... 805... Так це ж та сопка?! Це ж та золота сопка! Шура, зойкнувши, підняла руки. Важкі хмари швидко рухались над нею, здається, над самою головою. Тепер вона могла ридати, битись, кричати, бо вона була одна в цілому світі. Хіба ж не пустеля, хлипка, холодна, прядеться байдужою пряжею до самого обрію? Десь калатають кулемети. Де вони? Нікого ніде не видно.

Попереду замаячила ферма.

Шура йшла, механічно намагаючись попадати ногами у вдавлені відбитки чиїхось ніг. Перше, що вона помітила, наблизившись до ферми, було «Л», глибоко прооране на стіні, мабуть, багнетом. Шура довго стояла, читаючи цю єдину рідну літеру на чужій, на глухій стіні.

На подвір'ї і в садку ферми розташувались підводи з ящиками боєприпасів. Мокрі коні, яким не вистачало стаєнь, стояли розпряжені біля підвід, горблячись від холоду.

Шура зайшла в сад, втомлено дотяглася до якогось дерева і, охопивши руками мокрий холодний стовбур, застигла. Невже це все? Перед війною вони стільки чекали з Юрієм, доки кінчать інститут, одружаться, будуть разом працювати. Попереду було стільки широкого щастя, що їм навіть не уявлялось, як це може його не бути. Здавалося, що, взявшись по-дитячому за руки, вирушать вони назустріч великому світанню, і дзвінка березнева провесінь кришталево похрускуватиме під ногами, і рожева вранішня зоря палахкотітиме на півнеба, і так буде, і буде, і буде!..

— Юро! — шепотіла вона майже в забутті, притискаючись гарячим чолом до мокрої кори.— Юраську!

Плечі її здригались. Якби вона була знала, то зскочила б учора з машини, полетіла б на ту золоту сопку!

За спиною почулися кроки. Шура сердито обернулась. Перед нею стояв присадкуватий мордань у фуфайці, з нагайкою в руках. Він був на зріст нижчий

за дівчину, але широкий у плечах, кремезний. Гострі, в монгольських вирізах очі дивились на Шуру приязно, з готовністю допомогти.

Незнайомий рвучко, не без шику козирнув по-ротфронтівському, піднісши кулак і випростовуючи пальці біля самої скроні.

— Ви когось шукаєте? — запитав він з помітним акцентом.

— А вам що?

— Може, я міг би вам допомогти? — довірливо запитав незнайомий.

— Ви не можете мені допомогти. Я шукаю... Брянського.

— Брянського? Нашого Брянського?

Ясногорська стрепенулась: нашого! Він знає Брянського! Він говорить як про живого! Щось невимовне, таке, що стосується тільки живих, а не мертвих, забриніло в інтонації його голосу. Шура загостреною, оголеною чутливістю серця вловила це. І враз пройнялась думкою, що на луках їй сказано було неправду.

— Боже! Ви його знаєте?

— Я старшина його роти.

Дівчина вся подалась вперед, застигла в напруженій, поривній позі. Тисячі надій налетіли на неї і падали на плечі, на руки, як голуби. Ніжно-біле змокріле обличчя, що перед тим, взявшись на холоді сиротами, аж волохатилось дрібним пушком, тепер враз освітилося, зарожевілося ніжно, мов пелюстка в росі.

— Так він... є?

— Його, на жаль...

— Не-ма?

— ...А рота його є.

IV

Старшина мінометної роти Вася Багіров був з тих людей, що для них війна давно вже стала звичною справою. Башкир національністю, енергійний, наполегливий, рішучий, він жив до війни невгамовним життям. Навіть не закінчивши середньої школи, Вася нетерпляче, з буйним азартом молодості кинувся у білий світ. Вербувався, куди тільки його вербували. В свої двадцять п'ять років він уже встиг і

теслярувати на далекому Заполяр'ї, і ходив до Монгольської Народної Республіки за гуртами худоби, і гасав по горах Уралу, шукаючи самоцвітів. З юнацькою жадобою накинувся Багіров на життя, що відкрилося своєю звабливою неосяжністю перед ним. Наче сп'янілий від нових безкраїх можливостей, Вася хотів швидше усе побачити, про все дізнатись, торкнутись усього, що було в цьому житейському океані, де він почував себе упевненим плавцем.

Бурлацьке життя, повне тривог, несподіванок, випробувань,— це було якраз те, що найбільше відповідало вдачі Багірова. У безконечних мандрах залізний організм його не надломився, а, навпаки, здобув богатирського гарту. Хвороби його не брали, зими йому не дошкуляли. Одержавши солдатські рукавиці, він губив їх наступного дня і ніколи не скаржився на зашпори.

В мінометну роту Вася прийшов під Сталінградом, довгий час був рядовим, і лише на Дніпровському плацдармі, коли їх у роті залишилося стільки, що Багіров мусив вважати себе взводом,— Брянський призначив його старшиною. На старшинській ниві і розкрилися повністю його таланти.

Інтереси роти, честь роти стали його особистими інтересами. Вольовий, пронозливий, бідовий, він міг піти на що завгодно ради свого підрозділу. Він заводив знайомства, менджував і хитрував, аби тільки його бійці були добре нагодовані, зразково споряджені, вдосталь постачені боєприпасами. Він, приміром, доклав бісівських зусиль, щоб міномети виступали на найкращих конях, викликаючи завидки цілого полку. Бувало, Вася зникав десь на цілу ніч, промишляв у загадкових нічних операціях і повертався лише вранці, весь общипаний, з розпухлими вухами, і сидів уже не на тому коні, котрим вирушав у похід, а на якійсь кошлатій, нужденній шкапі.

— Між козаками побував,— співчутливо говорили тоді їздові, але так, щоб Вася не чув. У такі дні він скаженів при самій згадці про козаків.

Донські хлопці з кавалерійського корпусу, який, починаючи з Румунії, часто сусідив з полком Самієва, не раз чесали канчуками по вухах мінометного старшину, що внадився до них за кіньми. Проте, ради справедливості, треба сказати, що Вася Багіров ніколи не вдавався до ганебної для гвардійця втечі, а

бився хоч один проти десятьох, аж поки його, нашмаганого, потовченого, скидали з коня і пускали на волю божу пішки. Одного разу він вночі помилково одв'язав коня навіть у свого командира полку. Виправдуючись потім перед Самієвим, старшина пояснив свій промах тим, що «було дуже темно і до того ж спішив».

Багірову прощали багато чого, бо знали його безкорисливість: особисто для себе він не взяв би й нитки. Коли в бійця на марші розлізуться чоботи, Багіров, не вагаючись, роззується і віддасть йому свої власні.

А найбільше спокутував Вася свої конокрадські гріхи боєм. З бою він виходив амністованим за все. Де вже було карати людину, про відчайдушну хоробрість якої знав увесь полк! Хто з старших однополчан міг забути, як минулої весни в боях біля Дністра Багіров верхи на коні з пляшкою в руці помчав по полю за німецьким танком і підпалив його? Хто, як не Багіров, викрав у Трансільванії в німців кухню з недовареною кашею і прогуркотів з нею серед ночі через усю нейтральну смугу? Найдивнішим же було те, що жодна куля не черкнула його в тій смішній і відважній операції з кухнею.

— Мабуть, сама доля протегує відчайдушним,— жартував тоді з цього приводу Брянський.

Бій для Васі був вершиною всього, священнодійством, ради якого башкир не давав пощади ні собі, ні своїм підлеглим. Доки на передовій було спокійно, доти й Багіров поводився сумирно. Ні з ким не сварився, сновигав, наче заспаний, здавалось — погладь його, і він замурчить, як приручене тигреня. В такі дні з нього міг потішатися кожен їздовий. Вася посміхався, Вася не боронився, його широке вилицювате обличчя було добрим, а гострі косяки очей мружилися довірливо.

Але коли починався бій, тоді тримайся! Тоді він цілісіньку добу не злазив з коня, гасаючи то на передній край, то в боєпостачання, то хтозна-куди, і все горіло на його шляху. Біда якомусь вайлові, якщо він потрапить Багірову під руку в таку мить!

Брянський дорожив своїм старшиною і пишався ним перед іншими командирами рот.

За Брянським Багіров справді, не вагаючись, пішов би в огонь і воду. Брянський приймав від нього присягу, Брянський вручив йому новий автомат, Брян-

ського сама Батьківщина призначила йому в командири. І тому за командира Багіров піклувався далеко більше, ніж за самого себе, ставив на першому місці його, командирову, честь, бо то була честь роти. Впіймавшись десь на грішному ділі, старшина намагався будь-що перейняти всю вину на себе, вигородити свого командира, нічим не очорнити його.

І лише з Брянським Вася до кінця ділився своїми нескладними сердечними справами.

Вася був одружений. Торік узимку, коли вони стояли обороною в степовому хуторі на Кіровоградщині, одна весела молодичка в яскравім намисті не жартома закохалася в Багірова. Вона вгадала в ньому надійного мужа й господаря, на плече якого з певністю можна спертись. Зневаживши пересуди сусідок, вона щиро віддала своє серце цьому гарячому, бурхливому старшині з вигнутими ногами природженого вершника, з руками міцними, як лещата. «Будуть у нас сини,— щебетала вона ночами на вухо Багірову,— будуть такі гарненькі, чорняві, косоокі китайчата». Справили коротке солдатське весілля з розвідницькою гармошкою, з буряковим самогоном. Безвусий Брянський по старшинству був весільним батьком. Прожив Багіров із своєю веселою молодичкою без року три дні. Проте і в далеких краях не забував її. Зосереджено сопучи, відповідав їй на ніжні її листи, вкладаючи в них ласкаві зернятка української мови, які запам'ятались йому. Посилав усе, до копійки, що платила йому армія, і мав твердий намір повернутись після війни тільки до молодички. Брянський підтримував у ньому ці наміри, допомагав Васі поборювати напади безпричинних ревнощів, що час від часу тяжко мучили його; завдяки Брянському не раз башкир знаходив у собі сили збутись легковажних підозр, що їх дехто, ради втіхи, намагався посіяти у запальному серці старшини.

Вася підтримував листування з багатьма бійцями і офіцерами, які вибували з роти до госпіталів. Навіть ті, що вибули дуже давно, надумавши звернутись у роту з якимось посланням і пригадуючи, кому б його адресувати, зупинялися завжди на Васі. Чи не вважали хлопці його безсмертним?

Про загиблих товаришів їхнім рідним писав на Батьківщину також старшина. Коли за вбитим не було якихось видатних подвигів, то Вася сам наділяв його

ними. Чи міг Вася байдуже писати про бійця, який пробивався з ним Трансільванськими лісами, перебродив по шию крижаний Мureш, справляв Жовтневі свята під мокрими скиртами в угорських хуторах? Ні, про цих людей Вася міг писати тільки з гарячою ніжністю, вони всі виходили у нього тільки видатними людьми, що руйнували доти, рвали гранатами танки, грудьми зустрічали смерть. Усіх їх Вася знав на імена, новакам розповідав про них зворушливі легенди, і хай би спробував хто висловитись про його товаришів без належної пошани! Це були святі традиції його роти, його честь, його слава, і старшина зберігав їх недоторкано чистими в своєму серці. Бо, зрештою, тільки в подвижницькій діяльності своєї роти він вбачав зміст свого власного існування, тільки з бойовим підрозділом відчував себе справжньою, необхідною для Батьківщини людиною.

І тому, коли він дізнався, що перед ним стоїть суджена його любимого командира, то, щоб втішити її в горі, у нього не знайшлося нічого більш переконливого, окрім слів, що рота Брянського є, що вона жива. Вася вважав, що вищої втіхи за цю бути не може.

І саме так зрозуміла його Ясногорська. «Коли в людини вже нема нічого,— подумала вона,— коли людині здається, що вона самотня, як останній колосок на скошеному полі, то навіть тоді вона помиляється. Бо в неї ще залишається найвища святиня — рідний народ. Це так багато, що заради цього варто жити й боротись».

Старшина повів Шуру в будинок, щось шепнув на ходу бійцям, і обличчя їхні стали серйозними, майже урочистими. Знайомлячись, солдати козиряли дівчині з підкресленою шанобливістю. В кімнаті було тепло, шкварчала кухня, і тільки тут Шура відчула, що вона перемерзла до кісток — все тіло на ній тіпалося. Їй допомогли скинути важку мокру шинель, її турботливо напували чаєм, і все, що їй пропонували, вона виконувала слухняно, безвільно, мов під якимось страшним наркозом. Треба роздягатись — роздягнеться, треба сьорбати гарячий чай — сьорбатиме... Знесилена горем, розморена хатнім теплом, схилилася потім на бильце канапи й заснула, незчувшись коли.

Їздові ходили навшпиньках, куховар перестав гриміти сковородами, а на вогневу по бездротовому телеграфу вже полетіла звістка, що в тилах міномётників

спить на канапі смертельно втомлена, заплакана дівчина — суджена Брянського.

Шура, здригаючись, спала тривожним сном, спала й не спала, снила і марила наяву. Навіть уві сні їй важко було на серці.

Коли вона прокинулась, на столі вже горіла свічка, в кімнаті нікого не було, у чорні смолисті вікна дріботів дощ, наче билися дзьобиками в скло застукані негодою ластів'ята, шукаючи, де б погрітись. На стільці біля канапи лежала висушена її шинель, стояли на підлозі її кирзові, начищені так, що їх важко було пізнати.

Шура повільно одяглася і пройшла на кухню. Куховар попередив, що вечеря готова, можна вечеряти. Дівчина, подякувавши, вийшла на веранду.

Вітер стугонів залізним дахом. Глухо, вже по-осінньому гули дерева. Все було окутане чорною, непроглядною тьмою. Здавалось, і вітер тут чорний, і дощ ллється з неба чорний, як смола. Фронт мовчав, чи його не чути було за вітряницею. Поступово очі звикли до темряви, і з неї окреслювалися силуети коней біля підвід. Тьмяно полискували наповнені водою колії.

До будинку примикали господарські будівлі. Як це заведено в угорських хуторян, вони і своє житло, і стайні, і комори ставлять під одним дахом.

Із степу, як із вогкої величезної печери, тягло свіжою прохолодою. Дівчина дихала на повні груди, відчуваючи, як голова її поступово перестає туманіти.

Край веранди, у відчинених навстіж дверях стайні тупцювали коні, хрумкаючи корм. Десь угорі на сіновалі гомоніли їздові.

— Ех, Романе, Романе,— почула дівчина задумливий голос.— Аж де ми оце опинились... Багаті тут краї. Не встигли ще їх німці об'їсти та в дерев'яні колодки взути.

— Хай нам скажуть спасибі, Хомо! Чи їм самим вискочити б з німецьких наритників? Та нізащо.

— Так би й жили: наче дома, а насправді — в наймах. А немає гірше, як бути отак... бездомному!.. Пам'ятаєш, як старший лейтенант Брянський перед своєю смертю гукнув нам: «За Батьківщину!..» І голос тоді в нього був якийсь не простий... Що то значить — Батьківщина!.. Доки маєш її — ти багатий, ти й

дужий, тебе й шанують... А не дай би бог її втратив — отоді вже, вважай, нема в тебе нічого. Що ти без неї? Подумати страшно, Романе. Тоді б тебе і на цій фермі псами зацькували. Кварти води не дали б... Волоцюга, сказали б, байстрюк, безбатченко, най його мамі.

Блиснула вгорі запальничка, і Ясногорська побачила вусаті загорілі обличчя, наче вилиті з червоної міді. Прикуривши, бійці знову загомоніли.

— А так, дивись, Романе, тобі всюди і шана, і хвала. Тільки лиш глянуть на твої погони, на п'ятикутну зірку, на твій ППШ — одразу капелюхи з голів...

— Тепер я знаю, Хомо, чому наш Брянський так сердився, коли ми натягали собі на голови трансільванські чабанські шапки... Вигляд не той. Пам'ятаєш, як він заставляв нас гвардійські значки глиною терти... Теж неспроста. Хотів, щоб хлопці були як орли, щоб усе на них лежало по формі.

— Казав був: «Хай тебе люблять, хай тебе й бояться...» Ти їм слово скажеш, а вони вже бородами кивають: йо, мовляв, йо. Добре. Звісно, на війні як на війні, іноді й не хотів би кого скривдити, а мусиш... Сіно ось чиєсь своїми кіньми згодовуємо...

— Зате скільки ми людей врятували! Йдеш — все після тебе, як після весняного дощу: повітря свіже, земля зелена... «Історична місія»,— казав, бувало, Брянський...

Брянський... Юрась... Ясногорській здавалось, що всюди він тут продовжує жити. Продовжує спонукати й підтримувати, дозволяти й забороняти, діяльно втручається повсякчас в життя своїх бійців.

На подвір'я неквапом в'їхав вершник, його окликнув невидимий серед підвід вартовий:

— Хто йде?

Вершник, знаючи, видно, що вартовий уже впізнав його і запитує більше для порядку, відгукнувся хмуро, неохоче:

— Свої.

По голосу Ясногорська впізнала старшину.

— Не заблудилися в степу, товаришу старшина? — уже привітніше запитував їздовий, що саме вартував.— Така тьма!..

— І, як на зло, ніде ніщо не горить,— сердився Багіров, розсідлуючи коня.— Ферми одна на одну

схожі... Глухо, пусто, і собака не гавкне... Тільки по коліях і орієнтувався.

— По коліях?

— Атож. Води в них поналивало: блищать, світяться скрізь, де ми проїхали.

«Де ми проїхали — колії світяться!» — зітхнувши, подумала Ясногорська.

V

Прибуття в полк дівчини, нареченої загиблого офіцера, стало подією. Заступник командира полку, гвардії майор Воронцов поклопотався, щоб Ясногорську, згідно з її бажанням, призначили командиром санітарного взводу саме в третій батальйон — в той батальйон, де пройшов свій бойовий шлях Брянський.

Воронцова Шура впізнала одразу. Він зовні не дуже змінився за ці роки. Ті ж сірі, завжди насторожені очі під рудими кошлатими бровами. Велика лобата голова, що тепер уже, правда, зовсім вилисіла. Спокійні, врівноважені рухи. Ясногорську немало вразило, що колишній сердитий політрук з перебитими ногами тепер навіть не шкутильгав.

Третій батальйон стояв у тимчасовій обороні серед степових горбів та балок по виноградних плантаціях. Це було за кілька десятків кілометрів на північний схід від Будапешта. Цілими днями сіялись крізь сіре сито осінні дощі, а коли їх не було, то над полем від ранку до самого вечора бродили тумани. Роти, зарившись в мокрому глеюватому грунті, коротали дні без особливих тривог. Ночами підіймалися на аврали: траншеї заливало водою. Піхота вичерпувала її відрами, а мудриголови мінометники притягли собі звідкись невеликий пожарний насос і викачували воду механічним способом, хвальковито демонструючи перед сусідами досягнення людської цивілізації.

Міномети стояли на вогневій, мов панянки: всі під кокетливими парасольками, що захищали їх від дощу. Бійці до них і звертались, як до панянок,— тільки на «ви»: «Дозвольте перевірити ваш приціл...», «Дозвольте вас протерти банником...»

У перші дні перебування Ясногорської в батальйоні їй довелось пережити немало прикростей. З різних бо-

ків на неї повели наступ нав'язливі поклонники з числа зовсім юних офіцерів, які прибули в полк уже після загибелі Брянського. Діставши від дівчини одкоша і все ж не втрачаючи надії рано чи пізно домогтися взаємності, ці орли стали на диво часто хворіти. Шуру викликали то в одну, то в іншу роту: «Прийдіть, занедужав такий-то...» Вона терпляче блукала по всіх підрозділах, не виявляючи ніяких серйозних захворювань. Залицяльники були здорові як бики. Водночас вона перевіряла особовий склад на знамениту «форму 20», нещадно ганяла неохайних за немиті руки, нестрижені чуби, за брудні казанки.

На командний пункт поверталася стомлена, вся в глині, бо хоч у піхотинських траншеях і були настелені дошки та гардеробні двері, проте рідке болото чвиркало крізь них до самих колін.

«Захворів» якось і комбатів старший ад'ютант, капітан Сперанський. Він засів у своєму бліндажі і весь день не виходив на білий світ. Його «ламало й морозило». Увечері в бліндаж до Ясногорської з'явився ординарець Сперанського: капітан хворіє, просить зайти.

Шура, набігавшись за день по траншеях, мусила накинути на плечі шинель і знову йти. Наближаючись до ад'ютантової землянки, вона зачула там бренькіт гітари. Проте, коли постукала в двері, гітара замовкла, а натомість почувся майже стогін:

— Да-а...

В бліндажі було чисто, пахло парфумами, на столі горіла гільзова лампа. Капітан лежав на трофейних перинах, в головах у нього стояла блискуча, добута в бою угорська шабля. Треба сказати, що молодий капітан мав репутацію відважного офіцера.

«Пика — як не трісне»,— подумала Ясногорська і, приховуючи роздратування, стримано запитала:

— Що з вами?

— Не знаю, Шуро, щось так... розумієте...

— Температурить?

— Здається, температурить.

Поставили термометр, зміряли.

— Нормальна,— сказала Ясногорська неприязно.

— Чого ви сердитесь, Шуро? — підвівся на лікоть Сперанський, і великі голубі очі його стали затягатись меланхолійною поволокою.— Знаєте, яка тут нудьга...

Яка собача нудьга сидіти в цих прокислих виноградниках!.. Рапорти та рапортички, слова живого не почуєш...

— Ви задля цього присилали ординарця?

— Шуро, а хоча б?..

Шура задихалась.

— Капітан... Капітан... Ви — хам.

Щоб не розридатись, вона швидко пішла до виходу, притримуючи білими руками борти шинелі. На бліндажі в цей час загупотіло. «Підслухували в трубу, чорти,— вилаявся в думці Сперанський.— Роздзвонять тепер...»

Шура зайшла в свою вогку землянку. Долі, на брезентових носилках, спав санітар, накрившись шапкою. Дівчина добралась до своїх нар, роззулась і сіла, обхопивши руками коліна. Гірка образа ятрила її. Навіщо він так робить? Хіба вона винна, що така собача нудьга в цих чужих виноградниках? Хіба вона прийшла сюди, щоб стати комусь лялькою і розвагою? Ткнувшись головою в коліна, вона тут уже наплакалася вволю, хлипаючи, як маленька.

Наступного дня в батальйоні був Воронцов. Він зайшов з комбатом Чумаченком і до Шуриної землянки.

— Не дуже тут затишно,— сказав майор, присідаючи на нарах.— Як думаєш, Чумаченко?

— Не дуже.

— Помінятись би вам, га? Не згоден?

Комбат почервонів.

— Так-от, Чумаченко, щоб вам не мінятись, ти сьогодні ж накажи поставити сюди пічку... Звичайну пічку, розумієш? Може, тут ще доведеться пораненим лежати. Та й дочка, бачиш, аж посиніла.

Ясногорська справді стояла бліда, з синіми смугами під очима.

— Тоді ви були зовсім іншою,— глухо заговорив майор, звертаючись до Ясногорської.— Пам'ятаєте, в ешелоні?.. Все гриміла своїми милицями через увесь вагон та заступала мені вікно. Навіть сварилась. А тепер...

— Я й тепер сварюсь,— скупо кинула Ясногорська.— Навчилась.

— Звичайно, як не навчитись... Такі університети... Клопоти нові... А тоді ви здебільшого рюмали ночами та пригадували...

— Я й зараз пригадую.
— Що?
— Так... всячину.
— Приміром?
— Приміром, вашу лебедину легенду.
— А-а, легенду! Пам'ятаю. Ні, то не легенда... У них справді так...
— Тільки один-єдиний раз? — звела брови Ясногорська.— На все життя?
— На все життя.
— А потім? Вниз головою?
— Не слід приймати це так близько до серця. Не забудьте, що лебеді — птахи. Чисті, красиві, оспівані всіма поетами, але тільки птахи.
— А в людей?
— А в людей так не може кінчатися. Хіба наші інтереси обмежуються цим? Лебідь!.. Лебідь бачить тільки свою пару, своє озеречко, а людина — ого-го! Їй видно куди ширші обрії! І назад, і вперед. Хіба є хто на землі крилатіший за людину? Так-то, дочко... А як тобі тут у нас?
— Добре.
Чумаченко полегшено зітхнув.
— Навіть добре? — здивувався майор.— Не набридають, не в'язнуть? Дають відпочити?
— Дають,— дівчина зашарілась, як яблунька.
— А в мене інформація інша,— нахмурився замполіт, розглядаючи стелю землянки.— Я чув дещо таке... І ти, Чумаченко, чув?
— Чув, товаришу гвардії майор. Це дійсно слабке наше місце: як оборона, так казяться.
— Із жиру вони в тебе казяться... Ах, лобуряки!
Майор лаявся, проте злості не чулося в його словах.
Через деякий час весь командний пункт мав нагоду спостерігати таке: замполіт, сутулячись, зайшов у бліндаж до капітана Чумаченка, вигнав усіх і послав ординарця покликати сюди Сперанського. Ад'ютант пробіг, як на пожар, важко брязкаючи блискучими трофейними шпорами.
Ніхто не знав, про що так таємниче розмовляв замполіт з бравим ад'ютантом сам на сам у комбатовому бліндажі. А бесіда була, видно, гарячою, бо за якийсь час Сперанський кулею вилетів звідти, червоний як рак, і тут-таки за будь здоров вибанітував

свого ординарця, що перший попався йому на очі. А Чумаченкові замполіт наказав після цього самому пройтись по стрілецьких ротах, уважно обстежити здоров'я своїх юних лейтенантів і — якщо знайдуться серед них підозріло «хворі» — негайно посилати в бойову охорону на поправку.

— На грязі,— сухо звелів Воронцов, знаючи, що в окопах бойової охорони грязюки було по пояс.— Там пройде. Пороки серця і всі інші пороки як рукою зніме.

Після цієї історії Ясногорську називали в розмовах не інакше, як Вірною. Вірна!.. Найбільше раділи з цього її нового імені мінометники. Вони весь час десятками очей і вух стежили за її поведінкою в батальйоні. І насамперед вони вважали б себе кровно ображеними, коли б Ясногорська — наречена їхнього славного командира — дала підставу назвати себе не так.

У Ясногорської з мінометниками склалися особливі стосунки. За неписаною і неказаною угодою, дівчина вважала цей підрозділ ніби своїм, а мінометники вважали Шуру своєю. Роту по традиції ще й досі багато хто називав ротою Брянського. Хоча в роті вже було чимало нових людей, які Брянського не застали, але, під впливом його вихованців, вони теж пройнялися високою пошаною до загиблого командира, відомого їм наче з пісні.

З вихованців Брянського в роті ще залишились Роман і Денис Блаженки, телефоніст Маковей, веселий білкастий подоляк Хома Хаєцький, старшина Багіров та декілька інших. З госпіталю, адресуючись на старшину, писав Євген Черниш. Здоров'я його кращало. Лейтенанта Сагайду контузило на Тисі, і він зараз теж відлежувався десь у госпіталі.

Ротою тепер командував гвардії старший лейтенант Кармазин, присланий з резерву. В батальйоні поза очі Кармазина частіше величали просто Іваном Антоновичем, може, з поваги до його педагогічного минулого. До війни він був директором середньої школи десь на Чернігівщині. Розважливий, солідний, років за сорок, він мав у підлеглих і в начальства значний авторитет як знавець своєї справи та ще як людина суворо принципова. Коли між офіцерами виникала з якогось приводу суперечка, Івана Антоновича звичайно обирали суддею.

Брянського Кармазин знав дуже добре: обидва вони були ветеранами полку. Дружити між собою особливо не дружили, у взаєминах були стримано-коректними, а деколи Іван Антонович трохи навіть заздрив ранній славі Брянського. Однак зараз до колишнього свого бойового колеги Іван Антонович ставився без усяких ревнощів. Він анітрохи не ображався тим, що теперішню його роту і досі, за давньою звичкою, називають ротою Брянського.

Коли Ясногорська приходила на вогневу міномет-ників, тут уже все чекало на неї. Зелені «самовари» з-під кокетливих парасольок наче привітно всміхались їй. Іван Антонович, покректуючи, вилазив з своєї землянки, витираючи стіни вузького проходу крилами своєї плащ-палатки. Вигляд старшого лейтенанта був такий щиро привітний, гостинний, що, здавалось, йому в руках бракує тільки хліба-солі на рушнику.

Бійці з прихованою радістю чекали, доки фельдшерка зайде в їхні підземелля, огляне їх, огляне казанки, що горять на полицях, як сонце, натерті, звичайно, ради її візиту. Перевіряючи мінометників на «форму 20», Ясногорська щоразу дивувалась, які вони всі чепурні, охайні. Ставила їх взірцем для решти підрозділів батальйону. Чи могла вона підозрювати, скільки до її приходу ті нещасні сорочки пеклися над полум'ям? Проте коли якось в одного з новеньких було випадково «виявлено», то почервоніла вся рота. Такий жах! Старший сержант Онищенко, парторг роти, не сходячи з місця, присягнув, що «більше цього не буде».

Доки Шура перебувала на вогневій, жодне погане слово не зривалося ні в кого з уст. Не лише розмови, а навіть погляди бійців прибирали якогось цнотливого виразу. Найприємнішим для Івана Антоновича було те, що хлопців ніхто не попереджав заздалегідь, щоб вони поводилися саме так. Виходило у них це само собою, просто тому, що перед ними була наречена їхнього героя командира, що вона була Вірна, що вона своєю вірністю й дівочою чистотою мовби облагороджувала і їх самих.

Буваючи в батальйонних тилах, Ясногорська ніколи не минала володінь Васі Багірова. Її тягнуло сюди, як у рідний дім, з рідними звичаями, спогадами, запахами... І хоча бійці-їздові з почуття сором'язної деліка-

катності ніколи перші не заводили розмови про Брянського,— дівчина з найнезначніших дрібниць помічала, що Юрась тут і досі існує і впливає на них.

Привітність їздових ніколи не переходила в панібратство. Може, стримували їх офіцерські погони Ясногорської, чи просто якимсь людяним інстинктом вони відчували, де тут повинна бути межа.

Пристаркуватий ротний кравець довго вагався, доки, смішно надимаючись, зважився-таки запропонувати Ясногорській свої послуги:

— Давайте, я вам шинельку... трошки підправлю, перероблю.

Шура глянула на свої довгі, підкочені рукава і ледве стримала готові бризнути радісні сльози. Про неї дбали, за неї піклувалися з такою зворушливою ніжною незграбністю!

З нагоди Шуриного приходу кухар мінометників Гриша жарив і шкварив різні делікатеси, на які тільки вистачало у нього хисту. Подаючи Шурі печеню, він завжди вибирав для неї курячі пупки, мабуть, тому, що сам найбільше їх любив. При цьому їздові, які пильно стежили за Гришею, не помічали з його боку жодного двозначного погляду, яким би він окинув стрункий дівочий стан. Прислуговуючи дівчині, уперто косився неборака від спокуси вбік, і це той самий Гриша, що мав у роті репутацію запеклого донжуана! Картоплю йому чистили завжди якісь фарбовані вертихвістки, що їх він і в безлюдних степових хуторах добував наче з-під землі. Їздові довго міркували, чому іноземки так цікавляться їхнім куховаром, пронозуватим і сутулим, як сільський дячок. Хома Хаєцький чомусь вбачав причину цього в тому, що Гриша — горбатий.

— Скільки я знав горбатих, усе їм такі кралі попадаються, що ну!

Сам Хаєцький був прямий, як струна. Накручуючи свої вуса, він любив заводити з Шурою статечні розмови про тутешні землі, звичаї та про угорського адмірала Хорті. Хому дуже цікавило і навіть непокоїло, як це в країні, де нема жодного моря, раптом править усім — адмірал.

— Єй же єй, це непорядок,— пащекував Хома.— Що на морі? Там який-небудь, навіть дурний, адмірал багато лиха не накоїть: потопить корабель, та й

усе. А пусти такого правителя на сушу: незчуєшся, як потопить тобі весь народ!

Пропускаючи роти через лазню, Шура ловила себе на тому, що неоднаково ставиться до всіх. Коли приходили митись міномётники, то не могла втриматись, щоб не вибрати їм з пакунків білизни, де краща, ціліша, біліша. Частіше, ніж до інших, забігала до них запитати, чи в усіх є мило та чи досить гарячої води. І хлопці, рожеві від потилиць до п'ят, одвертаючись до стін, кричали дружним хором:

— Досить! Досить!

Шура картала себе за те, що не може бути безсторонньою, і все ж таки — не могла. Та як же вона могла бути однаковою до всіх, коли Хома їй все-таки чимось ближчий, коли Вася Багіров, лаштуючи увечері підводу спеціально для того, щоб відвезти Шуру звідси на командний пункт, турботливо накидає дівчині на плечі палатку, як справжній рицар! Хто зна, де цей тесляр з Крайньої Півночі міг навчитися рицарських тонкощів! Їздовому, який везтиме Шуру, Вася наказує бути обачним, не заблукати в тумані і не заїхати в гості до фріців.

— Товаришу старшина! Ви ж мене знаєте не від учора,— запевняє боєць.

Прощаючись, Багіров відкликає Ясногорську вбік і, блискаючи темними іскрами косих очиць, говорить із зворушливою таємничістю:

— Може, там хто буде в'язнути до вас... Або говорити різні такі слова... нехороші. То ви нам скажіть. Тільки скажіть... А ми вже його розпишемо по-гвардійському!

VI

Хому Хаєцького фронтове життя мінило на очах у всіх.

Це був уже не той лукавий, дещо полохливий подоляк, який при наближенні «месершмітів» впивався зубами в землю і молив невідому силу: «Пронеси!»

Попри всі злигодні і турботи переднього краю, Хома навіть погладшав, щоки мав як налиті. Привозячи «гурки» (міни) на вогневу, Хома охоче борюкався з лобатим Маковейчиком і вибрикував, мов кінь.

В його поведінці поступово зникли деяка запобігливість і острах і натомість з'являлась горда рішучість, упевненість, навіть зухвальство. Ні вдень ні вночі він не скидав з пояса чохла з німецьким багнетом-кинджалом, похваляючись, що колись-таки власноручно шимоне тим ножакою якого-небудь фріца.

— Гей, фріце, фріце! — сварився кулаком Хома у бік противника.— Чи не казав я тобі в сорок першому, що брехнею півсвіту пройдеш, та назад не вернешся!

Порожня кобура висіла в Хоми при боці, готова прийняти туди трофейний револьвер — давню Хомину вимрійку.

Раніше, коли, бувало, на маршах або вночі під час тисняви на переправах виникали звичайні в таких випадках сутички між їздовими різних частин, Хома тримався подалі від гріха. Старшина Багіров одного разу дав йому за це такої нагінки, що Хомі вона зосталася в пам'яті надовго.

— Ви що ж, Хаєцький, тушуєтесь? — гримав Вася.— Чому заховалися під воза, коли транспортна рота чесала Островського батогами? Раз один встряв у бійку, то тут встрявай уже всі!

— Я лівша,— виправдувався Хома.— І, крім того, у мене якраз колесо спадало!

— Колесо,— презирливо чвиркнув крізь зуби Вася.— Штани у вас спадали, а не колесо! Теж мені гвардієць! За те, що не виручили в біді товариша, маєте три наряди поза чергою!

— Єсть, три наряди поза чергою! — ковтав Хома.— Але, товаришу гвардії старшина!.. Коли ж я їх відстою? Ниньки я й так щоночі на посту. Хіба, мо', після війни?

— Не патякайте, Хаєцький! Три відра картоплі! На кухню — марш!

Куховар Гриша тільки цього й жде. Він радий запрягти Хому. Язикатий подоляк вічно бере на глум Гришині романи з вертихвістками.

Надалі Хома вже не пірнав під воза. З часом його циганські вуса, що стали відомими в полку, панували над переправами. Він влітав на грімкі дошки перший, погрозливо здійнявши над головою важкий, з китицями, батіг.

В їздові Хаєцький попав завдяки реформам Івана Антоновича. Іван Антонович для того, щоб рота була згуртованішою, щоб не створювалась окрема, за його

висловом, «каста їздових», завів порядок, за яким міновози періодично мінялися. Після відбуття ними певного часу при конях командир роти відкликав їх на вогневу, а інших, з вогневиків, ставив на їхнє місце. Іван Антонович пишався своєю реформою, спрямованою на те, щоб ніхто з бійців «не розучився стріляти». Тепер Хома саме відбував цей тиловий медовий період.

Щоправда, транспорт мінометних рот назвати тилом можна лише умовно. Де тільки є змога, цей «тил» стоїть укупі з вогневою. Під час маршу посуваються здебільшого разом. Тільки якщо вогнева розташована під самими бойовими порядками піхоти і нема де замаскувати коней — підводи зупиняються за кілометр чи два позаду, в населеному пункті. Тут їх не дістануть ворожі кулемети, проте вогонь артилерії і мінометів часто-густо обрушується саме на них. Крім того, під час бою міновози мусять курсувати весь час з боєприпасами на вогневу, проскакуючи сюди хоч серед білого дня, хоч на очах у противника. Вогнева не може чекати. Цим пояснюється те, що втрат серед їздових було завжди більше, ніж серед вогневиків. А все-таки Хому приваблювала посада їздового. Він, як і старшина, змалку любив коней. Хомина пара сірих у яблука, з заплетеними гривами, з м'язистими грудьми, брала всіх на буксир у згубних місцях. Правда, і з'їдали його коні не лише свою пайку вівса. Їздові це добре знали, від Хоми ховалися з вівсом поглибше, проте впіймати подоляка на гарячому ні разу не могли. Все це, однак, не заважало їм ставитися до Хоми з щирою симпатією. Коли Хаєцький затримувався десь на вогневій або в небезпечному рейсі, то без нього вечеряти не сідали. Кожному тоді наче бракувало невгамовного, веселого подоляка.

З начальством Хома тримався гідно і був мастак побалакати. Погомоніти з високим начальством було для Хоми просто-таки втіхою. Особливо його радували зустрічі з Героєм Радянського Союзу гвардії майором Воронцовим.

З майором Хаєцький став на близьку ногу, ще митарствуючи по Трансільванських Альпах. Тепер, заходячи до мінометників, замполіт передусім шукав очима браві вуса «скалолаза Хаєцького», цікавлячись при цьому, чи зберігається ще в мінометників той альпійський канат,

з яким вони колись штурмували скелю. І Хома запевняв майора, що канат лежить у нього чин чином у передку.

— Допіру оце просушував усе і його просушив... Хай буде.

— Хай... Хто знає, може, ще зустрінуться нам на шляху не одні Альпи.

Потім майор питав Хаєцького, що чути з дому. Хома якось був поскаржився замполітові, що бригадир не дає Явдошці соломи покрити хату. Воронцов написав листа голові колгоспу. Він писав такі листи десятками: головам колгоспів, секретарям райкомів, військкомам. І бійці линули до нього з усіма своїми бо̀лями. Цей плечистий майор з сірими розумними очима здавався їм всемогутнім заступником, який все може, досить тільки звернутись до нього. І майор справді дбав про родинні справи своїх бійців, як про свої власні.

— Маю листа,— хвалиться Хаєцький.

— Дав бригадир соломи?

— Сам і вкрив, товаришу гвардії майор. Пошептало!

І Хома починає при всіх бійцях читати майорові листа від Явдошки:

— «Хтомочко, мій дорогий, якби бог дав хутчій розбити ворога і здоровому додому прийти... Передай від мене і від діток наших щире спасибі твоїм офіцерам, що прописали нашому голові. Я тільки почула на роботі, що прибув у контору такий лист, а прийшла додому — гарба соломи на подвір'ї наче вродилася. Сам бригадир зверху на хаті ходить, як чорногуз. Не знаю, що там таке писали їм твої офіцери, що аж на хату їх винесло... А то вже і стеля падала, і по стінах текло...

Хтомочко, мій дорогий, не знаю, як моє серце уривалося за тобою, я вже не могла на постіль вилізти і по світу ходити. Я кажу, чи я ще мало наплакалася, чи я ще мало набідилася, що його не чути. Буду просити, щоби-сь відписував мені щотижня і не забував, господарю мій далекий...»

— А ви чого ж це не писали? — суворо перебиває Хому замполіт.— На чорнявих мадярок задивились? Про свою забули?

— Що ви, товаришу гвардії майор! Побійтесь бога! В мене теж чорнява! На все село молодиця!

— А в чому ж справа?

— Та це ще як ми до Мурешу скакали, то я рідко писав. Знаєте, як ми там наступали!.. Не до писанини було!.. День і ніч без продиху!.. Кілометрами, а не ярдами!..

— Ярдами? Чи ви хоч уявляєте собі, товаришу Хаєцький, що таке ярд?

— А чому би я мусив не уявляти,— спокійно знизує плечима Хаєцький.— Ярд — це щось таке, як старорежимні лікті. Мізерна міра, в нас її нема, то тільки союзники собі вигадали, щоб більше було на лічбу.

— Хомо,— гукають бійці,— ану розкажи, яке там ниньки зведення у союзників!

Дехто при цьому вже пирскає.

— Там наступають завзято,— серйозним тоном каже Хома.— Після упертих боїв три дивізії союзників вдерлися в сільський населений пункт. Захоплено в полон одного айн-цвай.

— А втрати?

— Один контужений. Став на спочинок.

— Ого! То вони мають час писати додому! — гукають бійці.

— І ви пишіть,— похмуро каже майор.— Їм — своє, нам — своє. Наші жінки варті того, щоб ми їм писали. А то, бач, Явдошка затужила...

— Солдат сльозам не дуже вірить,— блимає Хома, як негр, своїми білками.— З Тиси я їй написав. А тепер, кажу, напишу з Дунаю. Дивись, кажу, там сама. За мене — будь спокійна. Адже в мене тепер не один наш колгосп. Маю великі діла. На черзі дев'ятий удар.

— А десятий? — питають Хому бійці, гигикаючи загодя.

— Десятий — то вже додому, до хати!

— «Хтомочко, мій дорогий,— продовжує читати Хаєцький,— нашій телиці уже шостий місяць, а вівця кітна. Не забувай нас і на синім Дунаї, бо ми лягаєм і встаєм, думаючи про тебе. Посилаємо тобі низенький уклін — від білого лиця до сирої землі... Ще забулась — у нас прийшов Стах, лівою рукою не володає, і Миколин швагер без ноги і робить чоботи... А смертю хоробрих — Олекса, і Штефан, і Прокіп...» Обох кумів нема! — з болем вигукує Хаєцький.— Товаришу гвардії майор!.. Багато наших людей нема! Гинуть! Ось

ви ганите мене, що рідко пишу... А що писати? Бити їх треба швидше, проклятих! Скажу вам правду, товаришу гвардії майор: раніше мені телиця з голови не виходила. А тепер усе рідше та рідше сниться. І вівця кітна... Хай котиться на здоров'я... Але хіба мені зараз тільки це на умі? Коли вся Європа нас чекає і порядку жде! Бо Олекса, і Штефан, і Прокіп наклали головою... То я питаюся: за що? Я маю знати, як тутко буде після нас.

— Ваше право, товаришу Хаєцький.

— Бо ондечки ходять чутки, що в румунську дивізію, котра за нами стоїть, поналазили фашистські офіцери та й каламутять воду — за нашою спиною... Чи для того ми Романію бурею пролетіли, а всю Трансільванію на ліктях перечовгали, щоб там всяка нечисть знову голову здоймила? Ще не висохла там кров наших Штефанів та Прокопів... та Брянських! Еж так? То хай буду знати, хто там у них у правлінні засяде: чи наші приятелі, а чи вороги.

— Друзі будуть, товаришу Хаєцький,— заспокоює Хому Воронцов.— Демократичні уряди.

— Отож, громадяни європейці,— раптом звертається подоляк до уявної громади європейців,— отож! Не для того ми вас визволяли, щоб ви замість старих фашистів та понаставляли нових, у демократичних штанях!

Хому цікавило все, до всього він докопувався. Справді, він дедалі менш сушив собі голову домашніми справами та своєю телицею. Щодо цього то він цілком покладався на Явдошку. А самого його все більше обсідали європейські та міжнародні справи. Хома так ними турбувався, наче сам готувався завтра-позавтра стати дипломатом. Його своєрідних дуетів з майором Воронцовим бійці чекали з нетерплячкою. Воронцов вважав ці дуети за одну з форм виховної роботи серед особового складу. Кадровий політпрацівник, він знав тисячі шляхів до серця солдата. І Хаєцький, невпинно зростаючи сам, водночас сприяв і майорові в його роботі.

Хаєцький мав гострий зір, він усе окмітовував, до всього хотів вносити свої корективи. То він критикував хутірську систему та місцеву породу свиней, то, задумавшись, зненацька висловлював припущення, куди тікатиме Гітлер, коли йому припече. Про цей випадок

Хома давав свої рецепти, де й як треба буде шукати людожера.

Коли Воронцов мусив уже йти, Хома проводжав його з бійцями аж за двір ферми, до асфальту.

Мокрий, де-не-де подовбаний снарядами, асфальт тьмяно вилискує крізь туманний степ.

Хома якусь хвилину стоїть замислений, оглядаючи рівну, як меч, дорогу.

— Отаких доріг нам ще не вистачає...

Потім, стукнувши себе пальцем по лобі, починає міряти асфальт від бровки до бровки. Заклавши руки за спину, він ступає широко, як суворий колгоспний обліковець. Майор і бійці, посміхаючись, чекають, що з цього буде.

Промірявши раз і вдруге, Хома заявляє, що цей асфальт вужчий від українського грейдера майже на три метри.

— Як ідуть тут кілька полків маршем, то ніяк обгонити передніх, товаришу гвардії майор. Або з'їжджай на узбіччя та підривайся на мінах, або чешися батогами з іншими їздовими, щоб пропустили. А наші грейдери — і на Вінницю, і на Могилів — куди ширші! Ми їх від району до району самі будували. Від кожного колгоспу — бригада.

— Буде час,— каже Воронцов,— ми наші грейдери теж заллємо таким асфальтом.

— О, то були б добрячі шляхи! — захоплено каже Хома.— І гладенькі, хоч котись... Як оцей. Але ж і на три метри ширший!..

— Товаришу гвардії майор, а як залізничні колії? — запитує хтось із бійців.— Теж неоднакові! У нас ширша, у них вужча. Вона буде колись перешиватись?.. Щоб скрізь однакова?

— Напевно, буде.

— А хто до чиєї мірятиме: вони до нашої чи ми до їхньої?

— Тільки не ми,— посміхається Воронцов.— Хіба ви не знаєте, товариші, що поїзд на ширшій колії тримається стійкіше? Пускай, гони на повну швидкість... Одначе,— майор лукаво-застережливо водить у повітрі пальцем,— пам'ятай про гальма, стеж за атмосферами!

VII

Бійці скучили за сонцем.

Бачили його давно-давно...

Цілими днями — вітри, дощі, тумани.

На величезних плантаціях, де стояли обороною батальйони, виноград було зібрано лише часткою. Решта урожаю пріла на пні. Імлистими ранками, коли ворог пострілював навмання, піхотинці вилізали з своїх глеюватих окопів, як ховрахи. Пригинаючись, розсипалися з казанками в руках по міжряддях: вибирали ще не зопрілі від дощів сиві кетяги, ласували ними після солдатської каші.

А там десь, попереду, повитий мряками, стояв загадковий дунайський красень — Будапешт!..

Це слово тепер не сходило з уст.

Всі дні в ротах ішло навчання. Ветерани-сталінградці провадили бесіди з новачками, ділилися досвідом боїв в умовах великого сучасного міста. Командири батальйонів знімали по черзі з переднього краю в тил окремі рої, формували штурмові групи, ганяли їх до сьомого поту. Навчанням керували також сталінградці. В районі полку були містечка й села з будівлями міського типу, і бійці штурмували по кілька разів давно захоплені ними вулиці, вели запеклі гранатні бої, будували і руйнували барикади. Все було навсправжки, за винятком того, що кожний штурм завжди кінчався щасливо, а повалені жертви, чортихаючись, знову ставали на ноги.

Майор Воронцов надавав великого значення цим навчанням. Бої штурмових груп він контролював особисто. Якось замполіт зайшов до полкових розвідників. Хлопці саме переживали свої медові три дні, три дні розгульної волі, що їх діставали від «хазяїна» кожного разу після того, як приводили важливого «язика». Розвідники засипали майора скаргами.

— Хоча б цієї столиці не минути,— непокоївся сержант Козаков.— А то все якісь Пашкані та Яслодані.

— Нашу дивізію,— гули хлопці,— вже й так танкісти охрестили: непромокаюча, невисихаюча, мимо-Бухарестська, мимо-Будапештська...

— Степова, лісова, гірська, болотна!..

— Гвардійський атестат,— сказав майор.— Почесне ім'я. Хіба фронт — це самі столиці? Це, товариші,

дві тисячі кілометрів... Проте мимо-Будапештською ми, здається, не будемо. Ви бачите, як ми зараз стоїмо? Куди націлені?

— Прямою наводкою на голубий Дунай!

— Так, на картах і у вальсах він голубий. А стане, мабуть, червоний від крові... До речі, сержант Козаков...

— Слухаю!

— Ви вже провадили навчання? У вас же тут є новачки.

— Програму із штабу одержали,— рапортував Козаков. Він тимчасово заступав командира взводу.— Завтра починаємо!

— Дійте! — сказав майор.

Наступного дня він цобачив, як розвідники виїхали в поле на конях. В майора виникли підозри: які це вуличні бої хлопці вестимуть верхи? Розвідники тим часом пришпорили коней і понеслися вчвал, тримаючи курс на далеку похмуру будівлю, що самотньо височіла серед осіннього степу. То була винокурня. Туди, як на Мекку, зверталися з окопів погляди багатьох грішників...

Розвідники швидко зникли в тому напрямі, а через деякий час до винокурні під'їхав на мотоциклі і майор з ординарцем.

На подвір'ї стояли підводи, старшини з різних полків дивізії одержували тут вино для своїх підрозділів. В одному з підвалів уже лунали співи. Воронцов попрямував туди. В підвалі серед величезних тисячовідерних бочок, по коліна в вині, бродили засідлані коні розвідників. Майор наказав ординарцеві забрати коней і вести в полк. Коли ординарець виводив засідланих вороних з підвалу, коні весело іржали і спотикалися: вони були геть п'яні.

А їхні господарі, сидячи десь угорі на недосяжних бочках, весело співали «Гречаників», і Воронцов мусив кілька разів крикнути, доки його почули.

— Хто там бубонить унизу? — пролунали розвезькуваті голоси з-під стелі.— Стукни його по-гвардійському, Петя!

— Злізай! — вигукнув майор, додаючи у гніві й ще дещо.

Пізнавши майора, розвідники поскочувалися згори, як груші. Забрьохавшись по пояс у вині, ставали перед замполітом, винувато опустивши голови.

— Оце ваші навчання?

— Т-товаришу гвардії майор,— важко повертав язиком Козаков.— Ми штурмували його... ц-цей об'єкт... за програмою... Ми його з ходу... З поля...

— А нализалися оце? Поза програмою?

— Ц-це... ап-пробація, чи не отруєне...

Майор вивів розвідників на подвір'я, вишикував шеренгою.

— Де ваші коні?

— Були тут... Мабуть, п-п-пасуться.

Воронцов скомандував ліве плече вперед і строєм повів хлопців до кам'яного басейну, наповненого водою.

— Зняти головні убори!

Грішники старанно виконали команду.

— На коліна!

Шеренга стала на коліна.

— Голови у воду — по саму шию! Раз-два!..

Хлопці пірнули, як селезні. Примусивши їх повторити кілька разів цю процедуру, майор знову вишикував розвідників. Вони тільки чхали та одпирхувались. Обличчя ставали скорботними. Це означало, що орли тверезішають.

— Де коні? — повторив майор запитання. Тепер уже Козаков побачив коней.

— Он... п-повела якась к-ку... Д-дозвольте, д-дожену!

Ординарець уже віддалявся в полі, тягнучи за поводи свою злиганку. Коні брели за ним, як веселі пияки, спотикаючись.

— Так-от: кожному з вас заборонено сідати на коней до самого Будапешта, до його взяття. Лише після того, як впаде останній квартал, маєте право сісти в сідло. А тепер марш у полк! Увечері на завдання.

...Увечері полкові «вовки», вже зовсім тверезі, справді пішли на завдання.

Де вони проходили, ніщо не брязнуло, не тріснуло, не хруснуло. Неначе йшли безтілесні темні тіні по темних пуховиках.

Вранці сержант Козаков привів до Воронцова молодого угорського капітана.

Капітан розповів чимало цікавого.

— Я переконався,— говорив він через перекладача,— що з германами нам пора порвати. Вони заведуть нас у прірву.

— Пізнувато ж ви переконалися,— зауважив майор.— Не у Воронежі, не в Чернігівських лісах, а лише під стінами власної столиці. Пізнувато.

— Ми покладали надії на Хорті,— продовжував полонений похмуро.— Ми були певні, що він з вами замириться.

Капітан розповів, що багато з його товаришів офіцерів уже таємно носять при собі цивільний одяг на випадок оточення Будапешта. Всі вони обурені засиллям німців у країні.

— Скрізь засіли прокляті шваби,— ремствував полонений.— Військове міністерство і генеральний штаб очолює німець Бергер. Командувачі першої, другої і третьої угорських армій — німці. Всіма нашими військами командує німецький генерал-полковник Фрізнер... Мої товариші питають: доки це триватиме? Чотириста років на нашій шиї сиділи Габсбурги, а ми за них воювали. Досить!

Наприкінці капітан поскаржився Воронцову, що ось цей сержант, взявши його «до плєну», змушував його, капітана, всю дорогу грати на губній гармошці мадярський чардаш та ще, крім того, без кінця козиряти, віддаючи честь першому-ліпшому солдату.

— Я офіцер угорської армії,— з погордою заявив капітан,— а мушу козиряти вашому сержантові і навіть солдатам. У ваших листівках...

Зрештою суворо звернувся до Козакова:

— Поясніть!

Розвідник, сердито блимаючи на полоненого з-під насунутої вушанки, пояснив, що хотів знати, як в угорській армії вітаються: чи всією п'ятірнею, чи тільки двома пальцями. Йому, як розвідникові, взагалі конче треба знати, як віддають честь в різних арміях світу. А саме капітан міг це йому продемонструвати за всіма правилами.

— Але ж ви змусили мене не один раз козиряти, а десять! — вигукнув капітан, вислухавши пояснення через перекладача.

Сержанта затрясло. Повіки його нервово засіпалися. Заїкаючись, він деякий час натужно ловив повітря відкритим ротом, доки нарешті спромігся вимовити перше слово. Воронцов з болем дивився на ці жалібні зусилля свого не раз контуженого, вивіреного в небезпеках полкового «вовка».

— Я н-не знав, що ти т-такий ляґаш, т-така дешовка! — прохрипів розвідник, стискуючи важкі, як гирі, кулаки. Чужинець з острахом поглядав на ті гирі.— Т-ти б мені сто раз прокозиряв! Т-ти б у мене від самої нейтральної по-пластунському п-повз!..

— Припиніть, Козаков,— сказав майор.— Можете йти.

А коли сержант вийшов, замполіт встав із-за стола і, заклавши руки за спину, мовчки пройшовся по кімнаті, щось напружено обдумуючи. Широкий лоб його взявся брижами, свіжовиголене кістляве обличчя зімкнулося в сердитій гримасі.

— Капітан! — різко зупинився майор перед полоненим.— Ви даремно ображаєтесь. Зовсім, зовсім даремно. Те, що ви, офіцер гинучої армії, віддали честь цьому сержантові, не повинно анітрохи принижувати вас. Ви самі вже досить принизили себе покірною, ганебною службою швабам. А чи відомо вам, хто такий цей сержант, який сьогодні узяв вас? — Воронцов, нахилившись вперед, майже прошепотів, немов відкривався капітанові з глибокою таємницею: — Донбаський шахтар, ста-лін-гра-дець!.. Розумієте? Рятівник Європи, рятівник світової цивілізації... То хіба він не заслуговує того, щоб ви йому козирнули?

Капітан не відповів нічого.

VIII

Майже водночас з різних госпіталів у третій батальйон повернулися Шовкун і Черниш.

Шовкун, з'явившись, як ведеться, спочатку на командний пункт, до писаря, несподівано зустрівся там з Ясногорською. Фельдшерка — збуджена, розпалена, в розхристаній шинелі — саме поралася біля КП над пораненим піхотинцем. Коли його довелось підіймати на санітарну ресорку, Шовкун кинувся допомагати Ясногорській: тут не вистачало її дівочих сил.

А Шовкун так тихо, обережно вклав огрядного бійця, що той, обернувшись до нього безкровним, вкритим щетиною обличчям, навіть подякував.

— Вам би милосердною сестрою бути,— кволо промовив він Шовкунові.— Ви людину берете... сердечно.

Того ж дня Ясногорська, попросивши дозволу в комбата, забрала Шовкуна до себе санітаром:

— Будете сестрою...

Широкоплеча «сестра» із свіжими рубцями на підборідді зашарілася до вух — так було ніяково.

Іван Антонович іншим разом нізащо не поступився б своїм міометником. Він був би готовий взятися з комбатом за барки, доводячи, що міометники дефіцитні і місце Шовкуна — біля «самовара». Проте на цей раз Іван Антонович посів позицію примиренця:

— Якщо Ясногорська виявила в нього медичні здібності, то що ж вдієш... Хай.

Євген Черниш знову прийняв свій взвод. Рота зустріла його щирими поздоровленнями: доки Черниш лікувався, в полк йому прийшло звання лейтенанта і орден Червоного Прапора за висоту 805.

— Ви вже як штабник! — весело оглядали міометники свого офіцера. Черниш був у новому кітелі, в синьому з кантами галіфе, в артилерійському кашкеті. Лейтенант помітно посоліднішав. Шию тримав рівно, хрящуватий кадик туго випинався з-під коміра, на щоках знову грав здоровий смаглюватий рум'янець. Здавалось, лейтенант щойно прибув оце десь з південних сонячних країв, густо, раз і назавжди засмалений тамтешнім сонцем.

— Як живете, Денисе? — звертався лейтенант приємним баском до Блаженка.

— Живемо, не горюємо, товаришу гвардії лейтенант,— стримано відповів дебелий єфрейтор.— З землі не вилазимо. Так уже до неї позвикали, що тепер, чого доброго, коли й додому повернешся, то в хаті не вживеш, набудуєш на вгороді бліндажів.

— Ще й на зарядку вранці всіх гонитимеш,— гукали товариші.— Поженеш і жінку, і дітей, і тещу!..

— Тепер ти і в колгоспі не повертатимешся кедіне-кеді. Житимеш форсованим маршем.

— А де ж це наш Хома? Де Маковей? — розпитував Черниш вогневиків.

— Хома тепер при конях! Гасає по Мадярщині, як Ілля на колісниці. А Маковей... ось він власною персоною!

Зачувши на вогневій голос Черниша, Маковей вилетів з бліндажа сяючий, простоволосий. Забувшись, що без шапки, він козирнув до голого лоба:

— Здравія бажаю!

Черниш вхопив його обома руками, радісно затряс:

— Маковейчик!.. Соловейчик!.. Далеко ж ти залетів! Ледве оце догнав вас... Ну, не охрип?.. І досі співаєш у трубку?

Повернення товариша з госпіталю щоразу переживалось ротою як радісне свято. Прибулий наче приносив з собою живий подих давніх боїв, які, віддаляючись, меркнучи в пам'яті, в той же час мовби очищалися від стороннього, набували небуденного освітлення. Крім того, повертаючись до бойових лав, товариш уже самими своїми міцно зарубцьованими ранами ніби говорив роті: «Ми з вами живучі, нас не так-то просто відправити на той світ!..»

Наступного дня на командному пункті батальйону Євген вперше зустрівся з Ясногорською.

Це було надвечір у мряковитому похмурому полі під скиртами. Почорнілі на дощах скирти соломи ще вранці були в руках противника. В спорожнілих солом'яних кублах, в похапцем виритих — брустверами на схід — стрілецьких ячейках ще, здавалось, не вивітрились рештки людського тепла. Округ ожередів, по розлогих ланах зеленої, вволю напоєної дощами озимини, густо чорніли свіжі вирви після вибухлих мін та снарядів. Посіяно було кимось пшеницю, а вродили чорні вирви... Тепер тут міномётники влаштовували свою вогневу. Нелегко було вчорашнім хліборобам загонити великі саперні лопати в кущуватий, рутвяно-зелений, вкритий тумановою росою посів...

— Нічого,— підбадьорював Іван Антонович своїх міномётників.— Озимину перекопаємо, зате, може, буйнішою буде ярина...

Неподалік під скиртами отаборився комбат Чумаченко із своєю штабною ватагою і санітарним взводом. Хоча ніхто не знав, чи доведеться тут ночувати, проте робота вже закипіла. Свистіла земля з ячейок, тріщала смикана солома. А за кілометр від ожередів, над придорожньою посадкою, розсипались ракети і не вщухала стрілянина. Там був уже передній край.

Без кінця мрячило, поля сивілися, далекі дерева, телеграфні стовпи, скирти — все розчинялося в імлі, тануло. Непомітно спускалися на всіх і на все осінні ранні присмерки.

Коли Черниш підійшов до Ясногорської, вона саме перевзувалася, сидячи на купці насмиканої соломи.

Будь вона не єдиною дівчиною в батальйоні, він, здається, однаково впізнав би її. Довгообраза, білолиця, з примруженими великими очима... Туга корона коси під беретом... Він уже раз бачив це обличчя в ту місячну трансільванську ніч.

— Вибачте... Сідайте,— сказала дівчина, коли вони познайомились. Черниш почервонів: бідна, вона забула, що сідати йому нема де.

— Дякую.

— Ви давно прибули? — запитала Ясногорська, аби тільки щось запитати. Про Черниша вона вже чула раніше, знала, що це близький друг Юрася. А зустрівшись, не знаходила для нього слів.

— Давно... Власне, вчора...

— Так... Тут це вже давно.— Шура акуратно скрутила руками наскрізь промоклу онучу, і з неї потекло.— Набродились ми сьогодні... Тут хоч повтавало, а там, на луках, просто море...

— Так, море... А я вас, між іншим, бачив на справжньому морі,— ніяковіючи, випалив Євген.— Біля байдарки, з веслом у руці.

— Ах, це те фото! — Шура поморщилась, як від болю.— До речі, ви не знаєте, в кого воно зараз?

— У Сагайди... Він теж має повернутися в полк.

Шура взулася і, похрускуючи набубнявілою плащпалаткою, встала.

— То було море,— зітхнула вона.

Обоє вони в цю мить подумали про Брянського.

Із солом'яного дупла, виритого в скирті, обтрушуючись, виліз Шовкун. Весь був у соломі, шапка на ньому обкрутилася вухом наперед,— здавалося, він щойно оце з-під .молотарки.

Побачивши Черниша, боєць зворушився до сліз. Ніде правди діти, він був таки дуже м'який, до сентиментальності ніжний, цей вусатий вінничанин з крутим, тепер порубцьованим підборіддям.

— Розлучалися в горах, а зустрілися в долах,— промовив Шовкун сумовито, мабуть, теж подумавши в цю хвилину про Брянського, що ніде вже їм не зустрінеться.— Тоді ще красне літо горіло, а зараз, бач, осінь все мряками затягла... Тільки озимина ото ще й ярить-ся...

І, скрушно махнувши рукою, звернувся до Ясногорської:

— Вирив вам дучку в повний профіль... Не дуже, правда, розкішно, але сухо. І зверху не проб'є, і вітер не задуватиме. Тільки остюків багато та мишва шарудить.

Шура підійшла до Шовкуна і повернула йому вушанку зіркою наперед.

— А ви де будете? — запитала вона санітара.— Вирийте й собі.

— Що я,— зачервонівся Шовкун.— Я можу де завгодно. З телефоністами притулюся!

За Ясногорську Шовкун піклувався з таким же самозабуттям, як колись за її Юрася. Робив це він не з якихось корисливих міркувань, це було його внутрішньою потребою. «Молодий наш цвіт,— м'яко говорив він товаришам,— як же його не берегти!»

— Хороший він,— сказала Ясногорська про Шовкуна, коли він, начепивши через плече санітарну сумку з червоним хрестом, подався кудись шукати собі пристановища.— Від нього я вперше почула про вас...

Ховаючись від дощу, вони присіли край солом'яного дупла. Була тільки п'ята година, а навкруги вже зовсім сутеніло. Чернишеві хотілося багато чого сказати цій дівчині-вдові з маленькими білими руками, з очима, повними туги, але він не дозволяв собі говорити. Він знав, про що б не почав мову, все їй болітиме, бо все так чи інакше буде стосуватися Юрія, буде пройнято Юрієм, бо хоча вони й не згадували досі його, проте він весь час був з ними, між ними. Втішати? Але, здається, вона не з тих, що приймають втішання. Іноді загли-биться в думки, мовби сидить тут сама, іноді ж пильно погляне на нього, мовби хоче продивитися наскрізь — хто він, чим він завоював право на Юрасеву дружбу... Обличчя її в сутінках аж голубе... Мабуть, багато плаче ночами... Ось перевела погляд у поле, тьмаве, холодне, осіннє.

— Гляньте, уже й сніг пролітає,— сказала замислено, кутаючись у плащ-палатку.— Та, боже, який він у них... У нас перший сніг — білий-білий... А тут... як попіл!

IX

Якось уранці Хаєцький, повернувшись з переднього краю на ферму, був вражений несподіваним видовищем: у дворі, в саду, поза скиртами і скрізь по полю — ліворуч і праворуч — стояли гармати, гармати, гармати...

Немов уродилися з землі.

Німці нічого про них не знали: завдяки туманам ворожа авіація останніми днями не діяла.

Тільки-но Хаєцький сів з товаришами снідати, за вікном вдарила важка гармата. Будинок здригнувся, і шибки з веселим дзенькотом посипались на стіл.

— Оце я люблю! — вигукнув Хома, хапаючись за шапку.— Це по-моєму!

— Іштенем... Іштенем [1],— зашепотів господар ферми, поглядаючи на стелю.

Бійці, на бігу одягаючись, вискакували на подвір'я. Навкруги все стугоніло, дрижало.

Гармати гуркали від краю до краю, і чим далі в поле, то їхні залпи зливались в єдиний потужно-тремтливий гул.

На подвір'я влетів Багіров на змиленому тугому жеребчику.

— Кінчай ночувати! — радісно скомандував він, не встаючи з сідла.— На голубий Дунай!..

Шура Ясногорська в цей час стояла на командному пункті. Вона вперше бачила перед собою поле бою.

Перед очима розгортався типовий для Угорщини хвилястий степовий ландшафт: вибалки, пагорби, рівнини і знову пасма горбів. По сивому полю, наче курені, бовваніли поставлені купами високі снопи кукурудзи. Між тими сторчуватими стіжками в танучих димах неквапно рухалися постаті бійців, майже зливаючись з безбарвним тлом стерень, виноградників та кукурудзиння.

Бійці йшли, розсипавшись по полю, що дедалі підвищувалось. Вони саме йшли, а не бігли короткими перебіжками, причому посувались не прямо вперед, як годиться при атаках, а перетинали поле в різних напрямках, навскоси і вбік, здавалось, блукали по ньо-

[1] Боже мій *(мадярськ.)*.

му і навіть, зійшовшись в гурти по кілька чоловік, деякий час пристоювали, немов про щось радились. Тоді їх важко було відрізнити від купи кукурудзяних снопів. Збляклі димчасті хмари летіли над полем по-осінньому низько і швидко.

— Це вже атака? — запитала Ясногорська комбата Чумаченка. Капітан Чумаченко, літній високий мужчина з моложавим обличчям і сивими скронями, стояв поруч неї.

— Атака, атака,— відповів він, дивлячись у бінокль.— Артпідготовка кінчилась, люди встали, просуваються, чому ж не атака!.. Хлопці йдуть як боги!

Хлопці йшли як боги! Весь обрій всіявся тими сірими «богами». Одні підіймались пологим схилом, інші вже зникали за горбом і наче входили в землю.

Шура гадала раніше, що під час атаки треба обов'язково бігти, бігти вперед по геометричній прямій, як у фільмах, а тут бійці йшли неквапно, на весь зріст, рухались і прямо, і навскіс, розходячись променями, наче обмірювали все поле, як землевпорядники.

Шурі здаля не видно було, що там бійці шугають по коліна у важкому, розкислому чорноземі і бігти не можуть, бо не сто метрів треба перескочити, а переслідувати противника до самого вечора, а потім з вечора до ранку. А не йдуть прямо, навпростець, тому, що під ногами раз у раз помічають березку дротиків, яку треба переступити, не зачепившись, щоб не злетіти на мінах в повітря. А «ура» не кричать тому, що «ура» для них не парадна розвага, а теж зброя, і її як усяку іншу зброю, треба економити на слушний час. Зараз пускати в дію цю зброю не було ніякої потреби, бо німці драпали. Приголомшені ударом артилерії, вони не скоро опам'яталися. Де-не-де стали окликатися ожилими кулеметами. Поле після гуркоту канонади здавалося великим і тихим, як степ у мертву обідню пору. Кулемети поцокували в ньому, наче невидимі коники.

Піхотинці посувалися повільними методичними хвилями. Деякі навіть понапинали палатки, бо сіявся дрібний дощ. І, мабуть, саме цими кобеняками та поважною неквапливістю бійці нагадували дівчині землемірів. Шура починала розуміти, що й величезні простори за її спиною здаються їй так безповоротно, назавжди відвойованими саме тому, що їх взято не авантюрними

десантами, не бомбами з верескливими «психічними» сиренами, не декоративним загоном мотоциклістів. Ні! Їх сходжено крок за кроком, грунтовно переміряно ногами піхотинця. Піхота! Матінка піхота!..

І хоча Шура вислала вперед санітарів, а саму її комбат не пускав туди, поки не буде в цьому крайньої потреби, їй не стоялося тут. Вона міцніше натягнула берет, повісила через плече санітарну сумку.

— Товаришу комбат, я піду.

Чумаченко не став її затримувати.

І Ясногорська, важко чахкаючи в хлипкій драговині, пішла. Чим більше вона віддалялась, схиляючись проти мряки наперед, нехапливо ступаючи, тим більше нагадувала й собою втомленого мирного землевпорядника.

Вася Багіров з досвіду знав, що коли почався такий наступ, то батальйон рано чи пізно піде вперед. Щоб не відстати від своїх вогневиків, старшина завжди вирушав заздалегідь. Тому, ще не вщухла канонада артилерійської підготовки, а підводи мінометників, навантажені боєприпасами, вже вискакували з ферми в напрямку передової. Господар ферми, закопавши на всяк випадок чоботи в землю і нарядившись у драні черевики, стояв біля воріт і прощався.

— Хомо! — зворушено гукнув він Хаєцькому, стрясаючи капелюхом.— Вісонтлаташо! [1]

З балакучим Хомою він особливо зблизився. Не раз вечорами, коли Хаєцький був вільний від поста, вони годинами просиджували за склянкою вина, мирно розмовляючи тією дивовижною вселюдською мовою, що її витворювало саме похідне життя.

Фермер хотів з уст рядового бійця, такого ж, як і він, хлібороба, почути правду про Радянську державу, перевірити правдивість того, що йому роками втовкмачувала в голову сільськогосподарська газетка, яку він передплачував.

Хома розповідав.

У цих розмовах сам на сам з людиною іншого, далекого світу Хаєцький почував себе зовсім інакше, ніж під час розмови з своїми товаришами по зброї. З ними він міг розмовляти про що завгодно і як завгодно, дозволяв собі й кепкувати над ближнім, і просто

[1] До побачення! *(Мадярськ.).*

ляси точити. А от у розмові з цим іноземцем він чомусь почував потребу добирати особливі слова. Він наче ставав на деякий час повпредом.

Дома, в своєму колгоспі, перед якимось представником з району чи з області Хома перший, розмахуючи руками, кричав би про безліч всяких промахів і недоліків. Якби угорець почув його там, то міг би подумати, що все Хомине життя складається з самих тільки негараздів. А тут Хома вмів якось одразу відокремити суттєве від несуттєвого, велике від незначного. І він розповідав угорцеві про це велике з пишанням та величанням. Чи правда, що простий селянин, не граф, а кішгазда, може в Радянському Союзі стати депутатом парламенту? Що за питання! Звичайно, правда! Чи правда, що селянські діти можуть вчитися в інституті на державний кошт? А то! У Хоми в самого хрещениця вчиться в Києві!..

Фермер хвалить російських комуністів. Хому він, здається, теж вважає за комуніста. Лише коли справа доходить до колгоспів, тут угорець упирається, як віл. Тоді Хома шаленіє, його кулаки аж свищуть попід носом опонента.

— Такого запеклого індивіда, як ти, я давно не бачив! — признається Хома.— Гірше за бабу!.. Колись наші баби отак созу полохались, а ниньки попробуй... Ти їх ниньки водою не розіллєш!.. В окупацію довелося всеньким селом у ліси перебазуватись, до партизанів, але навіть і там колгоспом існували. Хіба мислимо без нього?.. Отак, як ви тут, вовкулаками?.. Кожний у свій куток глипає... Ні тобі колбуду, ні тобі зборів!.. Як вечір — все на запорах, пси спущені, і сам ти, як пес, не заснеш, цілісіньку ніч никаєш, наслухаєш, пильнуєш свої злидні! Позабивались по своїх хуторах, як по лігвищах... Скажи, чи ти хоч куди-небудь ходиш у гості? Чи маєш кума? Де ваша морально-політична єдність? По-вашому так: жери ти сусіда або він тебе пожере!..

Хома наливає склянку білого вина і випиває одним духом.

— Чи знаєш ти, приміром,— продовжував Хома,— як ми в Трансільванії скелі штурмували? Думаєш — дерлися хто як попало? Помиляєшся, брате... Для цього в нас є така штука — альпійський канат... Але це вже воєнна тайна. Факт той, що як один зірветься, то

всі підтримають... А коли один видерся на верховину, то всіх тягне за собою... Так ми живемо!.. Але що з тобою балакати: ти чоловік хоч і добрий, тільки ж темний, відсталий,— казав нарешті бойець і скрушно махав рукою.

А тепер фермер, забувши незгоди, проводжав свого буйного опонента аж за ворота і зичив йому щасливої дороги.

Проте дороги не було ніякої.

Щоб вийти на Будапештське шосе, полк мусив з артилерією та всіма обозами перетнути близько десяти кілометрів осінньої розбухлої трясовини. Це не було болото, це були орані поля, але так напоєні безперервними дощами, що під ними годі було добутись твердого дна. Піхота вийшла до шосе уже ввечері першого дня наступу і стала просуватися вздовж нього. А транспорт з боєприпасами і артилерія ще потопали на заклятому розбухлому полі.

Скрізь, куди не глянь, в набряклій ріллі билися валки підвід і гармат. Гейкання, нокання розлягалося над вечоріючим сивим степом. Коні, напружуючись до останніх сил, борсалися в тванюці по самі груди. Колеса ледве обертались, вивертаючи пуди в'язкого чорнозему. Щокілька метрів зупинялися передихнути. Слабіші коні падали з ніг. Раз упавши, кінь уже не міг звестися: його засмоктувало на очах.

Полкові артилеристи мобілізували десь хуторян з волами. Хоча було холодно, проте хуторяни, жаліючи чобіт, прийшли босі, позакочувавши штани вище колін.

Воли були такі, що не дістати рога. Їх впрягали в підводу по три-чотири пари, проте не могли зрушити її з місця. Голоногі мадяри метушилися довкола худоби з довжелезними гирлигами, поганяли, кричали, а воли бовталися грудьми в болоті і не рухалися.

— Дідько їх знає, що вони там гелгочуть своїм волам! — сердилися гармаші.— Може, тпрукають... Кугутня!..

І люди, і худоба вже були не схожі на себе: вибарложені з ніг до голови. А поміж підводами ходив той артилерійський технік, який свого часу підвозив Ясногорську. Він був тепер начбоєм полку. Колись інших підвозив, а зараз сам, загубивши коня, чвалав із сідлом на плечах, передаючи старшинам наказ «хазяї-

на»: жодного ящика боєприпасів не кидати. Хто подумає «розгубити» — трибунал.

Багіров кидався в різні боки, шукаючи кращого проїзду. Скрізь було однаково. Лише в одному місці він натрапив на польову більш-менш тверду доріжку між виноградниками. Нею, здавалось йому, можна було б проїхати хоч з кілометр в потрібному напрямі. Зопалу він погнав коня на доріжку, щоб розвідати її до кінця. Не встиг старшина проскакати десятка метрів, як земля вибухнула під ним.

Гострий біль пронизав зігнуті в стременах ноги до самих колін. «Потрощило!» — майнуло в голові. Мацнув рукою — ноги були. Мерщій вихопив їх із стремен, бо кінь уже заточувався. Зіскочивши з сідла, Вася спочатку не втримався на ногах від страшного болю і впав. Але ту ж мить звівся на руки і акробатично, млинком перекинув власне тіло через себе вбік, вихоплюючись з-під коня. Кінь падав. Його права передня, вище копита, була зчесана, як бритвою. На щастя Багірова, це була не осколкова міна.

«Мабуть, моя Катерина щаслива»,— з вдячністю подумав старшина про свою кіровоградську молодичку.

Кінь стримано стогнав крізь зуби.

«Коли б не твоя нога, друже, поплатився б я своєю,— думав Вася, добуваючи пістолет.— Коню, коню! Якби були конячі протези, залишив би я тебе жити. Але пробач!»

І Вася вистрілив коневі між вуха.

Знявши сідло з убитого коня, старшина повернувся до своїх.

— Що з вами, старшина? — вигукнув Хаєцький, приглядаючись у вечірніх сутінках до Багірова.— То під вами трахнуло?.. Ви увесь в сажі, як відьмак з димаря!

— Одмиюся... в Дунаї,— відповів Вася.

І, витираючись, старшина виклав їздовим свій новий план. Ці плани, іноді майже фантастичні, родились у нього в голові один за одним. І що більше складнішали обставини, то більше було планів. Найновіший полягав ось у чому.

Одночасно пробитися всім підводам — неможливо. Це вже видно з усього. На хуторянських волів теж марні надії: тільки-но стемніло, голоногі погоничі розбіглися хто куди, гармаші випрягли круторогих

«му-два». Але й випряжені, воли не могли вже зійти з місця. Отже, надія все-таки тільки на себе та на своїх коней. Іван Антонович уже, мабуть, виглядає їх з «огірками». Багіров пропонує: з усіх шести підвід вибрати найміцніших коней, запрягти в один віз і тягти його таким цугом до шосе. Потім так само брати другий, третій, доки не виволочуть до останнього.

Цей простий спосіб дав несподівані наслідки: уже опівночі перша підвода була на Будапештському шосе. Це вже багато значило: на підводі десять ящиків, сотня мін.

Метод Багірова незабаром підхопили всі.

Мабуть, ніде доцільна думка, свіжа ініціатива не поширюється з такою блискавичною швидкістю, як на фронті. І скільки таких дрібних зерен, кинутих в бойовому розпалі безіменними трудівниками армії, давали в найкоротший строк буйні сходи.

Все більше й більше підвід і гармат, глибоко прооравши в темряві трясовинне поле, виїздили на шосе. Як не дивно, але армійські коні тягнули краще, ніж фермерські круторогі. Може, тому, що коні, розуміючи мову бійців, напиналися і відпочивали по єдиній команді.

На світанку Будапештське шосе було вже загачене гарматами і важкими транспортами з боєприпасами. Жодна підвода не йшла назустріч, на схід. Все гриміло, спішило, рвалося на Дунай.

X

В кінці листопада 1944 року війська 3-го Українського фронту форсували Дунай на півдні Угорщини, під Югославією. Створивши перший Задунайський плацдарм і захопивши важливі міста Мохач, Печ, Батажек, війська фронту повели наступ на захід, між озером Балатон та рікою Дравою, і на північ — між Балатоном і Дунаєм.

— З усіх наших фронтів ми тепер найзахідніші,— жартували офіцери.— Перевалили за дев'ятнадцятий меридіан.

Уже через кілька днів навального наступу на північ, вздовж правого західного берега Дунаю, радянські війська опинилися за півсотні кілометрів від Буди.

В столиці почалася паніка. Заводчики й комерсанти тікали на захід. Вгору по Дунаю поспішно відпливали кораблі, навантажені державним добром. Пливли проти течії по темному, важкому Дунаю, як по хмарі.

Водночас німецьке командування зривало нові свої дивізії з Італії та з союзницького фронту і кидало на Дунай.

В ці дні на ворога звалився ще один приголомшливий удар. На північному сході від Будапешта війська 2-го Українського фронту також перейшли в наступ, прорвали оборону і насувались на столицю. Радянські танки, пробиваючись лісисто-гірською бездорожньою місцевістю на північ від Будапешта, досягли Дунаю. Тим часом нижче по Дунаю, на південь від Будапешта, сапери протягом однієї ночі навели переправу. Частини, перехопившись на західний берег, з'єдналися в районі озера Веленце з «задунайцями», що наступали з півдня.

Полк Самієва всі ці дні вів бої вподовж однієї з шосейних магістралей, що йшла до столиці з північного сходу.

Отямившись після перших ударів у дні прориву, ворог чинив дедалі впертіший опір. То на одній, то на іншій ділянці він, при підтримці «королівських тигрів», переходив у контратаки.

Проти «королівських тигрів» з нашого боку почали застосовувати не лише спеціальну протитанкову артилерію, а й артилерію важких систем.

Можна було бачити в степу танкові башти, знесені, відкинуті вибухом від такого «тигра» далеко вбік. Доводилося штурмувати кожну ферму, кожне містечко, просуваючись вперед кілометр за кілометром.

В населених пунктах стало дедалі більше зустрічатися біженців з Будапешта.

Якось на подвір'я, де зупинився Багіров із своїми бійцями, зайшов високий, інтелігентної зовнішності дідуган з паличкою в руці, у широкому, кофейного кольору макінтоші. Вітаючись, він гречно, але без запобігливості, підняв фетровий капелюх, відкриваючи сиву лев'ячу шевелюру, зачесану набік, як у російських художників минулого століття. Смугляве, з орлиним носом обличчя іноземця ще зберігало сліди колишньої вроди. Прибулий досить вільно розмовляв по-російському.

— Прошу, панове, у вас є кухня? — запитав він.

— У нас усе є,— відповідали бійці.— А тобі що?..

— Я хочу вам рубати... вогонь. Пробачте, дрова,— запропонував свої послуги старий.

Куховар Гриша з недовірою поглянув на його білі руки, інтелігентне обличчя з мішками під очима.

— Про мене — погрійся,— сказав Гриша.— Розламайся в порядку фізкультури.

Зацікавлені їздові зійшлись подивитися, як капіталіст буде рубати. Вони не мали сумніву, що перед ними саме капіталіст, власник якого-небудь розбомбленого підприємства. Угорець поклав свою елегантну паличку, пригладив борідку і, намагаючись приховати замішання, бадьоро взявся за сокиру. Уже з того, як він її тримав, було видно, що цей дроворуб небагато врубає. А Гриша умисне підмостив йому таки дебелу колоду.

Угорець заходив до неї з різних боків, хижо націлявся і цюкав. Колода тільки перекочувалася з місця на місце, ціла-цілісінька. Бійці чмихали. Невдалий дроворуб скоро впрів. Хаєцький не міг далі байдуже дивитись на його самокатування. Він кинув батіжок, плюнув у долоні:

— Ех ти, Європа!.. Дай-но я цюкну!

Угорець, ніяково посміхаючись, передав подолякові сокиру.

— Гех,— хекнув Хома, розмахуючись з-за плеча. Сокира впилася в дерево.

— Гех! — вигукнув боєць, розмахуючись вдруге. Колода репнула, як гарбуз.

За якусь хвилину Хома пощепив її на тріски. Угорець зачудовано дивився на бійцеву роботу.

— У вас золоті руки,— захоплено сказав він.

Хаєцький, улещений такою похвалою, глянув на свої шкарубкі, вкриті мозолями долоні. «Золоті»...

— Ти хто? — запитали угорця.— Капіталіст? Комерсант?

Старий усміхнувся.

— Я артист,— відповів він.— Людина вільної професії. Живописець!

— А чого ж тобі заманулося дрова рубати?

Старий гірко зітхнув.

— Що ви питаєте? — заступився за нього Хома.— Чи не бачите, що він припухає? Гам-гам нинчен!..

— Гам-гам? — запитав куховар.— Говори прямо!

— Так... Я з Будапешта.

Бійці знали, що біженці жорстоко бідують.

— Ходімо... Заправишся.

Людину вільної професії повели до кухні. За столом старий став докладно розповідати про себе.

Звати його Ференц.

Він був одним з тих численних мешканців угорської столиці, які, рятуючись від терору салашистських банд, тисячами залишали рідне місто і мандрували в сільські провінції. В першу світову війну Ференц три роки відбув у російському полоні.

— Ваш народ щирий і великодушний,— говорив художник, витираючи хусткою вуса. Він розповів, як йому довелося одного разу їхати в теплушці вкупі з говіркими українськими селянками. Пожалівши обшарпаного солдатика, вони ткнули йому великий окраєць хліба, хоча тоді і в Донбасі було з хлібом сутужно. Минуло понад чверть століття, а старий і досі не міг забути того окрайця.

— Може, то якраз моя матуся,— задумливо сказав куховар.— Вона жаліслива... Всім би допомогла...

— Ваші не раз допомагали народам,— розмірковував далі Ференц.— Ось тепер ваші армії проливають кров на полях нашої Угорщини. Хто скаже, що це кров егоїстів? В Будапешті радіо щодня розпиналося: «Зі сходу насуваються азіатські варвари! Рятуйтесь, угорці!..» Тоді я сказав: «Я знаю, які це варвари. Я жив між ними три роки, наче між братами... Не від них нам треба рятуватися».

Художник не приховував своїх суджень, він не щадив у розмовах салашистів. Це не могло минути безслідно: над ним нависла загроза арешту. Довелося ховатися від переслідування в різних районах міста, по бункерах та підземеллях. Йому допомагали численні знайомі. В Будапешті десь зостались його дочка і маленький онук, а зять загинув в Інтернаціональній бригаді в Іспанії.

— Всі чесні люди в Угорщині,— говорив Ференц,— чекають вашої армії. Я мадяр, я патріот, і вірте моєму серцю.

Охоче художник розповідав бійцям про життя в Будапешті, про Салаші, якого він вважав своїм особистим ворогом.

— Бандит, криміналіст, німецький наймит! — І Ференц, на велику втіху бійцям, лаявся міцною росій-

ською лайкою; йому було відомо, що Салаші, верховода «Схрещених стріл», ще за регентства Хорті Міклоша не раз попадав до в'язниці, а якось — навіть до божевільні.

— Дивно, що фашизм виносить на поверхню саме таких дегенератів,— міркував художник.— Дегенерат Гітлер, морфініст Герінг, тупий розбійник Салаші... Мабуть, сама гнила атмосфера фашизму розплоджує такі мікроби. Але справжня демократія уб'є їх, немов сонце!..

Ференц, розвеселившись, розповів бійцям казус, відомий цілому Будапештові, про те, як Салаші виступав по радіо.

— Румунія продала нас і всю Європу! — кричав Салаші одного дня.— Вона капітулювала перед червоними військами! Мадяри, беріть приклад з непохитної, кам'яної Фінляндії!

А наступного дня капітулювала і «кам'яна Фінляндія». Гітлерівці після цього випадку не підпускали свого холуя до мікрофона.

Захопивши владу, Салаші і його поплічники влаштували в Буді, в королівському палаці, комедію присяги перед короною св. Стефана. Хід церемонії транслювали по радіо. Раптом, коли салашистський диктор на хвилину замовк, з ефіру пролунав чийсь інший грізний голос:

— Мадяри! Пригадайте, як Салаші в червні тисяча дев'ятсот тридцять восьмого року стояв перед судом!..

Салашистські шпики збилися з ніг, шукаючи цього невідомого патріота, що, ризикуючи життям, мужньо звертався до народу з ефіру.

— Знайшли? — нахмурився Хома, уважно слухаючи художника.

— О ні! Нелегко знайти, неможливо знищити того, кому симпатизує народ! Його не було ніде, і він був скрізь.

— Молодці, не виказали! — повеселішали бійці.— Значить, і у вас є такі, що не дрімають...

— Голос невідомого патріота був голосом самої правди,— вів далі Ференц.— Я сподіваюсь, що цей пройдисвіт Салаші знову колись стане перед судом, як у тисяча дев'ятсот тридцять восьмому році. На цей раз — перед судом нашого народу.

— Тільки тепер його треба краще судити,— зауважив Хома з апломбом досвідченого юриста.— Що то за суд, коли живим випустили!

Художник сподобався бійцям.

Поступово він звикся з ними, прикотив звідкись свій дитячий візок з різним скарбом: сувої полотна, фарби, папір... Іншого майна у Ференца не було.

На дозвіллі він показував бійцям свої альбоми з етюдами Будапешта. Це були зарисовки руїн — окремі пощерблені фронтони, альтанки, деталі храмів. Під якимись руїнами над Дунаєм стояв угорський підпис.

— «Розгніваний Дунай»,— гірко переклав художник.— Це мої звинувачення. В новій, демократичній Угорщині я пред'явлю ці етюди суддям.

Ференц намагався у всьому допомагати бійцям, бо не хотів задарма їсти їхній хліб. Хоч він був зовсім непрактичний, бійці належно оцінили вже саме прагнення Ференца чесно трудитись, стати їм на поміч. Вони не кривдили старого, і, коли сідали їсти, кожний закликав Ференца до свого казанка. Те, що він без кінця вихваляв свою Угорщину, з якою вони воювали, якось не ображало бійців.

— Ми поважаємо патріотизм у всякій нації,— заспокійливо говорив художникові старшина Багіров.— Бо ми самі патріоти.

Найчастіше Ференц сідав до Хоминого казанка. З подоляком він, видно, почував себе найвільніше. Хома, який умів з кожного покепкувати, водночас викликав і загальну симпатію до себе своїм гумором та затятим колективізмом, що, здається, вже сидів йому в крові.

Якось Хома виявив бажання, щоб Ференц змалював його на пам'ять нащадкам подільської Вулиги. Художник охоче згодився і за кілька хвилин увічнив Хому на аркуші цупкого паперу. Позуючи, повнощокий, булькатий Хома надимався ще більше, «аби бути страшнішим». Він неодмінно хотів бути з конем і, тримаючи свого сірого за повід, раз у раз потайки щолгав його в зуби для того, щоб кінь вийшов баским. Ліву руку Хома вільно поклав на рукоятку трофейного кинджала, що висів у нього при боці. Вуса вгору, шапка-вушанка — чортом набакир.

— Малюй, щоб на Котовського був схожий,— замовляв Хома.— Коневі — шию дугою!..

Подоляк дувся і робив страшні очі. Але художник, замість погрозливої войовничості, надав його обличчю виразу беззлобної веселої лукавості.

Незважаючи на таке свавілля, Хома, розглянувши свій портрет, зостався вдоволений.

— Схожий! — сказав він.— І вуса, і кінь, як живий... Ач, як басує... Ти, Ференц, маєш добрячі руки! — Хома на художника «тикав». Він взагалі чомусь тикав на всіх іноземців.— Прямо скажу, Ференц, що ти маєш... срібні руки! Кесенем сипе — красно дякую!

Ференц, усміхаючись, мимохіть глянув на свої білі, наче справді срібні руки.

XI

Противник поспішно відходив на Будапешт, минаючи позад себе шосе.

Мінометники рухались полем з трубами і лафетами на плечах, не підкладаючи в'юків. Знали, що незабаром зупиняться на новому рубежі, щоб відбивати наступну контратаку. Всю ніч піхота вела бій за населений пункт, який височів попереду фабричними димарями. Піхотинці, поранені вночі, бредучи назустріч, говорили, що то вже видніються димарі далеких північно-східних околиць Пешта.

Ранок був сірий, похмурий. Сікло холодним, гострим дощем. Земля бралася ожеледицею. Обмерзла кригою озимина ламалась під ногами бійців, як зелене скло. Палатки торохтіли на людях, переламуючись при кожному порухові.

Поруч мінометників полкові артилеристи верхи на конях тягнули гармати. Вершники жартома запевняли, що їм із сідел уже видно голубий Дунай. Лейтенант з батареї, Саша Сіверцев, наздогнав Черниша, весело поздоровкався. Вони разом лежали в госпіталі, разом повернулися в полк.

— Ти, Женю, сяєш на все поле, як у панцирі,— казав Сіверцев, торкаючись рукою обмерзлої блискучої шкірянки Черниша.— З ким шухнув?

— З Григоряном за шинель... Прогадав?

— Це залежить від того, як ти себе вночі почуваєш... Зубами здорово клацаєш?

— Що ти!.. Буває навіть жарко!

— Та я бачу — ти сьогодні весь пашиш, просто цвітеш. Тут щось не те, друже!..

Женя жартома стусонув товариша межи плечі. Може, тому, що Сіверцев майже вгадав.

Останніми днями Черниш справді був у безпричинно райдужному настрої. Не знав, звідки це походить, чи, може, просто не хотів собі зізнатися до кінця. Вчора увечері він знову розмовляв на КП з Ясногорською. Це була звичайна розмова про те, як він у госпіталі впорядковував записи Брянського перед тим, як послати їх в наркомат.

— Скільки там думок! — вирвалось у нього.— Яких багатих думок!

— Ви думаєте, що буде ще колись війна? — запитала, хмурячись, Ясногорська.

— Я цього не хотів би... Але наш досвід, здобутий кров'ю, варто зберегти. До того ж це — пам'ять.

Шура зітхнула.

— Женю,— сказала йому після тривалої паузи,— ви... справжній друг.

Він ішов на вогневу і чув, як бринять йому ці слова в темряві осінньої ночі. Стало наче розвиднятися, і вже не було навкруги ні мряки, ні холоднечі, ні безпросвітної погрозливої тьми... Серце безпричинно співало, і життя, як земля до сонця, поверталось до нього своєю найкращою стороною. Замість ракет, що розтинали ніч, уже висока зоря ввижалась попереду, займаючись свіжо, яскраво, по-весняному...

Ні, він ні в чому не хотів зізнатися, навіть самому собі.

— Про що ти задумався, Женю?

— Так, про Дунай... Який він весною... Маковейчик, який, по-твоєму, він весною? — звернувся лейтенант до свого телефоніста, що ступав попереду нього з котушкою на спині. Боєць обернувся, радісний, червоний, натрьопаний дощем. Брови його змерзлися.

— А він такий, як Дніпро, товаришу гвардії лейтенант...

— Еге, ти ж дніпряк...

— Не зовсім, товаришу гвардії лейтенант... Ми від Дніпра кілометрів двадцять. У нас у степу річки зовсім ніякої нема. І село зветься Сухеньке. Була, кажуть, колись річка Восьмачка, так випила її баба Приймачка... Отака була в баби жага... А одного разу

мати взяла в колгоспі коней, і ми поїхали на зелені свята в Переволошину до тітки в гості. Знаєте Переволошину, де Меншиков Мазепу та шведів потопив?

— Знаю,— сміється Черниш.

— Так-от, їдемо ми, степ, сонце палить, жайворонки пурхають... Враз бачу перед собою далеко — білобіло, а ще далі — синьо-синьо, наче льони цвітуть при самій землі!.. «Мамо,— питаю,— то льони цвітуть?» А мати сміються. «То,— кажуть,— Дніпро».— «А чого він такий синій?» — «Від неба»,— кажуть.

— То ти думаєш, що й Дунай такий?

— А чого ж... Влітку, може, й такий... Від неба. Небо скрізь синє, голубе...

— Зараз він як сталь,— задумливо втручається Саша Сіверцев.— Як Нева.— Сіверцев родом ленінградець.— Знаєш, у річок, як і в людей, час від часу змінюється настрій. Ясно — голубіють, похмарить — темніють...

З-за цегляних будівель селища виринула в поле підвода, запряжена важкими мадярськими битюгами. Коли вона під'їхала ближче, передні мінометники обступили її. Черниш здалека впізнав на підводі Шовкуна з автоматом за плечем. У руках Шовкун тримав туго напнуті віжки. Вуса його були обмерзлі, а обличчя суворе, сердите. Іван Антонович, зупинивши підводу, схилився над нею, щось розглядав. Підійшовши, Черниш здригнувся: під відкинутою плащ-палаткою лежали Сперанський і Ясногорська.

Вони лежали поруч, обоє бліді, нерухомі. Сперанський дивився кудись убік диким, безтямним поглядом і ледве чутно стогнав. Ясногорська, здавалось, не дихала. Вона була смертельно бліда, біла як мармур. Лежала без берета, коса сповзла їй на груди і взялася сивим намерзом. Побачивши над собою Черниша, дівчина ледь помітно здригнулась.

— Женю...— прошепотіла вона безкровними губами.— Женю...

І замовкла, дивлячись на нього тоскно, по-сестринському, немов, прощаючись, хотіла про щось попередити, від чогось застерегти.

— Поганяй та оберігайся мін! — гукнув Іван Антонович Шовкунові, і Шовкун рушив. Іван Антонович, взявшись за ріжок дубленої плащ-палатки, одкинутої над Ясногорською та ад'ютантом, накрив обох, наче лядою.

Черниш ішов темний як ніч. Тріщав чобітьми по зелених крижаних шпичках. Що вона хотіла йому сказати? Чому так тоскно дивилася своїми довірливими, скалами мученими болем очима з-під безсило приспущених вій?

— Видужають — знов повернуться в полк,— глухо говорив Саша Сіверцев поруч, а Чернишеві здавалось, що голос лине здалеку.— Ми ж повернулись...

Черниш мовчав, зрідка на ходу озираючись. Підвода сховалась у вибалку. Понад шосе бовваніли окуті кригою телеграфні стовпи, вигинаючись по горизонту. Противник не встигав їх спилювати. Далеко на лівому фланзі, погойдуючись, сунули через ріллі сиві танки. Розсипавшись по всьому полю, брели у напнутих плащ-палатках підрозділи бійців, подавшись проти вітру вперед і здалеку нагадуючи собою сірих горбатих степових орлів.

Згодом Черниш дізнався від комбата, як все це сталося.

Вночі капітан Сперанський, обходячи бойові порядки, напоровся на міну і підірвався. Ясногорська в цей час була в одній із стрілецьких рот поблизу. Почувши вибух, а потім крик пораненого, вона кинулась туди. Було дивно, що вона й сама не підірвалась. Сперанському посікло ноги. Шура заходилась тут же, на місці, перев'язувати. Тим часом противник, що засів неподалік у цегляних будівлях околиці, відкрив вогонь з кулеметів, цілячись в темряві туди, звідки чувся стогін і зойки пораненого. Ясногорська взяла капітана на спину і поповзла. Незабаром її теж поранило — в руку, вище ліктя. Рука підломилась. Сперанський, очевидно, здогадався, що сталося, і наказав їй залишити його і повзти самій. Ясногорська відмовилась. Сперанський стогнав і брутально лаявся.

Шура мовчки намагалася волокти його однією рукою. На цьому їх і застали піхотинці, послані назустріч командиром стрілецької роти. Один поклав собі капітана на спину, другий вхопив Ясногорську прямо на руки, як дитину, і кинувся з нею до окопів. Уже перед самим окопом її поранило вдруге двома кулями: однією — в стегно, другою — в праву руку, якою вона трималась, міцно обнявши солдата за шию. Солдатові тільки обсмалило потилицю.

Шовкун роздобув у мадяра підводу і поклав обох — і Ясногорську, і ад'ютанта. Лежачи поруч, вони не прохопилися жодним словом про минуле, хоч Сперанський до останнього часу мав підозру, що саме Шура тоді поскаржилася на нього Воронцову.

Але то було таке далеке, таке дрібне!.. Тепер їм було зовсім не до того.

XII

Будапешт був оточений.

24 грудня 1944 року зав'язались бої на околицях міста, почався славнозвісний будапештський штурм.

Обороні Будапешта німецьке командування надавало величезного значення. Розташований на вузлі 26-ти залізниць і шосейних шляхів, Будапешт з стратегічного погляду являв собою своєрідні ворота в Австрію, Чехословаччину, в південні землі самої Німеччини, що їх до останнього часу німці вважали своїм найглибшим тилом. Падіння угорської столиці неминуче вибило б з ладу останнього найзапеклішого сателіта Німеччини. З падінням цього міста похитнувся б весь південний фланг німецького фронту, який ще й досі нависав над Балканами.

Тому не дивно, що німецько-фашистське командування стягувало під Будапешт численні війська, перекинуло сюди найкращі свої резерви. Німецькі генерали погрожували дати Радянській Армії під стінами Будапешта нечуваний реванш за Сталінград. Бійці подейкували, що хтось уже читав німецькі, як завжди безграмотні, блазенські листівки, в яких фюрер нібито похвалявся: «Берлін здам, а 3-й Український в Дунаї покупаю».

І ось тепер це колосальне місто в двісті квадратних кілометрів території, начинене військами й технікою, з діючими заводами, які ще випускали танки й снаряди, опинилося затиснуте в залізні лещата.

Цілу ніч з 28-го на 29 грудня і ранком 29 грудня армійські потужні радіомовні станції з передової лінії фронту безперервно передавали оточеним звернення радянського командування.

Диктори в шинелях повідомляли, що 29 грудня, об 11 годині за московським часом, в розташування

противника прибудуть з радянського боку парламентери вручити оточеним ультиматум. Щоб зберегти Будапешт, врятувати від загибелі його історичні цінності, пам'ятники культури й мистецтва, щоб уникнути численних жертв серед мирного населення,— радянське командування пропонувало оточеним гуманні умови капітуляції.

29 грудня об 11 годині в напрямку Кішпешта виїхала легкова автомашина. Над нею майорів великий білий прапор. В машині їхав офіцер-парламентер з текстом ультиматуму, підписаного командувачами обох Українських фронтів. Скрізь понад шосе, де проїздила машина парламентера, наставала тиша: наші бійці ще заздалегідь дістали наказ припинити вогонь у цьому районі. Німцям також був добре відомий маршрут радянського парламентера. Білий прапор над машиною було далеко видно. Проте коли машина в'їхала в розташування ворожих передових позицій, з усіх вікон і горищ прямо по склу кабіни сіконули німецькі кулемети.

Парламентера було вбито.

В цей же час по той бік Дунаю, в Буду, було направлено другого парламентера з перекладачем. Тут події розгорнулись інакше. Німці пропустили парламентера через передній край і направили в свій штаб. В штабі командування заявило парламентерові, що воно відмовляється прийняти ультиматум. Офіцера ввічливо відпустили. Виходячи з штабу, він не знав, що, випереджаючи його, по кабелях летять уже на передній край віроломні накази тих, що тільки-но з ним розмовляли. І коли він, високо піднявши білий прапор, повертався уже в нашу зону, в спину йому було відкрито вогонь. Парламентер упав, обливаючись кров'ю [1].

Відкрити вогонь по беззбройному парламентеру — так могли вчинити тільки фашисти. Розбоєм вони починали, розбоєм і кінчали. З давніх-давен у всіх війнах парламентери користалися правом недоторканості. А тепер вони підпливали кров'ю на правому і на лівому боці Дунаю, в передмістях європейської столиці. Впа-

[1] Загиблому радянському парламентерові капітану Остапенку нині стоїть в передмісті Будапешта пам'ятник, споруджений угорським народом.

ли на мокрий брук посічені білі прапори, які були підняті, щоб дарувати життя тисячам людей, врятувати від руйнації величезне місто. Тепер залишилось одне: карати.

Підле вбивство парламентерів викликало гнів, хвилю обурення серед наших військ. Самовидці їхньої смерті — бійці-передовики — похмуро поглядали з-під вушанок на чуже безкрає місто. Сердито набивали диски, заряджали важкі гармати. Гармаші з гуркотом вкочували на руках артилерію в підвали, на подвір'я, за кожну будівлю. Піднялися тисячі жерл, чекаючи команди.

— Тримайся, проклятий гадючник! — говорили бійці.— Пощади тепер не жди!

Вбивство парламентерів було провокаційним викликом. Армія вандалів, загнана в безвихідь, залишалась і тут вірною собі. Вона не дорожила нічим. Що їй було до цього міста, до його мешканців? Приречена на загибель сама, вона все хотіла б потягти за собою в прірву. Вона кинула виклик...

І тисячі радянських гармат відповіли на нього. Як живі, задрижали сірі квартали. Загуло, розпікаючись, вологе повітря. Будапешт, викидаючи велетенські язики полум'я, огорнувся їдким димом-гаром на п'ятдесят днів і ночей.

XIII

Зав'язалися бої у кварталах, в умовах сучасного європейського міста.

Від початку міських боїв у мінометній роті Брянського сталося чимало змін. Тепер вона вже не поділялася на «тил» і вогневу. В міських умовах зникла потреба в такому поділі. Тепер підрозділам постачали все необхідне безпосередньо з полку. Взагалі тут весь гнучкий армійський організм зімкнувся тугіше, скоротився, як м'яз. Штаби й тилові бази, які в польових умовах, згідно з статутом, розташовувались на певній відстані від фронту, зараз дістали можливість базуватись біля самого переднього краю, в сусідніх кварталах.

Командир роти Кармазин, зібравши всю роту докупи, перетворив і їздових на вогневиків. Старшина Багі-

ров тимчасово виконував обов'язки командира взводу, а потай мріяв, що йому дадуть штурмову групу. Власне, такі штурмові групи були вже готові серед мінометників: у вільні години сам Багіров навчав їх міського бою «за сталінградськими правилами». В тилах зостався один Гриша, який замінив на батальйонній кухні контуженого куховара.

Черниш, як і раніше, займався переважно коригуванням. Його роботі навіть вибагливий Іван Антонович дав позитивну оцінку.

Сьогодні Черниш стояв на горищі високого будинку і вів спостереження крізь маленьке дахове вікно. Об'єктом його спостережень було одне з міських кладовищ. Воно лежало через квартал попереду, обгороджене кам'яним муром. Навпроти муру, по цей бік вулиці, засіли в руїнах цегляних будинків стрілецькі підрозділи батальйону.

Чернишеві з його спостережного пункту відкривалася панорама великого міста.

Після кількатижневих дощів, туманів та мряк нарешті стало на годині, і в ясному повітрі над Будапештом з ранку до ночі висіла наша авіація. Оточене місто ще курилося сотнями заводських димарів, зведених догори, як жерла величезних фортечних гармат. На тих заводах і досі виробляли танки, броньовики, тисячі снарядів для обложених військ. Радянські авіатори то в одному, то в іншому районі міста з важким гуркотом опускали бомби на воєнні цехи. Здавалось, лопається земна кора до самих глибин. Язики ясних денних пожеж вихоплювалися то тут, то там над строкатим бескеттям незліченних кварталів.

Небо, не хмарне і не блакитне, було затягнуте якимось високим, підстратосферним білим покровом, і проміння сріблястого холодного сонця лилося крізь нього, наче крізь грандіозний матово-білий абажур. Під молочним промінням тьмяно полискували численні дахи, куполи, водонапірні башти, що височіли над кварталами, немов велетенські фаустпатрони.

І так до самого обрію — скільки сягало око — кам'яні яруси вищих і нижчих кварталів, вежі, шпилі, куполи храмів, заводські димарі і знову кам'яні застиглі каскади по той бік Дунаю, на загадкових висотах Буди.

Канонада не замовкає ні на мить, методично гуркаючи і гуркаючи, наче працюють колосальні каменедробильні тарани, заведені раз назавжди. Над ближчими кварталами — запах толу, кружляє сажа...

Увага Черниша прикута до кладовища. Закусивши в зубах давно погаслу цигарку, він припав до вузького вікна. Він обшукує поглядом той прямокутник, що лисніє мармуровими плитами, надмогильними стовпцями, біліє крилатими херувимами. Лейтенант знає, що за кожним тим благодушним херувимом причаївся автоматник. Черниш шукає ворожих кулеметів. Командир стрілецької роти чортихався по телефону з самого ранку, що кулемети противника зв'язують йому руки. Чернишеві вже вдалося подавити кілька вогневих точок, але натомість оживають інші.

В правому кутку цвинтаря темніє кругла капличка... Ось погляд лейтенанта впіймав на її піддашку короткий, ледве помітний спалах. Швидко обчисливши дані, Черниш гукає Маковейчику:

— Передай!

Маковейчик прищулився під кроквою над апаратом. Серйозний, зосереджений, чаклує в трубку цифрами.

Лейтенант, нервуючись, стежить, як міни вже вибухають навколо каплички. Нарешті одна — в дах.

— На! — випускає крізь зуби Черниш.

Капличка димиться.

На цьому ж горищі, біля другого вікна, стоїть лейтенант Сіверцев. Він веде спостереження за іншим сектором, збираючи дані для своєї батареї. Іноді він гукає до Черниша:

— Яка там видимість у твій телескоп?

— Багато нечисті бачу.

— І що ти їй?

— Викурюю потроху.

В цей момент дах над ними розчахується вогнем, наче в нього б'є блискавиця. Саша Сіверцев завбачливо падає, закриваючи голову руками, немов тільки її й береже. Важка міна вибухає вгорі, на крокві, осявши на мить усе горище. Просвистіли осколки в хмарі диму й пилюки. Саша підводиться, протирає запорошені очі...

— Ти живий? — гукає з тривогою до Черниша.

— Живий,— відгукується Черниш з хмари піднятої пилюки.

— І я живий! — десь у самім кутку бадьоро дзвенить Маковей.— Наше щастя, що добра кроква попалась над нами!

Обтрушуючись, оббираючи з себе клубки павутиння, офіцери пробиваються назустріч один одному.

— Невже намацав? — розмірковує Сіверцев.— Як ти гадаєш, Женю? Зжене нас з цієї мансарди?

— Мансарда справді бальзаківська... Ти по чому б'єш?

— По сімнадцятому об'єкту.

— Як влучання?

— Вже горить.

Сіверцев свого часу багато розповідав Чернишеві про любимий свій Ленінград, про трагедію блокади. Перед самою війною він закінчив середню школу і мріяв про художній інститут. Саша досконало знав не лише Ленінград, але й Пушкін, Гатчину, Петергоф. Знав, як свій власний дім, усі палаци, пам'ятники, алеї, статуї... Про них він не раз говорив з Чернишем, палко мріяв, як краще буде реставрувати той чи інший палац. В азарті він забувався, що Черниш не ленінградець і не все розуміє, про що йде мова.

— Як, ти не бачив статуї Самсона? — щиро дивувався Сіверцев.— Ні, ти жартуєш...

Він усіх вважав за ленінградців. Іншим разом починав:

— Знаєш, друже... Ермітаж відбудували.

Саша добре знав, що це поки що тільки в його уяві, спраглою своєю уявою він уже відроджував поруйноване, зарівнював вирви на ленінградських майданах, вводив кораблі в порт. В нього все там ставало на своє місце. Черниш, слухаючи зворушливу неправду свого друга, підтакував і невесело посміхався.

Тепер, коли вони сиділи, перекурюючи, під продірявленим будапештським дахом, Черниш подумав, що його другові-ленінградцеві найбільше, мабуть, зараз хочеться — в помсту за руйнацію рідного міста — все тут перетрощити, стерти ворожу столицю з лиця землі. З неприхованою гордістю щойно повідомив Сіверцев, що його сімнадцятий об'єкт уже горить.

— Скажи, Сашко... Тобі іноді приходить бажання за все... За Петергоф, за осквернені вандалами пушкінські місця... За блокаду, за все,— розумієш? — зробити і тут так,— Черниш хмуро кивнув за вікно.— Щоб усе

дощенту... Щоб розорати плугами!.. І почати усе потім заново, га?

Сіверцев замислився. Його хлоп'яче обличчя, обрамлене ранніми бакенбардами, одразу стало старшим.

— Ні,— нарешті відповів він, зітхнувши.— Ні, друже. Будапештські пам'ятники ні в чому не винуваті. Не вони бомбардували Ермітаж... До речі, ти знав капітана Остапенка?

— Того, що парламентером до них поїхав?

— Ех, Остапенко, Остапенко... Отак вони його, по-бандитському...— Сіверцев покрутив головою, немов перемагаючи власний внутрішній біль.— А знаєш, я б теж охоче згодився на таку місію...

— Парламентером?

— Так, парламентером,— пихнув Саша цигаркою.— Уявляєш собі, серед страшного бойовища власною рукою підняти раптом прапор гуманності, відчути, що ціною одного свого життя даруєш життя сотням тисяч дітей, матерів, рятуєш від винищення музеї, храми, парки, мости... Ось позавчора Ференц показував мені етюди своїх дунайських мостів...

— Він і мені показував,— важко зітхнув Черниш.

— Це ж краса, справжній витвір людського генія!

— Не пощадили салашисти й цього: уже висадили в повітря.

— Що ти? — щиро жахнувся Сіверцев.— Хто сказав?

— Були вчора перебіжчики.

Сіверцев помовчав.

— Ланц-хід,— став поволі пригадувати він.— Ланцюговий міст.

— Нема.

— Ержебет-хід...

— Нема.

— Ференц-Іозеф-хід...

— Нема.

— Прокляті, прокляті! — з болем вигукнув Сіверцев, підводячись.— Від Пушкіна до Дунаю!.. Скрізь рвуть, палять, нищать!.. А послухати їх — тільки й чуєш: цивілізація, культура, прогрес!

— О, вони красномовні,— сплюнув Черниш і грубо вилаявся.

В цей час Маковейчик, підслуховуючи розмову на КП, радісно вигукнув:

— Самохідки! Самохідки йдуть на поміч! Таранитимуть стіну!

Офіцери разом кинулись до своїх місць.

Штурмовим групам ніяк не вдавалося вдертися на кладовище. Протягом дня вони кілька разів поривалися перескочити через мур — і все невдало. Трупи перших атакуючих ще й досі лежали на панелі. Тепер на вимогу комбата артилерійський підтримуючий полк вислав дві самохідні гармати. Вони вийшли на передній край і з відстані всього в кілька десятків метрів ударили в мур.

Снаряди прогули при самій землі. Гармати гатили раз за разом по тому ж самому місці. Мур огорнувся хмарою кам'яної порохняви, і незабаром крізь неї засвітились великі проломи в стіні. Штурмовики один за одним ринули в ті проломи, швидко розсипаючись по кладовищу.

Черниш переносив вогонь через голови штурмуючих щодалі вглиб і вглиб, немов старанно вимощував, брукував своїм вогнем дорогу батальйонові вперед.

Вечоріло, і пожежі над містом, мало помітні вдень, тепер наче розбухали, наливалися кров'ю. Їх стало несподівано багато.

XIV

Позад будинку, що з його даху Черниш вів свої спостереження, стояв інший будинок такого ж стандартного типу. Раз у раз з його поверхів вишуговувало хвостате пружне полум'я. Били міномети. Жорстоко, безугавно.

Спочатку Іван Антонович хотів ставити свої «самовари» на землі. Для цього треба було вирубати кілька каштанів, що росли на подвір'ї, бо вони заважали б стріляти.

Хаєцький уже спустився в бункер — величезну яму під будинком,— щоб дістати пилку або сокиру. Ференца він взяв собі за перекладача. Старий художник, як і багато інших біженців, ішов слідом за фронтом до самого Будапешта. Часом він відставав, губився, але, знаючи вже чимало людей з полку — старшин, писарів, політпрацівників,— Ференц на новому місці знову відшукував «хазяйство Івана Анто-

новича». Біля мінометників він ніколи не був голодним. Зате Кармазин, комбат Чумаченко і навіть бійці при потребі використовували його як товмача. Веселий художник немало цим пишався, а, вступивши в Будапешт, в розмовах з одноплемінцями став навіть величати себе «партизаном».

Хома Хаєцький хоча й похвалявся привселюдно, що вже добре шпрехає по-мадярському, проте на цей раз, спускаючись в бункер, все-таки вирішив прихопити з собою і Ференца.

— Будь при мені про всяк випадок за ад'ютанта,— на ходу визначив він роль старому.

В бункері було повно мешканців — дітей, жінок, старих. Вони виглядали звідусіль: з кучугур шмаття, з пуховиків, тиснулися по нарах, настелених в три ряди.

— Ноїв ковчег! — зауважив Хома, оглядаючи бункер хазяйським оком.— А інструмента й не бачу.

Дізнавшись через Ференца, що руський шукає пилки або сокири, угорці не на жарт переполошилися. Вони й раніше були вже до смерті залякані пропагандою про азіатські «звірства руських», а тепер, побачивши вусатого чорного Хому з фінкою при боці й автоматом на грудях, вирішили, що звірства оце якраз і почнуться. З голосним плачем кинулися в материнські пелени змарнілі, перелякані діти. Вони не мали сумніву, що вусач із зіркою на лобі зараз почне отут пиляти їх пилкою або рубати сокирою.

— Що за лемент? Що вони там шпрехають? — суворо звернувся Хома до «ад'ютанта». Коли справа заходила серйозна, Хома завжди поводився з своїм приятелем суворо і ніякого панібратства не терпів.— За кого вони мають мене? Чого діти плачуть?

Ференц пояснив Хомі причину переполоху.

— Спокійно! — підняв руки боєць.— Передай, що я їх ані рубатиму, ані пилятиму. Передай, що пилки потрібні мені для каштанів, бо вони нам на заваді. А молодички хай також не жахаються, бо я чоловік сімейний і в чужі гречки не скакаю.

Невідомо, як уже там переклав Ференц, тільки після цього мешканці бункера одразу підбадьорились. Молодички перестали ховатися в хустки, взялися прохати «пана капітана», щоб не рубав навіть і каштанів. Це пролетарський квартал, і робітничі діти влітку

не бачать ніякої зелені, крім тих каштанів. Хай зглянеться пан капітан на їхніх кічі [1]...

Хома, забуваючи про європейський етикет, замислено почухав потилицю і, беручи в руки дві пощерблені сокири, що їх йому звідкись таки добули, заявив, що він долю каштанів вирішити сам не може, бо має командира, старшого за себе. Хома так і сказав, очевидно, вважаючи себе перед мадярами також за командира. До того ж вони з власної волі величали його паном капітаном. Хома не спростовував їхньої помилки. Його, здається, зовсім не дивувало, що в очах мадярок він раптом перетворюється з рядового бійця на «пана капітана». На шапці в нього далеко ясніла вирізана з блискучої жерсті велика п'ятикутна зірка. Він навмисне вирізав її велику, щоб було далеко видно, щоб шанували його іноземці.

Мадяри слідом за Хаєцьким послали наверх цілу делегацію шукати «найстаршого командира».

Іван Антонович з властивою йому педантичною сухістю вислухав делегацію через Ференца.

Він стояв на дверях першого поверху, напнутий своєю вічною плащ-палаткою, якої ніколи не скидав відтоді, як одержав її зі складу. На КП серед офіцерів ця палатка давно вже стала притчею во язицех. Говорили, що Іван Антонович присягнув скинути її тільки після повної капітуляції ворога.

Слухаючи делегацію стрекотливих жінок, Іван Антонович спідлоба косився на ті каштани, голі, почорнілі. Він бачив, як Хаєцький і Островський уже стали біля дерев з сокирами напоготові.

— Рубай! — скомандував старшина Багіров.

— Стривай,— повільно підняв руку старший лейтенант.

— Відставити! — гукнув Багіров.

Іван Антонович неквапно оглянув подвір'я, наче був тут комендантом і обмірковував якусь домашню реконструкцію.

— Добре,— сказав він делегації.— Хай живе. Може, ваша малеча, бавлячись після війни під цими зеленими деревами, спом'яне і нас незлим, тихим словом. Так, товариші?

— Так! — озвалася вогнева.— Так!

---

[1] Маленьких *(мадярськ.)*.

І старший лейтенант наказав підняти міномети вище, поставити їх в самому будинку, навпроти вікон. Мінометам у такій позиції каштани не заважали.

Солдатська поступливість щиро зворушила жінок. Кожному було гарно дивитись, як змарнілі матері обпали старшого лейтенанта, дякуючи за подарунок, зроблений ротою дітям будапештської околиці. У Ференца сльози забриніли на віях. Він знав, що прийде час і солдатський дарунок зазеленіє на радість малюкам, які, зростаючи в дунайському місті, майже не бачили самого Дунаю і не їздили, як діти багачів, на білі дачі Балатону.

— А нам говорили, що руські, що комуністи...— хвилюючись, белькотіла одна з делегаток.— Ви, звичайно, нем комуніст?..

Кармазин посміхнувся, вимовив з гордістю:

— Комуніст.

Вночі рота збиралася переходити на нову позицію. Обслуги, звично розібравши міномети на частини, спускалися вниз. Поверхи завмирали. Сходячи останнім, Вася Багіров помітив біля одного з вирваних вікон високу згорблену постать.

— Ти, Денисе?

Постать не ворухнулась.

Старшина підійшов ближче і впізнав Ференца.

Художник стояв, прихилившись до лутки, і мовчки дивився на місто. Горбоносе застигле обличчя старого, тьмяно осяяне далекими загравами, нагадувало карбованого орла з старовинної монети.

* * *

Палаючий Будапешт був перед ним як на долоні.

Багряні хребти підпирали небо. У підхмарних чорних глибинах моторошно гуляли прожектори. Зенітні кулемети прокладали траси. Стугоніла й стугоніла канонада.

— О Будапешт! — з болем вирвалось у Ференца.

В Будапешті художник провів усе своє життя.

Тут були поховані його батьки і діди, тут промайнула його молодість. Звідси він потай проводжав свого кращого учня і зятя в Іспанію, в Інтернаціо-

нальну бригаду... Янош, Янош!.. Марніє твоя дружина, напівсиротою виростає твій син... Десь загубились вони у підземному Будапешті. Чи живі? І де їх шукати? На Догань-утца? Але чи є зараз і сама Догань-утца? Шваби та салашисти мінують усе... Вчора Ференц розмовляв з перебіжчиком... Той підземеллями пробився на радянський бік... Розповідає: в центрі нестримні грабунки, мародерство, голод. Фашистські молодчики відбирають у населення рештки продуктів, всіх женуть барикадувати вулиці, зводити протитанкові споруди. Хто ухиляється, розстрілюють на місці. Ніяких ознак цивільної влади, повний розгул і терор «Схрещених стріл». Чим все це скінчиться? Чим скінчиться твоя велика драма, Будапешт?

Не гірляндами електричних вогнів — страшними пожежами освітилися нині твої керути [1]. Не вирують вечорами людні, шумливі набережні Дунаю — тріскається там камінь від криці! Не дзвонять трамваї, не мерехтять барвисті реклами, не співають авто... Ніч розрухи, ніч кари окутала тебе! Тисячотонним брухтом валяться стіни на брук. Все тріщить, руйнується, гоготить в нечуваній катастрофі. Здається, за одну таку ніч місто западеться, зникне безслідно, як ота Помпея, і тільки дунайські хвилі понесуть до моря лапату чорну сажу та кров...

Все найкраще, створене Ференцом-художником, народилось у Будапешті і для Будапешта. Його картини прикрашували ратушу, парламент, готель «Європа», кафе «Балатон»... Правда, тішилась ними переважно пихата аристократія, але художник не втратив надії, що бачитиме їх колись і весь трудовий Будапешт.

Над Чепель-сигетом кружляють, вурчать моторами «юнкерси». Вони ще мають змогу сідати на міському іподромі. Евакуюють поранених, доставляють снаряди. Гітлер наказав триматись будь-що: в Комарно вивантажуються сотні танків, йдуть на допомогу. Що ж це буде? Чим усе це кінчиться?

— Горить правильно,— каже Багіров після мовчанки.— Багато бачив пожарів, а такого не доводилось... Наче півсвіту зайнялось і палає.

Художник, обернувшись, пильно дивиться на освітленого спалахами старшину.

---

[1] Бульвари *(мадярськ.)*.

— Врятуйте,— каже він тихо й урочисто.— Врятуйте Будапешт. Крім вас... більше нікому.

— Не тушуйся, Ференц. Все буде в порядку.

Старшину гукають знизу. Рота вирушає.

— Ти з нами, Ференц?

— А з ким же мені?

Спускаючись з Багіровим по східцях, художник щось починає розповідати йому про знаменитий готель «Європа», до якого звідси вже — рукою подати...

Паленим димом пройняте нічне повітря. Снаряди з смертельно білим блиском розщеплюються на стінах. Провалюються крізь дахи. Осколки глухо гуркочуть по блясі.

— Наче домовики ходять,— зауважує хтось.

Хома зухвало задирає голову догори:

— Гей ви, нехрещені!.. Ніж там гуркотіти, ходіть-но сюди!.. Нарукопаш!..

— Хаєцький! — прикрикує Іван Антонович.

Далі просуваються мовчки, як на облаву.

XV

Наступної ночі батальйон врізався в новий квартал, який упирався рогом в перехрестя вулиць. Просуватись далі заважав наріжний будинок протилежного кварталу, що виходив фасадом на саме перехрестя. При миготливому, неприродно кривавому світлі заграви розвідники прочитали «Europa». Латинський шрифт тепер уже вільно читали навіть бійці з нижчою освітою.

— Но-tel Eu-ro-pa,— мимрив по складах якийсь вусатий вихованець церковнопарафіяльної школи.

Всі поверхи готелю знизу й доверху їжачились кулеметами та гніздами автоматників. З одного вікна раз у раз шугало полум'я міномета.

Готель становив собою вигідну позицію. З неї противник мав змогу прострілювати не лише дві вулиці, до яких підійшли стрілецькі роти, а тримав під вогнем і весь квартал, захоплений батальйоном Чумаченка. Вогонь був дуже щільний. Бійці для експерименту викинули на перехрестя порожнє відро. За хвилину воно стало як решето.

На командному пункті, що розмістився в довгій

низькій казармі, стояв нестихаючий гомін. Перекликались телефоністи, кудись пірнали й виринали ординарці, інші розбирали трофейні сідла, що займали мало не чверть казарми. По черзі входили грітись міномётники — їхня вогнева була під самою казармою.

Капітан Чумаченко в іншому кутку обмірковував з офіцерами становище. Готель треба було захопити ще цієї ночі: вдень його брати було ніяк. Але як захопити? Правда, можна було викликати полкових саперів і з їхньою допомогою, підкравшись в темряві, висадити будинок в повітря... Це практикували вже не раз і сам Чумаченко, і сусідні батальйони: висаджували об'єкт до зруйнування стін і цілковитого знищення гарнізону. Але в даному разі комбата це не влаштовувало. Виходячи з своїх тактичних міркувань, він хотів захопити готель цілим. Якби йому треба було взяти тільки цей об'єкт, Чумаченко, безумовно, висадив би його в повітря. Але йому, крім «Європи», ще потрібно зламати десятки об'єктів, і він думав про них уже зараз. Будинок готелю був, по-перше, високий і міцної старовинної кладки, а по-друге, наріжний; маючи його в своїх руках, батальйон, власне, мав би своєрідний зручний трамплін для того, щоб оволодіти новим кварталом.

— А я встановив би в ньому свої «самовари»,— міркував Кармазин.— Позиція для вогневої саме раз.

Гвардії майор Воронцов, прибувши на КП звечора, тепер мовчки сидів під стіною на купі трофейних німецьких протигазів, схожих на телячі намордники. Здавалося, він дрімав навсидячки, зануривши своє широке підборіддя в кучеряві вилоги кожушка. А втім, він уважно слухав офіцерів, що обмірковували різні варіанти штурму. Нарешті підвів важкі припухлі повіки:

— Чумаченко, де твої сталінградці?

— Всі на місцях, товаришу гвардії майор: очолюють штурмові групи.

— Хто та хто?

Комбат став лічити на пальцях. Своїх сталінградців він знав усіх до одного. Коли назвав Багірова, Іван Антонович згадав:

— Момент! Мій старшина там носиться з оригінальним планом...

Кармазин пояснив кількома словами.

Комбат негайно послав за Багіровим.

В цей час до казарми несподівано зайшли командир полку Самієв і огрядний, у шкіряному пальті генерал-майор, командир дивізії.

— Батальйон, стру-ун-ко! — вилетів наперед Чумаченко.

— Вільно, вільно,— зупинив його генерал.

На ходу окидаючи поглядом казарму і виструнчених бійців, генерал пройшов до столика, спорудженого в кутку з якихось дверей.

— Ну, чумаче, давай карти об'єктів.

«Чумак» звучало в устах генерала поблажливим жартом і свідчило про те, що сьогодні «хазяїн» в доброму гуморі.

Генерал, звичайно, знав, що комбат-3 капітан Чумаченко доводиться лише далеким потомком тим чумакам, що ходили колись у Крим по сіль та гуляли «у Києві на риночку». Сам же капітан у минулому працював інженером-електриком на високовольтній мережі, яка живилася з Дніпрогесу. Але сьогодні «хазяїнові» забаглося кликати комбата чумаком, і комбат з цього вже визначив, що коли прочуханка й буде, то не дуже дошкульна. А треба сказати, що наскільки Чумаченко був спокійний і витриманий у бою, настільки ж розгублювався і тремтів перед начальством. Заметушившись, він подав генералові не ту карту, що треба.

— Ай, чумаче, що ти мені даєш Терексентміклош? Невже ми його повинні вдруге брати? Я думаю, з них досить і одного разу.

— Пробачте, товаришу гвардії генерал-майор!

Зайшов старшина Багіров і, викликаючи захоплення Івана Антоновича, сміливо й по формі вдався до вищого «хазяїна»:

— Товаришу гвардії генерал-майор, дозвольте звернутися до гвардії капітана...

— А-а, це той, що гасав на коні за танком? — суворо посміхнувся генерал.— Той, що кухню з кашею захопив? Пам'ятаю, пам'ятаю... Звертайся, що там у тебе таке?

Мова зайшла про готель. Старшина, не хапаючись, виклав свій план. Генерал зацікавився.

— Сміливо, хоча й ризиковано,— промовив він,— але риск для гвардійця...— Генерал запитливо глянув на Самієва.

— ...благородна справа,— закінчив скоромовкою виструнчений Самієв.

Багірову дозволили відібрати в штурмову групу, кого він сам захоче. Таку розкіш Чумаченко дозволяв тільки у виняткових випадках. Зохотилося йти чимало відчайдухів, проте Вася відбирав «по знайомству».

— Може, на смерть ідуть,— гомоніли між собою телефоністи,— а теж «по знайомству». Не потовпляться. От натура людська.

Справді, серед вибраних опинилися давні друзі старшини, здебільшого відчайдушні хлопці зі взводу батальйонних автоматників. З мінометників Вася взяв Дениса і Романа Блаженків та Хаєцького. Хоча старшина нерідко й картав Хому за його вади, проте й симпатизував подолякові.

— Чортів «допіру»,— казав часом Вася на Хому,— ти стаєш справжнім солдатом.

І тепер, коли старшина запитав Хаєцького, чи він готовий, то «допіру» відповів:

— Як штик!

Генерал, оглядаючи штурмовиків, зупинився навпроти Хоми. Подоляк їв його очима.

— Тугіше підпережіться,— зауважив генерал, беручи бійця за ремінь. Ватяні штани на Хомі осувалися: в кишенях було повно гранат.

— Не спадуть, товаришу гвардії генерал-майор! — запевнив Хома, підтягуючи ремінь.

— Не спадуть? — генерал оглянув бійця з голови до ніг.— Сталінградець?

— Ні, товаришу гвардії генерал, ми... ближчі. Але хватка у нас сталінградська. Старшина навчили!..

Генералові, видно, сподобалася відповідь.

— Ану, розстебніть ватянку. Побачу, що там у вас є.

Хома розстебнувся, виставляючи груди з гвардійським значком і медаллю «За відвагу».

— Ого! Добре. Я собі давно прошу у командарма такої медалі — не дає. Це, каже, тільки передовикам.

— Але ж вам орден Суворова недавно почепили? — зухвало сіконув Хома.

— Почепили.

— То дозвольте глянути, який він собою.

Генерал, усміхаючись, розстебнув своє шкіряне пальто, сяйнувши рясними орденами.

— Теж добре,— сказав Хома.

— Так, кажете, готові... Гм...— генерал пильно дивився на Хому.— А от уявіть собі, раптом ви стикаєтесь у темряві з фріцом. Що б ви насамперед зробили? Ваш перший рух?

Хома задумався. Іван Антонович похолонув.

— От уявіть, приміром, що я фріц, що ось так я йду,— показував генерал,— що б ви зробили?

— Штурмував би, товаришу гвардії генерал.

— Так одразу й штурмував би?

— А то! Бо я вас бачу, а ви мене — ні.

— Згоден, хай так... Припустимо, я вас не бачу. А як саме ви штурмували б? Ану, ось вас двоє,— генерал кивнув на Багірова і на Хаєцького,— ви і ви... Покажіть. «Штурмуйте» мене.

Хома з острахом глянув на генералове блискуче хромове пальто, на білосніжний комірець, що туго підпирав шию.

— Але ж, товаришу генерал,— зам'явся Хома.— Яковось... Вибарложимо вас, а ви потім гніватись будете. Ні, тут штрафною пахне...

— Нічого, нічого. Беріть так, як вас навчено. Сміливіше. Ну!

Вася моргнув Хаєцькому: давай, мовляв, за всіма правилами.

Бійці розступились.

Генерал бере чийсь автомат на руку і йде, ніби прислухаючись, туди, назад. Хома і Багіров, влучивши момент, накидаються. За якусь секунду генералів автомат відлітає геть убік, руки йому заламують назад, чиясь солона рукавиця, душачи, втиснулася межи зуби... Генерал борюкався, щосили відбивався, садив чоботом у живіт і куди попало, проте його таки повалили, і Хома сів на нього верхи.

— Пусти! — наказав Самієв, усміхаючись.— Молодці!

Генерала пустили, допомогли встати, обтруситись. Він стояв, важко сопучи. Обличчя густо налилося кров'ю. «Може, розлютився? Може, й справді тут штрафною пахне?» — подумав Хома. Проте генерал не виявляв гніву.

— Академік, що ж це таке? — звернувся він до командира полку.— Мене й то повалили, а що б з тебе, сухаря, було? Ні, ці вміють скрутити...

— Пускай їх, Чумаченко, пускай орлів. Штурмуйте, товариші, на славу! Всім видам... «Славу».

Бійці запевнили хором, що постараються.

— Крепкий дядько! — сказав Хома, коли вони вийшли з старшиною надвір.— Допіру так мене садонув межи ноги, що я ледве стримався... Ну і я ж його теж!

XVI

— Алло, Ференц!

Розпатланий сивогривий художник сів на нарах, спросоння здивовано оглядаючи бійців, що заповнили бункер.

— Старшина?

— Як бачиш... Злазь.

В Будапешті художника вже багато хто знав. У підземеллях він нерідко зустрічав близьких чи далеких знайомих, і вони охоче давали йому притулок.

Ференц спустився з нар і став радитися з Багіровим. Готель «Європа» цікавив художника, мабуть, не менше, ніж самого старшину. Свого часу Ференц оформляв фойє і більярдний зал цього готелю. Там висіли його картини. Тепер художник непокоївся, що будинок висадять у повітря і вся праця його розвіється порохом. Напередодні художник і старшина складали з цього приводу чимало різних рятівних проектів. На подив Ференца, Вася, виявляється, негайно перейшов від слів до діла.

Художник розбудив ще якогось цивільного в кепі, в благенькому демісезонному пальті, і той, вставши, запросто привітався з радянськими бійцями.

— Пролетар,— відрекомендував його Ференц.— Іштван...

— Давай-давай,— жваво сказав Іштван-пролетар і, міцніше натягнувши кепчину, рушив довгим бункером. Бійці посунули за ним, обережно переступаючи через тих, що спали покотом. В глибині бункера, навпроти вогкої цвілої стіни, провожатий зупинився.

— Тут! — вказав він рукою на стіну. Старшина скомандував:

— В кого кайла — сюди!

Кайла дружно загриміли. Угорці злякано прокидалися, озираючись: що тут коїться? Не тільки в Пешті, а

й під Пештом уже спокою нема... Ні вдень ні вночі. Габору [1], проклята габору! Ференц заспокоював. Бійці довбали навперемінки, лупаючи стіну дедалі глибше.

— Може, не тут, Ференц?

— Тут, тут! — запевняли і Ференц, і провожатий.

— Дивіться, не помиляйтесь! Обом тоді секим башка.

— Будь спок, Вася! — відповів Ференц популярною солдатською примовкою.

Бійці засміялись.

Нарешті Денис дужим ударом проломив стіну. Затамувавши подих, стали наслухати. З дірки, як з вічка вулика, вибивався монотонний приглушений гул.

Денис просунув голову вперед.

— Повно,— повідомив він.— Моляться.

Дірку розширили і стали по одному пролазити в неї. Знов опинилися в бункері, ще більшому, ніж попередній. Десятки мешканців стояли навколішках з молитовниками і свічками в руках.

— Іштенем, іштенем,— зітхало по всіх кутках.

Тут радянських бійців бачили вперше і дивилися на них, як на посланців з іншого, незнайомого світу. Дивувало, що не ріжуть всіх підряд, не гвалтують. Що добре зодягнені, добре озброєні. Всі повносилі, пашать здоров'ям — харчів, видно, мають вдосталь. То що ж вони тоді тут шукають, в підземеллях нещасного Будапешта?

Ференц, звертаючись до присутніх, щось палко заговорив по-угорському. Спом'янув і Хорті, і Салаші... Тим часом Іштван-пролетар підвів до старшини літню змарнілу жінку в рогових окулярах.

— Моя сестра,— повідомив він через перекладача.— Естафету передаю їй...

Рушили далі. Жінка в окулярах ступала попереду. Перетнули весь бункер, маневруючи між постелями, валізами, меблями, і стали підніматися крутими сходами. З кожним східцем грім канонади наростав, наче вони входили в грозову тучу.

Опинилися надворі. Пригинаючись, шаснули попід стіною вперед і через якийсь десяток метрів знову попали в підвальний хід і стали спускатися вниз. Під ногами захрущало.

---

[1] Війна *(мадярськ.)*.

Багіров засвітив кишеньковий ліхтар. Здалося, що вони потрапили в шахту. Просторий бункер мало не до стелі був засипаний блискучим антрацитом. Рачкуючи, по ньому поплазували вглиб. Розсунули німецькі кропив'яні мішки з чимось важким, як сіль, і, посповзавши один за одним вниз, опинилися в вогкому і холодному приміщенні, захаращеному котлами парового опалення.

Мовчки, намагаючись не стукнути, не грюкнути, пройшли поміж котлів і побачили перед себе відхилені двері, крізь які пробивалося слабке світло. Наче з вентилятора, війнуло звідти на бійців тяжким перегорілим повітрям, немов видихнутим з єдиних людських легенів.

Старшина загасив ліхтар. По його знаку бійці стали за котлами, чекаючи. Жінка в окулярах зайшла в бункер сама. Вася пильно стежив, як вона підійшла до нар і почала торсати когось за білі боти. На нарах підвелася заспана дівчина і, здивовано слухаючи жінку, дедалі ширше посміхалася. Потім легко стрибнула на підлогу, хапливо зазирнула в люстерко, поправляючи зачіску, і, вхопивши жінку за руку, енергійно потягла її до виходу.

— Марічка! — тихо вигукнув Ференц, кидаючись дівчині назустріч.— Марічка!

Виявляється, це була подруга його дочки, хорватка. Дівчина цмокнула старого в щоку, після чого обернулася до бійців, енергійно піднявши догори стиснутий кулачок.

— Смерть фашизмові — свобода народам! — різко, схвильовано відсалютувала вона.

Ференц пояснив бійцям, що брат Марічки — югославський партизан — воює нині проти німців десь у горах.

Зустріч з цією дівчиною, її урочистий ротфронтівський салют глибоко схвилювали всіх. Радість, така велика і чиста, якої, можливо, ніколи не може викликати в людині її вузькоособисте щастя, охопила в цей момент бійців. «Смерть фашизмові — свобода народам!» І тесляр з Крайньої Півночі, і росіянин, і українець, і далекий слов'янський брат з Балканських гір — всі мовби разом зустрілися тут, в підземеллях Будапешта, біля цих замерзлих парових котлів. Кожен ще гостріше відчув, у якому неосяжному фронті

він бере участь, які надії на нього покладає людство. Воля народам! Бійці щиро потиснули руку дівчині, наче ця маленька гаряча рука якось єднала їх з волелюбними народами Балкан.

Жінка в окулярах, яка тепер мала вже повертатись, щось сказала Ференцу. Художник трохи зніяковів.

— Чого вона хоче, Ференц?

— Просить документ.

— Що, що?

— Хоче, щоб пан офіцер видав їй який-небудь документ про те, що вона допомагала... демократії.

— Потім, потім,— відмахнувся Багіров.— І їй, і «пролетареві» — всім видамо... Пішли!

Тепер місце провожатої заступила Марічка.

Деякий час пробиралися в темряві, потім старшина засвітив свій електричний ліхтар. Перед ними була досить широка цементна труба. Дівчина згинці упевнено ввійшла в неї.

— Денисе, відтепер кажи: пройшов Крим, Рим і будапештські труби,— не втримався Хаєцький.

На нього цикнули.

Труба незабаром кінчилася. Бійці були знову в котельні. Намацали сходи і, тримаючись однією рукою за слизьку стіну, а другою за автомати, стали підійматися вгору. Щоразу зупинялися прислухаючись.

Небо! Багряний високий простір! Мовчазні прожектори... Бійці з полегшенням вдихнули свіже морозяне повітря.

— Гараж,— сказав пошепки Ференц, розглядаючи в темряві довгу присадкувату будівлю.— Гараж «Європи». Я його впізнаю.

Багіров, обережно висунувши голову, оглянув, немов обнюхав, подвір'я, потім будинок над головою. Вікна всіх поверхів тут були цілі і червонились рубіновими блискавками.

— «Європа»?

— «Європа», «Європа»,— прошепотів Ференц.

Автоматник Самойлов, високий неговіркий москвич, теж виглянув, наче з башти танка.

— Вона.

Справді, над ними був готель, хоч його й важко звідси було впізнати: німий, темний, з балконами. З фронтального боку балкони вже давно були поруйновані, на їх місці стирчав тільки покручений метал.

Старшина відрядив Марічку і Ференца вниз, подякувавши за поміч.

— Завтра зустрінемось...

Завтра! Ой, як же далеко ти, завтра! Тому, хто, дрімаючи, ждатиме тебе в бункері, ти з'явишся скоро і непомітно. Але у якій страшній далині ти зникаєш перед напруженим зором штурмовиків! До свого завтра вони мусять іти через цей будинок; крізь смертельні його коридори, де причаїлося в темряві по сто смертей і чигають, чигають...

«Друзі, кому з нас сьогодні вмирати?» — глухо зітхає темрява.

Ніхто не відповідає.

— Романе, Денисе, ваш дід Кармалюга жив сто і п'ять літ, а чи пережив він хоч єдину ніч отаку?

— Хіба це ніч? Це — вік!..

XVII

Багіров востаннє інструктував свою штурмову групу. Завдяки розповідям Ференца, він добре уявляв собі внутрішнє розташування готелю. Штурмовиків розподілив по поверхах. Вони мали потаємки добутися до коридорів, засісти там засідками і чекати сигналу. Те, що штурмовиків було небагато, мало свої переваги: вони могли діяти вільно, не боячись убити в темряві когось із своїх.

— Знай, що кожен, хто йтиме на тебе, буде ворог,— сказав старшина.

На першому поверсі мали діяти сам Багіров і Хаєцький. Тут, винищуючи гарнізон, треба було водночас виламати парадні двері, щоб перші атакуючі влетіли в будинок без затримки. Комбат попередив, що тільки-но в готелі зав'яжеться бій і кулеметний вогонь противника буде дезорганізовано, з фронту готель атакують ще кілька штурмових груп.

Бійці потиснули один одному руки. Це була мовчазна взаємоприсяга, взаємонадія на те, що вони битимуться до останнього. І якщо трапиться так, що ця ніч стане для них останньою ніччю в житті, то вони проживуть її з гідністю.

Самойлов, ставши на весь зріст, з гранатами в обох руках, пішов прямо в двері. За мить, як тінь, він зник за порогом. Всі чекали вибухів зсередини. Їх не було.

— В порядку,— полегшено зітхнув Хаєцький.

Бійці один по одному безшумно прослизали в чорну вирву тилових дверей.

Брати Блаженки шепотіли між собою, що коли треба буде, вони стануть один до одного спинами. Як-не-як, у них тоді буде чотири ноги — не легко зіб'єш. Очі кругом, два автомати.

Коли настала їхня черга йти, старшина ще раз попередив:

— На вашому поверсі в третьому вікні зліва — міномет.

— Не в третьому, а в четвертому,— поправив Денис.

І, темний, високий, він неквапно попрямував до дверей. В цей час у приміщенні щось забрязкотіло, і назустріч Денисові виринув з порожнім відром німець.

Роман наготувався стрибнути братові на допомогу. А Денис, не прискорюючи ходи, пройшов повз німця, майже торкаючись його плечем. Фріц теж, гадаючи, що це свій, не звернув на нього уваги і, посвистуючи, почалапав кудись через подвір'я.

— Оце нерви! — захоплено зауважив Ростислав, маленький боєць, майже підліток.— Ми Дениса переманимо до себе в батальйонну розвідку.

Ростислав з товаришем мав залишатися на дверях, і Багіров наказав йому:

— Коли цей айн-цвай повертатиметься, покладіть... тільки щоб ні звуку.

— Буде виконано.

Готель мовчав, лише десь з протилежного боку, як і раніше, глухо постріл ювали кулемети.

Пішов Роман. За ним підвівся Хаєцький.

— Молися за мене, жінко,— промовив він тихо.— Моліться за мене, діти. Бо я... пішов.

— Дуй!

Тіло його зібгалося в тугий клубок м'язів. Ішов наче в повітрі. Землі під ним не було. Намагався не дихати, бо весь Будапешт чув його подих. Весь Будапешт,— нашорошений, темний праліс,— бачить у цю мить його постать, що тінню просувається до дверей. Трофейний багнет, видобутий з чохла, блиснув, як рибина, що скинулася при місяці. Хома стис його так міцно, що коли б він і захотів розігнути зараз власні пальці, то вже не розігнув би.

А як переступив поріг та опинився в абсолютній темряві, що наче глянула на нього численними очима і почула його присутність численними вухами, то відчув себе на диво впевнено. Знав, що тепер уже ніяка сила не випре його звідси за поріг. Аніяка!..

Десь у глибині коридора відчинились двері. Хтось вийшов, регочучись якось по-чужому. Зачинив двері за собою. Іде, клацаючи по паркету підковами. Хаєцький припав до слизької колони і стояв не рухаючись.

Кроки наближались.

В цей момент на дверях виросла постать Багірова.

— Алло, Ганс? — спокійно промовив той, що наближався, і Хаєцький почув, як він добуває на ходу ліхтарик.— Ганс, іх денке...

Він не договорив.

Сяйнули, схрещуючись, дві світляні смуги: німець спрямував ліхтар на старшину, а старшина, не розгубившись, спрямував свій на німця. Якусь мить не рухались: стояли, впершись тугими пасмами світла один одному в груди. Ліхтар Багірова був сильніший.

Німець закліпав очима, зажмурюючись. І в ту ж мить, блиснувши багнетом, Хаєцький плигнув на нього з-за колони.

Світло згасло. Ніхто не скрикнув.

Коли Ростислав переступив через поріг і став на своє місце під стіною біля входу, то почув уже тільки віддалений уривок приглушеної розмови:

— Готовий?

— Не тріпається.

— Марш на двері!

— Єсть!

Ще раз блиснув на секунду ліхтар і згас. Хаєцький навшпиньках пішов до парадних дверей.

Старшина стояв біля одного з номерів і прислухався, що робиться всередині.

Раптом за дверима лунко, наче в цистерні, вдарив кулемет. «А-а!» Багіров вирвав чеку, відхилив двері і запустив у них гранату, в ту ж мить відскакуючи до інших. В кімнаті загуркотіло. Вирвані двері полетіли в коридор. Перебігаючи від номера до номера, старшина в кожний запускав гранатою.

Коридор сповнився газами.

Майже водночас на верхніх поверхах також загоготіли вибухи. Весь готель заходив ходором.

В задушливій гіркій темряві нелюдськими голосами заволали недобиті. Тріском, тупотом, гуркотом стрясло всі поверхи.

Хаєцький, надимаючись, відвалював лантухи з піском, пробивався до дверей.

Старшина забирався в глибину коридора. Номери за ним з громом розчинялися самі. Важко дихаючи, він стояв уже біля шостих чи сьомих дверей, коли вони перед ним раптом розчахнулись, і звідти, застряючи в одвірках, з лементом повалили німці. Осліплені пітьмою, вони мало не збили Багірова з ніг. Не чекаючи цього, він сам упав на підлогу під стіну і дав довгу чергу вподовж коридора. На тлі коридорного вікна йому було добре видно, як падають і знов підводяться німці. Ревучи, метушаться від стіни до стіни поранені, а на їх місце з номерів вискакують зопалу інші. Старшина вибив геть вистріляний диск, загнав повний і знову дав чергу при самій підлозі, вирізаючи і тих, що навмисне попадали. Здається, він ніколи не стріляв з такою буйною насолодою, як зараз, бо знав, що жодна куля тут не вилітає марно. Схаменувшись, деякі німці також застрочили хто куди, вкладаючи самі ж своїх. По всьому коридору, від підлоги до стелі, зашипіли трасуючі, зарикошетили. Не добиті в кімнатах гранатами, очманілі солдати кидалися в коридор на свою погибель. Тільки-но в готелі зав'язався бій, капітан Чумаченко кинув штурмові групи в атаку. Бійці з автоматами в руках мчали через перехрестя на будинок, що клекотів знизу доверху. Вогонь його на цей час уже було паралізовано. Кілька штурмовиків вискочили до парадних дверей і, вхопившись за них, разом рвонули на себе. Зсередини, обливаючись важким потом, ломився Хома. Двері були наглухо забиті. Але під дружним двобічним натиском не витримали і затріщали. Хома, радісно лаючись, вилетів просто на голови своїм товаришам. Ткнувся вусами у чийсь вогкий кожушок, вхопився за нього, щоб не впасти.

— Ви, Хаєцький? — почувся голос майора Воронцова.

— А то!

— Показуйте хазяйство!

— Прошу! Дім як грім!..

Одні влітали в двері, інші висаджували забарикадовані вікна з бійницями та амбразурами і вскакува-

ли через них. Темна підлога м'яко виверталася і стогнала під чобітьми. Хтось давав команду атакувати 3-й поверх. Там німці засіли в двох кімнатах і вперто боронилися.

Уже коли бій вщухав, Денис і Роман Блаженки вскочили до кімнати, в якій, за їхніми розрахунками, стояв німецький міномет. Запалили замість свічки шмат кабеля, розглядалися. В приміщенні було повно білого гусячого пуху. В роздертих вибухом перинах лежала навколо міномета посічена, облипла пухом обслуга.

— З усього готелю постягували пуховики,— зауважив Роман.— І на себе, і під себе. Відстріляється — і в пір'я грітися.

— Така вже раса хлипка. Зазябає.

Денис оком знавця оглянув німецький міномет і, виявивши, що він непошкоджений, наказав братові:

— Зривай плиту. Перенесемо.

Міномет перенесли в кімнату навпроти. Перетягли плетені кошики з мінами. Виламали вікно, що виходило на місто. Будапешт гудів, клекотав, охоплений від краю до краю пожежами.

Денис звично навів приціл. Хотів спуститися вниз відшукати Антоновича, щоб дізнатись, куди бити.

— Хіба ти сам не знаєш куди? — здивувався Роман.

— А й правда.

Міни були трофейні, міни були їхні.

— Огонь! — скомандував сам собі Денис.

Перша міна посунулася в ствол.

За мить вона уже зашурхотіла в повітрі, віддаляючись.

Били, поки розпечена труба починала світитися в темряві.

— Ну як, Романе? — питався Денис брата, який подавав йому міни з кошика.— Жарко?

— За ніч фріців поменшає.

Давали трубі вичахнути і знову били, били, били...

XVIII

То освітлюючи гранатами шлях перед собою, то потай обходячи задніми дворами прилеглі до готелю будинки, штурмові групи пробивались до самого ранку в глиб кварталу.

В «Європу» перейшов командний пункт батальйону. Сюди вже несли на плечах боєприпаси, зв'язківці тягнули кабель, на першому поверсі санітари перев'язували поранених. В усіх штабах по інстанції старанно відзначили на карті ще один важливий об'єкт, захоплений уночі.

Артилеристи в самих гімнастерках котили на руках протитанкові гармати, встановлювали їх за рогом готелю і на перехресті в кругляку, виритому німцями для своєї зенітки. Розбита зенітка ще й досі стирчала в небо мертвим хоботом.

— Гармаші не відстають,— виглянувши крізь вирву вікна на перехрестя, ледь усміхаючись, промовив Чумаченко. Сьогодні він був задоволений усім, що діялось на світі.

З того часу, як почалися бої в Будапешті, гармати супроводження йшли поряд штурмових груп. Ці маленькі славні гарматки можна було бачити то в обваленому під'їзді, то вони, причаївшись, визирали з вікна підвалу, то стрибали по бруку вздовж вузької вулиці, що, затиснута обвалами стін, нагадувала гірську ущелину після землетрусу.

Гармаші, вправні, дебелі хлопці, одним духом викинули німецьку зенітку з кругляка і поставили на її місце свою. На стволі цієї гармати ясніли, як ордени, червоні зорі, а на щиті красувався напис: «Смерть білофіннам!»

Де вже були ті білофінни та Карельські ліси, а напис не злиняв і в Будапешті.

Артилеристами командував Саша Сіверцев. Бадьорий голос його дзвенів. Сіверцев встановлював гармати жерлами в різні боки: одну — вподовж проспекту, що простягся вниз, здається, до самого Дунаю, другу — в бокову вуличку. Сьогодні юнацьке обличчя Сіверцева грало якимось аж надто ясним рум'янцем. Вуха під чорною околичкою кашкета пашіли, як півнячі гребені. Він був у тому настрої діяльного натхнення, що завжди так осяває, красить людину перед боєм.

— Сашо! — почув він десь зверху знайомий голос. Біля вікна третього поверху стояв Черниш, також збуджений і радісний.— Доброго ранку, Сашо! Як спалось?

— Дякую, друже! Ніяк не спалось. А ти хіба спав?

— Куди там спав! Сьогодні ж у нас вальпургієва ніч! «Хазяїн» каже, класична ніч.

— Де твої «самовари»?

— Скрізь: два на подвір'ї, два тут зі мною, один десь кочує:

— Ви знову ввели кочуючі?

— А чого ж не ввести?.. Тут теж як у горах!.. Ти мене з землі підтримаєш!

— Обов'язково! А ти мене з своїх апартаментів...

— Апартаменти!.. Самі розбиті ванни та фріци з ночі лежать. Як твоя «Смерть білофіннам» почуває себе в дунайському кліматі?

— О, будь здоров! Готується прийняти нову зірку на ствол.

— Сеп! [1]

Морозяний свіжий ранок розцвітався над Будапештом. Біліло небо, білястим здавалося тонко вібруюче повітря. На сході лягла по обрію величезна оранжева смуга. Літаки над висотами Буди купались у ясному, недосяжному небі.

Десь знизу вподовж проспекту гучно вдарив «фердинанд». Понеслися одна за одною з пекельним гудінням болванки, скачучи по асфальту. Шматувалось туге повітря. Посипались вікна. Черниш бачив, як заметушилися артилеристи. Десь у глибині кварталів заскрипів залізним скреготом «собака» — шестиствольний німецький міномет, і одна з мін вибухнула поблизу пушкарів. Хтось з-поміж них, видно, вийшов з ладу, бо Сіверцев сам підскочив до гармати, схилився, намагаючись вхопити ціль у панораму.

А ціль насувалася знизу проспектом. Пофарбований уже в білий колір, «фердинанд» наближався, як суцільна крижана брила, викинута з Дунаю. Тільки-но Сіверцев, припавши очима до панорами, хотів віддати команду, як важка гаряча болванка просвистіла над самою його головою і знесла щит.

— Бий! — щосили вигукнув Сіверцев і закрив обличчя руками.

Пролунав постріл.

Крізь усі пальці Сіверцева сочилася кров.

Внизу, на іншому перехресті, біла брила спалахнула високим полум'ям.

---

[1] Чудово, красиво! *(Мадярськ.)*

— Лейтенант! Вас поранило?

Незрозуміло, як його могло поранити: болванка, просвистівши над головою, пролетіла далі, щоразу дзизкаючись об брук і знов підскакуючи, як камінь, кинутий по воді.

Однак Сіверцев усе ще стояв біля своєї гармати, закривши очі руками.

— Лейтенант, відкрийтесь!

Він через силу відірвав закривавлені паруючі руки від обличчя. Обслуга жахнулась: Сіверцеву вивернуло з орбіт очні яблука. Навіть незрозуміло ще було — як це, чим? Чи окалиною щита, чи страшним ударом повітряної хвилі від болванки...

Бійці взяли його попід руки і перевели в готель. Тепер він лежав під стіною на килимі і чекав, доки його перев'яжуть. Косяки юнацьких бакенбардів злиплись від крові.

Батарейці метушились, розшукуючи фельдшера. Всі вони були, як один, голомозі. Мали за звичай голити один одному голови в усяких умовах, влітку і взимку. Може, тому здавались особливо в'язистими — шиї наче витесані.

— Запорожець! — покликав Сіверцев одного з своїх сержантів.— Спалили?

— Спалили. По вашій наводці!

— Отож...

Офіцер помовчав. Фельдшера не знайшли, натомість з'явився Шовкун і, опустившись перед Сіверцевим на одне коліно, став швидко розривати бинт...

— Востаннє в своєму житті,— промовив Сіверцев несподівано рівним, спокійним голосом,— я бачив у своїй панорамі «фердинанда»... Горить?

— Догорає.

— Хлоп'ятка... Остання моя панорама...

Хлоп'ятка, одвертаючись до стін, змахували сльози шорсткими запеченими долонями. Гвардійські потилиці, дбайливо голені з ініціативи Сіверцева, лисніли потом.

Шовкун обережно, м'яко перев'язував.

— Гармата ціла? — запитав через деякий час лейтенант.

— Ціла.

— Бережіть її... бережіть себе,— тихо заповів він.

XIX

Черниш саме вів вогонь, коли телефоніст передав, що його хоче бачити офіцер з батареї.

— Лежить внизу... Поранений.

Командира роти якраз не було, і Черниш не міг відлучитися. «Поранений... З батареї? Хто б це? Невже Саша? Але як? Коли?» — думав Черниш між командами.

Через деякий час з'явився Кармазин і, замінивши Черниша, відпустив його до товариша.

Внизу пораненого вже не було. Біля одного з вікон стояв Шовкун з фаустпатроном у руках. Від Шовкуна Черниш дізнався, що бачити хотів його справді Сіверцев.

— Але це так тільки мовиться... бачити,— гірко сказав Шовкун.— Йому, бідному, нічого вже не судилося бачити...

— Тобто як?

— Без очей зостався...

Євген стояв, наче вражений громом. Майнула згадка, як одного разу, ще в госпіталі, Саша признався, що нічого так не боїться втратити, як зір.

«Хай це буде між нами, Женю,— говорив тоді Сіверцев,— але я чомусь найбільше за очі боюсь... Як наші фронтовички найбільше за свою вроду переживають, щоб не дай боже обличчя осколками не спотворило, так я понад усе зір бережу... Бережу його для мирного життя, для Ленінграда. Так, знаєш, хочеться ще хоч раз би все те побачити... І шпиль Петропавловки, і балтійських морячків на набережній з дівчатами. І, звичайно, Ермітаж... Після трьох років розлуки... все це, Женю, якось само в очі проситься... Розумієш, і в очі, і в серце».

Хтось вигукнув, що на проспект знову вирвався німецький танк. Шовкун наготував фаустпатрон для пострілу.

«І коли він навчився користуватись ним?» — мимохідь подумав Черниш, бігцем повертаючись на вогневу.

В другій половині дня напруга бою дещо спала, і Черниш, блукаючи з важкими думами по готелю, зустрів у більярдному залі Ференца. Художник, заклавши руки за спину, стояв у кутку, зосереджено

щось розглядаючи перед собою на підлозі. Підійшовши ближче, лейтенант побачив у поламаній рамі розплатане полотно картини. Сліди багатьох чобіт залишились на ній.

— Моя,— промовив Ференц, кивнувши на картину.

Вася Багіров за допомогу в нічній операції подарував художникові широкий ремінь. Тепер він, затягнувшись ним поверх макінтоша, справді трохи скидався на партизана. Високо підсунутий капелюх відкривав випукле смагляве чоло.

— Так, моя...

Картина зображала гору Геллерт на правому березі Дунаю, де нині стоїть цитадель. Гору на картині показано ще не забудованою, такою, якою вона була в давні часи. Мов скеля на безлюдному материку. На самому шпилі — вершник, суворий степовик у шоломі, в кольчузі. Стомлений кінь схилив голову, шукаючи паші. Паші нема. Бо... «Не ростиме трава, де ступить копитом мій кінь». Вершник, відкинувши забрало, вглядається в далекий обрій.

— Хто це?

— Арпад. Один з перших угорських витязів, що привів наших пращурів з Приуралля аж сюди, на береги Дунаю.

— Куди він дивиться?

— На Пешт. Вірніше, на те зелене поле, де через багато років виростуть квартали Пешта.

— Хочете реставрувати?

— Навіщо? Кому зараз це потрібно, лейтенант?.. Зараз я бачу нові теми, нові кольори. Ви знаєте мої альбоми — я їх поповнюю...

В залі з'явився один з санітарів, козирнув Чернишеві.

— Я відправляв гвардії лейтенанта Сіверцева. Він передав вам записку.

Жіночою незнайомою рукою було написано:

«Женю, друже мій!.. Пишу. Не пишу, а диктую. В санроті. Те, чого найбільше боявся, сталося. Сталося безповоротно, назавжди. В єдину мить відійшло вбік усе, про що мріялось. Нема зору. Нема художнього інституту. Лежу і думаю про Павку Корчагіна...

А як важко. Нечувано важко, Женю. Перед відправкою хотів ще раз зустрітися з тобою — не вдалося. Знаю, що ти не міг.

Бажаю тобі найближчим часом побачити Дунай. Той Дунай, про який ми стільки передумали,— чистий, голубий від неба... «Як льони цвітуть». Може, він буде таким у ясний день перемоги. Бажаю тобі дожити.

Жди, писатиму на полк. Саша Сіверцев»

XX

За кілька день, уже в новому кварталі, Черниш мав змогу подивитися нові Ференцові альбоми. Бункер, в якому знайшов собі пристановище художник, містився в тому ж подвір'ї, що й вогнева мінометників.

Посеред двору височів замерзлий фонтан, біля якого напередодні, під час нальоту, було забито двоє коней з боєпостачання. Від коней уже залишились самі ребра та копита зі стертими ясними підковами. Решту обібрали угорці. У хвилини затишшя вони вискакували сюди з усіх бункерів, як на полювання.

Наближаючись до підвалу, Черниш наздогнав двох дівчат. Одна з них несла шмат мерзлої конини, обережно тримаючи її самими пальчиками.

Угорки, пропустивши Черниша, про щось жваво заговорили поміж себе. Потім та, що несла конину, наздогнала його і злегка шарпнула за лікоть:

— Пане офіцер!

Черниш обернувся:

— Що тобі?

— Пане офіцер...

Дівчата щось швидко говорили, перебиваючи одна одну і весь час запобігливо посміхаючись.

Черниш зрозумів тільки одне слово «кенір» — хліб. Дівчина, що тримала конину, повторила йому це слово кілька разів. Потім, щоб краще пояснити лейтенантові свою пропозицію, вона сміливо, не ніяковіючи, розстебнула шубку, показуючи свій тонкий, перетягнутий поясочком стан.

— Сеп.

За шматок «кеніра» вона пропонувала йому віддатися. Черниш почервонів, лайнувся невідомо на кого і, насунувши кашкет на очі, швидко побіг униз. Дівчина здивовано дивилася йому вслід.

Чернишеві було соромно і тяжко. Майнула чомусь

думка про Шуру. Хіба вона змогла б так? Хоч би вмирала?

В бункері він одразу побачив Ференца.

Художник працював, сидячи в самій сорочці навпроти вузького загратованого вікна. Підтяжки, мов бурлацькі лямки, оперізували йому плечі.

Сонячне проміння тугими струменями наливалося в бункер. Коли на подвір'ї вибухав снаряд, то в бункері спалахував короткий, невиразний виблиск, як денна блискавиця. Виблиски ці зараз не страшні, не багристі, як вночі, а біленькі, перемішані з сонцем. Раз у раз вони моргають, тріпаються окіл Ференца, мешканці тиснуться попід стіни, тільки художник, як чаклун, не кидається від них нікуди.

На оклик лейтенанта Ференц відклав роботу і шанобливо встав вітаючись.

Зайшли дівчата з кониною і, уникаючи погляду Черниша, винувато шаснули в далекий куток.

Ференц дістав альбом. Це були зарисовки угорських шляхів, трупи в кюветах, придорожні указки, ескізи сірих степових ферм, забутих богом і людьми... Олівцем, тушшю, аквареллю...

— А ось...

Ференц перекинув аркуш.

Юнак з бакенбардами стоїть навколішки біля гармати. Зосереджено, напружено дивиться вперед. Саша Сіверцев.

— Ви його бачили... тоді?

— Авжеж. Який офіцер... Мені говорили його солдати... Я все знаю...

Черниш подивився на Ференца. «Що ти знаєш про нього? — хотілося сказати.— Дуже мало ти знаєш, Ференц! Хіба відомо тобі, що цей офіцер, ведучи огонь в Будапешті, думав про відбудову Ленінграда? Що, обстрілюючи одну з поліклінік, переповнену хворими, він навмисне не пустив жодного снаряда по вікнах... Про це він признався тільки своєму другові. Скільки він думав про цей Будапешт! І ненавидів і любив... Нещадно бив і вбити не хотів».

Дівчата, обрізаючи конину, крадькома позирали на лейтенанта. Він стояв над розкритим альбомом, глибоко задумавшись. Густі широкі брови хмуро зійшлися на переніссі. Безхлібні дівчата розчаровано шепотілися поміж себе. Вони шепотіли про те, що цей чорний,

схожий на мадяра офіцер, мабуть, закоханий. Інакше чому ж він погребував ними? Вони молоді, у них гарні фігури. Чи, може, він боїться поганих хвороб? Але міг би поспитати мешканців бункера, упевнитись... Ні, він, видно, ідеаліст і безнадійно закоханий... З таким смутком дивиться в альбом...

— Що означає цей підпис, Ференц?

— «Рятівник»,— переклав художник свій підпис під зображенням Сіверцева.

Увечері, коли до вогневої під'їхала кухня, Черниш покликав куховара.

— Гришо, у тебе залишається суп?

— Буває.

— Якщо залишиться... роздай тут мешканцям. Припухають.

— Та я знаю, що у них цей рік має п'ятнадцять місяців.

— Як п'ятнадцять?

— А так... Окрім наших дванадцяти, додалося ще три німецькі: терпень, холодень і голодень.

Після роздачі в кухні дещо лишилося, і Ференц оголосив бункерові, щоб ішли з посудом на подвір'я: руський Гриша даватиме суп.

Гриша, в халаті поверх ватянки, стояв з черпаком у руці над казаном. Його носате хитряцьке обличчя на цей раз було серйозне, наче він робив якусь важливу державну справу.

Угорці вишикувались у чергу, і Гриша відміряв кожному по півчерпака, стараючись нікого не обділити. Він сердито ремствував, що нажив собі «цих нахлібників» і мусить заради них стовбичити тут, поки фріц пошле йому гарячої засмажки. І все-таки Гриша чесно примірявся оком, щоб роздавати однаково, щоб вистачило всім. Угорці дивилися на нього майже з побожністю. Надовго-надовго запам'ятається голодним мешканцям будапештських кварталів цей руський Гриша з черпаком в руці і автоматом за плечем!..

Володар кухні нарікав і бубонів, проте коли жінка, якій саме наливав їжу, показала на пальцях, що вона має ще й двох кічі, маленьких, то Гриша, замість відмахнутись, пропустити це повз вуха, одразу ж почав перевіряти:

— Правду вона каже?

Угорці закивали головами: правду, правду.

Гриша відміряв і на кічі.

Черниш збоку спостерігав роздачу.

Серед інших в черзі стояв, відкотивши комір, солідний мужчина в драповому пальті, з товстим портфелем під пахвою. Жінки, вказуючи на цього суб'єкта, шипіли до Гриші: «Шпекулянт!»

Ференц на вухо пояснив лейтенантові, що суб'єкт з портфелем справді спекулянт. Уже раз одержавши, він підходить вдруге. Черниш теж бачив цього типа вдень. Він терся серед бійців, питав золота.

— Маю,— сказав йому тоді Хаєцький.— Ось де маю! Повний диск! Золотом набитий! Але не продаю — задарма віддаю! Кому винен — розплачуюсь!.. Хочеш?

Спекулянт тоді не захотів. Тепер він стояв біля кухні і, задерши свою чорну цапину борідку, простягав банку до черпака. Перед тим Гриша ніби не чув, що йому сичали жінки. Він не боявся дати маху: хоча обличчя спекулянта й не запам'ятав, зате запам'ятав його консервну банку з-під американської тушонки. Коли вона потягнулася до казана, Гриша, не кажучи й слова, з розмаху трахнув черпаком по банці, вибив її у спекулянта з рук. Той злякано відсахнувся.

— Ось тобі для початку,— пригрозив Гриша навздогін.— Я навчу тебе чесно вести зі мною комерцію! Іч... дипломат!

Відбігши вбік, спекулянт озирався на Гришу з боязливою злістю. Мине якийсь час, і він виступатиме на передвиборних мітингах десь у Веспремі чи Сегеді і вимагатиме заміни жорстоких радянських окупаційних військ американськими.

Черниш, розвеселившись цією сценою, рушив до вогневої.

Дівчата, яких він зустрів удень на східцях, зараз стояли в черзі. З-під насунутих капелюшків вони уважно стежили за ним.

XXI

«Протягом трьох діб вас не чую. У відчаї, бо весь час перебуваю під загрозою смерті. Робимо все, щоб підтримати зв'язок. В Офен Штолілі Пешт руські зайняли нові райони. Ремхплац[1] зайнятий».

[1] Назва майдану, на якому приземлялись німецькі літаки з постачанням.

Такого змісту шифрограму перехопили одного дня наші війська.

Оточені волали до Гітлера. Гітлер наказував триматись.

Дивізії, зняті з-за Рейну, з гір Італії, прибували під Будапешт. Терміново були вислані на фронт курсанти берлінських військових училищ. Прямо з ешелонів їх кидали в бій.

Гігантська танкова битва розгоралась на північний захід від столиці. Тут ворог зосередив головні сили для того, щоб зовні протаранити кільце оточення. Степи на величезному просторі красились пожежами. Танки вдосвіта палали по туманному полю, як вогнища кочовиків.

...Буде літо після війни. По курному шляху з Будапешта на Секешфехервар мчатиме віліс. Американець з Союзної контрольної комісії в димчатих окулярах, що захищають від сонця, оглядатиме навколишні поля. Що за кладовища техніки, що за череди залізних важких динозаврів розбрелись від Дунаю до самого Балатону? То пісочно-жовті, то обгоріло-чорні «пантери», «тигри» обростають бур'янами вище гусениць... Звідки їх стільки? За хвилину налічиш десятки. І хто їх зупинив? Скільки мчить машина, все вони, вони, вони обабіч дороги. Невже все це ревіло моторами, водило жерлами, метало вогонь? Невже все це було зупинене тими русявими хлопцями в обмотках, що стоять тепер на будапештських майданах, старанно регулюючи вуличний рух?

Епос, заростаючий степовими буйними травами. Проспіваний в придунайських полях взимку 1945 року радянськими гарматами, радянськими людьми. За спиною темнів Дунай, попереду світилась Перемога. У ті дні, пропечені нашою гарячою кров'ю, не один радянський боєць повторив подвиг Матросова! Обв'язавшись гранатами, з гранатами в потрісканих темних руках, з глибоко запалими очима, уже засвіченими безсмертям, кидався він під ревучий танк. І вибухав під танком, як бомба нечуваних атомних сил, сповнена святою енергією любові і гніву.

Оточені в Будапешті не знали, як за Дунаєм радянські гвардійці винищують їхніх довгожданих «королівських тигрів», як шматується німецький панцир підкаліберними уральськими снарядами. Оточені вже втратили іпод-

ром, де сідали їхні транспортні «юнкерси». Тепер боєприпаси їм парашутували у величезних пакетах. Пакети все частіше потрапляли в руки наших штурмовиків, які нестримно наближались до Дунаю.

Бійцям батальйону Чумаченка вже було чути стрілянину з правого берега, з Буди.

Командний пункт батальйону містився в цей час у комісійному магазині, що виходив вітриною на одну з центральних вулиць.

В напівтемному, довгому й вузькому приміщенні, де колись шастали запобігливі продавці, тепер ходили заклопотані бійці й офіцери. Під ногами тріщало скло посічених кулями дзеркал. Шелестіли пухнасті лисиці, які мали обвивати плечі угорських аристократок. На прилавку сидів телефоніст. Він передав трубку комбатові, і Чумаченко, підтакуючи, вислухував рапорт з четвертої роти, яка штурмувала один з об'єктів за двісті метрів звідси.

— Перший поверх зайнято,— доповів командир роти,— на сходах гранатний бій.

— Не брешеш?

— Слухайте.

В трубку було чути вибухи гранат.

На другому кінці прилавка бійці клопотались біля патефона, знайденого в цьому ж магазині. Серед купи пластинок з усілякими фокстротами і румбами бійці натрапили і на кілька наших, вітчизняних. На деяких пластинках ще були ярлики з комісійними цінами.

— «Есть на Волге утес» — двісті пенго! — вигукував батальйонний радист.

— «Ой гай, мати...» — теж двісті!

— А румба?

— Сто!

— Іштенем, що ж це таке? Свої дешевше цінують, аніж наші!

— Ось диви, «Побратався сокіл».

— Далеко наші соколи залетіли!

— Над Дунаєм в'ються!

— Німці український чорнозем вивозили ешелонами в райх, а ці музику...

— Закладай.

Радист накладає пластинку, накручує.

Побратався сокіл
З сизокрилим орлом...

Шовкун, урочисто втерши вуса, підхоплює знайомий мотив. Товариші вражені — який чистий, соковитий голос у їхнього санітара. Він співав, задумано дивлячись на розбиту вітрину, ніби там бачив не чужу вулицю з розшматованим засніженим трамваєм, а рідну зелену весну, коли шумлять дуби і зацвітають луки.

Ой брате, мій брате,
Сизокрилий орле...

Бійці один за одним беруться підтягувати. Пластинку вже ледве чутно за дружними голосами.

— Припинити! — гримнув комбат від телефону.

Бійці замовкли, пластинку зняли, проте пісня продовжувала звучати і наростати десь надворі.

— Що за біс?..

Іван Антонович кинувся на вихід до внутрішнього подвір'я. Вся вогнева його співала:

Наїхали, брате, пани й паненята
Та забрали діти — мої соколята...

Стоять по груди в землі брати Блаженки. Стоїть лейтенант Черниш. Стоїть Хома. Стоїть Багіров. Стоять усі вогневики і, задумавшись, співають пісню, мотив якої долетів до них із КП.

Іван Антонович приховано милується своїми бійцями, і йому важко подати команду:

— Припинити!

Але він подає її, бо комбат розмовляє.

А Чумаченко, кінчивши розмовляти, і сам підійшов до патефона.

— Що ви тут завели? — намагаючись бути суворим, подивився він на Шовкуна.— Зібрали цілу капелу.

— Ми так... ненарошне...

— Ненарошне!.. Де та пластинка? — запитує комбат.— Ану, давайте сюди!

І, поклавши на коло, сам починає накручувати.

Тепер комбат заважає Івану Антоновичу. Але Антонович мовчить. Він сидить у кутку, в своїй незмінній плащ-палатці, в шапці із спущеними вухами, і розглядає топографічні карти.

Ці карти напередодні принесли звідкись батальйонні розвідники. Вони думали, що захопили карту Угорщини, може, саме тих місцевостей, де їм у майбут-

ньому доведеться вести бої. Але Іван Антонович виявив, що перед ним справжнісінька Чернігівщина.

Ворушачи губами, Антонович повільно розбирає угорські назви знайомих місць. Можливо, саме по цих картах каральні експедиції ганялися за чернігівськими партизанами. Старший лейтенант знаходить села свого рідного району, розшукує знайомі шляхи, переліски, балки, горби, де йому доводилось їздити на партактиви та вчительські конференції до райцентру.

— Набрехали, стерви,— лається собі під ніс Іван Антонович.— Тут мені щоразу доводилося гріти чуба. Вставай, бувало, з велосипеда і пхайся на гору одинадцятим номером. А вони вліпили дві горизонталі!.. Дві горизонталі!.. Тьху!

Відшукуючи на картах якісь неточності, Кармазин за кожним разом доповідає про це комбатові з неприхованим обуренням і презирством. Здається, він ладен був скаржитись на складачів карти, та біда, що нікуди було подати скаргу. Тому Антонович сам робить і висновок, наче виставляє школярам оцінку.

— Я їх навчу складати,— погрожує він, розгортаючи вже інші карти на вичовганих колінах.— Я їм покажу! Хай-но спробують до моєї карти підкопатись! Кожний об'єкт занесу, кожний завулок. Кожний ліхтар на моїй карті стоятиме!

Справа в тому, що Іван Антонович збирався сам скласти карти тих будапештських кварталів, у штурмі яких він брав участь.

— Для чого це вам, Іване Антоновичу? Для яких походів? — кепкували з нього молоді офіцери.

Старший лейтенант повчально відповідає:

— Ніколи не втрачайте почуття перспективи. Пройдені шляхи мусять бути зафіксовані. Ось...— він підіймав заяложений блокнот. У тому блокноті — всі знали — старанно було занесено весь бойовий шлях Івана Антоновича. Блокнот був пахучий, він лежав у сумці поруч з туалетним милом. На аркушиках блокнота — розкреслені схеми, а під ними внизу — пояснення маршруту. Ці додаткові нотатки Іван Антонович, користуючись термінологією топографів, називав легендами.

— Дітям передам! — погрозливо казав він і ховав блокнот з пахучими легендами до своєї пузатої польової сумки.

XXII

— Антонович, вогника! — гукає комбат від телефону.— Хорошого вогника.

Йому передають з третьої роти, що противник іде на об'єкт в контратаку.

Кармазин жваво схоплюється на ноги:

— Єсть, вогника!

Голос його, в розмові філософсько-спокійний, зненацька сповнюється твердим дзвоном.

— Ми їх навчимо, як складати чернігівські карти!

Старший лейтенант бігцем перескакує магазин.

— Черниш! — гукає він ще з порога.— НЗО-два! П'ять біглих! Всіма!

Антонович одразу свіжіє, наче вмитий снігом.

Стояв і лічив постріли. Блаженкова обслуга, найхитріша з усіх обслуг, знову, замість п'яти мін, випустила сім. Ці орли, певно, надіються, що старший лейтенант за пострілами інших не помітить їхнього порушення. Та Іван Антонович сам хитріший за всіх хитрих. Мабуть, ще не вродився той, хто його ошукав би.

Постріли вщухли, командири обслуг один по одному доповідають:

— Черга!

— Блаженко! — суворо гукає Іван Антонович.— Знову сім?

Єфрейтор виструнчився в ячейці. Мовчки й похмуро чекає кари.

— Товаришу гвардії старший лейтенант! Він випадково! — вступається за єфрейтора Черниш.

«Бреши,— подумав Антонович.— Теж такий. Я вас по очах бачу». Але не сказав нічого. Йому не хотілося зараз карати за перевитрату мін.

З прихованою гордістю дивиться на своїх мінометників. Трудяги!

Комбат знову вимагає вогню. Кармазин дає команду:

— Обслуги!..

І вмить усі на своїх місцях. Наче стоять так уже здавна.

Будинки, як чотири високі скелі, обступають подвір'я. Знесені дахи. Напівобвалені стіни. Чудом тримаються високо вгорі покручені східці. Видніються на четвертому поверсі стіни однієї з кімнат, оббиті

шпалерами. Відкрились нутрощі людського житла, вперше побачили небо. З задимленої вирви вікна звисає головою вниз патлатий білявий німець. Пальці, розчепірені, як пазурі, назавжди випустили гвинтівку. Вона тепер валяється внизу, навпроти вікна, вже припорошена снігом. Тут же і німцева пілотка з нашитим на лобі метеликом. Закоцюрблені руки солдата наче тягнуться вниз, щоб дістати вибиту зброю.

— Глибоко! Не сягнеш! — гукає Хаєцький угору.

Ліворуч і праворуч гримить кам'яний Будапешт. Земля весь час дрижить, не знає спочинку.

Де взявшись, над самими дахами з виттям проноситься літак. На череві чорні хрести. Такий, як в 1941-му. Але тоді він ходив по головах, як пан. Тепер ніби тікає чимдуж від погоні.

— Дєвочки,— жартівливо командує хтось із бійців,— по щелях!

Літак висипає над подвір'ям дрібні тріскучі гранати. Пороснуло, залущало скрізь, немов розсипалась на скалки висока скляна стіна.

— Здурів німець!

Тріск згасає, бійці вилазять з землі.

— Мене поранило,— урочисто звертається до всіх Хаєцький.

— Куди?

Хома тут же при всіх розстібається, спускає штани.

— Денисе, подивись!

Він нахиляється.

Хлопці, зайшовши подолякові з тилу, уважно, без сміху дивляться.

Осколок, гострий і маленький, як овід, впився у тіло. Денис Блаженко бере його пальцями.

— Тягни! — командує Хома.

Єфрейтор обережно тягне.

— Ти нас демаскуєш! — гукають хлопці Хомі.— Блищиш на саму Буду.

Осколок витягнуто.

— Засмоли, Денисе! — каже Хома землякові.

Денис заліплює ранку бинтом.

— І кров не йде!

— Заживе, як на тому сірому...

— Я ж вам цього не забуду! — погрожує Хома в бік Дунаю, підперізуючись.

— У санвзвод підеш?

— Ти що: п'яний чи кулака просиш? Пішов би я на страмовисько!

— Дуже ти боїшся страмовиська...

— Годі про це,— каже Хома.— А хто бовкне лейтенантові — приб'ю. Сам скажу, коли засохне.

Командир роти і лейтенант Черниш курили, стоячи в тунелі під'їзду, і слухали далеку стрілянину з того берега.

— Звужується кільце, як шагренева шкіра,— говорив Іван Антонович.— Тепер їм хоч круть, хоч верть, то...

Він подивився на Черниша і чекав.

— ...то під нашою міною смерть,— кінчив Черниш саме тим, чого ждав Іван Антонович. Серйозна, без усмішки, розмова про круть-верть відбувалась між ними майже кожного разу, коли вони були в хорошому настрої. В такий спосіб вони дозволяли собі пожартувати з вищого начальства, з його манери розмовляти.

Мимо воріт несподівано прогарчав ворожий танк. Він мчав на максимальній швидкості, вилетів на перехрестя вулиць і, розвертаючись, став палити по прилеглому кварталу, де вже розташувались полкові тили. Мінометники в радісному запалі ринули до воріт, на ходу заряджаючи протитанкові гранати.

— Куди? — перепинив бійців старший лейтенант. Він вважав, що цей танк повинен стати здобиччю артилеристів, а зовсім не мінометної роти. Черниш, вхопивши й собі гранату, шаснув поза спиною Івана Антоновича. Але старший лейтенант встиг-таки угледіти його.

— Черниш! — гукнув він навздогінці.

Черниш не чув або вдав, що не чує.

Танк газував вулицею назад.

— Гвардії лейтенант! — гукнув Черниша Іван Антонович і вилаявся так, як солідним педагогам зовсім не личило б лаятись.

Черниш прилип до підворітньої стінки.

Піратський танк мчав палаючи. Вздовж усієї вулиці з горішніх поверхів на нього сипалися гранати, пляшки з пальною сумішшю: одні влучали, інші падали обік танка, поперед нього — весь асфальт горів. Механік-водій давав повний вперед, збиваючи полум'я зустрічним вітром і надіючись випорснути з вогняного мішка.

Черниш, зціпивши зуби, пошпурив гранату. Вона вдарила в борт. Невже втече? Невже вискочить?.. Чер-

ниш пошпурив другу. Граната гримнула під гусеницею, гусениця, сповзаючи, потяглась за машиною, мов гадюка, танк повернувся боком і застопорив. Відчинився люк, стала підійматися з нього чорна хромова рукавиця. В цей момент звідкись артилеристи дали по борту, і танк вибухнув, як бомба.

Черниш повернувся на вогневу під захоплені вигуки товаришів.

Але на цьому не скінчилося. Вночі пам'ятливий Іван Антонович довго й нудно пробирав свого лейтенанта. Він любив сповідати молодих. Черниш слухав Антоновича покірно, проте чорні очі його по-хлоп'ячому сміялися іскристим гарячим сміхом.

Вони сиділи на КП у командира батальйону.

Був той час доби — передсвітання,— коли навіть нестихаючий від гулу Будапешт помітно вгамовувався, здригаючись, немов у важкій дрімоті, рідкими вибухами.

— Так-от розкажи, Черниш, гвардії капітанові,— говорив Іван Антонович, попихкуючи «козячою ніжкою».— Все розкажи.

— Про те, як танк підірвав?

— Ні, розкажи, як порушив наказ командира роти.

І, переходячи на свій філософський тон, Іван Антонович запитав уже цілком серйозно:

— Скажи, ти замислювався над своїм вчинком? Робив ти йому тактичний і психологічний розбір?

Черниш думав про це. Справді, що понесло його в ті ворота, де він — дуже ймовірно — міг позбутися голови? Офіційного наказу він не мав, навіть навпаки. Жадання слави? Було, може, й це, але тільки ради цього навряд чи він згодився б ризикувати життям. Почуття помсти? Черниш знав, що мстиве почуття солдата важить на фронті багато. В одного фашисти спалили хату, в другого дочку вивезли на каторгу, третього самого гноїли в концтаборах. ...Цього не забудеш, такі речі, буває, аж он як впливають на вчинки. Але чи тільки це? Чернишева сім'я в часи лихоліття була далеко від України і горя окупації не зазнала. Йому хату не спалено. Його мати не звідала обра́з чужоземців. Отже, не особиста помста гнала його з гранатами до воріт.

— Мені просто хотілося знищити танк,— сказав Черниш.— Щоб одним було менше... Щоб хоч на крок чи півкроку ближче до фінішу, до салюту салютів.

— Вважатимем, що відповідь більш-менш,— пожартував Іван Антонович у своєму дусі.

— Та хоча б уже пошабашити,— сказав капітан Чумаченко, закурюючи з кисета Івана Антоновича.— Скільки вдома роботи жде... Знаєте, до війни я працював електриком. Була така на півдні високовольтна мережа «Дніпроенерго». Може, бачили за Дніпром по степу високі металеві щогли? Ото вона. Між іншим, помітно змінила знаменитий український пейзаж. Мені випало щастя і будувати її, і працювати на ній. Коли ми ставили ці щогли, я ще був комсомольцем. Бравий, знаєте, хлопець був, чубатий.

— А тепер ото як скроні вже снігом припорошило,— задумано зауважив старший лейтенант.

— Що ж зробиш, Антонович?.. Потерло нас. І мережу мою потерло. З тих проводів, що я їх власноручно натягував... ложки при німцях виливали. Проводи, знаєте, алюмінієві, товсті.

— Може, оце моя трофейна з них? — невесело пожартував Черниш, дістаючи складану ложку з-за халяви.

— Може... І скільки там нашої праці вкладено! Наших радощів! Нашого серця!.. Коли ми форсували Дніпро, я побачив нашу славну щоглу — Дніпрянку. Вона була змонтована на воді. Красуня, знаєте, була. Легка, струнка, на високому фундаменті. А тепер, дивлюсь, лежить як утоплена, головою в воду. Хотілося б так підійти, обійняти, сказати: встань, підведись. Вам, мабуть, важко це зрозуміти. А для мене мережа була всім. Бо не тільки я її зводив, а й вона мене зводила, підіймала. Родом я з Лоцманської Слободи, є така в районі колишніх порогів. Батьки і діди мої ганяли дуби по Дніпру. Так-от, як стала діяти мережа «Дніпроенерго», то й моє село змінилося теж. Було таке, як ото малюють українське село на картинах: хатки під соломою, тополя край дороги, місяць над нею... А тут поряд з тополями виросли край шляху ажурні металеві щогли. Краса! Електрика на вулицях. Та ще вечори місячні. При щедрому освітленні жили. На очах, розумієте, краєвиди мінялись. І я, лоцманський парубійко Гаврош Чумачок, стаю тим часом інженером Гаврилом Петровичем Чумаченком. Отака то мережа... Всю душу вона вбирала... І ось одного разу — тривога! Лінійники повідомляють, що, мабуть, обрив. Зви-

чайно в таких випадках що робиться? Вимикається рубильник — і гайда! Ремонтуй. Правда, для цього мусять зупинитися всі підприємства Новомосковська чи Павлограда на кілька годин, а то й на цілу зміну. І, знаєте, мені стало тоді так боляче за мою мережу! Не хотілося, щоб хто-небудь сказав про неї погане слово. Не хотілося почути його, як про кохану дівчину. І я взявся усунути обрив, не вимикаючи струму. Ви уявляєте, що це значить? Струм іде по мережі напругою в тисячі вольт. Коли б ледь звихнувся десь — за секунду з мене був би попілець. Але що ж? Дав розписку, як перед операцією, що беруся добровільно. І взявся... Не говоритиму про технічні деталі цієї справи. Справа, знаєте, дуже делікатна. До того ніхто у нас не пробував так... Скажу тільки одне: коли працював — а воно саме ніч, негода, сині іскри мерехтять у йонізованому повітрі навколо проводів,— коли працював, ні разу якось не подумав про себе. Мабуть, саме так, як Черниш сьогодні в під'їзді. Працюю, руки мліють, а мені так гарно думати, що всі заводи міста працюють безперебійно, сотні людей стоять біля верстатів і не підозрюють, що десь у степу орудує штангою невідомий електрик, дарма що його кожної секунди може спалити струмом...

— Коли це вкрай потрібно, я розумію,— розважливо буркотів Іван Антонович.— А тут... Тут не було такої потреби. Де ж пак: на герць із «тигром» іде, в артилеристів здобич перехоплює... Не забувай, Черниш, що країна віддала фронтові своїх найсильніших, найміцніших, найвідданіших. Вона послала їх на Дунай не для того, щоб вони розтринькували тут свої життя наліво й направо...

Антонович суворо засуджував тих офіцерів, які іноді, заради зовнішнього успіху, легковажили собою або підлеглими. «Невиправдані людські втрати — найбільша ганьба для командира»,— говорив старший лейтенант. Щодо цього погляди Антоновича цілком збігалися з поглядами комбата. Завжди урівноважений і терплячий, капітан Чумаченко ставав нещадним, коли виявляв, що якась рота зазнала марних втрат людьми.

— Ти розумієш, що дано в твої руки державою? — пробирав він якого-небудь надміру запального вояку.— Не коня, не машину, не верстат. Шофер машину

поб'є, та й то його судять. А це ж люди. Люди, розумієш?

Здається, краще, ніж будь-хто, розумів це Іван Антонович. Залишаючись в душі суто цивільною людиною, він, проте, понад усіх інших ставив таки бійця-фронтовика.

— Може, тому, що, фронтовик щодня зустрічається з смертю віч-на-віч,— уголос міркував зараз Антонович,— він пізнає краще за інших справжню ціну життя. Ви помітили, що на фронті люди живуть дружніше? І мені здається...

Іван Антонович не доказав: на подвір'ї грякнувся важкий снаряд. Хвилину всі мовчки вслухалися, після цього Черниш підвівся:

— Піду гляну, чи вартового не зачепило.

Капітан і Антонович теж встали. Переступаючи через бійців, що спали покотом, вийшли на подвір'я. Повітря було гірким, димним.

— Пропуск? — почувся голос Романа Блаженка.

— Не впізнаєш, Блаженко?

— А запитати мушу!

— Правильно.

Десь над головами спокійно, впевнено ходили кукурудзники. Муркітливі невтомні друзі піхотинців, вони колись бомбили фріців у курських та українських кукурудзах і там дістали від бійців жартівливе найменння кукурудзників. І це солдатське прізвисько вони донесли до угорської столиці, де вже нема під ними ніякої кукурудзи, а височать самі кам'яні бескеття. Кукурудзники ходять над ними спокійно й розважливо ніч крізь ніч.

За Дунаєм встають малинові гори. Палахкотить Буда по той бік Дунаю. Горить щось і поблизу, в цьому кварталі. Тріскаючи, вишкірились червоні ребра кроков. Над іншою будівлею повалив дим, кучерявлячись верховиною, мов дуб. З одного боку його біле пагілля взялося зловісно червоним. Більша частина димової кучерявої крони лишалася в тіні і тільки вгадувалась. Але десь унизу завирувало друге світляне джерело, і гігантська крона вся окреслилась, заморгала... Те моргання, часте, як від літніх далеких блискавиць у степу, здавалось, погойдує дуба. Ось він уже розпливається, росте, перетворюється на хмару. І все моргає. Від цього німого мор-

гання здається, що і все небо, і вся земля гойдаються.

— Не холодно, Блаженко? — питає старший лейтенант.

— Байдужки.

Боєць стоїть, поклавши на автомат руки в лайкових рукавичках, що потріскались йому на швах.

В ячейках темніють міномети. Тепер вони нагадують собою ряд міцних довгошиїх лисиць, що, звівши передні лапи, присіли на хвостах в напруженому чеканні. Біля мінометів у ячейках сплять бійці, накрившись плащ-палатками і зогріваючись власним диханням. Іван Антонович обходить їх, присвічує ліхтариком. Палатки посивіли від морозу.

Десь на лівому фланзі зметнулись в небо пружні хвостаті комети «катюш». Полетіли ясними вогняними трасами через темний Дунай на Буду. За хвилину донеслось звідти гоготання, наче прокотився молодий весняний грім.

— Лунко,— каже капітан Чумаченко.— На хорошу погоду. Отак заводські гудки у нас над Дніпром: на дощ — хриплять, а на добру погоду — співають лунко.

XXIII

Пешт, східну частину міста, було майже цілком очищено від ворога. П'ять тисяч кварталів зосталися за спинами наших бійців. Вибиваючи ворога з кварталу в квартал, радянські війська уже притиснули його з трьох напрямків до Дунаю. Ворог шалено оборонявся в набережному районі.

По той бік Дунаю в білястій імлі танула Буда, спускаючись терасами кварталів до самого берега. На горі бовванів високий королівський палац. Артилерія, встановлена противником біля палацу і нижче, попід горою, обстрілювала звідти Пешт.

Полк Самієва і його сусіди вже штурмували передпарламентський майдан. Самохідні гармати і танки, вирвавшись із засідок, де вони ще з ночі, причаївшись, чекали сигналу атаки, тепер прочісували весь майдан до самого берега. Під їх прикриттям штурмові групи ривок за ривком наближались до парламенту.

Мінометники Кармазина прокладали шлях автоматникам свого батальйону, які наступали праворуч парламенту через невеликий сквер. Мали завдання вийти до набережної.

Поміж пам'ятниками, фонтанами, залізними огорожами перескакували, відстрілюючись, німці. Штурмові групи витіснили їх із скверу, і німці тепер вели вогонь із-за колон парламенту, із-за гранітного поруччя набережної.

Енергійний бій наростав. Як лісове птаство, стрекотіли автоматники поміж кам'яними громаддями. І міномети сьогодні били якось особливо лунко і наче аж радісно.

Мінометники за цей ранок уже кілька разів змінювали позицію, маневруючи у фарватері штурмових груп. Зараз гарячі міномети вичахали у самому сквері. Їхні труби ще димилися, немов дихали парою на морозі.

— Дожились,— весело вигукнув Іван Антонович,— дожились, що бити нікуди!

Справді, штурмові групи вже зблизилися з противником на таку відстань, що міни могли б зачіпати своїх. Бити по ворожому тилові? Але тилом був Дунай.

Дунай, Дунай! Так ось який ти! Не голубий, не вальсовий!.. Темний, як хмара! Широке смертельне поле, згубна нейтральна зона! Потовчена снарядами крихка крига треться об береги. Вирують темні глибини, яворіться вода, як на підводному камінні... Ні, не голубий, не вальсовий!

З Буди німецькі гармати все частіше б'ють по Дунаю. Ворожі артилеристи вже бачать в біноклі своїх, припертих до берега. Збившись за рогом парламенту, нашвидку перегрупувавшись, німці знову кидаються в контратаку. Протриматись хоча б до ночі!.. Свинцевий град сіконув повітря. Закресало в бронзу монументів. Шипучі трасуючі переснували сквер.

Черниш, виглядаючи з-за п'єдесталу, бачить, як на штурмовиків лейтенанта Барсова кинулись десятки озвірілих фашистів.

— Гвардії старший лейтенант! — майже кричить Черниш до командира роти.— Дозвольте підтримати Барсова!.. Насідають...

Плитки густого рум'янцю на Чернишевих щоках жевріють, розпікаються, наче сонцем.

— Дозвольте, гвардії старший лейтенант! — гукають бійці.

Антонович дозволяє першому взводові.

Черниш радісно махнув автоматом:

— Перший взвод! За мною!

Як табун важких птахів, при самій землі летіли бійці розгортаючись. З розгону Черниш наскочив на якогось пластуна-бійця. Він повз, волочачи на руці автомат, лишаючи на снігу свіжий слід крові. Слід був яскравий, здавалось, палав.

— Де санпункт? — підвів голову боєць. Він був без ватянки, в самій гімнастерці, заправленій у штани.— Де санпункт?

— Там! — Черниш вказав рукою в тил не зупиняючись.

— Давайте, «самоварники»! — гукнув поранений мінометникам навздогін.— За парламентом їх збилося до дідька. Давайте, брати...

Парламент, високий, темно-брунатного кольору, з готичними шпилями по боках і могутнім куполом, всадженим посередині, похмуро дивився на бійців. Він наче віддалявся в Дунай. Був схожий на великий середньовічний собор. Без крику падали поранені; міномётники, перескакуючи від схову до схову, вже з'єдналися з штурмовиками лейтенанта Барсова.

— Євгене, ти тут? — почув Черниш голос десь збоку. Оглянувшись, він побачив Барсова, кирпатого, розпаленого боєм офіцера з автоматом на руці. Він уже, не дивлячись на Черниша, прицілився кудись із-за кам'яної тумби, дав чергу і стрибнув через огорожу до поручня набережної. Знайомий Чернишеві парторг четвертої роти, літній високий сержант, підвівся на весь зріст, крикнув «ура» і повалився, поранений, на талий сніг. Але «ура» не згасло, воно спалахнуло, як з іскри, і покотилось берегом, підхоплене багатьма голосами. Напевне, його почули і по той бік широкого Дунаю.

Німці, шалено відстрілюючись, відступали за гранітні товсті колони. Ці колони з західного боку, від Дунаю, підпирали тисячотонний парламент.

Хаєцький, прослизаючи попід стіною, підкрався до однієї з тих колон. За нею він угледів автоматника. Німець строчив, не помічаючи Хаєцького.

Мало у тебе очей, враже! Не знаєш ти, що довгі тижні міських боїв у лабіринтах Пешта багато чого навчили бійця Хаєцького! 170 кварталів, що їх здобув у жорстоких боях батальйон Чумаченка, не пройшли для Хаєцького марно. Вони наклали новий відбиток на його бойову поведінку в різних умовах. Хома звик уже до цих лабіринтів, до підземель, до барикад на вулицях, до вікон-бійниць, до колон-схованок. Він уже знає, де йому треба бути обережним, а де — безстрашним стрибком плигнути вперед.

Так, як тут.

Хаєцький стрибнув збоку, вхопився прямо за гарячий ствол обома руками і рвонув його на себе. За автоматом з-за колони виволікся й німець. Здоровенний, вищий за Хому, в чорних навушниках, з блукаючими дикими очима. Він ніяк не хотів випустити автомата з рук, наче сам був теж часткою того автомата. Якусь хвилину вони, сопучи, водилися на руках, маючи намір один одного перехитрити і пхнути в Дунай. Обидва задкували від берега. Нарешті Хома, влучивши момент, щосили скрутнув автоматом убік. Руки німця хряснули в суглобах. Якийсь бойчага, зовсім не знайомий Хомі, пробігаючи мимо, луснув німця прикладом по голові. Німець вхопився за голову, поточився, але не впав. Він з жахом позадкував від високого берега. Дунай темнів унизу, як прірва.

— Не заточуйся! — важко дихаючи, вигукнув Хаєцький і стусонув німця його ж автоматом.— Підтримаю!

Німець заточився до берега. Хома, розігнавшись, піддав йому чоботом нижче спини. Німець полетів у воду.

Діялось це блискавично.

Весь берег клекотів і вихрився. Важкий смердючий дим стелився над рікою. Штурмовики по всій набережній гранатами і врукопаш добивали противника.

Тим часом вулицями прилеглих до парламенту кварталів уже плавом пливли колони полонених. Самі полонені тепер прискорювали ходу, щоб швидше вийти з-під вогню своєї ж артилерії. Вона без угаву садила по Пешту з висот Буди.

Прочимчикувала колона угорців з білим прапором, із своїм полковником попереду.

— Де плєн? — питав полковник.

Орловці та чернігівці показували йому без будапештських карт.

Німці брели в колонах, похиливши голови, ні на кого не дивлячись. Одні — ще в своїй уніформі, інші вже в пальтах, плащах, капелюхах, з шалями на шиях. Немов ведуть їх містом з в'язниці на роботу чи в лазню. Вони не мали в собі духу, морального права сміливо зустрітися поглядами з бійцями, які стояли на тротуарах ще спітнілі, розпашілі, радісні після бою. Було зовсім не холодно, проте в багатьох полонених під носами висіли краплі.

— Хоч би втерли свою арійську рідину! — гукали бійці.

Німці не втиралися.

Партію сотні на півтори гоном гнав Козаков. Сержант був сьогодні особливо збуджений.

— Чистокровна череда! — гукав він знайомим однополчанам.— Навіть два оберсти! Думаю, що майор Воронцов сьогодні нам дозволить сісти на коней.

— А Буда?

— Їй те саме буде!

Колони брели і брели.

— А як було в сорок першому,— гомонів до товаришів на тротуарі якийсь тонконогий літній піхотинець в обмотках, накручених туго до самих колін.— Один, бувало, їхній автоматник десятьох наших гнав... А тепер один наш їхніх сотню жене. Отак діла обернулися, братці.

— Історія, братику, історія,— втрутився бас.— Колесо історії... Тютюн ван? [1]

— Нинч [2]. Сигари... гаванські.

— Ет, барахло, братику. Кременчуцької махорочки б!.. Ну, та давай.

XXIV

Після бою на набережній мінометники, залетівши в приміщення парламенту, зіткнулися біля входу з Ференцом.

— Ти вже тут, Ференц? — гукнув Вася Багіров.— Уб'ють! Ще ж стріляють!..

---

[1] Тютюн є? *(Мадярськ.)*

[2] Нема *(мадярськ.)*.

— Уже не вб'ють,— скидаючи капелюх, спокійно й урочисто відповів художник.— Уже ні.

Наблизившись до Черниша, Ференц взяв його за руку.

— Товаришу лейтенант... гвардії,— сказав він з акцентом.— За все... всім вам... армії вашій... спасибі.

Черниш міцно потис йому руку і, не затримуючись, подався разом з бійцями вгору по білих мармурових сходах. За гуртом радісних, збуджених бійців, розвіваючи полами свого макінтоша, поспішав і Ференц. Він вказував на колони монолітного мармуру, що підіймалися обабіч.

— Це завезені з Швеції... Це з Феррари... Це з Німеччини... Моноліти...

А Чернишеві ввижалися інші моноліти — бескеття тих сірих скель, де зостався лежати Брянський.

— Приймальний зал... Червоне дерево... Бронза... Рожевий мармур... Перед вами — високе мистецтво! Шедеври!

Це слово боляче різонуло Черниша. Не раз він чув його від Сіверцева, коли мова заходила про Ленінград.

А то ж хіба не шедеври?

— І це знов моноліт... І це...

Чернишеві спирало груди. Кожне Ференцове слово ранило його.

Бійці якогось іншого полку групами спускаються назустріч з ручними кулеметами на плечах, бурхливі, сяючі. Поперед себе, жартуючи, женуть кількох обезброєних фріців.

— Куди, брати слов'яни? — питаються тих, що підіймаються назустріч.

— До міністрів.

— Нема!

— Ще сидять у каналізаційних трубах!

— Го-го-го!

Зали, мов гулкі Альпи, відлунюють веселими голосами.

У вікна крізь різнокольорові шибки ллється м'яке райдужне світло, сповнюючи зали, фойє і коридори барвистим присмерком. Ніби вступаєш цими білими сходами у маревний фантастичний світ.

— Ну як? Здорово? — з гордістю запитує Ференц, забігаючи до мінометників то з одного, то з другого боку.— Зверніть увагу на ці вітражі.

Що вище підіймалися, то видніше ставало навкруги. Немов сходили на високі гори. Крізь проламаний снарядом купол світилося небо.

Палата депутатів... Похмурий величезний зал з ярусами стільців. Перед кожним стільцем столик з табличкою. На ній прізвище депутата. Де зараз ці депутати, які запродали фашистам свій народ? У Швейцарії, чи в Баварії, чи на острові Капрі?..

Внизу, посеред залу, як на цирковій арені, круглий стіл під зеленим сукном. Навколо стола на підлозі порозкидані важкі старовинні фоліанти в шкіряних оправах. Стоять крісла міністрів, оббиті червоним оксамитом.

— Трибуна оратора... Ложі дипломатів... Ложі журналістів.

Ференц завмирає від гордощів і пошани.

Хаєцький сів на одному з крісел, жадібно розглядаючи навкруги прикрашені стіни. Тільки тепер відчув, як ноги гудуть після довгої напруги.

— Хомо! Хомо! — стривожено каже Ференц.— Це фотель міністра!

— Міністра? — Хома заглядає під себе.— То що ж... вломиться? Ні, здається, стілець не гірший за інші. Пухкий, саме для мене... Ти ж знаєш, Ференц, що допіру мене шпортонуло осколком в найделікатніше місце...

Хома втирається рукавом. Бійці розсипались поміж депутатськими рядами, нишпорять, чи не причаївся часом де внизу зненацька застуканий фріц.

Художник збирає з підлоги важкі фоліанти і, витираючи, складає стопкою на стіл.

— Що це за книги?

— Закони, Хомо. Наші старі закони...

— А, це ті закони, що співали, як та скрипка...— Хома несподівано тонким вертлявим голосом імітує скрипку: — «Йде весілля — нап'ємося й наїмося, йде весілля — нап'ємося й наїмося...» Так! А наш бас їй відповідає,— Хома скандує повільно басом: «Ще по-бачи-мо, ще по-ба-чи-мо...» От і побачили. Хіба не так, Ференц?.. Та чого вони, твої закони, такі підтоптані, пилюкою припорошені?

— Перетру, Хомо.

— Перетри, перетри гарненько, Ференц,— повчає Хома,— та ще й перетруси. Бо там, либонь, уже й

міль завелась. Які добрі, то залиш, а які погані, то — в піч. Натомість поклади нові. Такі, щоб воєн не було. Габору нем йов. Чуєш, Ференц?

— Але це в компетенції міністрів, Хомо.

— Як ти кажеш?

— Ну... це повинні наші міністри...

— Міністри... Гей, ви, міністри! — гукає боєць на пусті місця палати, ніби там уже справді стояли перед ним міністри.— Ходіть-но сюди, маю з вами бесідувати. Буду свого допевнятись. Отже, фашистів ми допіру виперли в Дунай. Місця вам вільні. Будь ласка, мерсі, займайте... Але знайте, що тепер Хома не захоче, щоб ви знову гнули фашистську політику і загинали її на війну. Хіба дарма я всю Мадярщину до самого Дунаю своїми шанцями перекраяв? Хіба дарма не вернулись у нашу Вулигу Олекса, і Штефан, і кум Прокіп? Ні, ой ні... Тепер я буду пильно до вас прислухатися. Не захочете жити миром та ладом — буде вам гірко, як сьогоднішнім фріцам. Не посміхайся, Ференц, не суши до мене зуби. У мене ще в самого такі, що цвях перекушу. І рука ще не мліє. Та й сини ще дома ростуть, червоні, мов калина, та дужі, мов дубці! Я їм пишу, аби ся дивили з нашої Вулиги і на Дунай, і за Дунай, і на весь білий світ.

Черниш стояв нагорі у палаті сенаторів, повитій білими присмерками. Мовчки оглядав пишні окраси стін, ковзаючи по них неуважним, сумним поглядом і думаючи про тих далеких, розгублених по шляху, які йшли і не дійшли сюди. І боєць Гай, і Юрій Брянський, і Саша Сіверцев, і Шура Ясногорська,— всі, навіки чи тимчасово вибулі з строю, немовби щойно підіймалися вкупі з цим озброєним натовпом по білих сходах і вступили в цю залу. Він виразно бачив їхні обличчя, чув їхні голоси і сам уже в думках звертався до них:

«Ви не повинні бути ніким забуті: ні мінливими політиками, ні дипломатами. Бо ви йшли в авангарді людства і без вашої жертви не було б нічого...»

Ридав сухими очима, кричав німими словами:

«Вас людство підхопить, як пісню, і понесе вперед, бо ви були його весняною першою піснею...»

Великі дороги армій пролягли Чернишеві перед очима. Звідси, з цього високого пункту чужого переможеного міста, він сягав поглядом до незліченних

тисяч сірих окопів, розкиданих на полях Європи, чув перестук солдатських підків по замінованих асфальтах, стогін забутого пораненого у підхмарних горах. Життя, перестаючи бути для нього рожевою загадкою юності, відкривалося перед ним простою й суворою своєю величчю. Він бачив його сенс зараз ясніше, ніж будь-коли. І хай він, може, впаде, як Юрій Брянський, в задунайських низинах чи в словацьких горах, він і в останню передсмертну хвилину дякуватиме долі за те, що вона не водила його манівцями, а поставила в ряди великої армії на пряму магістраль.

Думки його перервав Багіров, з'явившись з повідомленням, що батальйон збирається.

Спускаючись по сходах з верхньої палати, Багіров і Черниш почули в глибині парламенту голос Хоми. Зазирнули в нижню палату. Хома сидів глибоко внизу, закинувши ногу за ногу, тримаючи автомат на колінах, і просторікував. Навколо Хоми, з'юрмившись, бралися за животи бійці. Серед них були і самієвці, і солдати з інших незнайомих частин.

— Кінчай ночувати! — скомандував старшина.— Мінометна, виходь!..

Хома вилетів з крісла...

— Будь здоров, Хомо! — тряс йому руку Ференц, прощаючись.

— Будь здоров, Ференц... І не кашляй!

— Будь спок, Хомо, будь спок. Спасибі за кушáй-кушáй... Спасибі за все.

Бійці загуркотіли між депутатськими місцями вниз по сходах.

З Буди били гармати.

Один снаряд, шугонувши крізь купол, вибухнув у пишній приймальній залі. Полетіли уламки статуй. Хмарою знялася зі стін біла вапняна кіптява. Бійці, запорошені нею, весело чортихаючись, вискакували з парламенту на свіже повітря. Зброя стала сизою. Кожен боєць вилітав сизим, мов сокіл.

XXV

Увечері полк лаштувався на марш.

Підрозділи скупчувались в одному з темних кварталів. Командир полку Самієв, зібравши комбатів, повідомляв їм порядок руху.

Пахучі кухні тряслися через подвір'я, гублячи за собою жар з піддувал. Бійці поспішали з казанками вечеряти.

Багіров, діставши знову підводи з транспортної роти, вкладався з матеріальною частиною. З усього було видно, що марш буде далекий. Іван Антонович змушував своїх мінометників при ньому перевзутись, щоб не потерли ноги в дорозі.

Полкові розвідники гасали на чорних конях.

Між бійцями про марш ходили різні чутки:

— Кажуть, під Турцію...

— А я чув, що на Далекий Схід.

— Брехня... Ідемо на північ, форсувати Дунай...

— Що тут ворожити: куди накажуть, туди й підемо.

У великому пустому гаражі бійці порозкладали багаття. Вечеряли, перевзувались, сушили онучі. Парували нагріті коліна ватяних штанів.

Іван Антонович підійшов до одного з вогнищ, розкладеного мінометниками. Хвиля теплого повітря м'яко накотилась на нього.

Довкола вогнища серед мінометників сиділи лейтенант Черниш, майор Воронцов. Присьорбуючи чай прямо з закоптілих казанків, присутні вели спокійну, видно, давно розпочату розмову.

— ...Знаєте, як про це сказав Михайло Іванович? — говорив майор.— Ви, каже, вернетесь додому новими людьми, людьми з світовим іменем. Людьми, які усвідомлюють свою безпосередню участь у творенні світової історії.

— Чуєш, Романе? — штовхнув земляка Хома.— Творець світової історії... Непогано звучить.

— А вони нас трактували нижчою расою...

— А ми й будемо нижчою,— каже Хома.

— Що-о? — визвірився на нього єфрейтор Деніс Блаженко.

— Будемо, будемо, знаю, що кажу. Бо ми ж залишимось на землі, а вони загойдаються на шибеницях. Чи то ж не вище?

Бійці регочуть.

Маковейчик грається цікавим портсигаром.

— Ану, покажи свій трофей майорові! — під'юджують його бійці.

Маковейчик демонструє. Мудрий портсигар, клацнувши, викидає готову самокрутку.

— Здорово! — заблищали очі в одного з піхотинців, такого ж молоденького, як Маковейчик.— Тільки закладай папір.

— Здорово,— каже і майор, удавано вражений.— Ану, клацни ще.

Маковейчик з простодушною радістю клацає.

— Додому повезеш? — питають його.

— Я такої мізерії не повіз би,— каже Хома.— Чи то ж я безпалько, сам не скручу собі цигарки, най його мамі. Вигадка, щоб тільки очі замилювати. Раз-два — і вже заїдає. Привезти, так мотоцикл.

— Або годинник,— встряє молоденький піхотинець.— Годинників у них — як сміття.

— Все «роскопи»,— зауважує Денис Блаженко, не відриваючись поглядом від розгорнутої дивізійної газети, яку тримає в руках.— Штамповка.

— А скільки шовків,— кидає хтось позаду.

— Штучні,— заперечує Хома.— Глянеш — очі вбирає, а тільки у воду — вже й розлазиться...

— Багато у них всякої всячини,— замисливши, каже майор.— Багато є в них речей, що вражають своїм блиском нашого бійця... Нам було не до того. Цяцьок не робили, одежина абияка. Наші жінки, матері й дівчата за ці роки забули про святкові вбрання. Чоботи та армійська ватянка стали одягом цілого народу... Але зате які багаті ми з вами у чомусь незмірно важливішому. Багаті вченням своїм, правдою своєю, що її несемо на наших ленінських прапорах... Скажіть, у кого з них є така держава,— поступово підвищував голос майор,— котра вистояла б, як скеля, в отаку бурю?

— Ні в кого.

— А в кого з них є люди, що, не поламавши хребта, знесли б усе те, що знесли ми з вами?

Бійці сиділи деякий час, задумавшись. Навіть у їхньому мовчанні було щось єднаюче їх. Видно було, що думають вони зараз не кожен про своє окреме, а про єдине, однакове у всіх. Це був момент тої глибокої задушевності, яка так часто з'являється біля солдатського вогнища між людьми, що пройшли вкупі довгу, важку путь і зріднилися в боях. І радощі, і болі, і спогади, і мрії для них давно вже стали спільними, як у дружній сім'ї.

Черниш дістав з кишені трикутник листа і, нахилив-

шись до багаття, розгорнув його. «Котрий, по-твоєму, раз лейтенант його перечитує?» — шепнув Хаєцький до Романа Блаженка.

Це був перший лист від Шури Ясногорської, одержаний Чернишем сьогодні.

«Здрастуй, Женю,— писала вона.— Лежу в армійському госпіталі, якраз у тому, де колись сама працювала і зустріла Шовкуна. Тут же і Саша Сіверцев. Ми часто сходимося з ним і згадуємо полк. Полк! Скільки в цьому слові для нас і туги, і болю, і всього найдорожчого. Де ви тепер, Женю? Чи в Будапешті, чи під Естергомом, чи під Комарно? Ми щодня гадаємо про це з Сашею і ніяк не можемо відгадати: скрізь, де найважчі бої, там, нам здається, і ви. Звідси, збоку, все перед нами постає в якомусь особливому світлі. Кожен крок нашого піхотинця здається подією, вартою літописів. Женю, яка я щаслива... Так, саме щаслива... Хай тебе не дивує, що після всього, що сталося, я ще можу говорити про щастя. Не подумай, що я забула що-небудь або що рани вже зарубцювались і не кровоточать. Ні, Женю... Золота трансільванська сопка горить не згасаючи і не меркне, не меркне. І тільки велич того, за що він загинув і за що готова загинути я, дає мені сили і відчуття щастя навіть у найтяжчу мить. Бо хіба щастя — це тільки сміх, і насолода, і ласки? Так уявляти його можуть лише вузькі, обмежені люди, які ніколи не були бійцями і не мали свого полку і свого прапора. Хіба такі дрібні «щасливці» не гідні жалю? Ах, Женю, Женю! Як уже остогидло мені оце госпітальне ліжко, всі оці процедури та режими. Хочеться швидше звільнитись від них і знову до вас, нога в ногу з вами...»

Надворі подали команду:

— Офіцери, до комбата!

Євген встав, неквапом ховаючи листа. Воронцова серед присутніх уже не було. Бійці гасили вогнища, виходили на подвір'я. В темряві лунали короткі команди, шикувались підрозділи. Пролітав сніг.

По західному берегу за мерехтінням білої віхоли палали гори. Освітились бетоновані бики високих дунайських мостів. Порвані ферми гнулись у багряну воду, немов пили її спрагло і ніяк не могли напитись.

Дунай червонів.

— Прапороносці, в голову колони! — пролетіла команда командира полку.

Підрозділи рушили.

Ітимуть вони спочатку поміж темних ущелин розбитих кварталів. Потім вийдуть у придунайські поля, занесені снігами. Ітимуть цілу ніч, чуючи канонаду ліворуч і праворуч на флангах. Ітимуть просто в неї, не вагаючись і стискаючи вірну зброю. Попереду взвод прапороносців з полковим прапором у цупкому брезентовому чохлі, з позолоченим вінчиком зверху на древку.

Офіцери на ходу будуть поглядати на компаси, що світитимуться в темряві на їхніх руках.

Ітимуть, ітимуть, ітимуть...

Золотий вінчик прапора, погойдуючись, буде весь час поблискувати над головами бійців.

Книга третя
ЗЛАТА ПРАГА

Дѣвици поютъ на Дунаи.
Вьются голоси чрезъ море до Кіева.
«Слово о полку Игореве»

І

Наступала велика весна.

Обрії ширшали, день просторішав. З кожним перейденим кілометром сонце припікало все дужче, наче бійці самі наближались до нього.

Наступ набирав щодень навальнішого темпу. Куцих топографічних карт вистачало всього на кілька годин руху. Послані з вищих штабів, вони ледве встигали наздоганяти наступаючі війська.

За дві доби полк з боями пройшов від Грону до Нітри і форсував її в містечку Нові Замки. А подяку командування, одержану за визволення Нових Замків, бійці вже читали за десятки кілометрів від Нітри, на річці Ваг, третій словацькій притоці Дунаю.

Сухі шляхи закурилися в глиб Словаччини. Шинелі висохли і стали легкими, мов пташині крила.

Може, тому, що полк зустрів наступаючу весну в поході, у бійців складалося враження, що саме поняття часу залежить від них, від темпу їхнього наступу. Чим навальніше вони йшли вперед, з боями форсуючи холодні скреслі ріки і задихаючись в гарячих маршах, тим швидше, здавалось, наступає весна.

Довгождана пилюка квітневих доріг! Уперше в цьому році закурилася ти над військами. Не та, що роз'їдала нам очі в 41-му, не та, якою ми труїлись тоді в українських спраглих степах! То була важка пилюка горя, змішана з гіркою сажею палаючих рідних осель... А ця — золотиста,легка, квітнева! — росте обіч тебе могутніми крилами, віщуючи велику сонячну весну. Бурхлива супутниця походів, вона вже, здається, має в собі присмак перемоги.

— Дивно! — вигукує посірілий від кіптяви Маковей до Романа Блаженка.— Аж на зубах скрипить, а якось приємно!

— Воно-то приємно, та коли б посуха не вдарила...

Вони скачуть верхи за ротними підводами. Навкруги стеляться родючі придунайські рівнини. Десь-не-десь бовваніє на обрії самотній словак із самотнім волом у плузі. Сонце, звернувши на захід, рикошетить промінням по далеких польових озерах. Над торішнім комишем уже звиваються білими табунцями крячки — перші листівки, викинуті в поля великою весною. Попереду вся дорога двигтить військами. Вирують у хмаровинні піднятої куряви підводи, вершники, машини. Сотнями срібних молодиків зблискують підкови на сонці. Спокійно погойдуються на лафетах полкові гармаші. Обганяючи мінометників, пропливають одна за одною «катюші», граціозно несучи приховану в собі грозу.

Гомін маршу, як завжди, збуджує Маковея. Наче крізь величезний радісний оркестр пролітає він, ротний соловейко. Йому хочеться співати. Маревні красуні лукавим натовпом скачуть довкола нього в повітрі, злегка підспівують хлопцеві.

— Романе, яких я дівчат бачив у Галанті!

— Ех, Маковею, Маковею... Начувайся. Буде тобі від старшини. Ми тут усією ротою тебе шукали...

— Перед старшиною я вже відрапортувався... Вибатькував на перший раз, та й усе!..

— Щастя твоє, хлопче, що не під час бою відстав...

— Дурний би я був — під час бою відставати! Тоді дали б штрафну за це... Але ж які там дівчата! Бачив би ти їх, Романе...— Телефоніст солодко заплющився, покрутив головою: — Пави!

Цієї весни молодий солдатський хміль бродив у Маковеєвій крові бурхливіше, ніж будь-коли. Хлопець спалахував коханням мало не до кожної дівчини, що десь промайнула перед ним. Одна любов десь подала йому кухоль води через паркан, друга лукаво посміхнулася, виглянувши з вікна, третя...

— Гляди, хлопче, щоб ті пави не збили тебе з пантелику...

— Словачки та мадярочки, Романе! Ех, як висиплють з костьолу та як попливуть вулицею — очей не відірвеш!.. Хустки на них яскраві, спідниці короткі та круглі, як обручами напнуті... Ідуть тротуаром у червоних чобітках, маленькі молитовнички до грудей притискують та з-під хусток на мене тільки зирк-

зирк!.. А чобітки їхні — дзень-дзень... Їду собі поруч них на коні та розглядаю. «Марусино!» — гукаю одній, найкращій... А вона посміхнулась мені, зупинилась біля хвіртки: «Я нем Марузина, а Іринка!» — «Ах, Яринка! Йов,— кажу.— Хочу,— кажу,— подивитись, що там у тебе так гарно бренькає, коли ти йдеш вулицею... Покажи-но своє дзінь-дзінь-дзінь!..»

Тоді вона глянула на мене — тільки так глянула! — і, засміявшись, підняла свій червоний чобіток! І що б ти думав, Романе? Дзвіночок!.. Просто між високим каблуком і підошвою в неї припасовано маленький, як гудзик, мідний дзвіночок...

«А я,— кажу,— Яринко, думав, що то сама земля під тобою подзвонює...» Ех і дівчина ж! Повела грайливо очима, цокнула по дзвіночку своїм шкіряним молитовничком, і дзвіночок аж засміявся!.. Чудово!.. Але ж, бачу, їхати вже пора. Торкнув коня, а Яринка як гляне на мене... І жалібно якось, і перелякано: «Хова?» [1]— «Фронт»,— кажу. «Не треба фронт... Не любім фронт...»

Ну, що ти їй скажеш на це?.. Доки й за ріг не звернув, все стояла на місці як вкопана та дивилася мені вслід...

— Ой хлопче, хлопче,— докірливо каже Роман,— не грайся з вогнем. І незчуєшся, як десь в капкан попадеш...

— Що ти мені мораль читаєш? — спалахнувши, вигукує Маковей.— Завзялися, опікуни! І ти цієї, і Хома цієї, і всі цієї! Шануйся, дивись, бережись!.. Сам уже не малий, розумію дещо!

— Маковею,— спокійно вів Роман,— я прожив два твої життя, послухай мого слова, спасибі колись скажеш... Хіба я, хіба Денис, хіба офіцери щось зле тобі зичать, коли приструнчують тебе щоразу? Та вся рота вболіває за тобою, як за рідним сином!.. Ти, правда, хлопак справний, в боях авторитет здобув... І грамотніший за багатьох із нас, і медалі тобі недурно навішано... Але ж молодий та ласий на все, що в очі б'є!

— А що ж, по-твоєму, в мене душа з лопуцька?

— Тож-то й воно, що душа в тебе молода, та гаряча, і довірлива до всього... Оберігай її, Маковею,

---

[1] Куди? *(Мадярськ.).*

не звихни ніде!.. Хіба забув, скільки в Будапешті шпигунок наші хлопці ловили? Скільки там всяких жевжиків у дамські жакети перевдягалося? Вже в них і пов'язки на рукавах, вже вони й «антифашисти», вже вони й «підданці» інших держав — пашпорти в них заздалегідь заготовлені... Думаєш, для чого то? Думаєш, добра тобі мислять отакі типи? Тільки й гоноблять, щоб кудись тебе завести одного, без товаришів, та впоїти метиловим спиртом, та й ножакою в спину... Це тобі, хлопче, не вдома, тут інша територія...

— То, виходить, уже й на дівчину глянути гріх? Уже й пожартувати з нею не можна?

— Гріх не гріх, а береженого й бог береже, Маковею... Думаєш, то червоні чобітки до тебе подзенькують? То спокуси твої, Маковею!.. Ходять вони вулицями в дівочих чобітках, обступають тебе звідусіль та очі з тебе рвуть! Все тут маєш перед собою, все для тебе виставлено: вина панські, картинки сороміцькі, жінки тонкоброві... Бери, Маковею, втішайся!.. Хто легкий на втори — одразу накинеться... А про те й не подумає, що вина ті, може, з отрутою, а жінки ті, може, з поганими хворобами, а в картинках тих — розпуста! То це не капкани? А ти їх обійди, переступи, прогорни вбік та іди своєю дорогою, куди твоя місія пролягла. Глянь, які шляхи ще перед тобою стеляться! Такі шляхи, що як встануть, то й неба дістануть!

Маковей мимохіть подивився на далекий шлях, що ліг перед ним, оповитий золотистою курявою, загачений військами. Ні кінця йому, ні краю... До самого обрію проліг, ввійшов у самий обрій, що палахкотить над ним грандіозною пурпуровою аркою заходу. Невже як стане, то й справді неба дістане?

Маковей присмирнів, задумався.

— Хіба я цього не знаю, Романе? Не такий вітрогон, як декому здається... Яринки я сьогодні і в вічі не бачив!

Блаженко аж витріщився на юнака.

— Як не бачив?

— Та так... Це тільки... намріялось мені.

— Тьху на твої вимрійки! І це ти мені баки ними забиваєш всю дорогу?

— Так вона ж була! Тільки не в Галанті, а ще в Камендіні на плацдармі... Я бачив її, коли їздив у полк за орденом...

— Коли це ще було...

— А от сьогодні чомусь пригадалася, встала перед очима, так я й розповів тобі... Чобітки оті червоні, і дзвіночки, і усмішка... Не йдуть з-перед очей, хоч убий...

— Дивний ти, Маковею... Завжди говориш, мов сни переказуєш... Надумався мене своїми казками бавити. Весна на тебе діє — ось що я тобі скажу.

— А на тебе не діє?

Роман перемовчав, явно ухиляючись від гріховної відповіді. Потім знову наріпився на хлопця:

— Де ж ти, в такому разі, бестався, що ми тут з ніг збилися, тебе шукаючи?

— В мене кінь засікся, так я перев'язував, щоб старшина не загледів та не виганьбив принародно. Знаєш, він як почне!.. І нічого взагалі було паніку зчиняти... Що я вам — дитина на ярмарку? Ніхто вас не силував бігати висолопивши язики...

— Саме ти й силував, трясця б тебе не вхопила,— розсердився Блаженко.— Може, думаємо, здуру десь хлопець у біду вшелепався, може, допомогти йому треба...

— Не вшелепаюсь,— засміявся Маковей,— будьте певні!

— Може, саме тому й не вшелепаєшся, що всі товариші турбуються про тебе... Дружба, брате, велике діло. Бач, як тільки де-небудь загавився, так уже й кинувся кожен: де Маковей? Де телефоніст? Розшукати негайно! Всипати по перше число! А як же інакше? Вся рота хоче, щоб із тебе люди були.

Хлопець замріяно слухав, розглядаючи високі стожари палаючого заходу.

— Що тобі? Освіту маєш за вісім класів — не те, що ми, церковнопарафіяльні... Казанок у тебе на плечах варить нівроку... Кров ще, як у первістки, грає... Та ти при бажанні навіть в офіцери можеш вийти!

Увагу Маковея поглинула дорога. Вся вона рухалася, тряслася, димилася без кінця, немовби горіла. Захід палахкотів усе дужче, польові озера зачервонілися, ніби налиті ясною кров'ю. Валуюча понад шляхом пилюга ставала з одного боку зовсім червоно-бурою. Далеко на обрії дорога вигиналася, зникаючи десь під самим сонцем. Там, на небосхилі, силует колони ледве синів, тягнучись по рожевому тлі, як нерухома смуга лісу. Можна було тільки здогадуватись, що й там, дале-

ко, все, як і тут, гуркоче, рухається вперед, все, як і тут, охмарене червоно-бурим димом, що вистеляється повільними хвилями на довколишні словацькі нивки.

Маковей міряв поглядом шлях, стиха усміхався йому.

— А таки як встане, то й справді неба дістане!.. Це ти правду сказав, Романе!

Зненацька ззаду хтось огрів канчуком Маковейчикового коня, аж він звився під своїм вершником.

— Гони, не давай мочитись! — пролунав знайомий голос.

Між вершниками, як із землі, виріс Хома Хаєцький. Гарячий, закіптюжений, наче щойно від молотарки. Впрів, най його мамі, фуфайку на грудях мав розстебнуту. На погонах, вшитих у плечі фуфайки, товстим шаром осіла сіра пилюка. Ледве помітно жевріють з-під неї червоні старшинські «молотки». Вже понад місяць Хома старшинує. Васю Багірова забрали в полк, до прапора. В горах Вертешхедьшег загинуло кілька знаменщиків, і Багіров у числі інших ветеранів-сталінградців пішов на зміну загиблим. А в роті його заступив Хаєцький. Кому ж було прийняти вакантну посаду, як не старшому їздовому, як не героєві Будапешта? Командир роти призначив, а замполіт Воронцов, дізнавшись про це, благословив: «Добре. Вітаю вас, товаришу Хаєцький... Тепер ви розгорнетесь».

І тепер ось Хома саме розгортався. Надбав уже роті господарство більше, ніж було раніш. Вишколений Багіровим, упевнено гнув свою старшинську лінію. Маковеєві спокою не давав. Гаразд, що булькатий: все бачить, все помічає... Ось і зараз, порівнявшись конем з Маковеєм, говорив хлопцеві:

— Як буде зупинка, Маковею, то ми сядемо вечеряти, а твоя ложка хай трохи погуляє... Насамперед поведеш коня до ветлазарету...

— Для чого?

— Він ще питає для чого... Засікся ж!

«І звідки тобі це відомо, чортів «допіру»! Адже кінь навіть не шкутильгає!» — подумав Маковей і став захищатися:

— Я промив, забинтував!

— Знаю, чим ти промив!.. Сечею! А тут потрібен охтіол. Пора вже тобі дещо тямити в медицині... Зробиш, що сказано, і доповіси.

— Слухаюсь,— миркнув телефоніст.

— А зараз — гони!..

Деякий час вони їхали мовчки. Хомин жеребчик, незважаючи на те, що мило з нього облітало шматтями, раз у раз щулився і завзято, по-собачому, клацав зубами то в бік Романового коня, то в бік Маковеєвого.

Далеко попереду, в ледве мріючій голові колони, сідало сонце. Ребристі хмари вподовж обрію розжеврілися, стояли, мов золоті гори. Слалися одна за одною непорушними ясними кряжами. Одні зовсім близько, інші за ними, інші ще глибше, так, здається, і пішли кудись, аж на край світу. А між тими чистими золотими пасмами купалося сонце в палаючій розкоші. Затопило рум'яним сяйвом весь простір навкруги себе, охопило півнеба стожарами.

Роман закурив, глянув на сонце, потім на товаришів. Хаєцький і Маковей уже, здається, забули про свою гостру розмову, їхали плече в плече, мовчки світячи поглядами на захід.

Всі троє притихли, мовби заворожені чарами цього весняного вечора, безконечністю наповнених світлом просторів.

— Заходить,— нарешті заговорив Хома, задумавшись.— Де-то воно заходить, Маковею?

— За Віднем, може... Ні, Відень лівіше, і Братіслава лівіше... За Прагою заходить, за золотою Прагою...

— Чому — золотою?

Телефоніст на мить завагався: справді, чому?

— А чому — Злате Моравце? Народом так названо: Злате Моравце, Злата Прага... Сьогодні на станції, коли я коня порав, мені два чехи допомагали... «Поспішайте,— кажуть,— пане-товаришу, визволяти нашу Злату Прагу... Там на вас вельми чекають...»

Гуркіт підвід, рокіт моторів, іржання коней — все ставало зараз помітно лункішим, ніж вдень. Дзвінкі вечірні поля неначе самі підхоплюють і підсилюють гомін походу. Праворуч і ліворуч в степах скрізь рухаються війська. Всі словацькі шляхи сьогодні задимились на захід. Тепер і звідти, з паралельних димуючих доріг, лункий весняний вечір передає Маковеєві — через луки, через озера! — музику моторів, якої ще годину тому було не чути.

Хлопцеві пригадалися осінні мряки-тумани десь біля

Тиси... Довгі-предовгі ночі, багнисті темні поля... Хриплі команди, що глухо тонуть у сивому мороці... Там навіть звук власного голосу, обважнілий, наче відсирілий, падав за кілька кроків від тебе... А зараз як лунко та дзвінко навкруги! Що то — весна... Здається Маковеєві, коли б він оце заспівав, то почули б його аж на самім Дніпрі... По голосу впізнали б дівчата: наш Маковей! Десь на Дунаї співає, а в Орлику чути!..

Тим часом на заході сонце невтомно зводило свої величезні сяючі будови, ставило із золотих хмар золоті міста з вежами, соборами, кучерявими садами. І все те світилося зсередини, весь час немов розжеврювалося.

— Ви бачите — місто в хмарах! — схвильовано гукнув Маковей товаришам.— Дивіться, яке воно золоте! Розкинулось у хмарах палацами, баштами, садами... А між ними — хвилі, хвилі, хвилі, як прапори. Пливуть, перегортаються, летять...

Видовище захопило всіх. Однак незабаром з'ясувалось, що кожен бачить у тих химерних будовах своє. Хомі ввижався золотий величезний трактор, що піднявся дибки над усім заходом. Роман запевняв, що то велетні ковалі стоять з молотами над здоровенним ковадлом і щось кують. А Маковей наполягав, що то таки — місто.

— Ну, як ви його не бачите? Хто знає, може, то Прага? Мо', вона й справді золота?

Широко, бентежно відкриті очі горіли йому райдужним переливом далекого неба.

— Там десь нас чекають!

Сонце зайшло, степові озера згусли і стали на якийсь час темно-червоними, мов запеклися. Прозорий перший туман злегка засивів по вибалках, рясно всипаних горбиками підземних кротячих поселень. Позаду в колоні хтось радісно закликав товаришів, щоб глянути вгору: високо над військами пролітали на північ журавлі.

— Бач, як дисципліновано летять,— визначив, задерши голову, Хома.— Навіть дистанцію зберігають!

II

Старшинувати Хаєцький почав напровесні. Полк тоді саме наступав у горах північним берегом Дунаю. Безлюдний, похмурий край... Голі шоломи сопок, темні масиви лісів. Урвища. Провалля. Розмиті зливами дороги. Несамовиті гривасті потоки, що розбухали з кожною годиною.

Противник відкочувався крізь гори за Грон. Висаджував у повітря за собою мости і місточки, забивав стежки завалами, мінував зависаючі над ними скелі. Головний тягар наступу в ці дні виносили на собі сапери. Всі підрозділи допомагали їм. Мало не кожний піхотинець ішов уперед з кайлом або сокирою, мов будівничий. Доводилося щодоби форсувати кілька водних рубежів, настеляючи для артилерії і важких обозів свіжі мости в таких місцях, де їх не було споконвіку.

Дощі прали нещадно. Гуляли в сивих ущелинах водянисті холодні вітри-зав'юги. Однак молода провесінь з кожним днем все відчутніше нагадувала про себе. Навіть у негоду крізь хмари соталося стільки високого світла, що повітря навкруги здавалось не сірим, не похмурим, як восени, а майже білястим, променистим. І обличчя бійців, блискучі, вмиті, насічені дощами, здавалось, були весь час злегка осяяні звідкись невидимим сонцем.

В горах майже не було населених пунктів. Лише коли-не-коли траплялись убогі селища угорських та словацьких лісорубів. Гвардійці не зупинялись в них ні ночувати, ні перевзутись, ні відпочити. Доводилось минати їх, несучи далі в набряклих шинелях воду численних гірських потоків, форсованих вбрід.

Не вистачало фуражу для коней. Старшини, даремно обгасавши навколишні безплідні місця, нарешті мусили видавати коням, як і своїм гвардійцям, раціони розкислих сухарів.

В такий час Іван Антонович Кармазин одержав розпорядження — відкомандирувати старшину Багірова в полк. Цього разу Антонович не міг навіть нарікати, що його, мовляв, грабують, що в нього забирають кращих людей. Навпаки, Антонович і вся рота проводжали Васю з задоволенням: адже він ішов до прапора, адже честь, виявлена йому,— це була честь для

всієї мінометної!.. Старшинські справи, за наказом Антоновича, прийняв Хаєцький. Вася передав йому свою польову сумку з ротними списками, коня і товсту плетену нагайку.

— Гриміла наша мінометна і гриміти буде! — запевнили товариші Васю на прощання. А він, зібравши своє немудре солдатське майно, що вмістилося йому в кишенях, і подаючи розчуленому Хомі руку, весело заповів:

— Тримай, друже, кермо, не відхиляйся від гвардійського курсу!..

Легко було Васі сказати: тримай! А воно, те старшинське кермо, виявилось досить-таки гарячим. Попервах ледве рук не обпекло, най його мамі! Ще й досі була Хаєцькому впомки та перша ніч його незвичайного старшинування. Гірка і повчальна ніч... Добре пам'ятав її і командир роти.

Батальйон Чумаченка саме змушений був тоді затриматись над гірською норовистою річкою. Запаливши смолоскипи, дубіючи в крижаній воді, роти наводили переправу. Деяким підрозділам, в тому числі й мінометникам, комбат дозволив короткий перепочинок. Нарешті можна було відіспатись за все.

Розташувались тут же, біля річки, під дощем, на кострубатому камінні. Закутавшись з головою в палатки, попадавши хто де, бійці швидко поснули. Мокрими купами тіл поспліталися під возами, попригрівались під попонами біля теплих тулубів виснажених коней. А командир роти Антонович ще довго снував по своєму табору, перевіряючи пости. За деревами шуміла чужим шумом річка, метушились люди із смолоскипами в руках, стукотіли сокири. Час від часу по той бік річки, в чорній глибині протилежного берега, звивались ракети, лунала коротка перестрілка — то батальйонні автоматники, форсувавши річку «на казанках», вели десь розвідку боєм. Хоча Іван Антонович уже промок до останнього рубця і, здавалося б, для нього в такому стані має бути байдуже, де йому лягти, щоб перебити сон, однак він усе ще вагався, не наважуючись брьохнутись просто в мокву, як інші. А дощ суцільним шумом облягав усі навколишні ліси, темні кручі та висоти.

Десь у темряві біля возів Хаєцький голосно сварився з неслухняними кіньми.

— Я вижену з тебе оті забобони! — гукав Хома коневі.— Будеш ти мені шовковим!

«І чого він досі товчеться?» — подумав Кармазин про свого нового старшину і, обережно переступаючи через клубки сонних мокрих тіл, попрямував на Хомин голос. Хома, звичайно, ще зоддалік впізнав Антоновича і з характерного чвакання його чобіт, і з того глухого покректування, з яким Антонович повільно спускався з горба, одначе вважав за потрібне зупинити начальство грізним окликом:

— Хто йде?

Щось промимривши у відповідь, Іван Антонович підійшов до подоляка впритул:

— Чому досі не спите, Хаєцький?

— На посту, товаришу гвардії старший лейтенант.

— На якому посту? — здивувався Іван Антонович.— Хто вас призначив?

— Видите... Я сам себе призначив.

Старшині, звичайно, зовсім не належало стояти на посту, і Хома це добре знав. В роті існував порядок, за яким на вогневій несли варту призначувані офіцерами бійці обслуг, а біля підвід старшина мусив виставляти ще окремий «автономний» пост із числа їздових. Несучи варту, вони водночас ще мали й порати коней. Зараз на цьому посту Антонович несподівано застав свого висуванця.

— Вам права старшини відомі?

Хома надувся в темноті, як сич.

— Відомі.

— То чому ж ви в такому разі своїх підлеглих повкладали спати, а самі стоїте над ними в ролі няньки?

Якийсь час Хаєцький мовчав. Потім, набравшись духу, затяг зі своїм повноголосим подільським виспівом:

— Товаришу гвардії старший лейтенант! — Антонович давно вже помітив, що Хома починає отаким манером співати всякий раз, коли йому від чогось боляче і прикро на душі.— Всі ж ми однаково не спали: і я, і вони. То чи ж мені ноги посудомить — вистояти якусь годину? А не стань — одразу розмови почнуться!

— Спокійніше, Хаєцький... Які розмови?

— Звісно, які... Бач, скажуть, як заначальникував, так уже і взявся з нас линви вити. Блаженки додому напишуть, все відрапортують в артіль... Взявся, скажуть, Хома собакою на земляків...

Іван Антонович слухав Хомині скарги і диву давався: хто це говорить? Той Хома, який, бувши рядовим, видирав своє право зубами? Який самому генералові не попустив би свого ні на вершок? І ось тепер, ставши начальником, він раптом заспівав отакої... Мовби застидався тих широких прав, які були йому надані.

— То хай краще я самотужки всі лямки тягтиму, аніж маю нарікання терпіти!..

— Еге-ге,— сказав Іван Антонович.— Бачу, ви, Хаєцький, погано зрозуміли свої командирські функції. Те, що ви солдата жалієте, це добре. Командир — батько своїм бійцям і мусить їх жаліти. Але те, що їхню роботу ви хочете перевалити на свої плечі,— це вже погано. Бо хоч які міцні будуть плечі одної людини, проте ніколи вони не витримають того, що витримають плечі колективу. Що ж це, зрештою, вийде? Відстоявши години за рядового, ви потім звалитесь з ніг, задасте хропака. А хто ж буде за вас пости перевіряти? Хто буде виконувати ваші прямі старшинські обов'язки?

— Мене вистачить на все.

— Не вистачить, Хаєцький, ніч крізь ніч... Звалитесь неминуче. Вдень почнете дрімати на ходу. А я не даватиму. А я ганятиму нещадно. І буду вимагати безпосередню вашу роботу не з оцього їздового, замість якого ви коней зараз пораєте, а персонально з вас. І не питатиму, чи спали ви, чи ні. І навіть коли з ніг звалитесь, то не пожалію, а, навпаки, жорстоко за це покараю. Бо коли солдат звалився з ніг лише завдяки своїй власній... необачності, за це його треба суворо карати. Погано, погано, Хаєцький. Подумайте: старшина роти,— Іван Антонович підняв палець угору,— їздових стереже! Коней їм годує! А вони собі сплять сном праведників... Ну, як це назвати, Хаєцький? Відповідайте.

— Панібратство,— подумавши, каже Хома.

— О, саме воно!.. А де панібратство, де лібералізм, там уже не питай залізної дисципліни. Там уже старшині й на голову вилізуть. А тому,— Антонович перейшов на грізний тон,— від сьогодні наказую: вам, як старшині, на пост не ставати. Коня під сідло взяти собі найкращого. «Артиста» візьміть. Щоб видно було одразу: ага, це старшина їде! Взірець для всіх!.. І нікому

ніякого спуску. Все, що підлеглим належить,— дайте. Все, що належить з них,— візьміть. Бо я в свою чергу вимагатиму з вас немилосердно по всіх пунктах. Вам зрозуміло?

— По всіх пунктах.

— Ми на війні, товаришу Хаєцький,— вже м'якше заговорив Антонович,— і ви не потурайте, хто та як про вас скаже чи подумає. Не потурайте ні на що. Бо ви не мені догоджаєте, не Іванові чи Степанові, ви здійснюєте волю Батьківщини. Все відкиньте, все забудьте, крім неї, крім обов'язку. Дійте неухильно, чесно, справедливо. І тоді, хоч який будете суворий та нещадний, бійці ніколи не перестануть вас поважати й любити.

Іван Антонович схилився біля воза на ящики мін, задумався. Хома тим часом, чалапкаючи в калюжах, добрався до крайнього воза, розшукав серед їздових свого земляка і приятеля Каленика:

— Каленику, вставай!

Їздовий щось миркнув і зібгався ще дужче. Хома нагнувся, затряс його за плече:

— Вставай! Кому сказано!

Очманілий Каленик неохоче підвівся, сів.

— Що таке?

— На пост!

— На пост? — Каленик смачно позіхнув.— А котра зараз година? Хіба ти своє вже відстояв?

— Уже відстояв.

— Щось дуже швидко...

— Судилося стільки.

— А Гмиря де? Хай зараз він стане, а я піду в третю.

— Ні, ти станеш зараз.

— То ж чому?

— А тому,— розлютився Хома,— що встань, коли з тобою командир розмовляє!

Приятель схопився, як опечений.

Коли Хаєцький знову повернувся до Антоновича, той все ще стояв, задумавшись, біля воза. Нап'ята палатка халабудилась йому на голові, обстрілювана лопотливим дощем. «Чому ж він сам досі не лягає? — подумав Хома про командира роти.— Весь день нарівні з нами рвав собі жили і вночі не приляже...» Хомі навіть жалко стало Антоновича:

— Товаришу гвардії старший лейтенант!

Антонович не відповів на оклик. Схилившись на ящики, він уже міцно спав.

«Стоячи спить,— дружелюбно усміхнувся Хома, зупинившись за спиною в Антоновича, готовий підхопити його на руки, якщо падатиме.— Стій, Антоновичу, стій, тримайся на обох... Тримайся, адже мусиш... Бо звалишся отут біля воза з власної провини, то ще й кару приймеш...»

Вранці, перед тим як рушити на переправу, Хаєцький зробив ревізію на возах і доповів командирові роти про наявну кількість мін. Було по боєкомплекту на кожному возі.

— Більше не підіймете? — поцікавився Кармазин.

— Більше?..— зам'явся Хома.— Чого ж... можна спробувати...

Правду кажучи, йому'й самому кортіло довантажити підводи ще бодай сотнею мін, користуючись тим, що машини полкового боєпостачання стояли зараз під боком. Адже все може трапитись, машини можуть відстати, бо ж невідомо, які там гори підуть за переправою. Добре, як добре, а коли бездоріжжя, бескеття? Заріз! Тоді додаткова сотня мін була б як нахідка. Хома ще до розмови з ротним все це обміркував, прикинув собі оком можливості транспорту. Не випадково він, тільки почало світати, взявся за ревізію. Але річ у тому, що на возах, крім боєприпасів, ще чимало місця займало й особисте майно бійців та офіцерів роти, в тім числі й речі самого Антоновича. Як тут бути? В якій формі викласти Антоновичу свої жорстокі наміри? Однак старший лейтенант сам вгадав причину Хоминого вагання.

— Старшина...

— Я!

— Негайно очистити вози від усього стороннього. Викидати геть усе, що не може стріляти або вибухати. Натомість довантажитись боєприпасами.

— Слухаюсь! Дозвольте почати?

— Починай!

За мить Хаєцький уже був на возі. Бійці, передчуваючи розправу, обступили його з усіх боків. Якось випало так, що першим потрапив Хаєцькому до рук саме ранець командира роти, обшитий зверху собачим хутром. Ординарець Антоновича шанобливо дивився з натовпу на те хутро.

— Чиє? — дивлячись прямо на Антоновича, голосно запитав Хома, хоч добре знав, з чиїми речами має справу.

— Старшого лейтенанта,— попередив ординарець побожно.

— Приймай! — гукнув Хома ординарцеві і пошпурив йому речі до ніг.

«Пропали авторучки,— покірно подумав Антонович, мовчки спостерігаючи цю сцену. Всі знали, що в його ранці, крім білизни та чистих зошитів, наготованих уже заздалегідь для рідної школи, зберігалася ціла колекція авторучок, що їх бійці дарували Антоновичу після кожного бою.— Тепер каюк ручкам... Напевне, всі потрощились...»

— Ну, що ви на це йому скажете? Нічого й не скажете,— сміявся Черниш у вічі Антоновичу.

— Смійся чужому горю. Радий, що в тебе нічого нема, крім польової сумки.

А Хома тим часом ходив по возах, вергав важкі ящики, вичитував за лібералізм їздовим, які, мовляв, приймають на схорону різний мотлох.

— Чия ковдра?

Трофейна ковдра майнула з воза.

— Чиє торбисько?

Брати Блаженки дружно стали перед Хомою.

— То наше,— заявив Роман.— Кидай сюди.

Але Хома, перш ніж кинути блаженківську торбу, ради цікавості зазирнув-таки, що там у ній напхано.

— О людино! — загримів він до Романа.— Сирицею мішок набехкав! Тьху!.. А-а, шкодив би твоїй мамі! Стидав би ся з таким мотлохом на переправу в'їздити! Гляньте, гвардійці, на Романів трофей: повен мішок сириці! Чи не на посторонки для своєї тещі набрав?

— Не глузуй, Хомо,— суворо втрутився Денис.— То на гужі для хомутів. Писали ж тобі, що збруя в артілі нікудишня, все німець виграбував, коней запрягають у мотуззя.

— То що ж ти, Денисе, на плечах оце в артіль понесеш?

— А понесу!

— То неси! Бог на поміч!..

Хома кинув Блаженкам їхній мішок і взявся за інший.

— А це чий сидір?

— Моє! — підбіг Маковей.

— Що ти сюди впер, Тимофійовичу? Так наче кістлявого фріца зашморгнув.

— То запасне сідло!.. Святкове! Не викидай, Хомо!

Іншим разом Хаєцький, безперечно, зважив би на Маковеєві просьби. Як і вся рота, Хома патронував малого телефоніста і, де тільки міг, виявляв йому своє високе заступництво. Але зараз він був нещадний:

— Не підбивай мене, Маковею, на гріх. Що мус, то мус.

Метаючи ранці та речові мішки, Хома добувся нарешті і до свого власного майна. Стоячи на возі, він узяв свій мішок за гузирі, витрусив з нього скарби на ящики, став перебирати. Зміна білизни, бритва та помазок, пара халяв, відрізаних від зношених домашніх чобіт, та полотняний домотканий рушник... Не важке Хомине майно, однак і йому немає місця на армійському возі! Важка навіть голка для солдата в поході!.. Взяв гаптований рушник на руки, розгорнув, і гілляста калина зачервонілася до бійців далекими рідними краями, тьохнула вишитими соловейками.

— Патку мій, патку! Власними руками Явдошка ці узори виводила!.. Давно зберігав, а ниньки розлучатися маю... Не осуди, жінко, не осуди, любко! Пускаю твої вишивані соловейки на високі гори! Летіть, коли вже на те пішло!..

— Не викидай, Хомо,— запротестували товариші.— Халяви кинь, а рушник залиш!

Хаєцький постояв якусь мить вагаючись і, нарешті, послухався ради. Згорнув свою барвисту пам'ятку, поклав до кишені.

— Не багато заважить. Може, навіть легше буде з нею в поході.

...Все це діялось напровесні в похмурих придунайських горах. Відтоді вже минуло понад місяць. Хома оговтався, призвичаївся до своїх нових обов'язків. У гірських переходах він був помітно схуд, а тепер знову ввійшов у норму, навіть ще більше роздався в плечах, смаглява туга шия напинала йому комір.

Гори зостались далеко позаду, сірий камінь змінився словацьким рахманним чорноземом. Не провесінь, а вже справжня весна дихала навкруги.

Їдучи в колоні на далекі вогневиці гаснучого заходу, Хаєцький чуйно ловив ніздрями знайомі з дитинства

запахи весняних, розпарених за день полів. Пахло рідним Поділлям, прісними земляними соками, хмільною силою майбутніх урожаїв.

— Як усе тут Україну нагадує! — збуджено озирався Хома на всі боки.— Може, це ми землю вже кругом обміряли та й знову додому повертаємось? Ти чуєш, Романе? Чуєш, Маковею?..

І земля, і села пішли знайомі, немов уже бачені колись давно. Співуча, зрозуміла словацька мова радісно задзвеніла звідусіль...

III

— Добри ранок, пане вояку!

— Здорова була, сестро!

Десь поблизу бійці віталися з словачками. Сагайда крізь теплу дрімоту слухав їхній голосний, милозвучний гомін, думаючи, що це, певно, йому ще сниться сновиддя. Хіба вже справді ранок? Він повільно розплющив очі і радісно вразився: просто над ним, вся в цвіту, розкинулась віттям тендітна яблунька. Немов прийшла звідкись вночі і стала в головах. І всі дерева навкруги, що вночі були чорні та царапкі, мовби виплетені з колючого дроту, тепер стояли біло-рожеві, м'які, святкові. Золоті бджілки гули, метушилися в пелюстках, то ховаючись між ними в чашечках, то з'являючись звідти ще золотішими. Тепле, спокійне повітря було наскрізь чисте, все пройняте сонячними блискітками.

Сагайда встав, потягнувся, почуваючи в усьому тілі солодку повноту сили й енергії. Зовсім близько на заході височіли гори — Малі Карпати, тягнучись могутнім пасмом десь із півночі країни до самої Братіслави. Вночі, коли полк підійшов до них, гори були темними, як зубчасті середньовічні мури. А до ранку вони наче підсунулись ближче до полку, заблищали до сонця камінням, а подекуди вже навіть весело зазеленіли схилами. Десь у гірських глибинах глухо вигримував бій, а тут, біля Сагайди, було затишно і спокійно. Весь самієвський полк, якому після шаленого маршу нарешті випала коротка передишка, зараз розкошував. Сьогодні він мав одержати поповнення. Штаб полку зупинився вночі в словацькім селі Гріна-

ві, яке розкинулось внизу понад Братіславським шосе, а бойові підрозділи батальйонів, у тому числі і мінометники Івана Антоновича, зайняли собі всі сади підгір'я, що нависали над селом величезним квітучим амфітеатром.

Сагайда, випроставшись між низькими деревами, якусь мить стояв приголомшений і засліплений блиском вранішньої природи. Протирав по-дитячому кулаком очі, намагаючись перш за все зорієнтуватись у цьому незвичному весняному краю. Японські черешні розкотилися перед ним пишними рожевими клубками по всьому підгір'ю. Внизу, мовби припливши з далеких зелених рівнин, пришвартувалась до гір словацька Грінава. Витягнувшись понад шосе, ледве видніється вона черепичними дахами з-поміж садів. Густо розкинула над собою білі снасті, напнула сяючі вітрила, легко зависла на них, готова попливти в далечінь при найменшому вітрі... Куди попливеш, Грінаво?

На рівнинах за селом розгортались густо помежовані поля. Ледве мріли на шляхах валки підвід, пролітали машини, сліпучо зблискуючи на поворотах до сонця склом кабін. Рухливі марева невпинно перебігали на далекому обрії, мов лави прозорих атакуючих військ. «Оце й я розумію, що весна!» — думав Сагайда задоволено.

Роту він наздогнав кілька тижнів тому на Гроні. Тоді весна ще тільки натякала про себе, висилаючи вперед своїх зухвалих розвідників — гомінливі буйні ручаї по південних схилах гір. А ось тут, в словацьких гостинних вєсках [1], весна розгорнулася повністю, рушила полкам назустріч своїми сонячними прекрасними силами. І полки з'єдналися з нею, мов дві братні армії.

Грінава гула внизу, як вулик, вперше виставлений після довгої зими на сонце. Бійці та словаки групами роїлися по селу, юрмилися на майдані. Незважаючи на ранню пору, то в одному кінці, то в іншому зривалася пісня.

Біля мінометів не було майже нікого. Лише кілька бійців чистили зброю та походжав між ними свіжовиголений Денис Блаженко, зазираючи в стволи, ревно дошукуючись плям.

— Де народ? — голосно звернувся до нього Сагайда.

---

[1] Селах *(словацьк.)*.

— Всі там,— махнув Денис рукою на село,— мітингують із словаками та словачками. Їхні партизани з гір виходять...

— І комроти там?

— Комроти в полку. Пішли з гвардії лейтенантом відбирати поповнення.

— Прийшло?

— Нібито.

Сагайда скинув кітель, скинув сорочку і став умиватись, обливаючи себе водою до пояса. Денис щедро лив йому лоскотну воду з відра просто на спину, а він, солодко вигинаючи хребет, іржав, пирхався на всі боки.

— Нічого мені комроти не передавав?

— Вони вас обидва тягли за ноги, ніяк не могли добудитись. Потім кинули, засміялися, хай, кажуть, хоч раз поспить для експерименту, скільки влізе. Казали, що ви три дні можете спати без просипу.

— От ще мені експериментатори,— засміявся Сагайда і, збивши набакир свою кубанку, всівся біля термоса, де йому було залишено сніданок.— Сідай і ти, Денисе, рубонем... Тут вистачить.

— Ні, я вже.

— Як хочеш... А я повеселюсь.

Після сніданку Сагайда і собі подався до села. Ішов навпростець, то пірнаючи в білу тінь розквітлих садів, то знову видираючись на залиті сонцем розпушені виноградники. Вітався з знайомими офіцерами, що, пороззувавшись, снували по терасах підгір'я і, перекидаючись жартами, вперше пробували голими підошвами приємно лоскотливу, теплу землю. Двоє не знайомих Сагайді бійців, сидячи під деревом, мирно бесідували, навперемінки сьорбаючи з казанка свіже, ще напухирене пишним шумом молоко.

— Ось ти кажеш, Мартинов, помста, зненависть... А по-моєму, не лише зненависть, а й любов рухає армії вперед,— говорив один з них, в погонах сержанта.— Насамперед любов! Любов до всіх поневолених, до всіх трудящих людей на землі... Нею ми сильні, Мартинов, ось у чім суть...

«Філософи»,— приязно подумав Сагайда, проходячи непоміченим повз бійців і, всупереч власній звичці, не зганяючи їх окриком, щоб вітали його. «Любов рухає армії...» Хм... закрутив»,— посміхнувся Сагайда,

пригадуючи, що колись уже чув щось подібне від Брянського. Тоді він лише поглузував із слів друга і назвав його ні з сього ні з того Спінозою. А сьогодні ці слова чомусь припали Сагайді до серця.

Починалися окраїнні подвір'я Грінави. Тут було зовсім затишно і ніщо не нагадувало Сагайді про війну. Кудкудакали кури, шукаючи гнізд, щоб знестися... Підіймалася в парниках розсада... Лише за спиною, десь далеко, зелене громаддя гір погуркувало глухим громом. Невже там ще точиться бій? Невже він, Сагайда, тільки тимчасово вибрів із тієї темної спеки війни й опинився поза гуркотом, поза димом та кров'ю серед цих садків, серед цвіту й сонця, мов виплеснутий уві сні на якийсь сонячний острів?

— Младий пане!

З грядки через подвір'я до нього дрібно поспішає старенька згорблена словачка.

— Просім вас, не миніть моєї господи, завітайте хоч на єдну хвильку!..

Вона стоїть навпроти Сагайди, маленька, мов куріпка на межі, весь час жалібно і невпевнено посміхаючись.

— Маєтні люди днесь [1] відчинили пивниці, частують драгих висвободителів,— губи бабусі скривджено засіпались.— А я, убога словачка, ніц не мам, герман повиїдав, повипивав вшецко... Але хце се мі таке приймати гостя [2], руського вояка, посадити його на красному місці. Не погребуйте мнов... Зайдіть-но!..

Сагайда схвильовано засопів.

— Чого ж... Зайду... З радістю зайду.

Бабуся дріботіла поперед нього до хати, весь час озираючись, немов хотіла впевнитись, чи офіцер справді-таки йде. Скрипнули двері, відчиняючись навстіж, заспівали на все подвір'я: про-о-сім!..

В хаті було як у вінку. Хоч убогість справді виглядала тут з усіх кутків, однак вона мовби згладжувалась дбайливою, якоюсь цнотливою чистотою, що лежала на всьому. Стіни розписані виноградом, на віконах квіти в глечиках, від порога до самого стола прослався барвистий домотканий килимок, видно, тільки сьогодні покладений. Частина кімнати була відгород-

---

[1] Сьогодні *(словацьк.)*.

[2] Але мені хочеться також приймати гостя *(словацьк.)*.

жена простенькою переставною ширмою. Бабуся, спинаючись на пальці, заглянула за перегородку, всміхнулася і відставила ширмочку вбік.

На невисокому дерев'яному ліжку, згорнувшись клубочком, спала дівчина, розшарівшись, важко дихаючи і час від часу здригаючись уві сні всім тілом. Білява, зовсім юна, вона була зодягнена так, наче тільки оце повернулася з далекої дороги: в чоботях, в теплій зимовій хустці, підперезана ременем. Світле, пишно розпущене волосся розсипалося їй по плечах шовковистими волотками.

— Видите, знову одягнулась,— говорила бабуся, погладжуючи рукою випукле, високе чоло дівчини.— Отак буває: тільки-но вийду на обійстя, повернусь, то вона вже в одязі — мовби має зараз десь мандрувати. Далеко ти зібралася, душко?.. І вночі отак: прокинеться, схопиться і все на себе, на себе. Одягнеться, як до війська, потім паде й спить... Єзус-Марія, як їй чоло палає!..

— Давно занедужала? — запитав Сагайда, соромлячись підійти близько до ліжка.

— О, то ще взимі! — співучо й майже з гордістю говорила бабуся.— Видите, ноги і вві сні їй смичуться, начебто вони самі кудись ідуть, ідуть, ідуть... Юлічка моя всі Татри сходила з нашими партизанами... А як застудилася в горах, то її лікували добрі пани в Братіславі. Потім вони тайно привезли Юлічку сюди... Оце стала одужувати... Та хуртовини й бурани досі ввижаються...

Обличчя дівчини пашіло жаром. Шарке, напружене, воно щомиті нервово мінилося, набирало щораз іншого настрою. Тонко вигнуті брови то густо хмурилися, то лагідно розбігались, надаючи одразу всьому обличчю виразу спокою, задоволення й сердечності.

Бабуся витерла стілець, який і без того був чистий, і подала його Сагайді.

— Юлічка вельми хотіла вас бачити,— говорила вона таким тоном, немов Юлічка особисто знала Сагайду і саме його хотіла бачити.— «Закличте та закличте, мамцю, руського вояка, хай увиджу...»

Біля самого ліжка на тумбочці стояв маленький кошик з свіжими синіми квітами, схожими на проліски. Сагайда зупинився на них поглядом, задумався. Власне дитинство майнуло йому синім крилатим майвом,

залопотіло босоніж в заміські гаї... Бабуся перехопила той погляд, взяла кошик на руки, як вазу.

— Маєте на Руському ці квіти? Як то се вола[1] по-руськи?

— Проліски.

— Проліски? По-словацьки: **не́бовий ключ**. То є найраніша, перша квітка нашої весни. Юлічка **кохається** в тотих квітах... «Мамо, ходіть-но до лісу, маєте дістати мені небовий ключ!» — «О доню, там **ще** сніги лежать».— «Мамко-любко, вже сонце за вікном високе, вже проріс небовий ключ... Принесіть, хай здорова буду».

Нині щодня їй ношу,— тихо сміється мати,— хай видить, хай радіє, хай здоров'ям буде красна...

Раптом дівчина, стріпнувшись, починає голосно говорити уві сні.

— Віоло, Віоло! — енергійно кличе вона **когось**.— Де ти, я не виджу тебе, Віоло!.. О, яка **сніговиця**, який вітер-студений!..

Мати дивиться на Юлічку спокійно — вона вже, видно, звикла до цього.

— Віола — це її посестра з Банської Бистриці,— пояснює мати Сагайді, коли Юлічка замовкає.— Вони разом були у Високих Татрах, в одному загоні Яна Пепи. Ви чули про Яна Пепу?

— Ні, не чув,— зізнався щиро Сагайда, трохи ніяковіючи, що не чув про цього Пепу.

— О, таже він був славним комуністом, народним посланцем республіки[2]. Окупанти давали сто тисяч корун за голову Пепи!.. Його ймено гриміло в наших горах, гейби весняний грім!.. А про пана Стьопу ви чули?

— Про якого Стьопу?

— Про Стьопу з Руська... О, його, либонь, вся Словаччина знає!.. То був славний легінь... Як вирвався з німецької концентрації та з'явився торік у Крушногор'ї, то всі гардисти вже не мали собі спокійного сну. Пана Стьопу наші партизани найменували поміж себе старшим, хоча літами він був, кажуть, юнак юнаком. Але ж дався його загін німцям та гардистам!.. Мости летіли на воздух, машини разом з окупантами

---

[1] Зветься *(словацьк)*.

[2] Депутатом парламенту.

гуркотіли в провалля!.. А невловимий був, як блискавиця в горах!..

— О, коби я могла, коби я була моцна! — знову марила Юлічка. І раптом вона рвучко підхопилась, сіла, спустивши ноги з ліжка. Мати кинулась до неї. Дівчина дивилась у стіну нерухомим, знетямленим поглядом.

— Юлічко! — Мати взяла її за плечі, пригорнула до себе.— Ти хотіла мати гостя, кукай-но! [1] — Вона вказала дочці на Сагайду, що сидів біля вікна.— Ти видиш, хто завітав до нас? — Вона вимовила це таким тоном, немов Сагайда їм доводився близьким родичем, якого обидві давно чекали.— Ти не впізнаєш його? Таже це руський!..

Юлічка якусь мить дивилася мовчки на Сагайдині погони та ордени. Потім раптом стала на ноги, вся просяяла:

— Братку!..

Вона трималась рукою за материне плече, боячись впасти. Сагайда підвівся і, густо червоніючи, пішов їй назустріч.

— Я покличу лікаря...

— Не треба лікаря, братку... Найліпші ліки вже маю! Достатечнє маю! Відчиняйте, мамо, всі вікна до саду... О, яка там весна сьогодні, яке сонце ласкаве...

IV

Хому в цей день бачили скрізь. То він стояв на дверях парового млина і вітійствував перед словаками, голосно радячи їм «суспілити підприємство для народу»; то сидів, розпустивши вуса, за столом у садку католицького попа і паплюжив за віщось перед ним папу римського; то, нарешті, водився по селу з захмелілими хліборобами та нахвалявся поділити чиїсь грунти.

Нарешті чутка про все це дійшла до вух майора Воронцова, і той наказав негайно викликати йому Хаєцького. «Дай такому волю, то він назавтра тобі колгосп організує,— думав Воронцов про подоляка.— А ти маєш в дивізії за нього пілюлі ковтати...»

---

[1] Дивись-но *(словацьк.)*.

Незабаром Хома з'явився на виклик. Він прибув не сам, а в супроводі цілого почту місцевих селян, з якими, видно, встиг десь для міцнішої дружби почастуватись сливовицею. Словаки вже запросто кликали його на ім'я, як свого односельчанина, і, розмахуючи руками, клялися, що обрали б Хому своїм приматором, якби він залишився тут.

— Приматор — це що? Голова сільради? — питав Хома і запевняв своїх нових друзів, що його, мовляв, на такий пост і вдома оберуть. Хомина самовпевненість веселила словаків. Усе це були переважно літні, статечні газди в кислатих капелюхах та з люльками в зубах. Їм не треба було перекладача, бо словацька мова, як відомо, дуже споріднена з співучим подільським Хоминим діалектом.

Крокуючи вулицею, подоляк метав жартами наліво й направо, а словаки, весело юрмлячись довкола, на ходу зазирали йому в рот, виловлювали кожне сказане слово.

— Коли мій товариш майор буде мене занадто вже розпікати, то ви підтримайте,— навчав Хома приятелів.— Тягніть за мене руку... Будьте живими свідками, що, мовляв, Хома нас нічим не кривдив...

Біля двору, в якому розташувалась політчастина, Хаєцький зіткнувся з Воронцовим. Майор саме вийшов з воріт з кількома озброєними юнаками. Вони були в картатих піджаках та в гетрах, з червоними партизанськими стрічками на капелюхах. Юнаки щось жваво розповідали Воронцову про «Стьопу з Руська».

Забачивши Хаєцького, майор зупинився.

— Розповідайте,— суворо звернувся він до мінометника,— чию ви там землю зібралися ділити? Може, маєте тут свої власні угіддя? І хто вас взагалі уповноважував на такі речі?

Хома, виструнчившись, якусь мить поїдав майора очима, намагаючись вгадати настрій начальника.

— Совість мене уповноважувала, товаришу гвардії майор! — нарешті впевнено випалив він.— Це йшлося про землю тих зрадників, що з німцями вивтікали!

— То гардисти! Тіссовці! Поліціянти! — дружно загули словаки.— Тікали би вони до своєї могили! Не буде їм нашої земе![1] Най їм Гітлер дасть, коли має!

[1] Землі! *(Словацьк.)*

Хома, підтриманий цим одностайним хором, одразу підбадьорився і, видно, не почуваючи на собі ніякого гріха, сміливо правдався далі.

— Навіщо би я мав їхні грунти ділити? Хіба ви, брати словаки,— звернувся він до своїх приятелів,— самі не годні впоратися? Хіба ви дозволите ворогам народу повернутися з-під німця та знову посісти оці лани?

— Ні, ні! Не дозволимо, пане Хомо! — збуджено загули словаки.

— Я, товаришу гвардії майор, тільки радив їм допіру, як ліпше...

— Що ж саме ви радили?

— А моя рада була така: обороблені та засіяні лани розподілити між партизанськими вдовами та матерями. Тут є навіть такі сім'ї, що їхні сини в генерала Свободи воюють... А з незасіяного клина заможнішим нарізати, які власне тягло мають... А щоб не було ніяких нарікань та перекручень, то треба обрати комісію таку, як наш комнезам був.

«Чим ти йому заперечиш? — думав, усміхаючись в душі, Воронцов.— Непогано розсудив, чорт візьми!»

— Всі ці питання, Хаєцький, будуть розв'язані органами нової цивільної влади. Я певен, що тут обійдеться без вашого втручання. Товариші словаки самі впораються з такими справами. Як ви скажете, товариші? — приязно звернувся Воронцов до Хоминих свідків.— Впораєтесь?

— Впораємось, пане майор! — енергійно закивали вусами селяни.

— От бачите, Хомо,— посміхнувся Воронцов,— виходить, ваше втручання в такі речі непродумане і навіть зайве.

— Товаришу гвардії майор! — майже інтимно звернувся Хаєцький, миттю вп'ймавши знайомі іскри веселої приязні в очах майора.— Та чи я дуже втручаюсь? Де я годен у все втручатись? Але якщо мене люди зо всіх боків шарпають — розкажи, допоможи, порадь,— то мушу радити! Хіба ні? Ти, говорять, Хомо, вже академію соціалізму пройшов, а ми тільки за парту сідаємо! Ти он яку практику маєш за плечима, а ми ще тільки першу борозну йдемо! Тож мушу людям пособити, свій досвід передати!..

Воронцов ледве стримував усмішку, дивлячись на

розпаленого Хому. Пригадалося майорові, як торік в Альпах товариші витягували Хаєцького канатом на стрімку скелю. А зараз «патку мій, патку» уже сам витягує інших.

— Гаразд. Тільки це не все...

«Тепер за папу римського почнеться»,— догадувався Хома, помітивши, як майор знову нахмурився. Хаєцький мав підозру, що взагалі ця тяганина почалася через попа, з яким він сьогодні пив чарку, а потім жорстоко посварився, не зійшовшись з ним поглядами на папу римського. Треба було, мабуть, зовсім не чіпати того кляузного попа. Зсукати б йому дулю при зустрічі, як мати колись вчила, та й піти собі геть. Може, це й забобони, але допомагає напевно. Мало не всім чорнорясникам Європи Хома вже пересукав дулі, щоб нічого лихого не сталося, а цього пощадив та й здобув собі халепи. Звичайно, що це саме він наскаржився замполітові. Либонь, розповів, які нахвалки посилав Хома папі римському, сидячи за поповим столом... Зараз почнеться, тримайся, Хомо!..

Однак майора цікавило зовсім інше:

— Доповідайте, як ви там у млині порядкували.

— Мусив, товаришу гвардії майор,— чесно доповідав Хома, зрадівши, що найголовніша, на його думку, небезпека минула.— Мусив! Бо власник того млина в Австрію п'ятами накивав, а в людей мливо кінчилось... Як бути? Треба, виходить, суспілити підприємство... Я їм прямо кажу: суспільте! Накуйте жорна по-новому та й пускайте на здоров'я!.. А то? Правдиве моє слово, Юрашу? — апелює Хома до одного із своїх явних прихильників, що стоїть поперед інших.

— О Хомо,— задоволено відгукнувся Юраш.— Суспілимо для народу, най його мамі!

Воронцов переглянувся з юнаками партизанами, які весь час весело спостерігали цю сцену, і всі разом засміялися.

А невгамовний Хома, розходившись, уже допитував іншого:

— Штефане! Твоя думка?

— То так має бути! — вигукнув Штефан, присадкуватий, войовничий, видно, готовий хоч зараз взятися за багатієвого млина.— То буде демократіцка справа!

— Францішку! А ти чого мовчиш? Ти — за?

— Айно,— рішуче тупнув босою порепаною ногою Францішек,— айно! [1]

— Айно,— підхопила в один голос решта селян.

— Чуєте, всі кажуть: файно! — резюмував Хома.— Народ хоче! А коли народ чого-небудь захоче та дружно візьметься, то вже так і буде, клянусь на свої діти!

Воронцов незабаром відпустив подоляка, не наклавши ніякого стягнення. Однак серйозно попередив, щоб надалі Хома не брався розподіляти землю, яка йому не належить.

Хома запевнив, що, най його мамі, лінії не перегне.

А годину пізніше він уже господарював у роті. Мав собі тут чимало клопоту.

Офіцери щойно привели кількох бійців молодшого поповнення, і Хаєцький, здійснюючи свої старшинські права, мусив вишикувати їх і проінспектувати. Іван Антонович, лейтенант Черниш і всі обслуги, пересміхаючись, чекали, як Хома буде струнчити новачків. А він, бровою не зморгнувши, поважно обходив шеренгу і, нівроку йому, знав, з чого почати. Передусім став екзаменувати новоприбулих, чи твердо завчили вони напам'ять номери своїх автоматів та карабінів. Потім стромляв пальці кожному за ремінь, шарпав до себе та визначав, чи досить туго підперезані орли. Залишився вдоволений.

— Те, що нумер карабінки завчив,— це одне добре. Те, що погони на тобі сидять як влиті,— це друге добре. А те, що вигляд маєш молодецький,— це третє добре. Таким будь! — закликав Хома.— Маєте і надалі пильно за собою стежити, бо в мене охляп не проживеш. За перший гудзик — даю мораль, другий — уже накладаю стягнення. Зірки на пілотках щоб сяяли від вас на двоє гін вперед! Зрозуміло? Іншого я не визнаю. Адже ти не якийсь там собі айн-цвай, ти — великий чоловік! На тебе світ очима пряде, стежить, як ти сів, як устав, як рушив, як пішов!.. Все це мусите собі назавжди взяти втямки та й тримати голову високо. В нашій мінометній нема таких, що вуха по землі тягають. В нас такий народ, що сам на чужі вуха наступає! Ясно всім?

— Ясно!

— Не чую!

— Ясно!!!

---

[1] Так, так! *(Словацьк.)*

— Розійдись!..

Новаки сипонули врозтіч. Однак Хомі здалося, що вони розбіглися не досить прудко.

— Е-е, хіба так гвардійці розходяться? Гвардійці розскакуються, як пружини! Становись!

Новоприбулі знову вишикувались.

— Розійдись!

— Становись!

— Розійдись!

— Становись!

Піт уже річками котився по червоних, міцних обличчях новаків. Нарешті Хома змилувався:

— Гаразд. Отак щоб завжди. А зараз підете зі мною на склад. Я одержу обмундирування, а ви принесете, бо мінометному старшині носити на плечах тюки не положено.

Звістка про літнє обмундирування викликала захоплення всієї роти.

V

«Що, власне, сталося? — думав Сагайда, крокуючи вулицею Грінави.— Чому тобі такою особливою, багатозначною видається оця сьогоднішня розмова в словацькій хаті? Ну, закликали тебе, ну, привітали... Зрештою, звичайнісінька річ... Але чому ж ти вийшов звідти такий розхвильований? Яким зіллям тебе напоїли в тій убогій світлиці, розмальованій до самої стелі буйним виноградом? Ідеш і землі не чуєш під собою... Ідеш, і дзвенить тобі весь час у вухах ніжне слово: «Братку!»

Наче розбагатів несподівано, наче вперше повністю відчув свою велику солдатську гідність...

Звідки це все?

Був час, коли тобі, грубому, мстивому, озлобленому особистими втратами, хотілося все витоптати в цих іноземлях, ти не бачив перед собою нікого й нічого, крім ворогів. З похмурою недовірою блимав на тих, що тебе вітали. В їхніх вітаннях вчувалися тобі нещирість і винувата запобігливість перед твоєю силою. Затятий у своїй зненависті до ворогів Вітчизни, ти з вічною підозрою проходив крізь чужі люди, як крізь колючі терни, покладаючись лише на себе, на товаришів, на зброю.

«Любов рухає армії вперед...» Хто це сказав? Де? Ага, це ті молочники... Це ті філософи... Спра́вді, як подумати, чорт візьми, то це таки щастя — любити людей!.. Звичайно, путящих. Звичайно, справжніх. Таких, як... оці».

Сагайда захоплено дивився на своїх однополчан, що гомоніли, жартували, гуртуючись вперемішку з словаками біля кожного двору, дружньо бесідуючи, жартуючи. Декотрі вже в свіжо-зеленому, щойно одержаному обмундируванні, інші ще в торішньому... Обтріпані в походах обмотки, вигорілі, вилинялі гімнастерки, прості, одверті обличчя. Однак дивишся на них і надивитись не можеш... Чи не вперше оце Сагайда глянув і на себе, і на своїх товаришів такими очима. Здається, ніде ще він не почував так глибоко своє значення і свою роль визволителя, як тут, на цій словацькій землі, де його ждали «через шість довгих-довгих літ...».

Щойно його питали: «Матку маш?»[1] Йому подумалось про Вітчизну. «Маю»,— відповів він. «Вітця маш?» — «Маю».— «Братів маш?» — «Маю, маю!» — «Сестру маш?»

Коли Юлічка запитала його про сестру, він не міг відповісти одразу. Це запитання влучило прямо в його живу, незагоєну рану. Адже він справді мав-таки десь сестру, єдину із всієї рідні, свою щебетушку Зінку, вивезену в запломбованому вагоні на німецьку каторгу... Де ти, Зінко, де ти, сестричко? Чи скнієш рабинею на підземних осоружних заводах, старіючись у свої вісімнадцять літ, чи, може, катюги вже загнали тебе передчасно в могилу? Юлічка, мабуть, зрозуміла його важку мовчанку, збагнула його думки.

«Май мене за сестру,— сказала вона.— Буду тобі за рідну...»

Юлічка... Коли вона лежала, зібгавшись в постелі, то здавалась йому зовсім маленькою. Коли сіла, то стала вищою. А коли, відкинувши коси, стала на ноги і випросталась, то вже була високою та гінкою!

— Здравія бажаю, гвардії лейтенант!

Хто це? Шовкун!.. Стоїть перед Сагайдою впевнено, з гідністю, як рівний перед рівним. Голос його помітно змінився, в ньому тепер міцно забриніла гвар-

[1] Матір маєш? *(Словацьк.)*

дійська мідь замість тієї вкрадливої, податливої м'якості, з якої жорстоко тішився Сагайда, коли Шовкун ще був ординарцем Брянського. Тепер Шовкун, видно, не дозволив би нікому кататися на собі. Вуса підстрижені щіточкою, санітарна сумка при боці. Гвоздь! Сагайда від душі радий йому, як радий усьому на світі, що якоюсь мірою причетне до його першого друга, до Брянського.

— Одержав оце листа від Ясногорської,— хвалився Шовкун.— Незабаром буде в полку. Комбат сказали: як тільки Ясногорська заявиться на горизонті, знову будуть вимагати її до нас.

— А Нюра?

— Наладимо геть,— рішуче висловився Шовкун про свою теперішню начальницю, немов доля її цілком залежала від нього.— Хіба вона рівня Ясногорській? Мізинця її не варта... На неї й командир санроти уже зуби гострить. Нас, тобто санітарів, подав на «Відвагу», а їй — дулю під ніс, вибачте на слові. Бо ми з вогню не вилазимо, а Нюра наша більше за кавалерами стріляє...

Видно було, що Шовкун добре знає ціну своїй роботі, і хоч вона йому важка, але ніскільки не обтяжлива.

— Ти вже, дружище, вріс у свою нову посаду, як добрий вершник у сідло,— засміявся Сагайда.— Хвалю за ухватку!

— А чого ж... При моїй посаді інакше й бути не може. Людьми дорожиш — і тобою дорожать.

— Та я чув... Комбат про тебе хорошої думки. Коли ж буде Ясногорська? Хоча б побачити, яка вона...

— Через тиждень-два буде.

— Ого! До того часу ще тричі вмерти можна...

— Тепер уже гріх вмирати, товаришу лейтенант... Кінець видно.

Повернувшись у роту, Сагайда не впізнав своїх: всі були переодягнені в нове, зелене, весняне. Хома зустрів його доганою:

— Нарешті дочекався вас, гвардії лейтенант. Підупала дисциплінка... Бачите, всі вже, як рута, взеленилися, лише один ви оце між нами вилинялий... Та ще Маковея десь бенеря носить, і на обід не з'являвся... Прошу, одержуйте своє обмундирування і речову книжку.

Черниш уже був з ніг до голови в новому, вирядився, як до параду. Пригвинтив орден, затяг ремінь, підійшов до Сагайди:

— Оглянь мене, Володько! Скажи своє авторитетне!

— Повернись... Так... Все як на тебе шите. Тільки чоботи не зовсім... Занадто вже богатирські.

Чоботи з жовтої юхти, з довгими дебелими халявами справді здавались непомірними і важкими для легкої, красивої фігури Черниша.

— То нічого, що важкі,— зауважив Роман Блаженко.— Зате хода виробиться. Адже коня-рисака навмисне кують у важкі підкови, щоб ногу до грудей викидав...

Антонович, роззувшись, ще тільки старанно примірявся. Сагайда чекав від нього якогось неприємного сюрпризу: де, мовляв, був та в кого питався дозволу, ідучи в розташування. Однак Антонович удав, що Сагайда оце никав десь саме з особистого дозволу його, Антоновича. «Зрештою, цей кирпань — симпатичний тип,— подумав Сагайда про командира.— Але як же воно так виходить, що ми ніяк не можемо з ним вжитися? З першого дня на ножах...»

Повернувшись після госпіталю в полк, Сагайда був неприємно вражений, що його ротою — славною ротою Брянського! — тепер командує якийсь Кармазин. Правда, цього «якогось» він добре знав, бо Іван Антонович перед тим довгий час командував мінометниками сусіднього батальйону. Тоді Сагайді доводилось не раз мати з Антоновичем різні справи, офіціальні й неофіціальні, і стосунки між ними в цілому залишались добросусідськими. Але тепер, коли Кармазин раптом опинився його безпосереднім начальником, Сагайду це просто кинуло в лють. Хай би Черниш, хай би хтось інший, близький до Брянського, очолював роту — Сагайда погодився б на таке беззаперечно. А то якийсь Кармазин. Стороння людина, далека від родинних традицій роти, прийшла собі на готове і стала тут спокійно порядкувати!.. Перші дні Сагайда почував себе так, наче, повернувшись у батьківський дім, несподівано застав у ньому мачуху. Своє невизнання «мачухи» Сагайда мимохіть переносив і на декого з бійців, що прибули в роту вже при Кармазинові. Незаслужено кривдячи їх, Сагайда всю свою незграбну, ще не прочахлу закоханість в Юрія Брянського

тепер переніс на ветеранів роти, на тих людей, що мовби несли на собі негаснучий відблиск загиблого друга офіцера. Ними дорожив, їх оберігав. Відлюдкуватому, невживчивому Сагайді взагалі важко було когось вподобати, але коли вже хто здобув його вибагливу любов, то — на все життя. Особливо у фаворі в нього був малий Маковей. Йому лейтенант дарував різні пільги, вимотуючи жили з Маковеєвих напарників телефоністів. Антонович не міг стерпіти таких несправедливостей, і на цьому грунті між ним і Сагайдою не раз виникали гострі сутички. Іван Антонович, розлютившись, кричав, що, доки командує ротою, нікому не дозволить створювати в ній нездорові взаємини. «Нема в мене синків і пасинків, своїх і не своїх! В мене є тільки наші люди, радянські бійці!» Напередодні, зчепившись із Сагайдою, Антонович навіть погрожував, що віддасть його на офіцерський суд честі. А зараз між ними — як нічого й не було. Приміряючи свої чоботи, Кармазин спокійно повідомляв Сагайді, що одержав оце трохи поповнення, молодих, необстріляних.

— Всі підуть у мій взвод? — насторожено запитав Сагайда, сподіваючись, що командир роти навмисне дасть йому всіх новаків замість вихованців Брянського.

— Не дам тобі жодного,— приголомшив Сагайду Антонович.

— Чому?

— А тому... Тобі важко з людьми вживатися. Виховуєш повільно... Всіх даю в перший взвод, Чернишеві. А ти візьмеш тих, з якими... легше.

Сагайда образився, але промовчав. Він зрозумів, що тут не обійшлося без змови командира роти з Чернишем. Адже Черниш теж, звичайно, хотів би мати у себе людей вивірених, досвідчених, на яких з певністю можна покластись. Але він згодився забрати собі весь оцей необстріляний молодняк. Надіється, що має кращі, ніж у Сагайди, командирські дані. Ну, що ж... Хай буде так.

Взувши нарешті свої нові жовті чоботи, Антонович пройшовся в них туди-сюди, випробував, чи не муляють, і, сівши на горбику, знову роззувся. Потім гукнув ординарця:

— На, заховай...

— А ви ж як? — здивувався ординарець.

— Поки що шкрьобатиму в старих, доб'ю вже до краю. А нові,— Антонович посміхнувся до всіх,— нові взую в день перемоги.

— До того часу я собі ще одні вигавкаю в начальника ОВС,— рішуче промовив Сагайда і, тримаючись Чернишеві за плече, так дригнув ногою, що напівстягнутий старий його кирзовий чобіт відлетів за кількаднадцять метрів, мало не зачепивши по тім'ю Івана Антоновича.

— Куди ви шпурляєте? — несподівано почувся знизу Маковеїв голос. Телефоніст вийшов з-поміж гіллястих білих дерев, усміхаючись роті.— Хіба ви не бачите, що це я йду?

— Іди-но, йди, гультяю,— поманив його Хома,— засаджу тебе до ночі бараболю чистити!

Маковей вступив на вогневу, як молодий королевич: в боковій складці його збляклої пілотки зухвало синів кущик небового ключа. Загледівши новаків, хлопець одразу попередив їх, що, як тільки він перепочине, буде з кожним з них боротися по черзі.

— Випробую вашу зелену силу.

Обідати Маковей відмовився.

— Я недавно заправився,— повідомив він.— Обідав з розвідниками та з партизанами, навіть вина кухоль вихилив. Ви не знаєте, що це за народ — партизани. Наші, як є: «Полюшко» навіть співають! Ми з Козаковим першими їх помітили, коли вони спускалися з гір. Дивимося, спускаються стежкою один за одним, махають нам капелюхами та беретами... Вони берети носять. Я зопалу навіть був подумав, що це ми вже з'єдналися з Другим фронтом. «Союзники!» — кричу Козакову. А ближче підійшли, чуємо по розмові — брати словаки...

— Звідки ж вони «Полюшко» знають?

— А в них у загоні командиром був якийсь наш капітан, по імені Стьопа. Він їх всього навчив. «Стьопа з Руська» — так вони його звали. А справжнього прізвища його ніхто не знає. Тільки й відомо їм, що був цей Стьопа офіцером Червоної Армії, потім десь потрапив у полон, всі концтабори пройшов... Його вже в печах мали спалити, а він організував собі товаришів, перебив з ними варту та й випурхнув, як орел, на волю! — Маковей аж засміявся при цьому.— З'явився у Високих Татрах, встановив контакт з партизанами,

в боях славу здобув. А потім вони обрали його командиром одного з своїх загонів. Незамінимий, кажуть, був ватажок! Скрізь німчура перед ним тремтіла.

— Це правда,— підтримав натхненного Маковея Сагайда.— Я також чув про нього.

«Буває ж отаке з людиною,— задумався Роман Блаженко.— Дома його вже, либонь, занесли в без вісті пропавші, а він десь живе, діє, з ворогами бореться...»

— Де він зараз, Маковею?

Хлопець похилив голову:

— Місяць тому в Моравії десь поліг... Разом з цілою групою партизанів... Але прізвище його неодмінно буде встановлено! Майор Воронцов сам взявся за це.

— Даних мало,— пошкодував Денис.— Важко буде шукати.

— Чого там мало,— енергійно заперечив Маковей.— Звання відоме — це тобі раз. Ім'я відоме — це тобі два. Родом... радянський — це тобі три! А ще ж я не доказав: у нього дома дівчина зосталась. У вільний час він якось розповідав про неї партизанам. І пісні, кажуть, співав вечорами для неї. Щоб вона їх почула, щоб знала, де він є. Скрізь, де він проходив із своїм загоном, словаки співають його пісні. По всьому Крушногор'ю співають, в кожній хаті лісника, де він перегрівався в хуртовини та завірюхи... Хіба по таких фактах не можна людину розшукати?

— Розшукають,— усміхнувшись, заявив Сагайда.— По таких слідах... по піснях — та не знайти! Знайдуть неодмінно!

VI

Так Хомі й не довелося на цей раз засадити Маковея чистити бараболю. Увечері полк знявся, ввійшов у смугу Малих Карпат. Бій вигримував дедалі чутніше, стрічки трасуючих куль, перетинаючи темні міжгір'я, наближалися, яскравішали.

Відсиніло височезне грінавське небо, віддзвеніла співуча братня мова, відшумували білим шумом переповнені келихи садів. Кінчився короткий перепочинок, коли солдати, мовби виключившись з війни, вихопившись з її задушливих цехів, опинились були на мить в несподівано сонячнім, незвичнім, оновленім

краю. Все урвалося знов... Попереду темним, підступним морем знову клекотіла війна. Полк звично забродив у неї по пояс, по груди, по шию...

Таке принаймні враження було зараз у Сагайди. Він ішов узбіччям вузької дороги з командиром взводу бронебійників Теличком. Перед ними з-за найближчого хребта вже зводились багряні маяки заграв, підпираючи собою небо над переднім краєм. Дорога круто дерлася вгору, лягаючи то по вузьких карнизах над урвищами, то входячи, як зараз, у лісисті міжгір'я, темні й тісні, мов тунелі. Важко дихали в темряві коні, тягнучи вози та гармати. Побрязкувала зброя на бійцях. Лунали короткі сердиті команди.

Сагайда, поступово прохмеляючись після міцних грінавських вражень, нещадно хрущав своїми новими чобітьми по дрібному камінню. Його супутник Гарасим Теличко, маленький, забіякуватий, горластий, належав до тих людей, з якими Сагайда мав певне коло своїх солдатських секретів. Молодший лейтенант Теличко був ветеран, «старик», з ним Сагайда не раз потрапляв у скрутні перепалки, і тому, коли вони зустрічалися, то ніколи не могли виговоритись до кінця. Сьогодні міномётники та бронебійники йшли поруч, і Сагайда, певний за своїх «гренадерів» (а з новачками хай няньчаться Кармазин та Черниш!), міг спокійнісінько всю дорогу точити ляси з приятелем. Вже вони встигли перемити кісточки коханці якогось дивізійного начальника, вже вихрестили знайомого скнару інтенданта, вже добралися до Антоновича, з якого покепкувати сам бог велів.

— Знаєш, Гарасиме, мій кирпатий Сократ (так Сагайда заочно величав Антоновича) знову оце проїхався по мені.

Почувши це, Теличко розреготався: видно, Сагайдина скарга прозвучала для нього зовсім комічно.

— Як же це він примудрився, формальна його душа? Адже по тобі, Вовко, проїхатись — однаково що на мустангові!

— Уяви, що примудрився. З нового поповнення не дав мені жодного свистуна. «Ти,— каже,— повільно виховуєш, тобі з новими людьми важко,— сідай на легший хліб...» Та не дракон він після цього, скажи?

— І ти йому змовчав?

— Змовчав. Саме був у такому настрої, така лірика найшла на мене після Грінави... Не хотілося ні з ким сваритися, з кожним братався б... Як не кажи, а він — Антонович — теж чесно протопав свою тисячу кілометрів, щоб визволити оцю Грінаву... Трудяга, віл!

— А як же з новачками? Що він, собі за пазуху їх покладе?

— Передав усіх у перший взвод, Чернишеві. Хай, мовляв, кує.

— І той не заперечував?

— Навпаки, сам зохотився. Бачиш, він вважає, що в нього більше для цього даних, що для мене це буде важче, ніж для нього... Ну, й хай тягне...

— Він, здається, й досі з себе незайману корчить, оцей ваш Чернишок? Ні анекдота путнього від нього не почуєш, ні спиртяги з ним не потягнеш. Все він чимось заклопотаний, все він серйозний, все в нього йде по програмі. Чхнути не може без програми.

— Ти його просто мало знаєш,— заперечив Сагайда.— Він лише на вигляд теоретик, а насправді задушевний хлопець. А що любить на кожному кроці світові проблеми вирішувати, то це вже в людини характер такий. Між іншим, він мріє після війни якусь навіть дисертацію писати... Цілі вечори туркотять про це з Кармазином.

— Аби лиш кебети вистачило,— зауважив Теличко.

— Вистачить. В нього шарики працюють дай бог... Недарма з ним Брянський дружив.

— А це правда, що в нього з Ясногорською щось наклювується?

— Факт. Потайки молиться на її фотографію.

— Чому потайки? — здивувався Теличко.— Коли б мені така відповіла взаємністю, то я на весь світ розтрубив би...

— А він удає з себе байдужого. Мучиться, кипить, переживає, а листи їй пише холодні, як Чумаченкові рапорти. От натура! І знаєш, що його стримує? «Вона,— каже,— була нареченою мого друга. Я,— каже,— не маю морального права на це». Отак і живе, зціпивши зуби. А по-моєму, саме він, а не хто-небудь інший, далекий Брянському, має право на її любов. Ти як вважаєш?

— Я особисто не бачу в цьому нічого такого,— розвів руками Теличко.— Звичайно, коли б тут закру-

тився якийсь легкий роман, то мені було б прикро за Юрія.

— А мені? — вигукнув Сагайда.— Та я за таке обом їм очі повидирав би! Але тут зовсім інша пісня... Тут справа серйозна... Коли вже Євген не може переламати себе, коли це для нього «перша й остання»... Коли й вона його щиро серцем обрала... То тут потрібен інший підхід. Тут мусить сказати своє слово справжній суддя.

— Кого ти маєш на увазі?

— Брянського. Уявляєш собі, як він відповів би на це складне питання? Осудив би він їх чи ні? По-моєму — ні. По-моєму, таке він схвалив би. Бо тут не пустощі, не жарти, тут люди згорають. Хіба чистою, справжньою любов'ю образиш його пам'ять? Хіба, приміром, для мене або для тебе було б щось кривдне в тому, що людина, якій я бажав дати щастя, знайде-таки його десь-інде після моєї вимушеної посадки? Я ж не який-небудь дикун, скіф, що, даючи дуба, нібито наказував і жінку свою вбивати та класти поруч із собою в могилу. Я, навпаки, заповів би друзям берегти її, любити, ощасливити... Гинучи сам, я хотів би, щоб моє кохання було, як прапор, підхоплене іншим і чесно пронесене ним далі, крізь усе життя... Щоб у ваших почуттях билося моє почуття, щоб у вашій вірності жила моя вірність. Та кому б із нас не хотілося навіть після своєї смерті залишитися взірцем для інших? Взірцем не лише в подвигах та бойових ділах, а навіть і в своєму найінтимнішому...

— Ти, Вовко, розійшовся, немов закоханий. Все це наслідок твоїх грінавських зустрічей? Тепер мені ясно, що ти влип.

— Ти зі мною не згоден?

— На жаль, я тут ні при чому. Все це викладай Чернишеві, а не мені.

— Вже викладав.

— І як він реагує?

— Мовчить.

Черниш мовчав. Ішов з новачками попереду, іноді брався з ними підпихати підводи, весь час думаючи про Ясногорську. Те, що Сагайді здавалося простим і зрозумілим, для нього було гарячим суцільним клубком суперечливих почуттів, які важко було розплутати, які неможливо було перекласти на людське слово. Якби

міг, так і вигортав би їх із свого серця, щоб не палили, щоб не ятрили його повсякчасно... Незабаром вона повернеться в полк... Знов буде поруч. Хоче він цього чи не хоче? Іноді він був ладен закричати їй звідси: прийди, швидше прийди! А іноді гукнув би: не приходь! Адже я не той, адже я... інший! Проте, залітаючи думками в післявоєнщину, уявляючи себе в тій новій, необжитій сфері, він чомусь щоразу зустрічав її там, хотів і не міг розминутися з нею, бо вона вже була поруч з ним скрізь на тих майбутніх, неймовірних шляхах...

Виплив місяць, і гірські хребти заблищали всюди кам'яною лускою. Колона, перевалюючи кряж, почала спускатися вниз. Стало виразно чути звичний гул нічного бою. Вже видно гарматні спалахи, що виблискували в далеких ущелинах. Вози, спускаючись на гарячих гальмах, лунко ячали в міжгір'ї, мов лебеді з старовинних слов'янських пісень.

Чернишеві чути було, як десь позаду, спотикаючись по камінню, Маковей голосно допитувався Блаженка:

— Цікаво, Романе, чим тобі здаються оті силуети на місяці? Кажуть, що то якийсь Авель підняв на вилах свого брата Каїна.

— Не Авель Каїна, а Каїн Авеля.

— Хто кого — це не так важливо. Факт, що брат брата наколов. От варвари!.. Але де ж там вила? Скільки дивлюсь, а вил не бачу. По-моєму, ті постаті більше на солдатів схожі. Дивіться, наче одне сидить, а друге над ним схилилося і рану йому перев'язує... Наче дівчина над бійцем.

Десь зовсім близько, немов прокинувшись, озвалися кулемети. Лунький пласт шуму нагло осунувся в тишу, мовби спустив хтось довжелезною ринвою щебінь з верховини. Перекотилось луною, завмерло... Кілька голубих ракет, звившись над міжгір'ям, похмуро освітили частину гірської дороги, безлюдне узлісся, лісникову хату на курячих ніжках...

Прокотився наказ: негайно розгорнутися в бойові лави. Тримаючи зброю напоготові, підрозділи почали спускатися в якісь темні байраки, куди ще не сягало блакитне місячне сяйво.

По пояс, по груди, по шию...

VII

«Здрастуй, Женю!

Ось я вже й на порозі рідного дому. Наш санітарний ешелон зараз стоїть на прикордонній станції Н. Лист цей пише під мою диктовку медсестра Ліда.

Ранок. Ми щойно вмилися біля берега і тепер сидимо під насипом, чекаючи зустрічного поїзда. Всі, хто тільки міг, висипали з вагонів, захоплено вітаючи довгождану рідну землю. Коли б навіть мені не сказали заздалегідь, що за річкою, за кільканадцять метрів звідси, вже починається наша Батьківщина, то я, здається, сам би дізнався про це. Я відчув би її навіть по цьому легкому весняному повітрю, що тече на мене звідти, мов з високих вічно чистих гір.

Поступово звикаюся з своїм становищем. І дивна річ: мені часом здається, що, незважаючи на втрачений зір, я все-таки бачу. Може, це тому, що я не самотній, що мене повсякчас оточують товариші й друзі. Звідусіль я відчуваю підтримку товариських рук, товариських очей. Вони прагнуть донести до мого сприймання навколишній світ у всій його повноті, вони хочуть, щоб мені було все видно, як і їм. І мені видно, Женю!

Ми їхали через Трансільванію. Гримлячи в тунелях, наш ешелон пролітав ті самі міжгір'я, де торік були наші вогневі. Два дні мчали понад самим Мурешем, понад тим бурхливим Мурешем, який нам — пам'ятаєш? — довелося форсувати вбрід жовтневої вітряної ночі... Я знову відчув під собою ті хребти, по яких ми торік дерлися на захід. Мезітур — Арад — Дева... Вслухайся, друже, в назви цих міст. Я певен, що від них на тебе також війне чимось теплим, чимось близьким.

Мені здається, що всі оці землі, по яких ми пройшли з такими боями, завжди викликатимуть у нас почуття особливе. Я принаймні не зможу ніколи байдуже слухати румунську чи угорську мову, не зможу спокійно сприймати повідомлення, передані газетами або радіо, про справи цих народів. Я не зможу бути безстороннім до них. Та й хто з нас зможе відтепер не цікавитись ними, не стежити за розвитком їхнього життя, за їхнім рухом по новому шляху? Зрештою, хіба це не природно? Хіба не залишив кожен з нас

скрізь тут частки самого себе? Земля ця ще й досі гаряча від нашої крові, ще й досі солона від нашого поту. Ось чому я хвилювався, як при зустрічі з рідними, коли Ліда казала мені, що понад залізницею стоять озброєні кирками та лопатами смугляві трансільванці в своїх боярських шапках та в повстяних штанях. Це ті самі чабани та лісоруби, яких ми з тобою часто зустрічали в горах. Зараз вони прокладають крізь гори газопровід. Я чую їхні простодушні вигуки, якими вони вітають наш ешелон. Усі ми схвильовані до глибини душі. Так! Визволені не можуть забути визволителів, це зрозуміло. Але я певен, що й визволителі ніколи не стануть байдужими до визволених.

Іноді гори зводились біля самих вагонів, як хмарочоси. Іноді відступали в далечінь. Тоді бійці, товплячись біля вікон, з радістю впізнавали штурмовані свої верховини, голосно звертались до них, як до живих істот. Для мене ті захмарні верховини були мовби символами розвінчаної недосяжності, вони втілювали в собі величний епос нашого походу. Почуття здоланності всього, що вважалося раніш нездоланним,— це чи не найважливіше почуття, яке я виніс із війни. Зараз в моїй уяві все наймогутніше з існуючого на світі виступає карликовим порівняно з людиною, яка бореться за свої ідеали.

Може, все це не нове, але для мене особисто це було в якійсь мірі відкриттям. Правду кажучи, раніше і люди, і явища життя для мене виступали дещо применшеними. І тільки на фронтах цієї війни я склав справжню ціну і самому собі, і своїм товаришам. Бо саме на цих фронтах кожен з нас, простих людей, рядових гвардійців людства, якнайвиразніше відчув, що він має свою певну вагу на великих терезах історії.

Такими думками я жив, перетинаючи вдруге Трансільванські Альпи. Не раз мені хотілося поділитися цим з тобою, пригадуючи наші нічні розмови під мокрими скиртами, розкиданими в угорських степах, під холодними загравами Будапешта, коли ми переживали за долю і шляхи людства не менше, ніж за нашу полкову розвідку, що десь пішла на смертельне завдання. До речі, як там наш Козаков? Як інші «вовки»? Вітай, коли живі.

В Плоєшті нам довелося перебазуватись із мадярських вагонів у наші, радянські. Тепер уже сюди, аж до самого Плоєшті, доходить наша, вітчизняна широка колія. Звідси вже й поїзди водять наші машиністи з нашими дівчатами-кочегарами. Нам попалися звичайні «телячі» вагони, подовбані за війну кулями та осколками і вже старанно позашивані десь на наших вагоноремонтних заводах. Гвардійці, обмацуючи понашивані дошки, ніжно погладжували їх долонями, немов зарубцьовані рани. Гладив і я. А Ліда плакала.

Як твої стосунки з Ш.? Я чомусь певний, що коли ви досі не зблизились, то в майбутньому це станеться неминуче. Знаючи вас обох, ваші характери, ваші погляди, нахили, інтереси, я собі уявляю вас не інакше, як поруч у житті.

Прибув зустрічний ешелон, зупинився поряд з нашим. Заграли гармошки, залунали пісні. Це молодь їде на фронт. Щасливі: вони підуть у бій! Можливо, що дехто з оцих новаків потрапить саме до тебе в роту. Доведеться тобі, Женю, вже виступати в ролі ветерана вчителя. Що ж... Навчай їх гвардійської науки...

Мушу кінчати. Гудок. Ешелон молодих вирушає до вас, на захід. Нам теж команда — по вагонах... Додому, додому!..

Привіт однополчанам, привіт гвардії!

Саша Сіверцев»

VIII

Цього листа Черниш одержав на Мораві. Полк саме готувався форсувати річку. В чагарниках понад повноводою Моравою повзали розвідники: вивчали характер протилежного берега, засікали ворожі вогневі точки, вишукували найвигідніші причали для майбутньої висадки десантних груп.

Десантні групи вже були тут, неподалік, за спинами у розвідників. Коли б ворог міг заглянути з свого берега в гущавінь приморавських лісів, він побачив би, яка цілеспрямована і впевнена гроза збирається у нього під боком! У лісі ставало тісно від прибуваючих військ.

Самієвський полк працював ревно, спокійно й діловито, як величезна майстерня. На цей раз він мав

переправлятися підручними засобами. Вся техніка зосереджувалась десь північніше: напрямок головного удару проходив там.

Самієвські майстри сьогодні змагалися в творчості. Сапери й піхотинці, скинувши тілогрійки, поплювавши в долоні, в'язали плоти. З найближчих сіл лісовими стежками бійці несли на плечах важкі човни та гостроносі душогубки. Деякі десантні групи вже були сформовані і, маючи перед боєм кілька вільних годин, провадили пробні навчання. Атака на Мораву мала початись увечері з першими сутінками.

Черниш саме готував своїх новаків, коли батальйонний поштар Олег Чубарик приніс йому листа:

— Танцюй, лейтенант!

Але Чернишеві в цей день було не до танців. Виявилося, що більшість його новаків вперше оце стояли перед серйозним водним рубежем. Були, правда, серед них і такі, що вже пройшли сувору купіль форсувань. Молоді наводчики Бойко і Шестаков мали за плечима досвід форсування Дунаю. Солдатська доля привела їх сюди, через госпіталі та запасні полки, з 3-го Українського. Вони вже побували в Болгарії та Югославії, мали на грудях червоні та золоті нашивки за поранення і трималися з певністю. Навіть Хома, ведучи з ними тривалі бесіди, визнавав, що хлопці бачили світи і можуть чимало цікавого розповісти йому про балканські краї, про тамтешні порядки.

За них Черниш був спокійний. Непокоїли його інші, такі, як рядовий Ягідка. Цей ставний, червонощокий юнак з розумними, уважними очима з першого дня зацікавив Черниша. «Видно, тямущий хлопець, з хорошою освітою,— думав про Ягідку Черниш, відбираючи його з-поміж поповненців до себе в роту.— За три дні стане наводчиком!»

І яке ж було його розчарування, коли він незабаром дізнався, що Ягідка зовсім неписьменний. Не вмів навіть розписатись. Вся рота була цим вражена. Справді, бійцям незвично було бачити неписьменним юнака двадцяти років, розумного, працьовитого і, безперечно, здібного. На Ягідку сходилися глянути, як на щось дивовижне. Де він ріс? В якому лісі?

Виявилось, що Ягідка народився і виріс під румунською окупацією. Він був родом десь з Ізмаїльської області. Таких наймолодших радянських громадян в

роту прийшло кілька, і всі вони перші дні трималися осторонь, ходили невеселі. Їх, видно, пригнічувала власна відсталість. Одного з них, Йону-бессарабця, Хаєцький взяв до себе в їздові, пообіцявши «зробити з нього людину», решту Черниш забрав у свій взвод. Сьогодні він мусив повести їх у перший, найстрашніший для них, бій. Як вони триматимуться на Мораві? Що вони зараз думають? Що їх непокоїть?

Прочитавши листа від Саші Сіверцева, Черниш оглянув своїх молодих бійців. Вони сиділи біля нього на перекинутому догори дном човні. Декотрі дивляться на Черниша довірливо, спокійно, а декотрі ховають в очах глибоку тривогу, майже приреченість. Певне, їм здається, що вони сидять оце на власній домовині, а не на бойовому суденці, яке незабаром понесе їх назустріч подвигам, славі, перемозі. Може, це саме їх зустрічав Саша на кордоні? Може, це саме їм не вистачає великої науки — науки гвардійського бою? Навчати? Але ж як їх зараз навчати? Сагайді — тому легко. В Сагайди просто. Ось він поблизу муштрує своїх бувальців.

— Доки Денис і Анохін гребуть, ти, Романе, ведеш по берегу вогонь. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Якщо тебе легко поранило, все одно ведеш вогонь. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Якщо тебе... зовсім поранило, тебе замінює Фесюра. Фесюро, зрозумів?

— Так точно.

— Товаришу гвардії лейтенант. А якщо мене вбило?

— Вбило? — Сагайда на мить завагався, безпорадно кліпнув очима.— Тоді,— ще енергійніше вигукнув він,— передай весло Маковеєві, а сам падай на плоту! Поховаємо на плацдармі!..

Черниш не міг так легко порозумітися з своїми. Для них треба інших слів. Прощальна туга стоїть у голубих очах Ягідки. Чим його втішити, чим підбадьорити? Як розбуркати силу, що зараз дрімає в оцих широких плечах юнака, в оцих дебелих, розвинутих руках? Важко? Але ж ти командир, ти комуніст, зумій знайти дорогу до його серця...

— Ви, Ягідко, добре орудуєте веслом?

— Непогано.

— Мабуть, часто рибалили вдома?

— Не часто, але по неділях їздив... коли господар пускав.

— Який господар?

— А той, що я в нього служив.

— Ви служили? Ким?

Ягідка почервонів, як зганьблений.

— Всього було... І чабанував... і бринзу робив... Взимку всю худобу сам порав... Дванадцять років відбатрачив.

— Дванадцять з двадцяти! І круглий рік? Чорт візьми, це ж каторга! Невже-таки не можна було інакше? Йона теж он батракував, але ж він тільки посезонно.

— Я не міг посезонно, бо я... безрідний. Ні кола, ні двора. Та, може, це й краще...

— Чому краще?

— А тому, що як шибоне ось на Мораві, то ніхто не голоситиме. Нікому й не згикнеться.

— Це ви, Ягідко, занадто вже...

— Чому занадто? Скажете, не так? Це тільки для годиться кожен удає, що ти йому потрібен... А я, товаришу гвардії лейтенант, уже давно знаю, що нікому я не потрібен. Як нап'юся ось навіки моравської води, то й не помітить ніхто. І нічого тут не вдієш... Бо кому це болить по-справжньому — чи був Ягідка на світі, чи не було його?

Боєць безнадійно махнув рукою, немов уже поховав себе.

— Все це дурниці,— сказав Черниш після неприємної, гнітючої паузи.— «Безрідний, непотрібний...» Дурниці, товаришу Ягідко. Давайте подумаєм інакше: ось ви незабаром зійдете на тому березі. Що він зараз являє собою? Чужа, небезпечна земля, начинений фашистськими військами шмат австрійської території. Місце, де ще тільки передбачається створити плацдарм. Але як тільки ти, Ягідко, ступиш там своєю ногою, одразу все зміниться. Той загадковий берег перестане бути просто собі берегом, він уже стане п л а ц д а р м о м. Станеться на землі подія, хай невелика, хай не вирішальна, проте вона відгукнеться негайно до сотень інших подій, вплине на них, внесе зміни в долю багатьох людей. І якщо зараз, доки ти сидиш у цих чагарях і виливаєш мені свою хандру, може, про тебе й

справді мало хто думає, то тоді про тебе подумають всі. Для противника ти станеш великою небезпекою. Для друзів ти станеш вкрай потрібним, не лише потрібним, а просто-таки необхідним, дорогим. Тоді ти побачиш, яка в тебе рідня! Весь полк, вся армія з блискавичною швидкістю дізнається, що в неї на такій-то ділянці за Моравою уже з'явився плацдарм. Звідки, яким чином? Дуже просто: адже там став уже своєю ногою гвардії рядовий Ягідка. Підтримати його негайно! Допомогти йому будь-що! Можеш уявити собі, скільки тоді людей за тебе переживатиме. Всі погляди звернуться до тебе, всі думки будуть про тебе, тисячі людей працюватимуть ради тебе. Аякже! Задля тебе десь на Уралі дівчина добу не виходитиме з цеху. Ради тебе Верховна ставка задасть комусь добру нагінку, щоб краще про тебе піклувались, щоб часом не загинув там, не пропав оцей гвардії рядовий Ягідка! Тобі у високих штабах, недосипаючи ночей, вироблятимуть найкращі маршрути. Тобі сапери будуватимуть мости. Ради тебе потягнуться обози всіма шляхами. А хто про тебе, рядового Ягідку, забуде в цей напружений час, то, чого доброго, ще й під трибунал піде... Тут не до жартів... Як же ти можеш після цього сказати, що ти безрідний і непотрібний? Та який батько, яка мати вкладе стільки серця у якогось свого Ягідку, скільки вкладе в тебе Вітчизна!

— Здорово,— засміявся боєць, закривши обличчя руками. Товариші захоплено дивились на нього. Наче сидів перед ними не зніяковілий ізмаїльський парубійко, а вже хтось набагато важливіший і цінніший за нього.

Черниш схвильовано продовжував:

— А перескочиш ти Мораву, вирвешся на широкий тактичний простір, прийдеш першим туди, де тебе люди роками ждуть. Тебе там ще ні разу і в вічі не бачили, а вже думають про тебе давно. Ти вже їм потрібний, ти вже у них свій. Знаєш, як тебе там зустрінуть? Бачив, як нас зустрічала Словаччина? З дзвонами, квітами, з відкритою душею! Ти для них будеш і найближчим, і найдорожчим, і найріднішим. Перші подяки — тобі, перші привіти — тобі, перша любов народів — тобі. Бо ти найпередовіший з передових, ти — визволитель!..

Черниш замовк, збуджений, розпалений.

— Це все так, товаришу гвардії лейтенант. Але ж для цього треба бути найпередовішим?

— Безумовно.

— Таким, як наш старшина? Як брати Блаженки?.. Як всі ваші «брянчики»?

— А ви гадаєте, що вони такими вродились? Думаєте, вони явились торік до Брянського довершеними гвардійцями? Запевняю, що Хаєцького теж тягали тоді за ремінь незгірше, ніж він зараз тягає вас. І мене свого часу тягали, і Сагайду... Не одразу Москва будувалась. Але саме в тому і полягає одна з переваг нашої армії, що ми швидко і безупинно вдосконалюємось, зростаємо, міцніємо. Швидше, ніж інші! Сьогодні ви, Ягідко, просто собі рядовий, завтра ви вже хороший боєць, позавтра ви — герой, переможець, улюбленець народу...

— Тільки в атаці не озирайся назад,— спокійно порадив Ягідці наводчик Шестаков.— То — пагуба. Сівши в човна, забудь про власний берег...

— Але про товаришів не забувай ні на мить,— додав Бойко, який разом з Шестаковим прийшов у роту з 3-го Українського.— А то біда!.. Ми як форсували Дунай взимку, по тонкій кризі, то довелось за руки братися, чоловік по двадцять. Візьмемось і йдемо так. Міцно мусили триматись, хай ось Шестаков скаже! Якщо один і провалювався, то ті, що йшли поруч, одразу підхоплювали і не давали втонути. А якби поодинці рушили, кожен сам по собі, то багато хто з нас накрився б...

Ягідка уважно слухав. Потім про щось швидко заговорив по-молдавському до своїх земляків. Вислухавши Ягідку, молдавани помітно пожвавішали, розвеселились.

— Про що ви там секретничаєте? — усміхнувся Черниш.

— Він каже,— охоче переклали вони Чернишеві,— що господар йому завжди брехав! Господар його день у день вчив, що найкраще в житті самому. Найшвидше до мети, мовляв, приходить той, хто йде одинцем через голови інших...

— Це таки брехня,— погодився Черниш.— Найшвидше приходить колектив.

IX

— Ти знаєш, що це не мої примхи, це бажання маси, колективу, з яким ти не можеш не рахуватись,— говорив у цей час майор Воронцов командирові полку Самієву.— Зрештою, ми з тобою, може, за цей колектив ордени одержуємо...

— Я вже сказав, Воронцов, і давай на цьому кінчимо... Як сказав, так і буде. Доки все там не кінчу — хай сидять тут. Мало чого кому заманеться!

Мова йшла про полкових знаменщиків. Воронцов наполягав, щоб Самієв дозволив знаменщикам переправитися на той бік, як тільки атакуючі закріпляться на плацдармі. Він посилався на факти, обом добре відомі.

— Ти ж чув, Самієв, солдатське прислів'я: «Де прапор пронесено, там уже ми в землю вросли». Коли прапор буде на плацдармі, сила, впевненість кожного бійця виросте в сто крат. Тоді ти його нічим не зіпхнеш звідти. Хіба твій боєць, відчувши поблизу присутність прапора, позадкує від нього хоча б на крок? Ти сам бачив, як у Барті реагували підрозділи на появу біля них знаменщиків у найкритичніший момент бою. Може, ми там і вистояли тільки завдяки цьому...

Самієв заперечував категорично:

— В Барті було одне, тут інше. Ти знаєш, з ким нам доведеться мати справу на цьому плацдармі. Доки нам наведуть переправу та перекинуть артилерію, «тигри» можуть нас тричі змішати з землею. Ще, може, так припруть до берега, що... Краще припинімо дискусію.

— Саме щоб цього не трапилось, щоб не приперли, я й пропоную...

— Краще не пропонуй мені, Воронцов! На цей раз ти мене не загітуєш. Я пропаду, ти пропадеш — нас з тобою замінять. А коли з прапором що-небудь трапиться? Ти уявляєш собі? Самогубство для полку! Як ти взагалі можеш таке мені пропонувати?

— Не таке, а зовсім протилежне. Якщо вже на те пішло, то я згоден відповідальність за прапор взяти на себе.

— Дякую! Але поки ти будеш «відповідати», мені, як командиру, вже голову знімуть. Я проти таких

ефектів. Форсуємо, поширимось, підемо вперед, отоді дам команду. Не бійся, Багіров нас не загубить, у чорта в зубах найде.

Так на цей раз вони й розійшлись, не знайшовши спільного рішення.

Воронцов дружив з командиром полку, любив його за рішучість та чесність в бою, за гарячий темперамент. Воронцов щоразу був у захваті від свого таджика, коли той керував боєм. Це було справжнє мистецтво, впевнене, завжди винахідливе, точне. Але й слабостей запального академіка теж, безперечно, ніхто не знав краще за Воронцова. Проявом однієї з таких самієвських слабостей Воронцов вважав і цю прикру розмову, яка щойно відбулася між ним і його крутим «хазяїном». Як можна в такий час тримати знаменщиків в обозі? Як може Самієв недооцінювати значення їхньої присутності там, в самому пеклі? Адже це з його боку короткозорість... І нічим ти його не проймеш, коли вже упреться на своєму... «Бувають моменти, коли він стає просто-таки нестерпним»,— сердито подумав Воронцов і рушив у батальйони.

Ішов густо заселеним лісом, важко ступаючи і трохи сутулячись, як вічний вантажник, що повсякчас несе на плечах якусь невидиму ношу. До всього приглядався, все обмацував своїми уважними сірими очима. Зупинявся біля десантних груп, звично брав на пробу їхній настрій. Перед боєм Воронцов, здається, непокоївся більше, ніж під час самого бою. Зараз його приємно вражало, що в підрозділах панує загальне пожвавлення, звідусіль б'ють ті самовпевнені зухвалі вогники, які можна помітити перед наступом лише серед справді бувалих вояків.

На галявині проти сонця бронебійники під орудою безвусого єфрейтора розіклали багаття, варять відшукану хтозна-де смолу. Єфрейтор, засукавши рукава, сидить верхи на перекинутому човні, смолить потріскане днище.

— Нема непрохідних водних рубежів,— доводить він товаришеві,— всі вони прохідні.

Літній крем'язень теше весло, скептична посмішка гуляє у нього під вусами.

— А ти всі їх перепробував?

— Дону пробував, Дніпра пив, Тису на діжці форсував. Чого тобі ще треба, старий шкарбун?

Бронебійники дружно регочуть.

Капітан Чумаченко, зібравши під деревом своїх командирів рот, розтлумачує їм бойове завдання.

— Найнебезпечніше на плацдармі — пам'ятати про човни та весла,— чує Воронцов глухий голос Чумаченка.— Викинь їх з голови! Відомо, звичайно, що на початку бою ти відчуватимеш, як тобі і твоїм людям тісно, задушливо на п'ятаку. Річка весь час тягтиме тебе, притягуватиме назад. Тобі буде здаватись, що, як тільки ти відірвешся від свого берега, підеш углиб, так тебе й відріжуть одразу, оточать, зімнуть. Не піддавайся цьому почуттю, воно обманливе, несправдішнє... Сміливо відривайся від берега, заглиблюйся в ліс, виходь на оцю ось дамбу.— Чумаченко тикає пальцем у карту, розстелену перед ним на землі.— Тоді ти одразу відчуєш себе вільніше, розв'яжеш собі руки для маневру.

Помітивши замполіта, офіцери схоплюються, обтрушуються.

— Сидіть,— махає рукою Воронцов, сідаючи першим біля розгорнутої комбатової карти.

Сьогодні з самого ранку Воронцов був на ногах. Розігнавши «в низи» всіх політпрацівників, Воронцов не міг на цьому заспокоїтись і сам теж невтомно снував від підрозділу до підрозділу, виступаючи, де треба, з промовою, а в іншому місці обмежуючись веселою реплікою, кинутою на ходу, а ще в іншому брав когось за жабри не гірше, ніж Самієв. Скрізь бачили в цей день його широкоплечу, сутулувату постать в хутряній офіцерській безрукавці.

— Майте на увазі,— звернувся Воронцов до Чумаченкових командирів рот, коли вони обсіли його, шанобливо витягаючись навіть навсидьки.— Майте на увазі, товариші, що на плацдармі нам не минути зустрічі з танками. Попередьте про це своїх людей, щоб удар танків не приголомшив їх посеред бою. Проти нас стоїть бронетанкова есесівська дивізія «Шьонрайх».

— Бита? — запитав один з молодих офіцерів.

— Бита, але мало. Зовсім погано бита. Нещодавно вона перекинута сюди з Західного фронту, з Люксембурга.

Офіцери задумались. Чумаченко сердито дивився на свою чотириверстку, перетяту голубою стрічкою Морави.

В цей час на замполіта, радісно хекаючи, налетів комсорг полку Толя Домбровський:

— Листівки вже одержано, як бути?

— Не знаєш — як? Негайно в підрозділи. І читати — вголос.

У мінроті перший вихопив листівку з рук агітатора Маковей. Брикнувшись між товаришами, вихопився на човна, задзвенів:

— «Вперед, за Мораву, радянські богатирі!»

Ягідка, спершись на весло, жадібно слухав.

X

— Десанти, в човни!

Команду подали пошепки, а враження було таке, що пролунала вона громом. Нарешті!.. Весь лівий берег, який ще за хвилину перед тим здавався безлюдним, тепер ожив, заворушився. Темрява сповнилась майже невидимим, але виразно відчутним рухом численних людських постатей.

— Десанти, в човни!

Засвистівши по піску, човни стрілами влітали в воду. Затріщали темні чагарі, викидаючи з себе важкі, заготовлені вдень плоти. Заплюскотіло навкруги, захлюпало... Бійці, брьохаючись по коліна в воді, на бігу вскакували в свої хисткі судна, дужими ударами весел відпихалися на глибоке.

Грізними роями знялись серед пітьми ракети, запущені з протилежного берега. Брижувата широка течія річки на мить освітилася, вкрита, скільки видно ліворуч і праворуч, плотами, човнами і човниками, що низько летіли від східного берега. Блиснули вздовж річки кулеметні спалахи. Наче прорвалися назустріч десантам сліпучі цівки розтопленого металу. Густо зацьвохкало навкруги, хвилі закипіли, мов нагрівшись одразу до сотні градусів.

— Гребись дужче! — хрипів Черниш бійцям, не спускаючи очей з протилежного берега, спрямовуючи своїм веслом човна.— Гребись!.. Гребись!.. Гребись!..

Бійці мовчки греблись. Втягнувши голови в плечі, вивертали веслами гривасту хвилю. Вся річка вже перетворилася на лементуючий суцільний чорторий. Моторошно закричали поранені. Випереджаючи Чер-

ниша, пронеслася душогубка з полковими розвідниками. При зблиску ракети Черниш уздрів зеленкувате напружене обличчя Козакова. Промигнув човен кулеметників, ведучи вогонь на плаву. Пригнувшись на плотах, шалено гребла піхота.

— Гребись, брати, гребись!

В кількох метрах від Черниша женуть свого важкого плота Сагайдині десантники. За спинами братів Блаженків, обличчям до сходу, сидить, зіщулившись, простоволосий Маковей. Похапцем висмикує обома руками червону нитку кабеля, розпускаючи його за собою через річку. Великими серйозними очима дивиться на свою роботу. Здається, що смиче він той червоний провід не з котка, почепленого на грудях, а з самих грудей. Смиче, як закривавлену живу нитку власного нерва.

Кулею черкнуло Чернишевого човна; тріска, відщепившись від борту, хуркнула поблизу.

Вдарила артилерія з обох боків. Ліс просвітився полум'ям наскрізь, затріщав, загоготів. Пузаті німецькі міни зашуміли над головою, важко шубовснули в річку, і вона сколихнулась, здається, до самого дна.

Черниш, відбиваючи геть чиюсь перекинуту вибухом душогубку, виправляючи напрям свого човна, люто гукав незнайомим потопаючим, щоб хапались за нього. Вони понависали довкола бортів, мовчки захлинаючись водою. Стало важче гребти, міномётники щосили налягали на весла. Черниш уже не бачив нічого, крім протилежного берега, завихреного вогнем. Рвався до нього очима, всією істотою. Ось уже незабаром, ось уже близько... Стати б тільки ногою на землю!.. Блиснуло, вибухнуло поруч... Черниш інстинктивно пригнувся на дно човна, важкий водограй з шумом привалив його зверху, обдав гострою хвилею з голови до ніг. Чув, як в'юнке дно човна випорснуло з-під нього, і все тіло внутрішньо потерпло, занурюючись в огидно податливу воду, йдучи все вниз і не зустрічаючи опори.

Несподівано торкнувся ногою дна. Занурений по шию, озирнувся на свій десант.

— Всі є?

— Всі, всі! — відгукнулись йому новаки напрочуд близькими, бажаними, рідними голосами.

— Лафет пішов на дно,— сердито повідомив Ягідка і, не чекаючи наказу, зник під водою. За хвилину мокра голова його з'явилась над поверхнею. Хапнувши повітря, Ягідка пірнув удруге.

— Є! — доповів він, виринаючи знову. Хтось із товаришів подав йому руку, допомагаючи перебороти прудку течію. Опираючись їй грудьми, бійці швидко вибродили за Чернишем на берег. На цілі кілометри плацдарм, народжуючись, клекотів гарячою пальбою, розгойданим, як море, гамором наступу. Зловісні клубки шипучих ракет випліскувались над деревами все далі й далі.

Ось нарешті вона, таємнича земля чужого берега! Ягідка востаннє підняв ногу з води, з недовірою заніс її над берегом, як над величезною міною. Здавалось, ступить — і весь берег зараз вибухне під ним. Ступив — і нічого не сталось.

Санітари та фельдшери вже метушилися в темряві, підбирали поранених. З лівого берега невпинно прибували нові хвилі десантників. Не пришвартовуючись, стрибали просто в воду, назустріч плацдармові, бігли вперед, мокрі, гарячі, затискуючи гранати в руках. Сагайда не став витягувати плота за собою. Не треба йому плотів, відступати звідси ніхто не збирається!..

Рішуче махнув рукою:

— Киньте його!.. За мною!..

Денис Блаженко, стоячи в воді по коліна, з силою відштовхнув і свого плота на бистрінь: пливи до Чорного моря!

XI

Сапери наводили переправу. Поруч неї в кущах грав оркестр. Музиканти завзято дмухали в свої труби, вмиваючись потом, знемагаючи, як за важкою роботою. І це таки справді була робота. Вони знали, що поставлені тут генералом не ради того, щоб когось розважати, а з цілком практичною метою: допомагати саперам своїми маршами. Саме так дивились на оркестрантів і сапери. Їм уже з досвіду було відомо, що для них музичний взвод — неабиякий помічник: під музику міст виростає набагато швидше.

Музиканти грали в наростаючому темпі, сапери металися все моторніше, робота горіла в їхніх руках. Палі несли бігцем, дошки несли бігцем, все робилося тільки бігцем. До самого ранку працювали в крижаній воді, зігрівалися не спиртом, а лише власною кров'ю та гарячими маршами, які нестримно билися з лівого берега, вимагаючи для себе простору, дзвінких мостів на плацдарм, далеких доріг.

І все-таки до ранку міст ще не був закінчений. Вранці над Моравою з'явилася ворожа «рама», і хіміки мусили оповити все будівництво димовими завісами. Проте стукіт молотків та сокир не змовк і в диму, бурхливі марші просилися в дорогу і крізь дим. Гомін прийдешніх тріумфів, радісних травневих громовиць уже вчувався бійцям у цих могутніх ритмах, що народжувались над моравською незакінченою переправою.

Ліс перед майбутнім мостом уже тріщав, загачений артилерією, машинами, обозами. Нікому не стоялося на місці, всяк тиснувся ближче до переправи, щоб першим вирватись на плацдарм.

Хома із своїми підводами бився в загальній тисняві, лихословив усіх, ліз через голови наперед, гукаючи, що допіру начальник переправи наказав його пропустити першим. Перед тим Хома, звісно, і в вічі не бачив цього авторитетного начальника, на якого невтомно посилався, протискуючись крок за кроком до мосту. А тим часом де взявся і сам уявний Хомин покровитель. Налетів на подоляка, остовпів:

— Я? Тобі? Дозволив?

— Товаришу майор!.. Екстрений вантаж!..

— Убік! — аж затрясло начальника переправи.— Убік! Убік!

Щойно ошукані Хомою і тому особливо люті артилеристи з батогами накинулися на його коней. За якусь мить усі Хомині підводи опинились геть збоку, затиснуті в чагарники.

— Витручали!.. А-а, шкодив я вашій мамі!

Хома сплюнув і попхався шукати іншої продуховини до мосту.

Зненацька з-за лісу пролетіли снаряди. Ворог почав обстрілювати переправу. Близькі вибухи застугоніли берегом, заглушаючи звуки оркестру. Невдовзі біля переправи залишились тільки ті, що працю-

вали. Решті було наказано розосередитись по лісу.

Хома не міг більше чекати. Поранені, яких човнами евакуювали з плацдарму, приносили звідти зовсім не втішні вісті. З жахом озиралися вони за річку, мовби не вірили, що вирвалися звідти живими. Там гуло величезне пекло. Хомі здавалося, що на плацдармі все залежатиме від нього, все там піде шкереберть, коли він тут затримається із своїм, по суті, скромним бойовим вантажем. Сапери вже працювали під обстрілом. Серед них були поранені.

Хаєцький сів на коня.

— За мною! — скомандував їздовим. Їздові не питали — куди.

Молоді дерева забилися між кіньми, м'язисто затріщали під колесами. Виїхали на просіку, старшина вихопився своїм жеребчиком наперед підвід:

— Жени за мною!

Погнали щодуху.

Будь-що-будь! Хома вирішив спробувати щастя в сусідів. Йому було відомо, що праворуч, вище по річці, будує собі переправу «Сестра», сусідня гвардійська дивізія. Ще вище настеляло міст з'єднання козаків. По дорозі Хома дізнався від зустрічних, що «Сестрина» переправа теж готова тільки частково. І там сапери працюють під вогнем.

— А в козачат?

— В козачат закінчують.

Хома подався до козаків.

Сонце піднялося з-за лісу. Чисте, по-весняному світле небо синіло над просікою. Німі дерева тихо, урочисто брунькували. О, як вони одягнуться через тиждень, як закрасуються буйно та весело!.. Але де буде Хома в той час? Чи діждеться він сьогорічної зелені, чи, мо', ниньки вже посиротить свої діти? Явдошко, дружино моя люба! Сини мої, Миронцю, та й ти, малий Івасю! Чи видите ви, де ваш татко оце по світу бестається? А, де ви годні!.. Як увидите — серед чйстого неба блискавиці на заході б'ють, то й мене між ними увидите. Як почуєте — здалека грім на голі дерева гримить, то вважайте, що татко ваш — саме в тому громі... Бо то не грім гуде, то гуде наш плацдарм.

За Моравою на десятки кілометрів гупали і гупали гармати. Іноді навіть ставало чути, як постукують

на плацдармі кулемети — тонко, дрімотно, по-пташиному. Наче пробивають на деревах кору далекі дятли. Що там зараз діється? Як ся мають товариші? Хомі бродили перед очима страшні картини. Він знав, що то є тримати плацдарм без артилерії. Правда, ще вранці кілька легких батарей було переправлено за річку плотами. Але хіба їх вистачить? Мостів треба, мостів!

Тривога не покидала Хому всю дорогу.

Коли він привів свої підводи до козачої переправи, по ній уже потоком рухалися війська. З-за горба по некрутому схилу влітали на міст вершники, гармати, кухні, транспорти — в кавалерійському з'єднанні все це, видно, рухалося водночас. Біля переправи стояв генерал у волохатій чорній бурці і час від часу підганяв своїх козачат:

— Галопом! Кулею! Пшов!

Війська вгонились в переправу, як в обойму, вистрілювались на західний берег, розгалужувались там шляхами. А з-за пагорба вже виринали інші, неслися гарячим, гомінким потоком, колесо при колесі, кінь при коню.

Генерал пропускав своїх у першу чергу. «Гості» поки що мусили чекати осторонь, із заздрістю поглядаючи на ущільнену до краю лавину кіннотників — господарів переправи. Серед тих, що нудьгували збоку, Хома зустрів кількох старшин-однополчан. Вони кляли на чім світ стоїть козачого генерала, який, мовляв, на льоту вихоплює з колони «гостей» і без розмов спроваджує разом з кіньми під косогір. Тепер старшини, добувши десь червоні кубанки, саме маскували своїх їздових під козаків. У Хоми кубанок не було. Та й взагалі, як він замаскує, приміром, свого Каленика? Адже у Каленика мовби на лобі написано, що він піхтура. Його навіть по шиї можна викрити — зморщена, худа, суто піхотинська шия! Хома, не гаючись, проінструктував їздових, як їм належить триматись. На Каленика насварився:

— Чортом мені дивись!

— Єсть! — промимрив Каленик.

— Ломіться за мною!

Пришпоривши коня, пройнятий наскрізь холодком рішучості, Хома кинувся в загальний рухливий потік. Їздові дружно ломилися за ним. Блискаючи зубами, огризаючись наліво й направо, Хома нарешті збив

своїм конем якусь захудалу козачу кухню, втерся на її місце і, стримуючи натиск під нагайками, пропустив між козаків свого зовсім озвірілого Йону. Тепер усе! Досить затесатись одному. За хвилину Йона впустив попереду себе всіх своїх мінометників. Одразу їх підхопило, понесло. Тільки б на міст, тільки б на першу дошку! Звідти вже ніякий генеральський окрик, ніяка сила завернути не здатна.

Скачучи поруч підвід, Хома розстебнув тілогрійку, виставив груди вперед, щоб дзвеніли «Славою» та «Відвагою». Може, задивиться генерал, хоч на мить залюбується таким козарлюгою!.. Шалено присадив коня перед самим генералом, заступаючи від нього своїх їздових:

— Товаришу генерал!!!

Перша Хомина підвода влетіла на міст.

— Товаришу генерал!!

Друга підвода прогуркотіла на міст.

— Товаришу генерал!!

Третя підвода шугнула на міст.

— Та ти що мені зарядив: генерал, генерал... П'яний чи нагайки просиш?

— ?

Четверта підвода задзвеніла на міст... Всі! Хома блиснув зубами, пришпорив коня, гайнув і собі за нею. Озирнувся, уже легко дзвонячи по мосту. Генерал грозив йому вслід важким канчуком. Даремно! Хома вже був захищений від нього тисячоголосим розбушованим валом, що нестримно напирав на міст.

За переправою полегшено зітхнулось.

Промайнули перелісок, виїхали в поле. Деякий час рухалися понад грунтовою дорогою, запрудженою козаками. Скільки око сягало, колихалися попереду червоні денця, як маки на вітрі. Куди їхати?

Козаки звертали десь на північ, Хомі треба було південніше, до своїх. Він тільки приблизно уявляв собі, де може бути зараз його рота. Спробуй знайти її серед цієї маси полків, що вже розгорнулись, розійшлися по видноколу. Стрільба, чимраз виразніша, долітала звідусіль. З-поперед неї натреноване Хомине вухо вирізняло знайоме чахкання батальйонних мінометів — там, і там, і там... Чахкаючих рот уже можна було нарахувати не менше десятка на широкому, ще не прочахлому з бою плацдармі. Але де ж саме Хомина

рота? Покладаючись головним чином на свою старшинську інтуїцію, Хаєцький шукав своїх десь ліворуч, там, де, вигинаючись в лугових низов'ях, побігла за обрій дамба. Між нею і приморавським лісом стелилася на південь широка смуга відкритої низинної місцевості. Заболочені балки, голі пагорби, вкриті рідкими чагарниками луки... Хома зміряв поглядом цю пустиню і взяв курс на південь, паралельно дамбі.

Оксамитовий намул м'яко зашавкотів під шинами коліс. Занесене звідкись повінню торішнє сіно сохло, зависнувши на кущах рівною лінією, вказуючи, як високо сягали ще недавно тут весняні води. Розігріті ліси, теплі поля дихали по-весняному вільно, струмували в небо прозорими цівками марева.

Вздовж усієї дамби тяглися окопи — не знайомі Хаєцькому підрозділи спішно займали оборону. В деяких місцях уже на самому насипу стояли гармати, і з того, як вони били — раптово, сердито, пильно,— Хома вгадував, що противник десь недалеко, за дамбою.

Хома нетерпляче підгонив їздових. Виривався коником далеко вперед, повертався до важких возів і знову виривався. Якби міг, то, здається, сам би впрігся в ці гори ящиків і тягнув би їх швидше до вогневої. Прибути вчасно, доповісти Антоновичу!.. Так, мовляв, і так... Їздові не щадили батогів, піна клубками облітала з коней.

Хоча плацдарм був уже досить широкий і зовні становище здавалося більш-менш нормальним,— Хому проймала дедалі гостріша тривога. По численних, на перший погляд зовсім незначних прикметах він визначав, що справи тут кепські. Чому так часто гасають вершники-зв'язківці від насипу до річки і назад? Чому так гарячково метушиться народ, риючи окопи вздовж усієї дамби? Чому гармаші, поскидавши тілогрійки, не відлучаючись ні на секунду від своїх гармат, стоять біля них у таких по-мисливському напружених позах? Поранених багато. Деякі шкандибають до лісу самі, декотрих несуть на палатках. І всі звертаються до Хоми з однаковим запитанням:

— З переправи? Переправа готова?

Небо бринить, мов напнуте. Снаряди, перелітаючи над головами, виють до лісу. З характерним покла-

цуванням б'ють ворожі самоходи, замаскувавшись десь по вибалках за дамбою.

Хаєцький на ходу розпитує поранених про свій полк, про становище. Це вже пішли люди його дивізії. Десь тут поруч, лівіше, і Хомині однополчани. Вигляд у поранених страшний. Змучені, бліді, вибарложені в болоті... Декотрі шкутильгають, смертельно втомлені, в інших ще світиться в очах божевільний блиск бойового збудження. Ніхто з них уже не звертає уваги на снаряди, що грякають поблизу на узліссі, немов це грякання зовсім пусте порівняно з тим, що їм довелося щойно пережити.

Тим часом над Моравою у високій блакиті закружляли «юнкерси». Стрекотом зеніток обізвалися до них переправи. Не спускаючись нижче, літаки капнули над лісом скісними бомбами, і гулкі ліси застугоніли. Берегами стеляться димові завіси, пишно-врунисті, сліпучо-білі на сонці.

Стрілянина наближалась, густішала. Весь ясний обрій на заході гримів неприродним нервовим громом. В різних місцях над відкритим плацдармом високо вставали вогні ракет, потворно бліді при денному світлі.

Снаряди лягали полем все ближче. Хаєцький вів свою валку понад самою дамбою, щоб на випадок артнальоту їздові могли сплигнути в чиїсь окопи. Схарапуджені коні, розуміючи небезпеку, летіли вітром, готові вискочити з шлей. Снаряди вже рвались зліва, справа, спереду, ззаду. Хома, оглушений вибухами, незчувся, як опинився навпроти свого батальйону. З насипу на нього дивились численні знайомі обличчя, яких він майже не впізнавав. Махали руками, кричали: «Падай, падай!»

Їздові, зскакуючи з передків, кидались в найближчі окопи. Хома теж звалився на чиїсь тіла, маючи повні вуха дзвону. Сівши, опинився лице в лице з Маковеєм.

— Маковей!

Хлопець кинувся Хомі в обійми.

— Ти з переправи, Хомо? Що привіз?

— Міни, гранати...

— О, гранати!.. Потрібні до зарізу. Ми вже п'ять контратак відбили!.. Тут таке коїлось! Думали, всіх нас видушать танки! На артилеристах тліли сорочки — били з відстані в півсотні метрів.

— Де Антонович? Маю доповісти йому...

— Доповідай Чернишеві. Антонович наш... відвоювався.

— Та ти що?

— Ось він біля мого окопу...

Хаєцький висунув голову за бруствер. Кармазин лежав, витягнувшись на плащ-палатці, у своїх порепаних, розбитих чоботях. Дивився просто на Хому, напружено відкривши рота, немовби весь час хотів щось голосно крикнути і не міг. Мурашки вже гуляли по його сірому обличчю.

Хому затрясло, як у пропасниці. Судорожно перекошений лютим болем, він сів у кутку, стиснув важкі кулаки.

— О, доки це буде? Доки? — І гнівно вирячився в стіну окопу.— Ну, а тепер?..

Маковея раптом охопив жах. Він мовби тільки зараз збагнув, про що йдеться. Справді — доки? І хто на черзі?

Як тільки кінчився артналіт, Хому викликали до командира полку. Самієв стояв під дамбою з кількома офіцерами. Сьогодні всі вони були з автоматами в руках, немов рядові.

— З переправи? — зустрів Самієв Хаєцького, не чекаючи формального рапорту. Хома доповів скупо і невгаразд. Весь час він думав про Антоновича.

Дізнавшись, що Хома переправлявся в зовсім іншому місці, «хазяїн» не став більше його слухати. Іншим разом він відзначив би старшинську винахідливість подоляка, похвалив би його за те, що він перший прорвався на плацдарм з валкою боєприпасів. Але зараз Самієв, видно, думав про інше. Не вислухавши Хаєцького до кінця, відвернувся, заговорив з офіцерами про вершника, що наближався до лісу:

— Козаков?

— Він.

Півгодини тому Козаков був посланий на переправу розвідати, як там справи. Тепер він гнав щодуху звідти. Посірілий, розхристаний, підскакав до «хазяїна», доповів, не встаючи з сідла:

— Переправу розбомблено. Починають знову.

XII

Дамба нагадувала собою величезний щільник: яма на ямі, окоп на окопі. Поруч стояли в ячейках рядові й офіцери, розвідники й штабники. Командир полку всіх, кого мав під рукою, виставив в оборону.

Хома, витягши з окопу тіло якогось убитого піхотинця, зайняв собі готову його оселю на самій дамбі. З Хомою сусідили: по праву руку — петеерівці, по ліву — Маковей із своїм апаратом.

Для Маковея цей день видався неприродно довгим, довгим, довгим. Сонце, зупинившись посеред неба, здавалося, уже не рухається далі. Відбито п'ять контратак... Скільки їх ще доведеться відбити до ночі?

В перші години після форсування наступ розгортався досить успішно. Полк, рішучим ударом вибивши німців з лісу, відкинув їх геть за дамбу. Багатьом уже здавалося, що тепер наступаючі підрозділи підуть і підуть полями вперед. На світанку комбат Чумаченко уже був призначив свій наступний КП біля станційної водокачки, що ледве бовваніла в синюватій імлі далеко на виднокрузі. Чумаченкова самовпевненість нікого не здивувала, хоча до водокачки лежали ще довгі неперейдені кілометри, а на самій станції ще гукали німецькі поїзди. Серед командирів батальйонів уже давно виробився зухвалий гвардійський звичай — заздалегідь обирати пункти, ще зайняті ворогом, під свої майбутні КП. В цілому розрахунок був вірний: рано чи пізно комбати неминуче з'являлися із своїми штабами там, де було намічено з'явитись. Але на цей раз справи обернулись інакше. В самому розпалі наступу несподівано, майже в спину атакуючим, ударили німецькі танки. Вони зайшли балкою зліва, зім'явши серед відкритої місцевості піхоту лівого сусіда. Самієв наказав батальйонам негайно повернутися знову за дамбу. Повертаючись по голому полю під шквальним вогнем, батальйони зазнали значних втрат. В цей час мінометники втратили свого Івана Антоновича. До насипу його ще донесли живим. Він умер непомітно, коли рота, вже залігши по дамбі поруч з іншими покремсаними підрозділами полку, відбивала шалену першу контратаку. Це було вранці. Тоді ще

тут стояла полкова батарея легких гармат, які, власне, й вирішили долю попередніх поєдинків. Півдесятка німецьких підбитих машин тепер стояло в балці перед самою дамбою. Це був наслідок славної роботи батарейців. Але самої батареї вже тут не було. Самієв перекинув її на поміч сусідові далеко на лівий фланг, куди зараз перенісся центр бою. Там противник, прорвавшись через дамбу, поступово вгонився клином в плацдарм, намагаючись вийти знову до Морави.

Маковей щоразу бентежно поглядав туди.

Хома тим часом підкопав глибше свій окоп, який здався йому надто мілким.

— Оце відтепер моя хата, Маковею... А все моє господарство — десяток гранат...

Розвантажені свої підводи Хома передав у розпорядження санітарам, які вже направили ними до річки поранених. Боєприпаси, доставлені Хомою для роти, були розподілені порівну між усіма мінометними підрозділами полку. Хома не жалкував. Хай усі користуються, аби з толком.

— Найгірше, що вся місцевість навколо танкодоступна,— скаржився Маковей через бруствер Хаєцькому.— Якби він був зіпхнув нас звідси, з цього насипу, то ніхто б не добіг до лісу... Витолочив би всіх серед поля гусеницями...

— Ячейки тримайся,— понуро порадив Хаєцький.

— Ура! — несподівано заволав Маковей, притискуючи трубку до вуха.— Іптап прийшов!.. Іптап! — Зачувши це слово, бійці повистромлювали голови з окопів, напружено вдивлялися в узлісся. Іптап! Винищувальний протитанковий артилерійський полк... Гроза німецьких танків, надія гвардійської піхоти!.. Уже не раз бійцям доводилось бачити блискучу роботу цих іптапів. Озброєні новітніми скорострільними гарматами, рухливі, летючі, як блискавки, вони невтомно шугали по фронту, з'являючись зненацька то тут, то там — в місцях найбільшої небезпеки. Вилітали просто з маршу на поле бою, з ходу розгортаючись, несхибно б'ючи.

— Де іптап, Маковею? — посипались на телефоніста запитання.— Де ти його побачив?

— За річкою, за переправою стоїть напоготові! «Хазяїнові» хтось звідти передав...

Останні слова Маковея поринули в суцільному гуркоті. Противник відкрив вогонь по всьому плацдарму водночас. Ударив з усіх видів артилерії — самоходами, танками, важкими мінометами. Плацдарм закипів на десятки кілометрів, забульбився від краю до краю вибухами.

Маковей був у різних перепалках, але зараз йому здавалося, що він уперше оце потрапив під такий обстріл. Це був навіть не обстріл, це був розгнузданий, всепоглинаючий обвал вогню, завиваюча круговерть розщепленого металу та піднятого в повітря грунту, що важко бушував над тобою. Між залпами зникали паузи. Ще голова дзвеніла від попереднього вибуху, ще зрушена земля сипалася в окоп, а повітря вже знов гойдалося, завивало, пружинило, втискаючи тебе в землю. Удар близької блискавиці, гаряче хурчання чавунних злитків угорі, і знову грізне виття, виття, виття...

Забившись на дно ячейки, заховавши під себе апарат, як живе тендітне створіння, Маковей пронизливо благав у трубку:

— «Земля», «Земля», «Земля»...

— Чого тобі? — накричали на нього з батальйону.— Сиди отам та диш!

Справді, чого йому треба? Йому просто треба почути зараз людський голос, переконатися, що лінія діє, що все залишається на своєму місці. Знову:

— «Земля»... «Земля»!

На цей раз йому ніхто не відповів. Чи не хотіли, чи зв'язок порвало, розметало снарядами?.. Маковеєві наче щось обірвалось всередині.

— «Земля»,— ледве не заплакав він у мембрану.

А «Земля» мовчала. Все навкруги вихрилося, глушило, обпікало гарячою повітряною хвилею, присипало чимось зверху. Невже ніхто не відгукнеться? Маковей раптом відчув себе закинутим геть на край світу, забутим, безпомічним. «Де ти, Хомо? Де ти, Романе? Де ви, товариші? Зв'язок мій урвався, апарат мовчить, гину!..»

Може, тільки оце зараз він, безтурботний Маковей, до кінця збагнув, яке значення мала для нього тонка нитка червоного кабеля! Вона єднала його з командними пунктами, з сусідами і з тилами, єднала з самою Батьківщиною. Доки вона діяла, хлопець почував себе

твердо і певно. А урвалась — і все навколо мов заступилося хмарою, дихнуло на нього пустинею, захиталось, втрачаючи міць і доцільність. Уже йому не треба ні дівчат у червоних чобітках, ні весняних пісень на просторі, вже він задихається в своєму тісному окопі, як у наглухо заклепанім казані. Так ось як страшно залишитися без тієї нитки! Нічим без неї дихнути в жаркій ячейці, тісно, самотньо і страшно сидіти тут! Маковей підводить голову. Дим сиво бродить над плацдармом, як над розвернутим кратером величезного вулкана. Б'ють і б'ють вогні!

«Побіжу!» — вирішує Маковей, підіймаючись.

— Куди? — десь знизу кричить йому лейтенант Черниш.— Сиди, поки вщухне.

— Порив!

— Сиди, кажу!

Маковей присів у своїй норі. Німа трубка затиснулась йому в закляклій руці. Не зумерить німий апарат.

А шквал шаленіє. Викручує, трясе, шматує дамбу. В піднятім смерчами грунті мелькають, поблискуючи, сплющені алюмінієві казанки, колеса станкача, чиїсь жовті чоботи... Може, Антоновича? І сонце ще світить, і небо ще інколи сяйне синявою крізь віруючі хмари землі та диму, а проте Маковеєві здається цей день несправжнім, неприродним, фантастично потворним. Наче земля вже вивихнулася з своєї орбіти і, розламуючись на шмаття, летить кудись шкереберть.

— «Земля»! — знову нестямно благає Маковей у трубку.— «Земля»!

О, якби вона відповіла! Якби ожив його пошматований кабель, його рідний живий нерв! Маковей відчув би себе зовсім інакше... Нічого не було б йому страшно!.. Не тиснули б так на нього оці рухливі важкі пласти спеки, свисту, сталі, що, завиваючи, проносяться над ним у чужому затьмареному небі... Коли цьому буде край? Коли воно вщухне? Чому лейтенант не пустив його бігти на лінію? Може, наказано зніматись, відступати за Мораву? Адже після цієї канонади сюди неминуче посунуть танки... Зараз уже кожному ясно, що батальйонам не всидіти на цім чортовім п'ятаку!.. Відступати, поки не пізно!.. Може, в окопах уже ні душі, може, Маковей залишився вже один одинцем на всю дамбу?

Крізь суцільне стугоніння чути, як розмірено, з нещадною невтомністю працюючих верстатів б'ють німецькі самоходи. Мовби працюють самі, без людей, автоматично розряджаючись і знову автоматично заряджаючись з невичерпних льохів. Здається, це комбіноване катування металом, громом, газом, свистом ніколи не кінчиться, не вляжеться, не вщухне, поки не доведе до божевілля нещасного Маковея.

Однак кінчилося. Окутаний димом, весь насип стогнав, наче був єдиним тілом, а його мордували, четвертували живцем. Поранені кликали на допомогу. Сусіди перегукувалися між собою, довідуючись, хто з них живий, а кого вже нема. Хома, чорний, як сатана, видобувся на поверхню і поклав на бруствер важку в'язанку гранат.

— Тепер біжи! — гукнув Черниш Маковеєві.

Маковей стрімголов кинувся вниз. Під насипом він угледів майора Воронцова. Стоячи серед поранених і ледве стримуючи роздратування, майор заспокоював закривавленого бійця, який боявся, що всі підуть, а його кинуть напризволяще.

— Не кидайте нас, не кидайте,— хлипав боєць.

— Нікуди ми не зніземось, нікого не покинемо,— сердито запевняв майор.— Зніматися будемо тільки вперед.

XIII

Для Воронцова цей день був особливо тяжким. Затримка з переправою, хиткість загального становища на плацдармі, прорив німецьких танків на лівому фланзі, виснажливі контратаки, значні втрати людьми — все це викликало серед частини особового складу невпевненість і пригнічений настрій. Після останнього артилерійського удару, здавалось, на дамбі не залишиться жодної живої душі. Проте дим розвіявся, вбитих і поранених знесли вниз — їх виявилося менше, ніж можна було чекати. А з окопів знову виглядали замурзані, схудлі одразу, до блідості перенапружені обличчя.

Нахмуривши кошлаті брови, замполіт проходив попід дамбою, затримуючись біля поранених, обережно

переступаючи через вбитих. Вся дамба стежила за ним, втомленими, мученицькими поглядами доповідала, як їй тяжко.

Воронцов знав, що це дивляться на нього трактористи й доменники, педагоги і десятикласники, шахтарі і студенти... Дивляться не лише власними очима, а й очима своїх родин, матерів і дітей, довіряючи йому колективно свою долю. Воронцов знав і те, що кожен його непродуманий наказ, кожен його хибний крок, навіть хибний жест обернеться чиєюсь кров'ю тут, під чужою дамбою, обернеться сиротами і вдовами там, на Батьківщині.

«Ти не маєш права схибити. Ти мусиш завжди діяти безпомилково». Але що таке безпомилково?

Чи правильно він робить зараз, тримаючи з Самієвим свій полк на цьому голому кулаці, простягнутому на захід? Чи не прирікає він цим самим своїх людей на поголовне винищення танками, які, безперечно, рано чи пізно штурмуватимуть дамбу знову? «Може, й справді мав рацію начальник штабу, радячи до приходу артилерії зняти підрозділи звідси, покласти їх обороною в лісових болотах вздовж Морави: танки в ліс не пройдуть, втрати в живій силі будуть незначні, плацдарм буде втримано напевно. Все це так. Але коли зніметься полк Самієва, то всі його праві сусіди теж змушені будуть один по одному залишити дамбу, перекочувати до лісу! А окопи? Кому залишиться оця переточена норами окопів дамба? Адже тут знову засяде противник. І треба буде крові та крові, щоб вибити його вдруге... Скільки ще ляже тоді тут оцих шахтарів, трактористів і педагогів? Самієв щойно передав у дивізію: «Якщо танки зліва прорвуться, і відріжуть мене від річки, і зв'язку вже не буде — вважайте, що я на дамбі. Дамбу не обстрілюйте».

Воронцов підтримав це рішення командира полку. Але чи вистачить сили втримати дамбу проти панцированої навали «Шьонрайху»? Чи не розкаються згодом і Воронцов, і Самієв у своїй упертості? Ось уже мінометники мовчки, по-діловому ховають свого мудреця Антоновича. Як жив, так і вмер: спокійно, просто, малопомітно. Війна це війна... Не всі тут умирають з блиском. Антоновича скосила куля, коли він затримався біля одного з своїх убитих новачків, щоб узяти в нього мінометну трубу. Труба! Тисячі тих

труб не варті одного Антоновича. Але хіба він міг примиритися з тим, що вона залишиться ворогові?.. Хвилиною пізніше Сагайда вже волік через дамбу закривавленого Антоновича разом з трубою... Тепер його ховають. Чёрниш і Сагайда похмуро беруться за кінці палатки, опускають тіло в пустий окоп. Хаєцький дивиться на їхню роботу несамовитими очима.

— Важко, товаришу Хаєцький?..

— Ой товаришу замполіт... Так важко, гейби всю землю на плечах тримаєш...

— А треба... Бо більше нікому.

Воронцов проходить далі. Скрізь виснажені, до невпізнання змарнілі, зосереджені обличчя. Рідні, близькі йому майже кровною близькістю. Про кожного з них Воронцов думає, кожному він хотів би зберегти життя. «Але як? Що таке безпомилково? Чи не переоцінюєш ти часом своїх людей? Чи вірно ти зважив запаси їхніх душевних сил?» Майор певен, що найкращий полк будь-якої іншої армії світу не втримався б на цій проклятій дамбі в таких умовах. Але ж його полк радянський. Його треба міряти іншою мірою... Новою мірою.

— Прапор несуть! — несподівано залунали з дамби радісні голоси.— Прапор полку!

Немов якийсь цілющий струм перебіг по втомлених обличчях. Поранені підвелися, поставали навколішки. Всі дивились на ліс. Звідти справді виходили, беручись навпростець, через поле, полкові знаменщики.

— Воронцов! — гукнув майора командир полку. Він стояв під насипом, зіп'явшись на носки, сердитий, знервований. Замполіт підійшов до нього.— Ти бачиш? — Самієв рвучким порухом вказав на прапороносців.— Ти бачиш, до чого додумались, голови? Ти бачиш, куди вони йдуть? Ну, я ж їм покажу, ч-чортам!

— Це я за ними послав,— повільно промовив замполіт.

— Що? — Самієв увесь наїжився, став колючий, неприємний.— Ти? Ти? Ти? — запустив він своєю шаленою скоромовкою.

— Я знав, що ти не станеш заперечувати,— спокійно вів Воронцов, мовби не помічаючи гніву «хазяїна».— Треба підіймати людей. Бачиш, зовсім замучились, гаснуть.

— Воронцов! Я тебе не розумію! — джеркнув академік і півником відскочив від замполіта на крок. Знову впився очима в прапороносців. Нетерпляче порипував на місці чобітками. І чим ближче підходили прапороносці, тим помітніше вгамовувався командир полку. Притихав, вичахав на виду. Стиснуті кулачки поступово розмикалися.

Прапороносці перетинали поле. Покорчоване, перепалене, поруділе, воно ще місцями було затягнуте клубовинням сиво-бурого диму. Прапороносці впевнено посувались крізь те пошматоване клубовиння, пірнаючи та виринаючи в ньому, мовби рухались на великих висотах, нарівні з природними хмарами.

Дамба принишкла в напруженому чеканні. Світлішали згорьовані обличчя, списані висохлими ручаями темного поту. У смертельно втомлених, згаслих очах спалахували вогники, живі, рішучі, бадьорі.

Маковей, повернувшись з лінії, знову стояв у своєму окопі. Він, здається, одним з перших помітив прапороносців, коли вони тільки з'явилися на узліссі. Зараз Маковей уже не думав про те, чи буде наказ зніматись звідси. Хіба це тепер можливо? Йому стало раптом зовсім ясно, що звідси можна зніматись лише вперед або героєм загинути тут, відстоюючи прапор. І навіть це страшне припущення зараз не лякало і не смутило його. Навпаки, йому було солодко відчути свою власну готовність іти на все. Дивився на прапор сяючими, захопленими очима.

Звикши бачити святиню полку в голові колони, телефоніст сподівався і на цей раз побачити за прапороносцями колону бойового підкріплення. І дивно було, що вона, та колона, не потяглася, не виринула з лісу за прапороносцями. Одначе вона була! Схвильований Маковей у радісному екстазі мовби наяву вже побачив її. Побачив усіх тих, кого звик зустрічати під такими прапорами на Батьківщині, на бурхливих демонстраціях, на всенародних святах: батьки й матері, сестри й однокласниці, піонери і вчительки — всі вони ніби всправжки йшли оце за прапороносцями, рухалися на поміч Маковеєві, своєму придніпровському соловейкові.

— Бачиш, Хомо?

— Бачу.

Прапор все ближче й ближче. Вже виразно ба-

чить командир полку Васю Багірова, його вилицювате напружене обличчя, яке аж сюди донесло на собі смагу сталінградського сонця. Вже видно командирові полку шорсткі, вузлуваті руки башкира, які міцно стискають древко. Вже спалахнув над чохлом п'ятипромінний вогник золотого вінчика, пригрів собою сердитого, вимотаного за день Самієва. І ось потемніле, як волоський горіх, обличчя академіка враз прояснилося. Передчуття катастрофи швидко зникало, навкруги наче розвиднялось, тісний п'ятак плацдарму роздався вшир, в усі боки. Навіть дихалось легше. Небезпек одразу поменшало, становище здавалось уже не таким скрутним, як досі.

— Глянь, Воронцов, як він іде, як він іде! — стежачи за прапороносцем, захоплено відзначив Самієв.— З якою гордістю!.. Даю слово, щось є величне в його ході!..

Самієву здавалося уже, що це не Воронцов, всупереч йому, послав гінця за прапором, а що це зробив особисто він, «хазяїн». І коли прапороносці наблизились до нього, несучи перед собою святиню полку, Самієв умить наче підріс, виструнчився і віддав честь енергійним, натхненним жестом.

XIV

Як і слід було чекати, шосту контратаку почали танки. Вони виповзли з широкої улоговини, що тяглася перед дамбою, і, ставши в ряд, відкрили шалений гарматний вогонь. Стояли кілька хвилин на пагорбі, захлинаючись спалахами, тіпаючись усіма своїми сталевими мускулами, як на прив'язі. Потім, не припиняючи вогню, з гуркотом рушили в лоб на дамбу. Рябі, як гаддя, вони ще зберігали на броні сліди невилинялої зимової фарби. Вранці таких тут ніхто не бачив, вони, видно, тільки оце прибули сюди, поспішно перекинуті з якоїсь іншої ділянки плацдарму.

За танками, сутулячись, висипали табуни есесівців. Брели, стріляючи навмання, запускаючи в ясне небо ракети, немов їм було темно серед цього білого весняного дня.

Дамба мовчала. Високо над нею пливли на захід в супроводі жвавих яструбків важкі бомбардувальни-

ки. Пливли спокійно, впевнено, як у далеке майбутнє. І хоч вони не мали змоги вплинути зараз на долю оборонців дамби, після їхнього перельоту кожному окопникові чомусь стало легше, може, тому, що плацдарм у небі вже був ширший, аніж на землі: літаки гордо понесли на своїх крилах червоні зорі кудись на захід.

Дамба німувала. Бронебійники завмерли біля своїх ПТР. Хаєцький поклав руки на зв'язані докупи гранати, що лежали перед ним на бруствері. Маковей, за прикладом старшини, приготував і свою в'язанку. Йому здавалось, що танки сунуть просто на нього і що полковий прапор стоїть під дамбою саме за його, Маковеєвою, спиною. А втім, Хаєцькому здавалось, що прапор стоїть саме за ним, за Хаєцьким, а не за кимось іншим.

Бійці заклякли по дамбі в окопах.

Танки сунули, важко похитуючись, тьмяно лисніючись боками, немов вибиралися з води на сушу якісь доісторичні земноводні потвори. А за ними вихрилися стеаринові вогні ракет, в немічній злості змагаючись з весняним багатством сонця.

Маковей уже не бачив ні сонця в небі, ні плацдарму, оповитого димами, ні австрійської станції, що похмуро бовваніла вдалині. Весь світ зійшовся йому на оцих гуркітливих сталевих клубках, що насувались на нього. За машинами вже було чути войовничий п'яний гелгіт наступаючих гітлерівців.

Дамба грізно мовчала. Навіть поранені тамували стогін у собі, вслухаючись у наростаюче залізне скреготіння. Прапороносці закам'яніли внизу під насипом, в глибокому — по груди — окопі. Прапор стояв між ними посередині, теж як солдат.

Раптом, в момент, коли одна з машин, обминаючи підбитий вранці бронетранспортер, повернулася на мить до насипу боком,— вдарила перша бронебійка. Постріл її, порівняно з потужним важким гаркотом танків, пролунав блідо, тонко, майже тендітно. Проте машина одразу спалахнула. Це було настільки несподівано, що ворожа піхота на якусь мить отетеріла. Але інші три танки, не зупиняючись, сунули вперед, і есесівці, оговтавшись, ще несамовитіше кинулись за ними.

Тепер уже по всій дамбі захлопали бронебійки. Задихаючись, довгими чергами, вдарили станкачі.

За самою спиною в бійців дружно чварахнули міномети. Один з танків ішов таки справді на Маковея і Хаєцького. Люто загрібаючи під себе землю, дихаючи чадною спекою, він неухильно наближається, підіймається, уже дереться на саму дамбу. Ще хвилина — і він припрасує Маковея до землі, перевалиться через насип і, перемелюючи поранених, піде просто на прапороносців. Ні, він не піде, він нізащо не пройде! Маковей кинеться на нього з гранатами, кинеться всім своїм тілом, аби тільки зупинити цю люту смердючу сталь! Вже по танкові б'ють товариші. Вже вся земля довкола нього рветься спалахами, гримить, димує. Хома, впершись підборіддям у бруствер, впившись своїм похижілим одразу оком в машину, тримає напоготові важку півпудову в'язанку гранат. Ще... ще... ще...

І Маковей не дише. Ще... ще... ще...

Враз, наче змовившись, Хома і Маковей метають одночасно. Там! Але ще минають нестерпно довгі секунди, мовби затримуючись на межі життя і смерті, доки під жирним задимленим черевом машини нарешті б'є громовий вибух. Танк весь здригнувся, шарпнувся на одній гусениці вбік і, незграбно накренившись, закляк. Здавалось, штовхни його тепер рукою — і він перевертом піде вниз.

Кулеметники сікли по ворожій піхоті, міняючи стрічку за стрічкою. Вода закипала в станкачах. З-під насипу залпами з найкоротшої дистанції били міномети, обдаючи гарячим полум'ям своїх же бійців. Міни густо закущувалися вибухами по всій улоговині, гурти німців знетямлено шарахалися між ними.

Зненацька ліворуч, у другім кінці насипу, глушачи тріскучу пальбу, прокотилось могутнє, гаряче «ура». Маковей, міняючи диск, глянув туди і сам залящав щодуху: на самій дамбі, охоплені масним полум'ям, нерухомо стояли ще два танки. Палаючи, вони зараз виднілися всьому плацдармові. Маковей раптом відчув, як навкруги стає легко, просторо, вільно. В цей час за спиною в нього залунали радісні голоси мінометників:

— Іптап іде!

— З козачої переправи!

— В атаку!!

Маковей не розібрав, хто перший дав цю команду.

Чи Самієв, чи Воронцов, що бігли по дамбі з автоматами в руках? Здавалось, вона, ця команда, сама собою вродилась і, множачись, наростаючи, полетіла вздовж насипу:

— В атаку! В атаку! В атаку!

Немов у відповідь на цей поклик, весь плацдарм загримів канонадою. Вихоплюючись з окопу, Маковей на мить озирнувся, остовпів, вражений: сиве поле до самого лісу моргало численними спалахами артилерійських батарей.

— Іптап!

То був справді він. Розгортаючись з ходу, іптапівці відкрили масований вогонь по танках, що клином рвалися до річки зліва. Досі їх ледве стримували полкові сорокап'ятники.

Маковей, передавши апарат напарникові, плигнув з насипу вниз, у вихровище атаки.

XV

Загибель Івана Антоновича була для роти гіркою несподіванкою. Якось так складалося, що за нього рота переживала і непокоїлась менше, ніж за інших. І не тому, що Антоновича мало цінували. Навпаки, він користувався серед бійців куди більшою пошаною, аніж, приміром, норовистий, часом зовсім нестерпний лейтенант Сагайда. І, незважаючи на це, Сагайду — особливо під час бою — оберігали пильніше, дбали за нього ретельніше, ніж за Кармазина. Дивність цих взаємин пояснювалась, мабуть, тим, що бійці були глибоко переконані у несхибності і правильності кожного кроку Івана Антоновича. На запального Сагайду іноді «находило» таке, що він, забуваючи про всяку обережність, міг сліпма полізти на рожен. З Кармазином цього ніколи не траплялось. Обачний, розсудливий, поміркований, він у найкритичніші хвилини не втрачав спокою та самовладання. Ніхто не пам'ятав, щоб він за будь-яких обставин змінив свою поважну ходу і пробігся бігцем, як інші. Навіть під час останнього бою, коли підрозділи, рятуючись від танків, вітром летіли за дамбу, Кармазин лише солідно трюхикав у своїй плащ-палатці.

Його не вважали ні відчаякою, ні боягузом. Він був скромний собі трудівник війни, сумлінний, завжди

врівноважений. Саме тому він ніколи не викликав побоювань за свою особу, всі були певні, що хто-хто, а він таки «дотягне»...

Іван Антонович і сам охоче підтримував загальну певність у тому, що з ним ніяке лихо не може скоїтись, що він неодмінно побачить-таки кінець війни. І навіть коли Сагайда приволік його на своїй спині через дамбу, якось нікому не вірилось, що це лежить, підпливаючи кров'ю, не хто інший, а саме Іван Антонович. І навіть коли його поховали на дамбі, то бійцям ще деякий час здавалося, що його не поховали, а що він просто пішов собі десь з роти в службових справах, тимчасово передавши командування Чернишеві.

Черниш і Сагайда мали рівні звання, і спочатку було невідомо, хто з них буде призначений командиром роти. Проте бійці, не змовляючись, стали одразу звертатись як до командира роти до Черниша. В перші хвилини йому було ніяково перед Сагайдою за це. Однак Сагайда, відчувши його ніяковість, сам почав неприємну розмову.

— Приймай роту, Женько,— запропонував він похмуро.

— Чому не ти?

Справді, чому не він? Адже в нього, в Сагайди, фронтовий стаж далеко більший, аніж у Черниша. В той час, коли Черниш пурхав десь курсантом, Сагайду вже замітали в окопі суворі донські сніги. Черниш не перемісив і половини тієї фронтової багнюки, яку перемісив Сагайда. Все це було так. Але Сагайда не дозволяв собі закривати очі на те, що Черниш хоч пізно встав, зате багато взяв. Знання його були глибші за Сагайдині, рішення гнучкіші і далекозоріші. «В тебе думка має рівний, анкерний хід,— говорив Сагайда Чернишеві.— А в мене все якось нальотами, з припливами та відпливами».

Методом швидкісної прицільної стрільби з мінометів, що його недавно запропонував Черниш, уже зацікавилося вище командування. Цей метод давав змогу взяти від їхньої зброї значно більше, аніж передбачалося нормативами. Воюючи, командуючи, Черниш водночас невтомно вчився, з кожного бою виносив повчальні висновки, наче був і на війні весь час курсантом. Сагайда ж покладався головним чином на свої груди, і хоч серце його завжди клекотіло і рвалося в бій, але,

певне, цього було замало... І ось тепер він має поступитися першістю. Це було кривдно, проте Сагайда не дав розгулятися своєму самолюбству. Йшлося про інтереси справи, а в таких випадках він умів бути до себе, як і до інших, нещадним. Зрештою, сам собі винен, і нічого тепер лізти в пляшку. Надувшись не на Черниша, а на себе, відповів, як думав:

— Ти сам знаєш, чому не я. В тебе більше даних, тобі й ширше поле дії. І — не ламайся!

Незабаром після цієї розмови Чернишеві передали з штабу офіційний наказ, що саме він призначається командиром роти.

Минуло кілька днів. Морава зосталася для гвардійців глибоким тилом. Плацдарм тепер навіть не сприймався як плацдарм — такий уже він був неосяжно широкий! Перетинаючи з запеклими боями східну Австрію, полки поступово наближались до австрійсько-чеського кордону. В цій місцевості бої набрали своєрідного характеру. Здебільшого це були нічні короткі атаки, блискавичні штурми укріплених висот і дорфів.

Мурованні, похмурі дорфи... Лежали, мовби позападавшись у землю, відгородившись один від одного валами крутих горбів з важкими розпушеними виноградниками на схилах. Радянським бійцям доводилося перехоплюватись через голі висоти переважно вночі, через перехресні струмені ворожих кулеметних черг. Цьвохкало вогнем звідусіль. Засідки, пастки, мінні поля...

В глибоких долинах палали населені пункти. На околицях сіл посеред виноградників шикувалися в рівні лінії присадкуваті бункери. За мирного часу в тих бункерах зберігалось вино, а тепер вони правили за зручні схованки для есесівських ватаг. Виноградні лози навпроти бункерних печер були скошені кулеметами, наче косами.

Після кількох днів важкого наступу самієвський полк опинився у нафтоносному Цістерсдорфському районі Австрії.

XVI

Якось надвечір батальйони штурмували велику залізничну станцію, що розкинулась серед голого плоскогір'я, втиканого врізнобіч на десятки кі-

лометрів нафтовими вишками. Ще до початку бою ударом авіації було зруйновано всі колії, що вели від станції на захід, і вона одразу перетворилася на величезний тупик, обрубаний, замкнений зо всіх боків. Десятки пузатих цистерн з пальним, збившись на коліях, лунко лопалися, вигораючи на власному вогні. То в одному, то в іншому місці рвалися начинені боєприпасами вагони. Декілька паровозів ще чахкали по тупиках, вурдячись білою парою. Вся станція корчилася гарячими дахами палаючих амбарів, пручалася на вітрі роз'ятреним полум'ям, з краю в край бурхала димом. Пожолоблені сухі поля на підступах до станції вихрилися вибухами, бушували сірими завіями піднятої вітром пилюки. В тих завіях короткими перебіжками наступала піхота.

Надходив вечір.

Хома із своїм громіздким транспортом стояв, замаскувавшись, в одному з вибалків за кілометр від станції. Може, й тут вибивалася з землі молодава зелень, може, й тут соромлива весна якось промовляла про себе, але Хома не помічав її. Йому здавалось, що це знову повертається негодяна осінь. Вітер розгулювався, збиралося на дощ. Низько над землею нависали темні, кошлаті хмари, навально посуваючись проти вітру. Потемніли посадки, гнучись вподовж доріг. Нафтові вишки, виразно окреслені вдень, тепер ледве маячили на близьких і далеких горбах. Тільки станція все яскравіше гоготіла, б'ючись серед поля велетенськими чорно-багряними крилами диму.

Поле квилило, наганяючи на Хому тужливі думи. Згадувалась домівка, згадувалась дружина, згадувалось все те, до болю привабливе, що було можливим тільки поза війною. Хотілось би піти до нього пішки, кинувши все тут об землю, навіки забувши про ці трасуючі снаряди, що, світячись і завиваючи, розтинають при самій землі потемніле повітря. Це був один з тих моментів, коли солдатові раптом чогось наче гостро забракне, коли серце його безпричинно защемить, коли несподівано відчуєш, як ти далеко зайшов, як тобі важко повернутись назад, яка холоднеча відстані відділяє тебе від рідного краю. В такі хвилини Хому нестримно тягло до своїх вогневиків. З ними на передньому краю, у самому серці бою, він відчував себе певніше й безпечніше, аніж у справді-

таки безпечнім, необстрілюваним вибалку, але без них, без своїх вогневиків. Тому, як тільки стало відомо, що перші підрозділи вдерлися на територію станції, Хома сів на коня, махнув їздовим:

— За мною!

На станції все тріщало й пашіло жаром, коли Хаєцький на чолі валки своїх підвід кинувся через переїзд. Колеса перескакували по скарьожених рейках, коні плуталися в тенетах обірваних телеграфних проводів, а їздові поганяли чимдуж і, випереджаючи один одного, з розгону влітали в пристанційне містечко, як у вогняну просіку, як у задимлені, просмерділі хащі. Обвалені стіни, знесені дахи, потрощені паркани... Вся вулиця перерита свіжими вирвами, на дні яких ще сивіє встояний дим. Хропуть чуйні коні, хапаючи ніздрями важкий сморід тліючого ганчір'я, горілої сажі, газу недавно вибухлих мін. Вітер з гулом роздмухує полум'я, і воно бурхає жаркими повісмами з дверей порожніх лунких пакгаузів. Чути, як, зриваючись з бляшаних покорчених покрівель, свистять у небо гарячі цвяхи, ніби осколки.

Піхота, зайнявши перші квартали, вже вела бій десь у центрі, проте кулі ще зумкотіли вподовж вулиць і заулків. Хаєцький, обкрутнувшись на перехресті, вдарився із своїм транспортом на північну околицю станції, куди, як йому здавалося, заглибились і його вогневики. Проїхавши кілька десятків метрів вузьким, покрученим завулком і не зустрівши нікого з однополчан, Хома з обачності зупинив підводи і, передавши коня їздовим, подався пішки шукати своїх.

Все більше сутеніло, став накрапати дощ. Ніде не видно було жодної живої душі. Вікна будинків, мимо яких проходив Хома, зловісно глипали на нього темними ямами. Може, тому, що, пройшовши наскрізь вуличку, він не зустрів нікого з своїх, все довколишнє війнуло на нього особливо гострою чужиною. Навіть краплистий дощ, напускаючись, бив йому в обличчя якось по-чужому неприязно.

В кінці вулички Хома зупинився. Далі тяглось пустирище, захаращене розбитими автомашинами та тракторами... «От аби виправити дозвіл та послати одного додому замість посилки! — подумав мимохідь Хома.— Що за радість була б в артілі!.. Хаєцький з фронту трактора прислав!.. А то жінки лопатами землю копають».

За пустирищем бовваніли довгі похмурі пакгаузи. «Склади,— майнуло Хомі.— Може, з вівсом? Добре було б, якби з вівсом!.. Нагилив би для коней!» Біля одних дверей метушилося кілька постатей. Здається, добуваються досередини, висаджуючи прикладами двері. Мабуть, наші розвідники. Хома розігнався через пустир до них. І раптом з усього бігу він тицьнувся на місці і, стрибнувши в найближчу воронку, викинув автомат вперед.

Біля сарая були німці.

Тільки тепер Хома розгледів, що вони не висаджували дверей, а, навпаки, забивали їх, чимось обливаючи зверху. Блиснув вогник в одного в руці, і полум'я лизнуло масивні двері. Тої ж миті Хаєцький випустив чергу з автомата. Двоє чи троє одразу впали, інші, пригинаючись, кинулися врозтіч. Хома наводив автомат на кожного зокрема і скошував короткою впевненою чергою. Останнього куля наздогнала уже на самім розі сарая. Вихопившись з воронки, Хаєцький майнув уперед. В лютій рішучості вискакуючи сходами, він почув, як в середині сарая ревма ревуть, волають, ніби киплять, численні людські голоси. Десятки кулаків садять, б'ють у двері, закладені зовні, як прогоничем, товстим ломом. Полум'я вже зализувалось по дверях до самого піддашшя. Розмахнувшись, Хома вдарив прикладом по здоровенному металевому замку. Всередині одразу притихло, заніміло, а за мить закричало ще з більшою силою — здичавіло, страшно, не полюдському. Хаєцький підскакував у полум'я, бив по замку і знову відскакував. Уже тлів йому рукав, уже потріскався приклад, проте замок не піддавався. А зсередини билося, гриміло, скреготало в двері, наче зубами. Стогнало, й зойкало, і несамовито верещало на сотню голосів. Хаєцький озирнувся довкола, шукаючи очима чогось дебелішого за приклад. Уламок рейки!.. Він був такий важкий, що іншим разом Хаєцький, певно, нізащо його не підняв би. Але зараз сила його наче помножилась, і він, вхопивши металевий уламок, розмахнувся ним, як молотобоєць, і з усієї сили вдарив по замку. Затрудило в руки, аж самому блиснуло в очах, і замок розчахнувся. Ледве встиг його вибити з петлі, як двері з грюкотом розметнулися, і з сарая з криком, вереском повалив стиснутий людський натовп. Мимо Хоми замерехтіли смер-

тельно бліді, спотворені жахом обличчя — чоловічі й жіночі,— кістляві, безкровні... Наче мерці вилітали з домовини. Очі кожного дивились просто перед собою — заморожено, нерухомо, як скляні. Не вагаючись, люди проскакували крізь полум'я, клацали дерев'яними колодками по сходах, розсипалися по пустирищу, кидалися навмання — хто куди. Хома метнувся зупиняти їх, але перелякані на смерть очі не бачили його, вони ще були скляні.

Жах, близький до божевілля, гнав ці тіні людей подалі від пакгаузів, від світла пожеж, в сутінки поля, в стогнучу вітром темряву.

Лише якесь кволе дівча, схоже на лижницю в своїх шароварах, зупинилося на Хомин оклик, глянуло на нього за мить виростими великими очима, впало йому на груди, забилося, затріпалося.

— Наші! — знеможено заплакало дівча.— Та це ж наші, наші!

Хома лагідно відірвав дівчину від себе і тільки тепер при світлі палаючого сарая помітив у неї на рукаві жовту нашивку з коротким словом OST.

Не знав, що означає це чуже слово, але одразу відчув у ньому щось ганебне, потворне, як тавро. Вхопив нашивку, видер її з м'ясом і люто кинув під ноги.

— Сестро! — хвилюючись, промовив він.— Далеко ж здибав тебе, сестро!

Дівчина глянула на продертий свій рукав, потім на Хому, потім знову на рукав. І очі її, ще повні тремтячих сліз, раптом запроменіли мигтючим сяйвом, сліпучою радістю, і вона загукала щодуху іншим:

— Броніслава! Родимир! Ян!

Деякі з тих, що розбігались через пустирище, почали невпевнено озиратись, зупинятись і, помітивши радянського солдата, кинулись до нього. За хвилину Хому обступили, тиснучись до нього, задихані, бентежні, нестямні.

Раби, невільники... До краю виснажені, бліді, наче роками не бачили сонця... У беретах, у капелюхах, в кепках, простоволосі... Блискучими, як після хвороби, очима освітили його зо всіх боків. Загомоніли на різних мовах, потяглися до нього десятками рук. Перелякані погляди знаходили опору й порятунок в цьому засмаглому, загартованому стужами обличчі, в оцій засмаглій, тугій шиї, облитій сяйвом близької заграви.

А Хома, веселий і радісний, повертався між ними своїми широкими раменами, зривав з їхніх рукавів жовті, як гусінь, нашивки і викидав геть.

— Відтепер ви вільні.

— Вільні! — повторювалось з акцентами багатьох мов це слово.— Вільні, вільні!..

— Назавжди вільні!..

В одного не було нашивки.

— Це француз! — пояснила Хомі землячка.— Мосьє Жан! Вони не мали нашивок...

Зсутулений француз затряс до Хоми ріденькою бородою, схвильовано забелькотів:

— Же ву... Же ву...

— Живу, кажеш? — Хаєцький приязно хляпнув його по плечу.— Живи на здоров'я, товаришу... Та більше не попадайся людоловам в лабети!..

Невільники навперебій зверталися до нього на різних мовах, щось белькотали йому щасливо, як діти. Хаєцький розумів далеко не все, але одне він збагнув добре — те, що це він приніс цим людям найдорожче, найпрекрасніше: життя і волю. Це він приніс їм цей живий вітряний вечір, він дарує їм простір, дарує світ, і ці широкі шляхи в рідні краї, і дзвінкий завтрашній день. Сьогодні все це мало б для них кінчитись, урватись назавжди. А все ж це чиїсь дочки, сестри, брати,— ще ж їм тільки жити та жити... Скільки людських сподівань та мрій задушилося б димом у цьому сараї, привалилося б палаючою важкою стелею!.. Колинебудь важливі комісії та суворі експерти відкопували б на цьому місці звуглені кістки та визначали б по них, хто це був... А хіба відкопаєш з попелу думки, хіба відкопаєш мрії, які вже зараз нетерпляче рвуться в повиту сутінками далечінь.

— Невже ми оце врятовані? І ніхто нас більше не ловитиме, ніхто не постріля?

Невільники схвильовано, безладно розповідали Хомі про себе. Вони працювали неподалік звідси на нафтових промислах. Коли фронт несподівано наблизився, озвірілі есесівці перегнали їх сюди, на станцію, утворивши нашвидкуруч транзитний табір в оцих сараях. Охорона табору чекала з дня на день вагонів, щоб вивезти невільників далі на захід — на інші роботи. Але коли події розгорнулись з блискавичною швидкістю і стало ясно, що жоден вагон уже не вийде за

стрілку, розлючені есесівці замкнули цей барак-домовину здоровезним замком і підпалили.

Серед визволених найбільше було чехів та поляків, кілька росіянок та українок, кілька французів і навіть один араб, невідомо де захоплений німцями. Коли Хома почув про «арапа», то захотів неодмінно на нього подивитися. Стали всі разом гукати Мохаммеда. Але він уже десь подався наосліп, через насип, в глухе поле.

— Скажіть, куди ж нам тепер? — питали Хому дівчата-землячки, в'ючись довкола нього ластівками.

Подоляк махнув на схід широким, владним жестом:

— Ідіть! До самого Владивостока шлях вам відкритий!

— Але ж десь має бути комендант?

— Комендант? Я вам комендант! Я вам кажу: топайте!

Дівчата плакали від радості. Вони підставляли свої паспорти і просили Хому зробити в них помітки. Це були жахливі паспорти рабинь, витвори новітнього рабовласництва — «arbeitskarte». В кожній картці — фотографія власниці з великою дерев'яною табличкою на грудях. На табличці — шестизначний номер. І тут же поруч — фіолетовий відтиск пальців. Написи повторювались дванадцятьма мовами: російською, українською, чеською, англійською, французькою... Для всіх народів було заготовано «арбайтскарте»!

Хома не читав. Обернувшись до палаючого барака, він при світлі пожежі видавлював огризком товстого олівця через усю «арбайтскарте»: звільнений, звільнена, звільнений, звільнена...

Подало карту дівча, яке перше опам'яталося, вискочивши з барака, і перше зупинилось серед загальної паніки на Хомин оклик.

— Як же тебе звати, сестричко? — запитав Хома, особливо старанно виводячи їй свою резолюцію.

— Зіна,— відповіло дівча.

— Хто ж тебе дома чекає? Мама? Тато? Наречений?

— Нема нікого. Всіх розгубила за війну. Один брат десь в армії...

— До кого ж ти вернешся?

— А до нас, додому. Наші ж люди... Тепер вони мені всі там рідні!.. Мабуть, як перейду кордон, то обніматиму всіх, кого зустріну...

— Яка ж ти худенька, аж світишся...

Дівчина помітно зніяковіла, немов у цьому було для неї щось стидне.

— Поправлюся... Наберуся сил...

— Набирайся, сестричко, набирайся... Щасливої тобі дороги!..

Хомі ніколилось, бій уже — чути було — відгримів десь за містечко, повите вечірніми сутінками та червоними загравами пожеж. Він не мав часу розпитати Зіну докладніше, навіть не запитав її прізвища. А коли б запитав, то вона б відповіла йому на це: Сагайда.

Розтлумачивши їм, як найкраще вибратись за фронтову смугу, Хома знову подався розшукувати своїх вогневиків.

Розшукав їх уже вночі, на західній околиці. Гордий своїм вчинком, довго розповідав товаришам про концтабір, про землячок, про французів та про «арапа», який подався кудись наосліп, так, що не могли його й докликатись.

— Далеко не втече, де не бігатиме, а однаково до наших прийде,— коментували товариші.

— Звісно, що прийде... Тепер усі дороги до наших ведуть...

— А його, бідолаху, десь, певно, також арабенята виглядають...

— А чому ж ні? Людина є людина...

Сагайда, напнувшись плащ-палаткою, сидів, не втручаючись у розмову,— замислений, мовчазний. Сестра Зіна не сходила з думки. «Визволяємо ж ми багатьох,— думав він,— може, визволяє в цей час хтось і мою сестричку, мою Зінку».

Скільки потім просувались Австрією, майже в усіх селах зустрічали бійці земляків і землячок, що батракували в бюргерів. Дівчатка розповідали, як мінялись на очах, добрішали гладкі бюргерші залежно від просування вперед радянських військ.

— Коли ви були на Тисі, моя хазяйка перестала битись і дала мені сукню. Коли ви стали на Мораві, вона набавила мені кухоль кави. А коли вступили в Австрію, то на столі з'явилося навіть вино.

— Де вона зараз, стара вовчиця?

— Кинула все господарство та заховалась десь у бункері.

— А тобі звеліла хазяйство стерегти?

— К чорту їхнє хазяйство! Тепер нах хаузен — додому!..

— Не заблудишся? Попадеш звідси в рідні краї?

— Із заплющеними очима... Серце доведе.

Сагайда, зустрічаючи визволених дівчаток, щоразу жадібно зазирав їм в обличчя, потайки, надіючись побачити між ними сестру, свою щебетуху Зінку.

А воно, його щастячко, вже дрібно ступало босоніж курними шляхами на схід, поміж остогидлими дорфами, поміж бункерами. Все шукало когось очима, видивлялося з-під хустки на кожного зустрічного бійця, шукаючи та впізнаючи поміж ними рідного Володьку.

І їй усі тут були брати, а йому там усі були як сестри.

XVII

У вільні години Хома розбирав із своїми їздовими становище на фронтах. Для цього він добував з польової сумки жмуток різномастих карт, видертих з чужих атласів та підручників. Обіклавшись ними і потираючи долоні достеменно як начальник штабу, Хома говорив:

— А тепер, Йоно, розберемось.

Йона-бессарабець користався особливою увагою Хоми. Подоляк твердо пам'ятав, що, беручи новачка в їздові, заприсягся зробити з нього людину. І треба сказати, що бессарабець виправдував надії свого вчителя. Хазяйливий, працьовитий і, коли треба, навдивовижу хоробрий, він виконував свої обов'язки бездоганно.

А втім, Йона, як і Ягідка, був зовсім темний чоловік. Пронаймитувавши півжиття по маєтках румунських землевласників, він ще й досі не цілком звикся із своїм новим становищем і в товаристві «східняків» болісно почував свою відсталість. Щоразу, коли йому доводилось розписуватись в боєпостачанні за міни, його кидало в жар. Йона ледве розписувався. Тому звертання Хоми саме до нього звучало і співчутливо, і водночас трохи іронічно. «Розберемось...» На ці Хомині запросини Йона піддавався досить

туго. Сам дракула[1] не розбереться в тих картах, а де вже йому із своїм батогом туди лізти. Справді, надруковані в різні часи і різними мовами — німецькою, угорською, румунською,— ті карти являли собою темний ліс. Проте Хома, відкусивши зубами соломину, зухвало пускався в той ліс, міряючи масштаби до Берліна. З якогось часу це міряння віддалі до Берліна втратило жартівливий відтінок і сприймалося бійцями цілком серйозно.

— Скільки? — питали Хому їздові. А він, туго вигинаючи смаглу шию, заглядав у карту, наче в яму.

— Вже небагацько, гей його кату.

— Двісті? Триста?

— Дивлячись, кудою підемо,— ухилявся Хома від прямої відповіді.— Може, нам і зовсім не доведеться там побувати. Бачте, над Берліном навис 1-й Український...

— А ми ж як?

— На нашу долю теж роботи вистачить,— заспокоював Хома товаришів.— Ми їх з півдня за жабри візьмемо!.. Думаєте, дарма Гітлер за цю Австрію тримається, як дідько за грішну душу? А-а, гойдав би ся ти під осиковою галузею разом з твоїми геббельсами та геббельсенятами,— побажав Хома принагідно і вів далі: — Всі чули, що майор Воронцов говорив допіру? Німці, каже, називали Австрію своєю південною фортецею. Здолаємо її, то відчинимо навстіж двері в усю Південну Німеччину, в справжнісіньке бомбосховище фашизму. Це сюди Гітлер евакуював свої воєнні заводи! Це ж сюди тікали фашистські щури з Східної Пруссії та Сілезії, та Померанії!.. Бачиш, Йоно, Померанію?

— Де? — Йона довірливо зазирає в карту.

— Ось вона кругом,— Хома накриває долонею Німеччину.— Де фашизм, там йому і помиранія! Ми на все це кублисько б'ємо з півдня. Перетнемо оцей шмат Австрії, а тоді, мабуть, вийдемо на Прагу. Звільнимо братів — і далі на захід. Ей, біда тобі, враже! Не чекав, либонь, Гітлер, що так йому складеться!.. Мав цей закуток собі за найбезпечніше місце, а ми вже й звідси у ворота гуркаємо!

---

[1] Чорт *(молд.)*.

— Здавались би, та й тільки,— гомоніли їздові.— Хіба їм і досі не ясно, до чого воно йдеться?

— Затялися! Доки йому автомат не приставиш до горла, рук не підійме...

— А декотрі вже перевдягаються! Козаков одного по очах впізнав.

— Гвардії розвідник!..

— ...Стоїть серед натовпу весь у цивільному, і вже біла пов'язка на рукаві. Звичайний собі австріяка. А Козаков йому автомат до грудей; хенде хох, мовляв... І що ж ви думаєте? Виявилось, що під цивільним у нього і штани офіцерські, і кітель...

— От і йми віри їхнім білим пов'язкам!

— Зараз навіть фашисти на своїх воротях білі прапори викинули.

— Знаємо їх... Сьогодні йдемо з Островським мимо одного такого будинку, прапор над ним біліє, а зайшли всередину — нема нікого. В чім річ? Потім уже бюргерська наймичка все розповіла. Тут, каже, фашист жив, старий член їхньої партії. Як побачив, що непереливки, вивісив білий прапор і папери всі попалив. А тоді й сам в останню хвилину втік. Нерви не витримали.

— Куди це вони всі драпака дають? До союзників, либонь, до американців?

— Не повинні б союзники їх під своє крило приймати. Як-не-як, союзники!

— А чули, братці, новину? — посміхнувся раптом Хома.— Нібито якийсь американський генерал нещодавно один з наших полків відвідав...

— Яким це вітром його?

— Ну, яким... Союзник, в гості приїхав,— покручуючи вус, став розповідати Хома.— Обідав, звичайно, з генералами, а потім побажав навіть з рядовими нашими солдатами розмову мати... «Вишикуйте, будь ласка, мені роту, хочу ваших орлів про дещо розпитати». Союзник, нічого не вдієш: вишикували, питай, чорт з тобою... Підходить він до одного вусача, ось як би до мене, і питає: «Скажіть мені, пане Хаєцький... Якби вам особисто в руки Адольф Гітлер попався... Яку б ви йому кару призначили?» Задумався солдат, почухав потилицю, а потім відповідає: «Пане янкі! Я би в такому випадку ось що зробив. Беру здоровенний залізний лом, по-нашому — шкворінь, розпікаю в кузні один

кінець дочервона і потім холодним кінцем всаджую Адольфу, ну куди... Ну, скажімо, в горлянку».

— Але ж чому холодним? — знизують плечима їздові.

— Ось саме це й американця здивувало... «Чому,— каже,— холодним, а не гарячим, дочервона розпеченим?» — «А тому,— відповідаю,— щоб ви його, отой шкворінь, потім назад висмикнути не змогли!»

— Здорово це ти вигадав, Хомо! — регочуть бійці.

— Тільки про це нікому нічичирк,— суворо попереджує Хома.— Наша розмова з їхнім генералом — це поки що військова таємниця...

XVIII

З дня на день усі чекали закінчення війни. В Берліні над рейхстагом уже майорів радянський червоний стяг. Від краю до краю тріщала фашистська імперія, валилася в прірву на очах у народів. Першокласна гітлерівська армія переставала уже бути єдиним цілим, вона тепер більше нагадувала моторизовані величезні банди, що металися по всій Центральній Європі, звиваючись під нищівними ударами радянських військ. Здавалось, година розв'язки ось-ось настане і найпотужніші радіостанції світу нарешті привітають людство з великим тріумфом.

А тим часом гармати гриміли на сотні кілометрів, міста клекотіли вуличними боями, мости, будівлі, храми злітали в повітря, весняні поля все ще вкривались тисячами свіжих окопів. Кров лилася, люди, як і раніш, ходили в буйні атаки по кільканадцять разів на добу.

Зараз це давалось особливо важко. Всі вже чули, як, наближаючись, урочисто шумить над світом перемога, всі жили вже, упиваючись надіями, зазираючи в завтра, в те велике, осяйне, казково прекрасне, що мало ось-ось настати.

Як тоді буде? Невже справді настане день без пожарів, без канонад, без крові та вбивства? Нестерпно хотілося кожному дожити до того дня і хоча б мить — хоча б єдину мить! — побути там...

Для самієвського полку це «там» зникало десь за річкою з порваними мостами, за голими узвишшями

протилежного берега, за фортифікаційними спорудами, що в'язалися на потойбічних схилах в єдину лінію похмурих укріплень. Австрійсько-чеський кордон... Водний рубіж, пристріляний ворогом вздовж і впоперек. Сьогодні полки підійшли до нього.

Війська зосереджувались понад річкою в численних складках місцевості, в гаях і перелісках. Мабуть, ще ніколи цей глухий прикордонний закуток австрійської землі не тримав на собі стільки людей і техніки. Грунт мав би тут осісти під такою незвичною вагою. Збираючись в ударний кулак, ущільнюючись, полки готувались до вирішального штурму.

Всі підступи до річки противник встелив вогнем. Земля переднього краю вигоріла під снарядами, почорніла, спустошилась. Однак ночами піхота повзла і повзла в береги, залягаючи в очеретах, націляючись в захід тисячами очей.

Євген Черниш окопався із своїми людьми в одному з крутоярів неподалік від річки. Тут же зупинились і мінроти двох сусідніх батальйонів. Начальник артилерії полку наказав звести на цей раз усі міномети докупи, щоб випробувати Чернишів метод швидкісної стрільби. Понад десяток стволів стали поруч. Це вже була розкіш, яку полк міг дозволити собі. Вже не треба було розтягувати вогневі засоби на кілометри по фронту, прикриваючи найдошкульніші місця. Сьогодні гарматам і мінометам було тісно.

Чернишеві на час артпідготовки випало бути старшим, тобто командувати з'єднаним вогнем усіх трьох мінрот. Сагайда жартома охрестив його «капельмейстером зведеного оркестру». Але Черниш зараз був глухий до Сагайдиних жартів. Хоча він з готовністю прийняв на себе обов'язки старшого, відчуваючи, що вони йому під силу, проте хвилюватись не переставав протягом цілого дня. Відповідальність, лігши йому на плечі, мовби напнула всі його мускули й нерви і залишила їх надовго в такому стані.

Вогнева позиція була майже готова. Черниш розташував її по самому дну балки, захищеної від противника крутим горбом. В круглих вогких ковбаняхячейках стояли міномети всіх трьох рот. З'єднані в одну батарею, виструнчені в голодний, хижий ряд, вони набули особливо грізного вигляду, ніби навіть виросли калібром.

Обслуги дружно працювали. Перевіряли механізми, ставили віхи, прокладали останні ходи сполучень. Зліва до вогневої прилягав ліс, і стрункий молодий дубняк заходив косяком на саму вогневу. Найвища група дерев, ніби навмисне, стала якраз навпроти Сагайдиного взводу. Треба було валяти стовбури, поширюючи сектор обстрілу, створюючи перед кожним мінометним жерлом широкі ворота на захід. Іншим разом Сагайда, безперечно, надувся б на Черниша, доводячи, що той по-дружньому всукав йому найгіршу ділянку на вогневій. Але сьогодні Сагайда прийняв це як належне. Черниш поставив його на перший взвод, яким раніше сам командував. Для Сагайди це було почесно і неабияк тішило його самолюбство. Адже чомусь саме йому Черниш передав свою улюблену спадщину, а не молодому офіцерові Маркевичу, який напередодні прибув у роту з резерву. Маркевич прийняв від Сагайди 2-й взвод — «найлегший», найбільш вишколений.

— Сідай на готове, та, дивись, не відпусти гайку,— повчав Сагайда Маркевича, передаючи йому взвод.— З такими гренадерами тобі й море до пупа. А я не женуся за легким хлібом, піду на перший, до молодих громадян...

— Я теж не шукаю собі легкого хліба,— образно зауважив на це Маркевич.

— Не шукаєш, а коли дають — бери. Бо, значить, так треба. Значить, вважають, що мій хребет міцніший за твій. Тобі, бач, галявину Черниш виділив, а я маю ліс корчувати.

— Можу вам допомогти,— запропонував Маркевич.

— Коли можеш,— давай, щоб швидше розквитатись.

На тому й зійшлись. Тепер бійці обох взводів дружно наступають на дубняк. Сагайда, розчервонівшись, теж гасав з сокирою по вогневій, хвацько накидався на дерева.

А по схилу горба все глибше заривалися в землю ординарці, телефоністи, спостерігачі сусідніх батарей. Навіть Маковейчик, який завжди уникав земляних робіт, сьогодні натер собі чесні мозолі. Звичайно, замість того щоб длубатися в цій важкій австрійській землі, хлопець волів би краще пройтися на руках по вогневій, поборюкатися з товаришами або, задерши голову, гайнути лісом, що, брунькуючи, виструнчився

поблизу. Як там, напевне, чудово! Озера, птахи, співи... Гуде весна в лісі, зазирає до Маковея в тісний, просякнутий вогкістю окоп, кличе-викликає: кидай лопату, хлопче, випурхни з своєї нори на світ божий, гайнімо степами-лісами! Покажу тобі свої дива, напою тебе березовим соком, засинію до тебе проліскамиі..

— Геть, не заважай мені! — гука Маковей сусідові-зв'язківцеві, що проситься до нього в прийми.— Дай лишень розмахнутись!..

— Ти вже й так вибехкав по груди...

— А що ж! Може, це я вже останній окоп рию, для історії залишу!

— Давай на пару...

— А цього б ти не хотів? Який ласий на дурницю! Бачиш мої мозолі?

— Бачу... Теж історичні?

— Теж!

В цей час з КП батальйону, захекавшись, прибіг Шовкун. Тільки-но він влетів на вогневу, всі зрозуміли, що зараз почують якусь радісну звістку. Вона тремтіла в теплому, розм'яклому погляді санітара.

— Ясногорська повернулась! — гукнув Шовкун, сяючи чомусь на Черниша. І всі бійці, як змовившись, глянули на Черниша. Лейтенант почервонів і, хмурячись, кинув офіцерам:

— Пішли пристрілюватись.

XIX

Забравшись з командирами рот на вершину горба, що здіймався перед вогневою, Черниш терпляче вів пристрілювання. Як завжди в таких випадках, бив лише один міномет. Сьогодні честь пристрілювати ціль випала обслузі Дениса Блаженка. Стоячи внизу і тримаючи в руці дефіцитну димову міну, Блаженко дивився звідти на офіцерів так, ніби чекав сигналу вчинити землетрус. Але Черниш не спішив з командами. Зараз не було чого спішити. Після кожного пострілу наставала довга пауза — офіцери неквапно розглядали ціль, радилися, вели підрахунки.

День стояв чистий, кришталево прозорий, з далекою видимістю. Мерехтливе повітря м'яко струмувало, наче

підлизуючи своїми рухливими течіями потойбічні висоти, бліндажі, далекі дерева. Все це пливло, пропливало кудись і в той же час залишалось на місці. Фронт принишк, як перед бурею, лише зрідка де-не-де ліниво гухкали гармати. Черниш знав, що завтра вони загомонять інакше — сьогодні артилерія ще тільки приміряється, б'ючи з удаваною безсистемністю та скупістю, щоб не накликати завчасно підозри противника.

Все, що думав зараз Черниш, якось неминуче пов'язувалося з Ясногорською, все, що він робив, уже мовби присвячувалося їй. Певно, Шура і в гадці не має, як її прихід позначається на чиїйсь діяльності, на чиїхось настроях... Повернулась!.. Невже вона справді з години на годину може бути тут? Іноді Чернишеві це здавалось малоймовірним, як виблиск золотого сну. Коли випадала вільна хвилина, він нетерпляче озирався з свого пагорба на дорогу, що звивалась попід лісом до села, в полкові та батальйонні тили. При цьому щоразу ніяковів, думаючи, що сусіди офіцери догадуються, чого йому не лежиться біля них. А вони, заклопотані пристрілюванням, зовсім не помічали його хвилювання.

Дорога, на якій мала з'явитись Ясногорська, жила нормальним фронтовим життям. В напрямку до передової рухалися групи якихось бійців; проскакав верхи начальник штабу з кількома помічниками та ординарцями; виповзла на узлісся артилерійська кухня, запряжена славнозвісним верблюдом, єдиним на всю дивізію, який дійшов сюди від самої Волги. Ось із-за повороту вилітає на конику Хаєцький, за ним одна по одній витягуються підводи, навантажені боєприпасами. Може, Шура приїде з ними? Але на возах, окрім їздових, нікого нема. Що ж це таке? Де вона так довго затрималась? Хома грозить комусь канчуком, збиває верблюда з дороги... Ще хтось їде... А її нема. Нема. Нема.

— Але ж палить,— скаржиться до Черниша один з його колег, капітан Засядько, розстібаючи комір.— Якби оце сюди хоч з відро пива-холоднячка...

— Толстиков уже й без пива клює,— посміхаючись, кивнув Черниш на свого правого сусіда, що, уткнувшись головою в руки, уперто змагався з налягаючою дрімотою.

Вони щойно кінчили пристрілювання і, задоволені наслідками, лежали втрьох край горба, знічев'я перекидаючись млявими фразами. Давалася взнаки втома останніх днів. Не хотілося зводитись, важко було навіть поворухнути розморене теплою млістю тіло. Сонце припікало. Воронки, що вранці масно чорніли по полю, вже давно посіріли, пожухли. Черниш, поклавши голову на планшет, і собі заплющився...

— Чудова,— чує він поблизу. «Про кого це? Звичайно, про неї... Сьогодні всі думають про неї, всі чекають її».

— Хто — чудова, капітан?

— Позиція, кажу, чудова,— пояснює Засядько.— І до противника палицею кинути, і прикрита добре...

— А так... Чудова,— тихо згоджується Черниш, думаючи зовсім про інше.— Чудова... Чудова...

— Стоп! — капітан зненацька вхопився рукою за шию.— Здається, крапнуло! Ще! І ще!.. Толстиков, прокинься!

— Що таке?

— Дощ!

Офіцери, пожвавівши, витягнули, як хлопчаки, долоні перед собою, радісно подивилися в небо. Високі хмарки були майже непомітні в ньому, танули в білій синяві. А тим часом дощ напускався, крапотів наче з ясного неба. Зашумів понад лісом, наближався тисячним кришталевим шерхотом, легко подзвонював у верховітті.

Черниш перекинувся горілиць, підставив обвітрене, пошерхле обличчя приємним краплистим ударам.

— Ви бачили таке: сонце і дощ!

— Сліпий дощ!

— Чому сліпий! Навпаки, яснооокий!..

Дедалі рясніше й рясніше бризкало на руки, на обличчя. Від кожної краплини радісний лоскіт перебігав струмом по всьому тілу. Вже навкруги над лісом і вигорбленими полями замерехтіли міріади блискучих перлистих шнурків. Наче небо, граючись, весело стріляло тонкими незліченними чергами, і кожна краплина-куля, проносячись у тій черзі, сяяла, сліпила очі. Чернишеві здавалось, що після цього весняного дощу все одразу буйно зазеленіє, заквітує. Пригадав, як торік в Трансільванії, знемагаючи в горах від спеки, бійці виглядали хмар... Ріки зостались внизу,

струмки зостались внизу... Води, води!.. А небо було безводним, жорстоко-блакитним. Потім одного дня встала з-за обрію дощова хмара. Порозстелявши на гарячому камені плащ-палатки, бійці збирали в них довгождану вологу. Потім ділили. Черниш поділився з Брянським навпіл... Який то був життєдайний, незабутній довіку напій!

Дощ напускається. Ніхто й не думає ховатись від нього. Чути, як на вогневій скаче, лящить Маковейчик:

Дощику, дощику, припусти
На бабині капусти,
На дідове сіно,
Щоб позеленіло!..

— Маковею! Де ті капусти? Де те сіно? Глянь, австрійська земля навкруги!..

— Все одно! Хай і вона зеленіє!..

Черниш, мружачись, посміхався до щедрого неба. Намагався вгадати, де застане цей дощик Ясногорську. Чи в санроті, чи по дорозі сюди... А вона в цей час уже сплигнула з коня на його вогневій. Комбатів ординарець, женучи «впорожні» засідланого коня своєму «хазяїнові», десь підхопив і Шуру попутно.

Весь світ засяяв. Сонце світило наче крізь сріблясту млу, дощ густішав і тоншав. Раптом над самою головою небо заграло. Милозвучно, потужно, свіжо. Уперше в цьому році загримів грім. Наче загомоніли, стоячи десь високо за блакитними хмарами, дивізіони ЕРЕС. Розкотилося, розляглося — широко, привільно... І одразу наче всій природі дихнулося вільніше, наче світ омолодився, оновився. Мабуть, не було серед численних військ жодної людини, яка не глянула б зачаровано в розбуркане синє небо і не подумала б: «Весна!»

«Весна»,— з насолодою подумав і Черниш, вдихаючи посвіжіле озонисте повітря. Але що це? Він раптом, весь здригнувшись, рвучко підвівся на коліна. З вогневої, з-поміж радісного різноголосся солдатських басів несподівано виділився дівочий голос.

Тієї ж миті він побачив Ясногорську.

Вона стояла, оточена бійцями, і щось весело говорила, дивлячись вгору. Черниш не знав, на що саме вона дивиться — чи на нього, чи на світляну сріблясту

пряжу дощу, яка нестримно летіла з висот, пронизана сонцем.

— Гвардії лейтенант! — гукали знизу бійці.— Гвардії лейтенант!

— Тебе стосується,— підморгнув Засядько Чернишеві.— Чи, може, тебе, Толстиков?

Толстиков благодушно посміхався, розглядаючи Ясногорську.

— О, як вона цвіте!..

Черниш, притримуючи рукою бінокль, став швидко спускатися косогором. Стрибав через чиїсь окопи, обвалюючи в них землю. В окопах не було нікого. Всі зібралися вниз, як на мітинг.

Спускаючись, Черниш дивився під ноги, а проте, здається, бачив тільки її, довгождану, небезпечну і ваблячу. Бачив, наближаючись, як на обличчі в неї чомусь майнув радісний переляк. Вона здалася йому вищою, ніж була раніш. Немов уся випросталася, поставнішала, помолодшала. Для Черниша уже не існувало ні дощу, ні веселого юрмиська вогневиків, були тільки її очі, що, наближаючись, раптом заблищали і мовби затремтіли за довгими віями. Від тих довгих вій аж наче легка тінь лягла Шурі попід очима. Вона ще говорила з бійцями і сміялась до них, але Черниш не чув її слів, та, мабуть, і вона сама їх не чула. Бо очі її вже линули, тягнулись до нього, повні бурхливих запитань, і радісних побоювань, і соромливих тривог. Щось питали його і водночас самі промовляли до нього.

Бійці урочисто розступилися, даючи лейтенантові дорогу і дивлячись то на нього, то на Ясногорську. Черниш привітався, твердо вимовивши звичні слова військового вітання, вірніше, вони самі вимовилися, він їх не чув. Ясногорська подала руку і в ту ж мить зайшлася ніжним рум'янцем. Щоки її, свіжі після дощу, спалахнувши, пересвічувались зараз на сонці двома великими пелюстками маку.

За спиною в Шури стояв Сагайда, усміхаючись до вух своїми товстими губами. «Чого він?» — здивувався Черниш і перемайнув поглядом до інших. Всі дивилися на нього доброзичливо й підбадьорливо. «Ми все знаємо,— говорили ті погляди,— і все розуміємо, що між вами оце починається... І ми навіть раді за вас, коли вже на те пішло...»

Черниш відчув себе легко, як буває завжди в товаристві найближчих друзів і однодумців. Йому хотілося дякувати за щось кожному з присутніх.

— Як чудово загриміло! — всміхаючись, співуче говорила Шура.— Аж дивно, звідки цей грім!.. Наче й небо чисте, і раптом отак загриміло! — Вона глянула в небо. І Черниш глянув. І всі глянули.— А ліс який став, зверніть увагу! Як він зазеленів одразу!.. Аж наче горить від сонця зеленими вогнями, аж зеленкуватий димок над ним в'ється! — Вона вказувала на ліс і очима, і рукою, і всією собою. Черниш водночас бачив і зелений світлий димок над лісами, і Шуру, яка теж наче оповилася тим димком біля нього.

Вона стояла в нових чобітках з високими каблуками, в темно-зеленій армійській сукні, що тісно облягала її стан. Вбрання було підібране вибагливо, зі смаком і явно личило їй. Не пожмакане, а випрасуване, свіже... Видно було, що вона одягла його недавно, «можливо, навіть перед тим, як іти сюди»,— мимохідь відзначив Євген, і Шура, перехопивши цей Євгенів погляд, зрозуміла його саме так. Одначе не знітилася і не засоромилася від цього, а, навпаки, весело, навіть з викликом підтримала його погляд. «Так, я готувалася,— відповідали Шурині очі,— я хотіла з'явитись сюди красивою і не соромлюсь цього, і все це ради тебе».

— А Шовкун тут уже очі видивився виглядаючи,— казав Черниш, щасливо любуючись Шовкуном, що червонів у натовпі, як дівка. «Але я виглядав тебе далеко більше за Шовкуна,— розумілося за цими словами.— Я почав тебе виглядати від тої хвилини, коли ми розлучились... Я хотів би килимами встелити дорогу, по якій ти наближалась до нас... Хіба ти не чуєш, як все в мені співає: тобі, тобі!»

«Чую, чую! Я навіть здалеку чула тебе і летіла до тебе!»

«І де ти пролітала, там ліси взеленились, а небо над ними молодим громом гриміло! Сліпий, сяючий дощик біг тобі попереду та дрібно кропив перед тобою курні фронтові шляхи... Ти й сама, як той сонячний летючий дощик, що звідкись пришумів і осяяв усе навкруги! Глянь, як довкола парує земля, парують ліси! Затерпнути, сп'яніти можна від цього!»

«Хіба ти ще не сп'янів? Я вже сп'яніла! Дивися!..»

Шура, сміючись, впіймала за голову Маковея, що, пробігаючи мимо, саме підвернувся їй під руку.

— Маковейчику! Як я скучила за тобою,— щебетала вона йому і водночас з ласкавою лукавістю дивилась на Черниша.— Мені навіть в госпіталі вчувались твої співанки, Маковейчику... О, який-бо ти вже великий став! Та який гарненький! Дай я тебе поцілую! — І вона поцілувала Маковея в обидві щоки, а щасливими очима сміялась, як змовниця, до Черниша.

«Ще, ще»,— заохочував її Черниш закоханим поглядом і почував, як зовсім хмеліє від повноти своїх почуттів. Весь гарячий світ шалено вихрився перед ним у зеленім тумані.

XX

— Чому ви так дивитесь на мене, Шовкун? — пристрасно допитувала Шура свого санітара, ідучи з ним приймати взвод.— Ви не впізнаєте мене? Так, ви маєте підстави для цього... Бо сьогодні я навіть сама себе не впізнаю!

— Що ж тут такого,— делікатно заперечував Шовкун.— Стільки не бачитись, і раптом знову разом... Та це з кожним буває...

Буває! Виходить, щось між ними було? І всі це помітили, і всі зрозуміли? Жах! Але що ж саме було? Короткий потиск руки, невинна розмова на вогневій, кілька поглядів... О, ті погляди! Хіба їх можна було приховати? Хіба вони не вимовили все? Що — все? Не було ніякого «все»! І не буде його, не буде!

Невже це може статись так природно і просто? А що, коли воно вже навіть сталось? Страшно було уявити собі, страшно подумати...

— Не дивіться, не дивіться на мене, Шовкун!.. Це я просто відвикла... Мені ще тут страшно, і я тремчу... Але я не боюсь. Навпаки, мені дуже, дуже хороше!

В госпіталі Ясногорська не раз уявляла собі зустріч з Євгеном. Вона прагнула цієї зустрічі, потай мріяла про неї, готувала Євгенові наперед низку своїх ущипливих докорів... Чому так швидко забув? Чому так рідко писав? Рідко, лаконічно і сухо... Але хіба на нього можна сердитись за це? При зустрічі всі докори якось вилетіли їй з голови. Все заготоване пішло шкереберть, все обернулось інакше...

А саме його листів бракувало їй в госпіталі. Не раз Шура ловила себе на тому, що чекає їх і, навіть втративши надію, сердячись, знову чекає. Їй уже було не досить того, що писали інші однополчани, їй чомусь кортіло, щоб писав він, Черниш.

Особливо коли стала одужувати, коли вийшла з палати і побачила навкруги нову неминучу весну. Співи, колись не доспівані, знову прокидались в природі, хвилювали Шуру, сурмили їй голосними сурмами... Когось до болю не вистачало, знялась би та кудись полетіла!

Госпіталь базувався в угорському курортному містечку, на березі великого озера. У вікових парках понад самою водою причаїлись білі, граціозні, подзьобані кулями вілли. Як люди, вони мали ніжні людські імена: вілла Лола, вілла Паула, вілла Маргіт... І хоча зараз тут було багато страждань і над усім панував нещадний ніж хірурга — життя брало своє.

Весна починалась на озері. Десятки разів на день воно мінило свої барви, свій настрій. То сліпучо мигтіло під сонцем; то, хмурячись, бралося сталлю, а вдалині вже переходило в ніжно-зелене і знову світле; то вкривалось рожевим тихим трепетом, коли високі відблиски заходу лягали на нього...

Вечорами хтось цілувався в альтанках, хтось сміявся на озері в колихких човнах, хтось палив на далекому протилежному березі вогні. Зазивно сурмили весняні сурми — кохати, кохати...

Шурі хотілось кохати. Кого? Вона ще не зізнавалася в цьому собі, їй ще було соромно одверто думати про це.

Шура не хотіла хапати уламків щастя. Вона прагнула повного щастя, великого, красивого, щедрого. Щоб завжди хвилювало і перехоплювало дух, щоб, як вічна весна, не старілось і не відцвіталось ніколи, щоб гордо витримувало будь-які удари та випробування... Таке можливе було з Брянським. Чи можливе воно вдруге?

«Я не люблю, не люблю Черниша,— ще сьогодні запевняла себе Шура, повертаючись з госпіталю в полк.— Все це тільки тому, що він був другом Юрася, що він чимось нагадує мені Юрку... Тільки тому! І я йому в вічі скажу про це!»

А коли стояла з Євгеном на вогневій, то нічого про

це не сказала. Щось сильніше за неї вже диктувало їй інші слова, інші погляди й жести.

— Шовкун, я дуже погано поводилась на вогневій?

— Ви таке й скажете, їй-богу... Та хіба ви можете погано? Ми тільки раділи, дивлячись на вас...

— Але мені, повірте, аж дух забило, коли я почула той грім! Давно я не чула такого... Наче маленькою стою десь у полі під синьою хмарою і слухаю вперше...

XXI

Санітарний взвод стояв у лісі неподалік від міномётників. Тут же поруч розташувався і Чумаченків КП.

Євгенові усе ще не вірилось, що Шура зараз перебуває за кілька хвилин ходу від нього. Коли вона зникла в паруючій гущавині лісу і мокра блискуча зелень, погойдуючись, зімкнулась за її спиною, Чернишеві на мить здалося, що Шури зовсім і не було на вогневій, що все це йому привиділось. Але, оглянувшись довкола, побачив, як на всьому ще ніби лежить святковий блиск, принесений нею сюди. На покрасивілих обличчях людей, на зброї, на всій природі...

Ідучи на КП, Шура пообіцяла, що за якусь годину все там влаштує, «вступить в права», а потім прийде до міномётників полуднувати. Ради такого випадку Хома навіз на вогневу смажених бюргерських качок, запевняючи, що всі вони дикі.

Минула година, а Шури не було. Вже й вечоріло, а вона не приходила. Нарешті Черниш не витримав.

— Побудь тут за мене, Володько,— ніяковіючи, звернувся він до Сагайди.— Я сходжу в батальйон...

— Крий,— співчутливо буркнув Сагайда, про все догадуючись.— За нас не турбуйся: буде порядок...

На півдорозі до взводу Черниш зустрів Шуру з санітарами. Сонце стояло над захід, і скісне проміння вже густо переснувало лісову стежку. Вгорі у верховіттях нависала волохата сутінь, а низом голі стовбури яскраво взялися червоним. Ясногорська йшла, нахиливши голову, і не одразу помітила Черниша. Обличчя їй було заклопотане й серйозне. Немов це й не вона вдень так щасливо сміялася і щебетала на вогневій.

Мовби вже згорнулася, увібрала всередину все, чим так щедро красувалася вдень перед бійцями його роти, перед ним.

— Шуро! — вперше за сьогодні Євген назвав її на ім'я.

Ясногорська, мов прокинувшись, глянула на нього. І, перш ніж вона посміхнулась, Євген встиг вхопити вираз гіркоти й болю в її очах.

— Бач,— сказала вона тихо й розгублено,— а я тільки оце думала зайти до вас... Іду в бойові порядки.

— Але ж там є твої люди... Ти могла б і не спішити.

— Сю ніч треба. Поповнення прийде.

Шура зійшла зі стежки, пропускаючи своїх санітарів і діловито оглядаючи їх.

— Шовкун, навіщо ви ці носилки взяли? — зауважила вона гірко.— Там же є легші...

— Але ці міцніші,— з готовністю зупинився Шовкун.— Чи, мо', за тими збігати? То я миттю!..

— Ідіть уже, ідіть,— махнула йому вперед Ясногорська. І навіть у цьому жесті Євген помітив ледве стримуваний біль, яким Шура зараз мовби відгороджувалась від нього. Що з нею трапилось? Звідки взялась оця неперехідна відстань, що зараз несподівано залягла між ними? А вона таки залягла. Євген це відчував, холонучи, як перед неминучою небезпекою. Вдень, на людях, йому, виявляється, легше було порозумітися з Шурою, ніж стоячи зараз тут, віч-навіч з нею в лісі. Тоді все в ній рясними снопами світла було спрямоване на нього, призначуване йому: кожен порух тіла, гарячий погляд, ласкаве слово і навіть те, що чулося за словом... І ось тепер все це згасло, заступилось чимось іншим, може, навіть оцими носилками, не бачити б їх ніколи.

— Чого ти задумався, Женю? Ходім.

Вони рушили стежкою за санітарами.

— Ти маєш уявлення про нашу передову? — глухо запитав Черниш.

— Маю,— зітхнула Ясногорська.— Розповідали.

Під передовою розумілась піхота. Вона лежала за горбом уподовж річки. Звідси було туди кількасот метрів, але це вважалось смертельно далеко. Для того, щоб попасти в бойові порядки, треба було прохоплюватись по голому схилові, обернутому до противни-

ка. Ворожі снайпери не спускали з нього очей, полюючи за кожним, хто з'являвся в цій зоні. Ненависний белебень уже коштував батальйонові кількох бійців. Щоб уникнути зайвих втрат, Чумаченко наказав надалі «відкривати навігацію» лише з настанням темряви. Боєприпаси, продукти, газети, листи — все це відтепер рухалося в бойові порядки лише вночі. Поранених звідти витягували теж тільки вночі. І незважаючи на це, втрати були майже після кожного рейсу. Напередодні вдосвіта старшини притягли до КП вродливого капітана, працівника дивізійної газети. Черниш бачив його, закривавленого, напівживого, збайдужілого до всього... Звідки знати, чи не притягнуть завтра і Шуру в такому ж вигляді на КП?

— Якби можна було піти замість тебе, Шуро... Якби я тільки мав змогу!..

— О Женю, Женю... Коли б нам було дано заступати собою інших... Я теж пішла б...

За кого? Черниш не запитав, здогадуючись, кого вона мала на увазі. Звичайно, Брянського!

— Чого ти не замінила погони на польові? — зауважив він згодом.— Будуть біліти при ракетах.

— А й справді,— покірно погодилась Шура. Вона взагалі була зараз якась покірна, замислена і лагідна.— Я зовсім про них забула... Здається, в мене тут є в сумці польові.

Попорпавшись на ходу в своїй набитій пакетами сумці, вона дістала пару польових погонів і зупинилась.

— Пристебни, будь ласка.

Євген, затримавши подих, торкнувся її плеча. Вперше в житті він торкався цього дівочого плеча, теплого і тендітного. Поволі висмикнув Шурині вузькі білі погони — один, потім другий — і вправив натомість польові.

— Готово?

— Готово.

— Дякую...

На якусь мить Чернишеві руки самі, поза його власною волею, затримались на її плечах. Шура ніби не чула на собі тих рук.

— Женю,— ледве чутно прошепотіла вона, дивлячись на Євгена з довірливою пересторогою, так, як тоді під Будапештом, коли, вже поранена, лежала на возі серед закованого ожеледицею степу.— Скажи мені,

Женю... Скажи,— очі їй раптом засвітилися в сутіні великими сльозами.— Адже це недобре, що ми отак?.. Що між нами отак?..

Вони разом подумали про Юрія. Брянський наче зійшов сюди з далеких Трансільванських гір, і став між ними, і дивився на обох. Суворий, осяяний, якийсь аж крилатий, мовби весь час летів до сонця. Обоє мовчали, звертаючись думками до нього, питаючись в нього поради, звіряючи з ним своє сумління, як шлях по нерухомій зірці.

— Я весь час думав про це,— нахмурився Черниш.— Якщо ти хочеш знати мою думку...

— Не треба, Женю, не треба,— енергійно перебила його Ясногорська.— Не будемо зараз про це... Ходімо!

Вони рушили стежкою, не торкаючись одне одного.

— Ти боїшся цієї розмови, Шуро?

— Не боюсь, я нічого не боюсь, але... Хай потім, потім!

— Коли — потім? Коли? Назови мені той день...

— Женю, навіщо?

— Назови! Щоб я чекав, щоб я дожив, коли навіть... загину.

— Не говори так, не треба... Ти знаєш, який день я маю на увазі. Той, коли все вже скінчиться, коли настане нарешті нове життя.

— Це вже так близько! — просяяв Черниш.

— Тоді, по-моєму, все стане інакшим,— говорила Шура, поступово запалюючись від власних мрій.— Тоді все можна буде вирішувати по-новому... І, може, те, що зараз нам здається нездійсненним або гріховним, тоді стане природним і можливим. Адже ми опинимось в зовсім іншій сфері, поза смертю, поза кров'ю, поза нашими муками й кошмарами... А все, що болить, чим ми зараз караємось, залишиться, як після сповіді, тут, по цей бік. Як ти гадаєш, друже? Невже там люди не відчувають себе вдруге... щойно народженими?

— Я тебе розумію, Шуро... Мені й самому той день уявляється не просто великою історичною датою. Це, певно, буде щось значно більше. Бо ж там виникатимуть усі початки, там буде тільки майбутнє, світле, безкрає...

Черниш не доказав. Знайомий вібруючий висвист снаряда розітнув встояне повітря. Блиском і тріском завихрилася гущавінь. Шура інстинктивно вхопила

Черниша за руку, і вони разом прискорили ходу, озираючись на кожен вибух, що розлягався їм вслід. Верхами за ними гналося гаряче осколля, прошиваючи потемнілу зелень, лунко перестукуючись в гілках.

Нарешті обоє вихопилися з-під обстрілу на узлісся. Вигляд вогневої та близьких окопів одразу заспокоїв їх.

Високе небо колосилося останніми заграваами. Шовкун уже дерся з санітарами по крутому косогору. Внизу на вогневих спокійними групами стояли міномётники, слухаючи знайому журливу пісню. Тут, на чужині, серед цих австрійських яруг, вона якось особливо глибоко хвилювала бійців своєю болісною тугою, пристрасним закликом неподіленого почуття.

Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млиновеє коло.
Ой вийди, вийди, серце-дівчино,
Та промов до мене слово...

То невидимий Маковей, згорнувшись десь у сирому окопі, дав собі волю.

XXII

Всю ніч прибували війська. Дорога від найближчого тилового села до переднього краю захрясла танками, тягачами, автомашинами. Поволі все це розсотувалось в узбічні гаї та улоговини. Командири батарей люто сперечалися за кожний шмат землі: вже не вистачало місця для артилерійських вогневих.

Опівночі у виярок, обжитий міномётниками, гунули важкі танки. Хома, який розташувався на ніч із своїм транспортом поблизу вогневих, когутом накинувся на танкістів. Мабуть, за власне вгіддя він не сварився б з таким запалом, як сварився зараз за це нічиє узлісся, де була його стоянка. Метався з батогом перед машинами, даремно намагаючись перекричати вуркотання моторів.

— Соб тримай, соб! — гукав щосили механікам.— Ручицю вломиш!

Водії не звертали ніякої уваги на Хому, коні харапудились в темряві, ручиці тріщали.

— А-а-а! маму твою мордує!..

Танки стали по узліссю там, де хотіли. Хаєцький, відтиснутий зі всім господарством в колючі хащі, в свою чергу випер звідти ще далі кілька батарейних передків з кіньми та кухню з заслуженим верблюдом. Влаштувавшись на новому місці, Хома швидко вгамувався і замирився з долею.

Через деякий час він уже знову никав біля заглушених танків, спокійно постукував по них пужалном і допитувався в танкістів про товщину броні. А згодом, розлігшись із засмальцьованими водіями біля їхніх машин і забувши всі свої кривди, розтлумачував новоприбульцям, з ким вони допіру вступили в контакт.

Слухаючи Хому, можна було подумати, що цей гвардійський стрілецький полк, з яким оце танкістам поталанило діяти разом, не має взагалі собі рівного. Виходило так, що складається він всуціль з виняткових людей, з добірних героїв-богатирів. Командує цим полком прудкий та грізний таджик-академік Самієв. Полкову розвідку щоночі водить на неймовірні завдання славетний «вовк» Козаков, повний кавалер ордена Слави. Їден на всю дивізію повний кавалер!.. Біля полкового прапора стоїть герой Сталінграда і Будапешта старшина Багіров. Про нього, напевно, всі чули. Не чули? Стид і сором! Та це ж він з-під землі штурмував готель «Європу»!.. І про Хаєцького навіть не чули? І про Воронцова — ні? О люди! Герой Радянського Союзу майор Воронцов — замполіт цього славетного полку. На ньому, правду кажучи, все тримається. Міць, голова. Йому вже за сорок, в нього вже й сини в армії, а подивіться на цього мужика: оце, скажете, сила, оцей поведе і виведе!.. Коли ти кепський вояка, то він тебе на гужа скрутить, а коли чесно виконуєш свою місію, то від нього тобі шана й хвала!.. Що ж стосується полкових артилеристів та їхніх рідних братів «самоварників», тобто мінометників, то тут у Хоми вже й слів для уславлення забракло:

— Ох, народ! Такий народ! Орли!

Здавалося, все в цьому незвичайному полку мало б приголомшити самовпевнених танкістів: тут було-таки чим захопитись. Адже сю ніч невтомні розвідники полку шастають уже на п'ятому іноземному кордоні. Через п'ять кордонів, через тисячу боїв — це вам жарти, га?

А тим часом водії-механіки, частуючись по черзі вином з каністри і пригощаючи Хому, слухали його без особливого подиву. Вони, здається, й не уявляли собі цього полку інакшим. Дніпро? Альпи? Штурм Будапешта і знаменита битва на Гроні? Добре, але що ж тут виняткового? Полк як полк.

А коли Хома занадто вже розходився, співаючи дифірамби своїм мінометам, хтось навіть осадив його спокійним жартом:

— Годі тобі, друже, про свої чмихавки... Пий.

Хома знесамовитів на таке блюзнірство:

— «Чмихавки»? А де ви були, коли ці чмихавки в Трансільванії понад хмарами гримали? Коли ми з в'юками до бога дерлися крізь карколомне бескеття? Чи не ці чмихавки тоді вам шлях торували? Безводдя та спека, аж слина в роті звапнювалась! Коней кинули, шинелі кинули, а міномети не кидали. Ішли та йшли, аж гори двиготіли від наших залпів!.. Де ви тоді були, я вас питаю?

Танкісти з великодушним спокоєм розповідали Хомі, де вони були. При цьому раптом виявилось, що за їхньою бригадою шлях лежить ніяк не гірший, ніж за Хоминим полком. Командує нею гвардії майор Молоков. Добре знають Балкани, скільки фашистів перемололи оці зубаті уральські гусениці! Потім битва на Балатоні. Потім рейди в промисловім районі Відня. А зараз бригада прибула сюди, на останній штурм. Цілу добу перли на повному газі, щоб встигнути... Завтра танки в числі перших будуть форсувати оцю австрійсько-чеську річку. Не чекаючи мостів, задраївшись наглухо, бойові машини підуть по дну вбрід.

«Ця бригада теж, виходить, неабияка!» — думав Хома, поступово проймаючись повагою до своїх прокоптілих співбесідників. Танкісти лежали зіркою, голова до голови, і між їхніми темними обличчями знайшли собі досить місця і Хомині гвардійські вуса. Подоляк більше не пробував ошелешити співрозмовників подвигами свого полку. Його вже захопило інше. Бра, невже справді-таки це буде останній штурм? Невже через кілька місяців він, живий, невбитий Хома, крокуватиме ланами рідного Поділля, повертаючись додому? Гай-гай, аби ж то так сталося! Нахилив би ся та поцілував порохи рідного шляху!..

Пізно вночі йшов Хома від танкістів. Недалеко від своїх здибався в темряві з Маковеєм. Хлопець, присівши по-татарському, саме лагодив кабель.

— Чув, Маковею? Танкісти подейкують, що завтра вийдемо на останній штурм. На останній, розумієш? А там уже — мир.

— Не віриться, Хомо,— зізнався телефоніст, загризаючи зубами кінчик провода.— Важко навіть уявити себе не в землі, не в поході. Мені здається, що я вже довіку буду солдатом.

— Це добре,— похвалив Хаєцький.— Гвардійська жилка тобі скрізь пригодиться... Скажи, ось, приміром, ти міг би телефонізувати нам увесь район? Від колгоспу до колгоспу, від бригади до бригади?

— А чого ж ні? Звичайно, міг би. Але де ти скільки апаратів та кабеля набереш?

— Ого, за це, Маковею, не турбуйся. Хіба мало ваших апаратів звільниться після війни? А кабеля? Все повернеться на мир!

— Але я, напевне, залишусь в армії.

— Звісно, тобі ще, як мідному казанкові. Треба ж буде комусь на кордонах стояти.

— Якби тільки жонатому,— засміявся Маковей.— Після війни, мабуть, усі поженяться.

— За цим не тужи... Була б голова, а хомут знайдеться,— кинув Хома, віддаляючись.

Незважаючи на пізній час, війська продовжували прибувати. Йшли люди, рухалась техніка. Попід лісом до самого села гуркотіли в пітьмі мотори. Близькість чогось великого, нечуваного збуджувала воінів. Мало кому спалося в цю ніч.

Вислані політвідділом потужні радіомовні станції зупинилися в ногах військ, загадкові, мовчазні. Просто з поля насувались машини з громіздкими понтонами, ставали поблизу мінометників. Понтонери голосно перегукувались в темряві, передаючи та приймаючи команди. Хома, лишивши Маковея, не забарився встрять до них із своїми порадами.

А Маковей, полагодивши лінію, повертався до свого окопу веселий і задоволений. Мугикав якусь пісеньку, посміхався власним вимрійкам. З голови йому не виходила Ясногорська. Жартома приголубивши хлопця вдень, вона й не догадувалась, який слід залишила цим у його серці, яку молоду, невщухаючу бурю викли-

кала. Маковей, звичайно, розумів, що це був тільки дівочий жарт, але надія на щось серйозніше починала десь жевріти на дні його збентеженої душі. Жевріла, гріла, розгоралася.

«Адже може статися,— думав Маковей, сидячи вже в себе в окопі,— що вона придивиться до мене уважніше і я їй сподобаюсь... Не так, як досі подобався, а зовсім інакше, по-справжньому... Всякі ж бувають чудеса на світі!»

Думки його весь час тягнулись до бойових порядків полку, до переднього краю, де, освітлювана ракетами, готова до штурму, лежить під вогнем піхота. Обстріл не припиняється. Там десь Ясногорська, повзаючи в прибережних росяних шелюгах, перев'язує поранених піхотинців. Хотів би Маковей опинитись зараз на місці будь-кого з них, бути на самому вістрі полку, спрямованого на захід... Хай би Ясногорська, схилившись над ним, перев'язувала йому гарячу рану... «Потерпи, Маковею, потерпи,— лебеділа б вона до нього.— Зараз я накажу тебе відправити в медсанбат...» Але він на це тільки погордливо хмикнув би. Як? Перед загальною атакою, перед штурмом піти кантуватись по тилах? «Дякую, але я нікуди не піду звідси в такий вирішальний момент. Я лишаюсь тут». Ясногорська, захоплена його мужнім вчинком, кладе йому руку на плече, усміхаючись, зазирає, вражена, в очі: «Так ось який ти, Маковею!.. Ти, виходить, герой!»

Отоді він нарешті відкрився б їй. Сказав би все, що думає про неї. Дав би волю своїй ніжності, своєму коханню. І Ясногорська приголубила б його, як удень. «Маковею, любий, я, виявляється, зовсім мало знала тебе, вважаючи хлопчиськом. Тепер я про тебе іншої думки. Тепер я тебе кохаю». І рани його загоїлися б одразу, і він став би на ноги, вже веселий, здоровий, щасливий.

Сказав би: «Загадуй мені що хочеш, я все для тебе зроблю».

Вона б загадала: «Візьми мене на руки та неси по білому світу».

І він взяв би її, легку, мов ластівку, і ніс би та ніс. Вона б ще йому загадувала — зроби те, подолай оте — і він би все виконав, бо все міг би, все там буде йому під силу. Здатний був гори зрушити з місця.

— Ти спиш, Маковею? Чи так, дрімаєш?

Розполохавши Маковеєві мрії, стрибає на дно окопу гвардії лейтенант Черниш. Сам темний, а очі під зведеними бровами весело поблискують.

— Спиш, кажу?

— Ні, це я так...

— Цариця полів подає голос?

— Подає.

— Як у них там?

— Поповнення приймають, всю ніч колотяться. Замполіт з «хазяїном» бойові порядки перевіряють.

— Ну, а ми тим часом давай закуримо по одній.

Всівшись на дні тісного окопу, переплутавшись ногами, вони старанно крутять цигарки. Маковей чекає від лейтенанта ще одного запитання, найголовнішого. І після напруженої паузи Черниш таки ставить його, це запитання, навіть не підозріваючи, що зараз на душі в телефоніста:

— Мене збідти ніхто не викликав?

Маковей набирає повітря й урочисто відповідає:

— Ніхто!

Черниш мовчки, жадібно тягне цигарку.

Тепер Маковеєві все зрозуміло. Та, власне, хіба ще вдень не видно було, до чого це йдеться? Вигостреним зором, наточеним власною пристрастю, хлопець окмітовував найтонші нюанси поведінки Ясногорської і Черниша. Ще коли вона стояла на вогневій і, радісно щебечучи, ловила в підставлені долоні краплистий сонячний дощик, Маковей помітив, як тривожно перескакував її погляд по людях, шукаючи когось і не знаходячи. Потім, коли підійшов Черниш, Маковей упевнився, кого вона шукала. Бо одразу, на очах у всіх, за мить вона стала мовби ще кращою, вродливішою, аніж була. Маковей завважив, як швидше, схвильованіше стали підійматися й опускатися її груди. А коли вони говорили поміж собою про перший грім та про ліс, що весь спалахнув після дощу зеленим сяйвом, то Маковеєві здавалося, що вони розмовляли не про цей грім, що загоготів тільки-но, і не про цей скупаний ліс, що рутою зазеленівся поблизу, а про інший грім і про інший ліс, ще кращий, ніж цей. Той світ прекрасного був відкритий і доступний тільки їм двом і нікому третьому. То вже була таємниця для всіх! А Маковеєві й самому кортіло побачити все те, що бачили вони, збагнути чарів-

ність тієї таємниці, що між ними відчувалася і в яку вони, весело змовившись, нікого не впускали.

З ревнивою пильністю стежив Маковей за Чернишем, який, задумавшись, сидів ось навпроти нього. Хлопцеві не терпілось відгадати, за що ж саме обрала й відзначила Шура оцю людину, оцього худорлявого смаглія лейтенанта Черниша, а не когось іншого? Чому вона після Брянського, стількох обминувши, стільком давши відсіч, зупинилася саме на ньому? За чорні брови, за ясні очі? Але ж і Сперанський був як намальований. За відвагу? Але ж і Сперанський був хоробрий! Ні, тут щось зовсім інше... Мабуть, є в ньому щось таке, чого вона шукала в житті. Щось від Брянського!

Обранець... З ніжною заздрістю розглядав Маковей Черниша. Потай ревнував його до Ясногорської, але, навіть ревнуючи, не зичив лейтенантові ніякого лиха. Любимий командир, відзначений Ясногорською, не тільки не викликав у Маковея неприязні, а, навпаки, після свого успіху ще більше виріс в очах телефоніста. Бо до тих гідностей, що їх мав лейтенант раніше, тепер прилучалася ще одна, особливо приваблива, виняткова. Цієї нової гідності не можна було приховати, вона була видима кожному, бо відблиск її лейтенант носив на всьому собі після того золотого дощику і синього грому. Сяючі погляди, якими Шура осипала Черниша на вогневій, так досі й сяяли на ньому, чаруючи Маковея. «Дивно, що я раніше не помітив, який він справді особливий,— гарячкував телефоніст, думаючи про свого командира.— Адже він найкращий офіцер у нашому батальйоні, зараз мені це ясно. Правда, стрілецькими ротами командують теж хоробрі, досвідчені, чудові люди... Але наш Чернишок — таки найкращий. Коли вже Ясногорська віддала йому перевагу, то, значить, він не такий, як усі інші. Цікаво, що ж це таке особливе? — бився Маковей у догадках.— Як його набути? Як його підгледіти? Хіба я теж не зміг би мати оте рідкісне, оте любе їй?»

Він дивився на міцні лейтенантові плечі — і пробував свої, крадькома поводячи ними: чи такі в нього? Помічав при світлі цигарки гостру борозну на смуглявому лейтенантовім чолі — і сам хмурився, щоб у нього теж з'явилась така борозна. Якби можна було перейня-

ти весь хід лейтенантових почуттів і думок, то він, звичайно, перейняв би їх. «Я теж матиму все, що їй любе,— похвалявся хлопець схвильовано.— Буду справедливим до всіх, чесним, хоробрим, освіченим! Про мене «хазяїн» теж говоритиме, що я невтомно дерзаю, вдосконалююсь, шукаю нових методів і знаходжу... Тоді підійдемо разом до неї: ми обидва ось які, ми вирівнялись — обирай!..»

Черниш, затоптавши цигарку, підвівся, став прислухаючись. Маковей заховав свій погаслий недокурок за манжет пілотки. Гамір на передовій поступово вщухав. Лише зрідка де-не-де постукували контрольні кулемети. На вогневій Блаженки статечно розповідали комусь про лютневі бої за Гроном.

— Може, мене питатимуть,— попередив Черниш Маковея,— то я буду в Сагайдинім окопі. Тільки дивись не засни. Краще вже співай потихеньку.

— Добре, я співатиму. Але всього не переспіваю до ранку.

— Завтра доспіваєш... Коли знімемось вперед.

Легко виважившись на руках, Черниш вихопився з окопу. Назустріч йому з горба спускалися кілька бійців, розмовляючи поміж собою. Один з них стримано стогнав, весь час благаючи води.

— Звідки? — зупинив Черниш переднього.

— З передової. Поранені.

Виявилось, що всі вони з свіжого поповнення, яке прибуло звечора в полк.

— Швидко ви...

— Окопатись не дав... Як кресонув по всьому березі. Зараз уже краще — всі окопались.

— Хто вас перев'язував?

— Та одна дівчина, спасибі їй... Намучилась з нами...

— А вона... а їй... нічого?

— Нічого... жива-здорова... Нас оце на весь батальйон тільки четверо...

— Води... ох, води,— стогнав, весь звиваючись, високий боєць, підтримуваний товаришами попід руки.

Черниш гукнув своїм вниз:

— В кого є вода?

На його поклик першими з'явились брати Блаженки, відстібаючи на ходу алюмінієві фляги. Поранений пожвавішав, потягнувся всім тілом до них назустріч. Денис зубами відкрив туго закручену флягу.

— Куди поранило? — запитав Черниш.

— В живіт... нутро пошкодило...

Блаженки очікувально глянули на лейтенанта. Не можна, мовляв, йому води — загине.

— Ведіть! — з несподіваним гнівом скомандував Черниш легкопораненим, що тримали піхотинця під руки.— Санітарні підводи внизу, ліворуч!

— Та тут уже знайдемо...

— Романе, проведіть їх!

— Братці... Один ковток... Згораю... Краплю, братці,— жалібно канючив піхотинець, на ходу обертаючись до Блаженків. Але вони вже міцно загвинтили свої фляги.

XXIII

Було пів на шосту. Сонце щойно зійшло, швидко підіймалося над лісом. Черниш стояв з офіцерами-мінометниками на горбі перед вогневою і, щоразу поглядаючи вперед, робив у блокноті якісь помітки.

Неподалік від офіцерів стовбичив Хаєцький: розглядав крізь трофейний бінокль ворожі позиції. Чи не вперше за війну Хома стояв не маскуючись, і ніхто вже на нього не гримав за це: до артпідготовки лишалися лічені хвилини. Правду кажучи, Хомі й самому було трохи незвично стояти отак, не маскуючись. Немов з'явився на людях голий-голісінький, як мама вродила. Спочатку навіть у жижках йому терпло і хотілося сісти. Але офіцери стояли, спокійно випроставшись, і Хома, гей його кату, теж міг так постояти, хоч ноги його якось самі просились у землю, в окоп. Противник не стріляв — мабуть, уже економив снаряди.

Крізь бінокль Хомі виразно було видно ворожий передній край, дротяні загорожі, що тягнулись в кілька рядів понад берегом, за яким уже мовби починався величезний концтабір. Вподовж висоти — химерні закрути траншей, вкопані в землю самоходи, ледве помітні доти і бліндажі, обкладені дерном. Біля однієї землянки ще навіть сушилося солдатське шмаття, недбало розстелене на траві.

«Ми ось вам насушимо»,— подумав Хома, вішаючи бінокль на груди.

Задоволеним поглядом обвів позиції своїх військ. Тепер війна вже не здавалась йому, як під румунськими дотами, незрозумілим страховиськом, що в ньому важко було добрати глузду. Бойові порядки військ зараз сприймалися Хомою як одне нерозривне ціле, побудоване з біса мудро, і він уже сам, як той механік, міг збагнути — і на зір, і на слух — всю цю машинерію.

Принишкнувши в складках місцевості, густо зеленіли фарбованими стволами батареї. На узліссях, старанно замасковані, причаїлись важкі танки, вибалком вирихтувались понтони. По той бік шосе між австрійськими куркульськими бункерами, в яких розташувався штаб полку, стоять напоготові коні зв'язківців, стоїть радіомовна станція. Повсякчас вона готова передати військам історичну звістку про капітуляцію фашизму. Хома почуває винятковість моменту. Все це передпілля, захаращене озброєними валами військ, залите вранішнім сонцем, підняте зараз над землею, як величезна трибуна з лісами та яругами, з вогневими позиціями та піхотинськими ячейками. Підняте і видніє ниньки всім державам.

Нашорошена, грізна тиша запала навкруги. Лежить у звивистих берегах піхота, спокійна, певна себе. Стоять у приярках артилеристи та мінометники, з таким виглядом, мовби пройшли вже з боями півсвіту і стали оце на останньому рубежі. Тихо так, що чути навіть, як передзвонюються жайворонки, зависнувши високими дзвониками над нейтральною смугою.

Слухай, Хомо, дивися, Хомо! Не часто таке буває в житті. Кожне слово команди, кожна відбита годинником секунда назавжди карбується тобі в пам'яті. Ти вже ніколи не зможеш забути отих вершників, що галопом поскакали від штабу в різні кінці, групу отих танкістів, що зупинились на узліссі навколо свого комбата, який вказує їм бойові маршрути. Все запам'ятовуй, Хомо, бо це вже історія. Не та історія, що зажовкає десь у книгах, а та, що твориться на твоїх очах, що переходить крізь твої власні руки! Ти ж чуєш, як вона близько, як вона дихає поруч, ти маєш змогу заглянути їй у вічі, най його мамі. Колись ти тільки через людей чув про те знамените колесо історії, а зараз можеш власноручно помацати його, як мацав допіру колесо уральського танка!

Велич наростаючих подій і усвідомлення того, що ці неймовірні події якоюсь мірою залежать від нього безпосередньо, сповнювали Хому новою, не звіданою досі гордістю. Дивне враження, що він, простий собі подоляк, зійшов на такий високий пункт, де перед ним ніхто ще не бував, не покидало його весь ранок. Коли б міг, то воскресив би всю рідню до найдальшого коліна! Хай діди та прадіди глянули б на Хомцю, що в темній хаті вродився, а в запічку зріс... Хай би впізнали в ньому того обшарпаного підпаска, що за чужим бидлом по чужих стернях спотикався... Е, де ви годні таке збагнути!.. Стоїть ниньки у всіх на виду, парадує перед народами. В різних землях його знає старе й мале. Здалеку впізнають по гвардійській ході, по зоряній пілотці!

Тиша у військах. Жайворонки над військами. І ось нарешті 6.00.

З околиці села з-за Хоминої спини заливисто заграли довгу чергу гвардійські міномети, впиваючись власною музикою. Шугнули навскіс у небо вогнисті ракетні снаряди. Бадьорий, потужний грім перекотився від обрію до обрію. І ще він не зник за ясним небосхилом, як уже заговорило все широчезне передпілля, майнувши до найдальших флангів червоними язиками спалахів. Барвінкова височінь завібрувала, забриніла вся невидимими струнами. Тонни й тонни гарячого металу, вихопившись із сотень жерл, навально пошуміли на захід.

Міномети, ввірені Чернишеві, приєдналися до загального гуркоту, і він сам теж ввімкнувся, мов наелектризований, в ту загальну гарячу силу, що буяла навкруги. Не думав відтепер ні про себе, ні про Ясногорську. Шукав поглядом плаваючу в димах ціль, не помічаючи, окрім неї, нікого й нічого. Його, зрештою, теж не помічали ні бійці, ні офіцери, що стояли внизу по своїх місцях. На льоту хапали кинуті ним з горба команди, існуючи в ці секунди тільки для його команд:

— Вогонь!

— Вогонь!

— Вогонь!

Хома, заливаючись потом, пиряв разом з підносщиками важезні ящики до розпечених мінометів. Мимохідь голосно ганьбив Ягідку, який ще й досі

раз у раз долонями затуляв вуха, опустивши міну в ствол. Ягідка сьогодні вперше стояв заряджаючим.

«Катюші» безперервно грали ліворуч і праворуч, десятки батарей били одночасно. Гоготів бог війни, заглушаючи собою все. Чахкаючі удари мінометів, лункі постріли сорокап'яток губилися в важкому позіханні фортечних гармат-велетнів. Різнокаліберні численні голоси батарей незабаром з'єдналися в суцільний залізний гул.

Гул, гул, гул... Бог війни наче тільки зараз оце повністю розгортав свої божественні сили, невтомно стрясаючи території двох сусідніх країн одразу.

Через кілька хвилин понад полками пішла на захід авіація. Здавалось, що літаки ідуть зовсім беззвучно, німими силуетами, виключивши всі свої мотори. Гул ескадрилей цілком перекривався гулом наземної артилерії. Лише громові вибухи фугасок по той бік річки раз у раз свідчили, що й на літаках б'ються чиїсь напружені серця в унісон серцям наземних військ.

Піхота, що лежала по берегах, підвелася на весь зріст, оповита хмарами диму. По рештках зірваних мостів, по хитких фермах, що виглядали з води,— на той бік, на той бік!.. Розвідники Козакова кинулись вплав.

Вогнева буря почала відкочуватись, переносилась в німецькі тили. Черниша викликали на провід. Говорив начальник артилерії. Виявляється, він весь час стежив з бойових порядків, які наслідки дає Чернишів метод швидкісної стрільби, вперше сьогодні застосованої масово. Зробивши деякі зауваження спеціального характеру, начарт поздоровив Черниша з успіхом бойового експерименту.

Тим часом на узліссях заревли танки і, розметавши зелене гілля маскування, ринули з усіх кінців до річки. Гойдаючись, попливли через поле понтони. Артилерія поступово замовкала, вогні вибухів усе рідше випорскували з суцільного бродива диму, що затопив позиції противника. Стало чути істеричну клепанину оживаючих ворожих кулеметів та автоматичних гармат, безсистемно розкиданих по висотах.

— Весело зіграно! — гукав розшарілий Сагайда Чернишеві.— Розкішно!

Справді, з усіх артпідготовок ця, сьогоднішня, організована з таким блиском, була, мабуть, найрадісніша і якась уже мовби святкова.

«Прекрасний, може, заключний акорд наших великих боїв»,— думав Черниш і, відкинувши спадаючу на чоло спітнілу чуприну, подав команду в'ючитись.

Танки, досягнувши в різних місцях берега, один за одним входили в воду, занурювались дедалі глибше. Сотні очей пристрасно стежили за цим героїчним переходом танків по дну чужої річки.

— Коли зупиниться хоч на мить — мотори заллє водою! — тривожно пояснював Хома товаришам.

Але жоден не зупинився! Підіймаючи навколо себе сяйво розбризканих хвиль, машини вже впевнено видиралися на протилежний берег. Башти їхні, облиті ворожим розплавленим свинцем, стали як срібні.

XXIV

Війська вирушали вперед. Все незабаром спустіло: окопи, витирлувані ліси, численні стоянки батарей...

Хаєцький, сидячи вже в сідлі, давав останні вказівки бессарабцеві Йоні, якого залишив на вогневій у ролі своєрідного «ліквідкому».

— Гляди-но мені, не забудь виправити в них папера,— повчав Хома їздового.— А все закінчиш — тоді доганяй нас по указках.

Йшлося про порожняк-тару, що лежала горою на вогневій і яку треба було здати в боєпостачання, виправивши натомість відповідного «папера», тобто розписку. В такий бурхливий, майже святковий день, коли наступаючі війська вже нестримно подалися вперед, Йоні зовсім не хотілося розлучатися з товаришами, зав'язнувши біля цих порожніх ящиків. Подумаєш, скарби... Хто за них спитає? Кому вони потрібні в такий шарварок? Не таке війна списувала, спише й це...

Йона не приховував від старшини свого презирства до осоружної тари:

— Махнути б на неї рукою, та тільки й діла!

Однак Хома непохитно стояв на своєму. Як-то — махнути рукою? Як-то — війна спише? Проти такої безгосподарності волало все його нутро. Звичайно, в таку пору людям не до порожніх ящиків. Може, й справді ніхто не звернув би уваги на те, що він залишив

свою тару десь напризволяще, а потім і зовсім забулось би, перемололось... Де п'ють, мовляв, там і ллють!

Але Хома не хотів проливати ні краплі.

— Кепський то буде старшина, Йоно, коли він хоч цвях розбазарить в оцих іноземлях. Дома нам все згодиться. Я кину, та п'ятий, та десятий — ото вже й ешелон маєш! Тисяча вагонів набереться! Зваж, скільки сюди лісу пішло та скільки теслярів працювало, щоб все це нам зготувати. Зваж, нарешті, скільки «огурків» завод знову впакує в оцю тару!

— Годі вже пакувати,— демократично заявив бессарабець,— війна он кінчається.

— О людино! — вигукнув Хома, докірливо хитаючи головою.— А Японія? Ти про неї забув?

Йона мовчки взявся шпурляти на віз ящики, зганяючи на них свою злість. Автомат бовтався йому на шиї.

— Скинь автомат, на час роботи дозволяю,— змилосердився подоляк, всідаючись зручніше в сідлі. Йона не прийняв милосердя:

— Хай той скидає, кому він важкий.

— А тобі — ні?

— Мені рідна зброя ніколи не важка.

— Овва! Ну, тоді з тебе люди будуть.

Свиснувши канчуком, Хома помчав наздоганяти своїх. Розшукав їх уже за рікою, серед маси різних підрозділів, які, перехопившись по тільки що наведеному понтону, на деякий час змішалися, злилися в одну величезну, збуджену, шумливу армаду. Розгорнувшись по всьому підгір'ю, війська лавами посувались на висоти. Залишений противником укріплений район шкірився раз у раз потрісканим бетоном, зяяв мертвими дірками амбразур. Сталеві ковпаки дотів порозліталися геть, потріскавшись під ударами, як крихкі дзвони. Поруйновані траншеї, потрощені бліндажі, безліч свіжих вирв — все тут ще дихало гарячим шалом недавньої канонади.

Хомі пригадались перші бої під румунськими дотами і той пишний блакитний ранок, коли вони після великої громовиці сходили за Брянським на відвойовану висоту. Тоді теж світ ширшав, просторішав на очах, як зараз. І така ж розлога тиша панувала навкруги, і такі ж складні ворожі укріплення

лягали до ніг. Одначе тоді доти залишилися майже цілими, і їх уже після всього доводилось корчувати з землі вибухівкою. А тепер вони з першого удару потріскалися, потрощилися... «Ой, це неспроста,— думав Хаєцький, оглядаючи величезне руйновище.— Те, чого в Пашканях ще ніякий снаряд не брав, ниньки порепалось, мов той гарбуз. Міцніє гвардійська техніка, а гвардійці ще більше! Зараз глянеш, тієї гармати від землі не видно, а вона вже «тигра» б'є.. »

Хома з любов'ю оглянув підрозділи, що підіймались косогором. Гармати, транспорти, кухні плуганились поміж піхотою. Як завжди буває при наступі, кількість вершників швидко зростала. Комбати, ад'ютанти, старшини сіли на коней. Навіть гвардії майор Воронцов, якого звикли завжди бачити пішки, на цей раз уже був на коні. «Значить, дорога передбачається далека»,— подумав Хаєцький, глянувши на майора. То був правдивий сигнал! Весь полк знав, що замполіт сідає на коня лише при далеких гарячих маршах.

Черниш вів роту все вище й вище по переритому воронками схилу між густим плетивом роздовбаних траншей. Він знав, що незабаром зустріне десь тут Ясногорську і що на марші вони будуть разом — може, день, може, два, може, й три,— йому хотілося, щоб той марш не кінчався ніколи... Ноги ступають пружко, тіло наснажене бадьорою силою, веселий гомін стоїть навкруги. Очі бійців ще палають натхненням бою, настрій великої окриленості обіймає війська. Все вище і вище...

На одному з бетонних укріплень, що стовбурчиться врізнобіч залізним рваним пруттям, стоїть група дівчат полкової санроти. Серед них — Ясногорська, усміхнена, сяюча.

— Ось твої «самоварники» йдуть,— весело штовхнула Шуру одна з дівчат, яку Хаєцький свого часу прозвав вертихвісткою. Вона і зараз вертілась, мов на голках, поблискуючи великими козачими шпорами, які були досить-таки недоречні на її чобітках.— Дивися, як Чернишок уже впився в тебе очима. Дивися, він червоніє. О, вмерти можна!..

Черниш, наблизившись, подав Ясногорській руку, і вона легко сплигнула з бетонного узвишшя на землю.

— А я вас тут уже з півгодини виглядаю,— відверто говорила Шура Євгенові, ступаючи поруч нього— Скільки тут сьогодні народу проходить!..

— Ти знаєш, мене теж це вразило. Таке багатолюддя. Подумати: стільки було жертв, стільки втрат, а наближаємось до фінішу сильнішими, ніж стартували. Принаймні я не пам'ятаю, щоб у нашому «хазяйстві» було коли-небудь більше активних штиків, більше вогневої потужності, ніж зараз...

Ворожі трупи, покручені, пошматовані на мотлох, лежали по всьому узгір'ю. Ясногорська, щоразу хмурячись, обминала їх.

Убиті майже всі лежать головами до заходу, ноги відкидавши на схід.

— Тікали,— визначив Сагайда.— Не втекли.

— Цікаво, хто вони? — задумалась Шура.— Може, серед них лежать саме ті, що зачинали війну, що під грім своїх барабанів виходили в сорок першому крізь Бранденбурзькі ворота на схід? Як вони тоді йшли! З загребущими поглядами, з засуканими по лікті рукавами... Як різники. Тепер вони вгамувались, тепер їм уже нічого не треба.

— Ось цей перемелений тип, безперечно, колись вважав себе створеним для панування над народами,— бубонів Сагайда, недбало переступаючи кривавий клубок в посіченому офіцерському мундирі.— Я думаю, що взагалі, сидячи десь у пухкому кріслі з сигарою в зубах, легко уявити себе господарем світу. Що тут такого? Взяти й кинути в м'ясорубку мільйон чи десять мільйонів простого народу... Хай гниють в окопах, хай конають в шпиталях, а мені що? Мені тепло, мені затишно, мені подай на тарілці світ! Чим ви гарантовані, що коли-небудь не вирине десь отака потвора та не засяде в президентське крісло, як засів свого часу Гітлер?

— Не вийде,— категорично заперечив Черниш.— Народи порозумнішали. Тепер вони не дозволять обдурити себе.

Зійшли на гребінь висоти, і світ виступив із своїх попередніх берегів, розіллявся широким ясним океаном. Черниш пригадав інші висоти — першу, румунську, де зостався Гай, і другу, трансільванську, високу, мов грандіозний обеліск... Як би він хотів, щоб усі були тут, кого він позалишав на шляху! Не хотів

би він ні чинів, ні орденів, ні слави, аби тільки встали ті, далекі й прекрасні, які назавжди зосталися на шляхах великого походу... Хіба ж не їм належить усе, що зараз оце збувається? Хіба це не їм лягають вдалині білястими килимами чеські асфальти? Хай ішли б вони поруч, хай були б вони тут... Скликав усіх, а ніхто не приходив. Скільки це минуло відтоді? О, як то було далеко, як то було давно...

На висоті просто між окопами зупинився віліс командира дивізії. Стоячи в машині, генерал щось енергійно говорив командирам полків, які слухали його, виструнчившись в сідлах. Самієв був між ними найменший, зате коня мав під собою найбільшого.

Генерал, видно, був чимось не зовсім задоволений. Його мовби не торкалася та загальна радість, той піднесений, майже хмільний настрій, що панував зараз у військах. Він, комдив, ніби й не помічав того, що противника було щойно зірвано з його позицій, що танки, обігнавши піхоту, вже рейдують за десятки кілометрів попереду, що, зрештою, перемога близько. В такий час і генералові личило б повеселитися з усіма, пожартувати так, як він умів: не зважаючи на ранги, з демократичним перцем. Але зараз ще, видно, було не час... Генерал стояв у машині збуджений, побуряковілий і майже роздратовано віддавав накази командирам полків. Дехто, настроївшись перед тим уже на досить благодушний лад, глянувши тепер на генерала, одразу догадувався, що попереду буде ще всього: і труднощів, і небезпек.

Противник, тікаючи, змушений був кинути чимало своєї техніки та боєприпасів. По всій висоті стирчав із землі перем'ятий, знівечений метал, здеформована важка зброя.

— Буде трофейникам роботи,— перемовлялись бійці.— Попозбирають...

— Дивіться, зенітка! — гукав Маковей товаришам, сподіваючись таким нехитрим способом привернути увагу Ясногорської. Шура, ступаючи між Сагайдою та Чернишем, обернулась на мить, глянула на Маковея, кивнула йому привітно. Потім знову щось жваво заговорила до офіцерів, крокуючи далі.

— Ціла-цілісінька! — не вгавав Маковей, поплескуючи рукою теплу, нагріту сонцем гармату. Проте

Ясногорська на цей раз навіть не почула його.— Ще, видно, й заряджена!

Гармата стояла в круглій ковбані-ячейці, наставивши свій довжелезний хобот у блакитну височінь весняного неба. Телефоніст ще щось гукав, але Ясногорська не оберталася.

Тоді хлопець, недовго думаючи, припав до механізму гармати...

Пролунав постріл. Єдиний, самотній і тому дивовижно разючий серед цієї великої тиші. Покотився далеко над полями, перелунюючись в берегах, у лісах та яругах. Тисячі людей на мить застигли, здивовано слухаючи його. Декому здавалося, що це вже пролунав останній постріл на землі. У синій високості розпускалася біла квітка вибуху. Певне, ту квітку було видно найдальшим чеським вєскам, що ледве мріли в садах на заході.

— Що ти робиш? — схаменувшись, накинулись на Маковея командири.

— Я хотів дострелити он туди,— сміючись, показував пустун рукою вгору.

— Куди?

— До синього... До стратосфери!

Зрештою, хлопець і сам не знав, для чого він вистрілив. Може, для неї, для Шури Ясногорської? Чи, може, він салютував мирові, що, здалеку наближаючись, вже ледве чутно сурмив назустріч людям, які такою тяжкою кривавою працею здобували його...

XXV

Полки, згорнувшись в колони, прудко летіли вперед. Назустріч їм крізь гарячі розімлілі поля котилися блискучі асфальти, всуціль политі свіжою водою. Святково вбрані чехи і чешки невтомно поливали їх з ранку до вечора. Щоб не курилися шляхи, щоб не падала пилюка на в и с в о б о д и т е л і в.

Чисті, красиві села й міста, потопаючи в молодій зелені, викинули над собою червоні радянські і триколірні національні стяги. Майоріли вони, куди глянеш, як вимпели численних кораблів у величезній гавані. Весь світ одразу став незвичайно яскравим і барвистим. Крізь людський радісний клекіт невпинно проходили натхненні війська.

— Наздар![1] — видихала визволена Чехія єдиними грудьми.— Наздар! Наздар! Наздар!..

— Ать жиє Руда Армада![2]

Тріумфальні арки виростали назустріч полкам наче самі собою.

Хома Хаєцький пролітав у ті райдужні арки одним з перших. Грива його коня вже третій день була заквітчана пахучим бузком, і Хомин автомат був теж обплетений квітами та стрічками. Обплітали його білі худенькі руки визволених сестер, чешок і словачок, котрих подоляк навіть не встигав запам'ятати в обличчя.

Наступало всеземне свято, якому, здавалось, не буде кінця. Біля кожного двору на чисто вимитих лавицях стояли відра з холодною водою та хмільною брагою, а біля заможніших дворів — бідони з молоком та діжки з пивом. Радісний, енергійний люд не втомлювався припрошувати своїх бажаних незчисленних гостей. На майданах малеча хоробро плуталася поміж машинами і кіньми, тягаючи за собою повні відра, навперебій простягаючи кожному кварту, зачерпнуту від душі — по самі вінця!.. І яке щастя світилося в дитячих ясних оченятах, коли боєць, нахилившись з сідла, брав ту кварту і, посміхаючись, пив добрими солдатськими ковтками.

— Я обпиваюся в ці дні,— хвалився Хома товаришам.— Не можу нікому відмовити, від кожного п'ю!

Щоразу, частуючись, він встигав перекинутись з чехами бодай кількома словами. Насамперед цікавився, чи давно пройшли тут німці.

— Годину тому, півгодини тому,— відповідали чехи, темніючи при самій згадці про окупантів.

— Дивно! Дивно мені, братове! Коли ж ви встигли стільки прапорів наготувати, та ще й вивісити?

— О пане-товаришу! Прапори в нас готові ще від сорокового року! — дружно признавалися чехи.— Крізь шість літ ми чекали цього благословенного дня! Ми знали, що ви нас не забули, що ви прийдете і Чехословенско буде!

— Вже маєте! — втираючи вуса, говорив Хаєцький з таким виглядом, ніби передавав оце Чехословенско

---

[1] Привіт! *(Чеськ.)*

[2] Хай живе Червона Армія! *(Чеськ.)*

просто в руки своїм співбесідникам.— Тримайте міцно, бо дорого коштує!..

Чехи присягали йому хором:

— Пане-товаришу, будемо, як ви!

Хоча полк Самієва у цьому наступі робив по півсотні й більше кілометрів на добу — жоден боєць не відставав. Всі підрозділи були на колесах. Автоматники на веломашинах та мотоциклах неслися вперед при самій землі. Підводи, переповнені заквітчаними піхотинцями, їжилися в усі боки дулами гвинтівок. В голові колони мчали кіннота й полкова артилерія, готові з першої команди вступити в бій.

Кілька разів на добу спалахували короткі блискавичні сутички з ворожими заслонами, потім дорога знову розчищалася, і полк знову згортався крилами своїх бойових батальйонів, як птах у найпрудкішім польоті. Основні механізовані сили німців тікали на Прагу, інші, не встигаючи за ними, звертали з магістральних шляхів у глухіші місця, розсипалися лугами-берегами, заривалися в скирти сіна, вовками бродили по лісах, гуртуючись у бандитські ватаги. Там за ними полювали невтомні чеські партизани. Важко було катам уникнути суду в ці дні, коли суддями над ними звелися цілі народи!

Якось опівдні полк підходив до великого чеського міста, що швидко виростало з-за обрію лісом заводських димарів. Після веселих біленьких селищ, що раз у раз кокетливо шикувалися вподовж шосе, Хомі було трохи незвично бачити зараз перед собою панораму індустріального міста, наскрізь прокоптілого за довгі роки заводською сажею. «Така мала країна, а має такі крепкі заводи! — захоплено думав Хома, проймаючись ще більшою повагою до чехів.— Жилавий народ, як і ми!»

Німців у місті вже не було, проте сліди їхні ще не прочахли: міські темні околиці похмуро зализували себе язиками велетенських пожеж. Горіли заводські довжелезні цехи, взялося полум'ям кругле залізничне депо з проломленим черепом даху. Частина будівель була зовсім зрівняна з землею, перетворена пекельною силою вибуху в суцільне свіже руйновище. Інші ж будівлі, що вціліли, порепалися через усю стіну потворними зигзагами, які утворилися, видно, під час бомбардування. Загони чорних мокрих робітників, озброєних

брандспойтами, намагались гасити пожежі, але їхні зусилля не давали майже ніяких наслідків. Все навкруги пашіло полум'ям, дихало густою спекою.

«Коли це вони встигли вчинити такий погром?» — гнівно думав Хаєцький про німців, наближаючись до бетонованого заводського паркана, скособоченого ударом повітряної хвилі. Близькі пожарища дихнули йому в обличчя, мов південний суховій.

Не встиг Хома зупинити коня, як його вже оточили засмальцьовані збуджені робітники. Від них подоляк дізнався, що заводи були розбомблені лише годину тому і що погром цей вчинили не німці, а союзницькі «літаючі фортеці». То від їхніх авіабомб чорніють між цехами такі вирви. На дні деяких розчахнутих вибухом ям повиступала навіть підгрунтова вода, і нею користалися тепер брандспойтники, гасячи пожежі.

В першу мить Хома був щиро захоплений такою роботою союзницької авіації. «Молодці! Отак давно б треба!..» Але робітники незабаром пригасили Хомин захват, розповівши суть справи. Виявилося, що американи налетіли на заводи, коли німців уже тут не було.

— Промахнулись, виходить,— пожалкував Хома.— Не розрахували.

Робітники були іншої думки. Їх, видно, цей наліт не тільки не захоплював, а навіть обурював, хоча вони й стримували своє обурення, як могли. Однак Хома чуйно вловив у їхніх голосах нотки цього обурення, вловив і нотки кревної скарги, адресованої йому. Робітники вболівали за ці підприємства, дарма що чимало жил повитягали з них капіталісти, чимало за своє життя вони тут сажі наковтались ради чиїхось прибутків.

В розмові незабаром все з'ясувалось. Один з робітників, простоволосий кремезний юнак у змокрілій від поту майці, поклав свою засмальцьовану, розвинену в роботі руку на Хомине сідло. Тугі жили понадимались на шиї, синіючи, мов ріки на карті. «Теж двожильний»,— мигцем охрестив чеха подоляк, який себе особисто також мав за двожильного. Юнак, як і багато хто з чехів, досить вільно говорив по-російському.

— Правду каже радянський товариш, що тоті підприємства з нас жили витягували. Було таке,

витягували. Але всіх не витягли, ще й для нас залишилось.— Юнак весело подивився на Хому.— І сажі наковтались доволі, то є правда. Але віднині кажемо: достатечнє! Хазяї фірми, пани акціонери, повтікали геть, аби доживати віку десь по закордонних віллах. Отже, все це має стати людовим. Все то буде конфісковано. Все Ческословенско віднині є господар тотим заводам!

«Так, так,— задумався Хома,— виходить, недарма їх оце гасили, обпікаючись, недарма чехи в претензії до панів американців за їхні запізнілі бомби!»

— Вони й на фронті понад усе ставлять свій бізнес,— похмуро вкинув хтось з гурту робітників.

Хома не розумів слова «бізнес», але й не став розпитувати чехів, що то за звір. Краще він згодом запитає про це свого замполіта. Бо зараз Хома таки почував себе досить прикро, вислуховуючи стримані скарги робітників. Вперше йому, пащекуватому подолякові, забракло слова для відповіді. Адже він як солдат хотів би взяти на себе всю відповідальність за вчинки союзних військ, а цієї відповідальності йому зараз чомусь не хотілося брати. Однак і гудити американців йому теж не дозволяв свій гонор чесного союзника. Але саме тут, біля цих розгромлених палаючих заводів, Хома вперше серйозно насторожився, намагаючись збагнути не зовсім зрозумілі йому дії «літаючих фортець».

«То як же з вами бути? — вагався він, оглядаючи з коня робітників.— Що вам на все це сказати?»

— Ми розберемось,— нарешті пообіцяв він, маючи на увазі насамперед себе та Воронцова, і сердито пришпорив коня.

...Хома наздогнав майора Воронцова уже за містом, коли полк, прогримівши крізь вируючий тисячоголосий гомін центральних майданів, сяйнувши серпами підків крізь бурю музики та квітів, знову вгонився в асфальтовану заміську дорогу. Ліси та узвишшя, як живі, розступалися перед полком, а дорога, залита сонцем, сама стелилася-розгорталася в далечінь.

Майор, їдучи узбіччям шосе, читав на ходу листа. Згорбившись у сідлі, поринувши думками в написане, він був мало схожий в цей момент на суворого, офіціального командира. Прижмуркувато водив очима по рядках, час від часу хмурячись або посміхаю-

чись до написаного. Це була якась зовсім особлива посмішка, ніжно-інтимна, майже пестлива, «без агітації», як визначив її Хома. Майорові, видно, було вже нелегко розбирати дрібний почерк, і Хома співчутливо подумав, що коли б це відбувалося десь дома, за столом, то Воронцов, певне, озброївся б надійними окулярами, перш ніж взятися за читання.

— Як там поживає ваша дружина, товаришу гвардії майор? — запитав Хома, поштиво козирнувши.— Бригадир не зобиджає? Дає соломи на хату?

— В нас там соломи нема, товаришу Хаєцький,— посміхнувся Воронцов, дбайливо згортаючи листа.— В нас тайга кругом на сотні верст... Та це й не від дружини, до речі. Син пише.

— А-а, син... Це той, що в армії?

— Той... Коля... Найстарший мій.

— На якому він зараз?

— На першому Українському. Був під Берліном, а зараз, треба думати, вже в Берліні, коли, звичайно... живий,— глухо вимовив майор останнє слово.— Вже ротою танків командує хлопець...

Хаєцькому було якось дивно відчувати, що поруч нього їде не просто Герой Радянського Союзу з майорською зіркою в погоні, а що це їде літній собі чоловік, батько, який уже має дорослого сина і турбується ним так само, як і решта людей. Більше того, як і решта людей, він навіть буває беззахисним, вразливим, таким, що потребує чиєїсь підтримки. Хіба не беззахисний він зараз, коли доля його сина залежить десь, може, тільки від випадкового влучання чи промаху ворожого артилериста? Чим може він зараз відбитися від хмари тривожних дум, що обступили його? Ой, непросто йому в ці хвилини допомогти самому собі так, як він допомагав кожній людині в полку.

— Не турбуйтесь, товаришу гвардії майор, не дуже переживайте,— соромливо втішав Хома замполіта.— Все буде в порядку з вашим сином... Броню наших танків нелегко взяти.

Воронцов їхав деякий час, не реагуючи на Хомині слова, безпомічно кліпаючи рудими віями до сонця. Потім рвучко обернувся до Хаєцького:

— Нелегко, кажете, взяти? Не проб'є, кажете? — жваво, охоче радився він, немов зустрінувши неспо-

дівану підтримку.— Зрештою, це вірно. Як-не-як, а вони все-таки в машинах, не те що ми, гола піхота, цариця полів!..

— Живий, живий буде, товаришу замполіт,— ще рішучіше запевнив Хома.

Воронцов наблизився до нього, притишив голос:

— Я, знаєте, теж так вважаю... Адже півроку провоював — щасливо, а тут якихось кілька днів, та й шабаш.

Він прояснів, випростався в сідлі і знову став дивно схожий на того міцного, зібраного Воронцова, якого Хома звик повсякденно бачити в полку.

Вони саме їхали на горбик, попустивши повіддя, давши спітнілим коням волю. Проте коні не хотіли скористатись таким потуранням і поспішали вперед добровільно, самі намагаючись швидше здолати крутизну і вибратись на рівне. Хома навіть крізь сідло чув, як туго напинається під ним гнучкий кінський хребет.

— Виявляється, товаришу гвардії майор, що ті заводи розбомбили зовсім не німці, а пани американи,— нарешті почав Хома про те, що гризло його всю дорогу.— Налетіли буцімто в останню годину і трахнули! Як по-вашому, це в них бізнес чи не бізнес?

Воронцов здивовано глянув на Хому:

— Де ви це слово підхопили?

— Воно давно при мені,— збрехав подоляк спокійно.— Науку за плечима не носити... Тільки й досі не дуже второпаю, що воно має визначати? Гешефт?

— Щось на зразок того,— відповів Воронцов, одразу хмурніючи.— Всі заокеанські капіталісти на ньому тримаються.

— Тримаються, то хай собі тримаються, доки не обірвуться... Але ж, патку мій, при чому тут чеські заводи? Хіба вже вони стали комусь кісткою впоперек горла?

— Може, й стали, товаришу Хаєцький...

— Як-то?

— А так-от... Уявіть собі, ось кінчиться війна... Очевидно, імперіалістичні хижаки знову візьмуться за своє... Знову розгорнеться боротьба між суперниками, між конкурентами. Тоді й оці чеські заводи могли б стати комусь на заваді. Чому ж із ними не розправитись заздалегідь, саме в отаку гарячку, коли під

виглядом воєнних дій можна безкарно вчинити справжній погром своїм майбутнім суперникам? Чому не зробити на цьому, як то кажуть, бізнес?

Слова замполіта скерували думки Хаєцького в зовсім несподіване річище. Досі він, як і багато його товаришів, уявляв собі післявоєнний світ з якоюсь туманною невиразністю, бачив його майже ілюзорно крізь золотий серпанок близької перемоги, крізь квіти й музику, крізь п'янливу радість останніх днів. Там мусило б початись життя, зовсім відмінне від попереднього, там загальнолюдське щастя битиме мільйонами джерел, там святам не буде вичерпу, адже всі люди стануть нарешті справжніми людьми! Після того, що народи пережили, що побачили,— не може бути інакше!

І ось раптом Воронцов своєю спокійною дебелою рукою немовби підняв трохи той запаморочливий серпанок, і Хома на мить угледів за ним, у далекій глибині післявоєнності, охоплений тривогами світ, вирування холодних пристрастей, невгамовної ворожнечі, підступних, жорстоких розрахунків.

— Тепер ви второпали, що таке бізнес?

— Так... Второпав.

— Але хнюпитися через це не варто. Пан бізнес молодець проти овець... А проти дружного фронту народів він нічого не вдіє...

Мову замполіта обірвав вістовий, підскакавши галопом з голови колони.

Майора терміново викликав командир полку.

Хаєцький зостався сам із своїми думами. З годину їхав замислившись, нікого не чіпав.

Смачно пахнучи, тряслися за своїми підрозділами солдатські кухні. Обід уже давно був готовий, проте роздавати його не було наказу. «Перемліє все в казанах,— пожалкував мимохідь Хаєцький, вгадуючи по запахові, що саме зварено в тій чи іншій кухні.— Либонь, знову не буде зупинки...»

— Чого задумався, земляче? — Хтось з нальоту оперіщив ззаду Хоминого коня.— Гони, не давай мочитись!

Це Козаков. На змиленому рисакові, з гранатами і флягою при боці.

— Чув, Хомо? В Празі повстання, народ б'ється на барикадах!

Хома насторожився, рука мимохіть лягла на автомат.

— Ти звідки знаєш?

— Знаю! Чехи розповіли ось тут поруч, у лісництві... Празька радіостанція вже в руках патріотів. Весь час передає: «Руда Армада, на помоц, Руда Армада, на помоц!..» Червона Арміє, на поміч, Червона Арміє, на поміч...

— То, може, це ми якраз до них спішимо? — пожвавішав подоляк.— Бо чомусь замполіта покликали до «хазяїна». І комбатів теж. Глянь, там уже переходять на гвардійський алюр!

— Видно, почули! Почули!

Козаков рвонувся далі, вигукуючи щодуху знайомим і незнайомим бійцям:

— Прага повстала!.. В Празі барикади!.. На помоц братам! На виручку!

Хаєцький з гиком пришпорив коня. Швидше б, швидше! Далека змучена Прага заволала до нього хором живих людських голосів: «На помоц!» Цей трагічний клич повсталого міста враз заступив собою всі Хомині помисли й інтереси. Вже він ні про що не думав, нічого не чув, окрім заклику, зверненого особисто до нього: на помоц, Хомо, на помоц! Через поля, через ріки явно чув Хома голос повсталих братів. Уявлялись вони йому в образі тих невільників, яких він недавно врятував з палаючого пакгауза на австрійській станції. Наяву бачив далеких пражан, що задихались у вогні й крові, і поспішав, поспішав...

Ошаленілий, гнівний Хома гукав на льоту і людям, і коням, і моторам:

— Швидше-бо, швидше! Інакше — хана їм! Як ми не виручим, то не виручить ніхто!

Шосе клекотіло щодалі густіше й густіше. Кухні тряслися з незайманими перемлілими борщами. Полк помітно набирав темпу.

XXVI

Всі були пройняті думкою про повсталу Прагу. Для Козакова чеська столиця не була просто собі стратегічним пунктом, важливим воєнним об'єктом чи «вузлом доріг». Прага для нього насамперед бу-

ла гордим, нескореним містом. Козакову ввижались вулиці в задимлених барикадах, брати повстанці, що задихаються там, обливаючись кров'ю, жінки та діти з кошиками патронів, як колись у дні Паризької комуни... Товариші по боротьбі, єдинокровні брати... Хіба можна було не поспішати чимдуж їм на виручку, не вчепитися у відступаючі німецькі хвости, щоб відвернути сили ворога від Праги, відтягти їх на себе? Козаков дивився на все це як на свою особисту справу, звичайну і природну. Так він кинувся б на вулиці боронити дитину від скаженого пса чи шубовснув би в річку рятувати втопаючого.

Коли б Козакова запитали, де кінчаються його суто службові, офіційні справи і де починаються особисті, то він тільки здвигнув би на це плечима. В полку для нього вже давно все було особистим. Однополчани були йому кревною ріднею, зброя — ремеслом, прапор — родинною святинею.

Він був вухом і оком полку і розумів це майже буквально.

Виходячи в розвідку, Козаков зрікався всього, піднімався одразу над простим смертним і вже «почував себе богом». Одержане завдання не було для нього тягарем, воно скоріше було йому благословенням і перепусткою в царину бажаних подвигів. Він почував, що веде розвідку від себе, і в той же час не лише від себе, а й від імені усього того нового світу, що висилає його посланцем вперед, підтримуючи повсякчас свого відчайдушного посланця в усіх його митарствах.

Може, через те Козакову все вдавалося, скрізь його супроводжувала гвардійська «везучка».

Скоряючись дисципліні, Козаков, звичайно б, виконав будь-який наказ командира, навіть такий, що не припав би йому до серця. Але чи шпорив би він тоді так немилосердно свого коня, як зараз, скачучи на Прагу? Хіба рвався б він так шалено за ворогом, тримаючись по-яструбиному в сідлі, витягнувшись усім корпусом вперед?

Не жалів ні себе, ні коня, ні своїх хлопців. Заклик знемагаючої Праги невідступно дзвенів йому в вухах, гучною луною летів над ним всю дорогу.

Вночі німці вчинили несподівано запеклий опір. На кілька кілометрів по фронту розгорівся важкий бій з участю танків і самоходів. Всі полки дивізії мусили

розгорнутися в бойові порядки. Офіцери водили піхоту в кількаразові нічні атаки. І Козаков вів свою лобату братву, що вміла на бігу рвати фашистські підметки, вів, гукаючи в темряву ночі: «Дайош Золоту Прагу!»

Лише перед світанком противника вдалось-таки зломити, і полки знову, зачохливши теплі стволи гармат, рушили в путь.

Самієвський полк ішов у дивізії головним, і Козаков, вилітаючи на світанку із своїми розвідниками вперед по дзвінкій автостраді, надіявся, що летітиме по ній першим. Але, всупереч його сподіванням, виявилось, що автострада уже була освоєна: незадовго перед тим по ній прогуркотіли на Прагу «тридцятьчетвірки». Козакова розбирали піхотинські ревнощі, він уже вважав себе мало не обозником і незаслужено картав свого коня, який, на жаль, не міг зараз стати під ним «тридцятьчетвіркою». А танкісти, пожинаючи десь поблизу плоди першості, стрімко йдучи вперед, залишали, наче в докір розвідникам, свіжі сліди своєї роботи: потрощену німецьку артилерію, дотліваючі по кюветах машини, гурти фріців, яких чехи-конвоїри гнали узбіччям автостради. Полонені брели мовчки, понуро, забовтавшись у росяних травах по пояс.

Козаков, ревниво заздрячи танкістам, був, однак, щиро задоволений з того, що вони так прудко пішли вперед.

— Хоч і відбивають наш «хліб», але ж зате в Прагу встигнуть,— втішав він своїх «вовків».— Не дадуть братанам задихнутись!

— А може, там уже союзники? — висловив припущення наймолодший з розвідників, Славик, якого «хазяїн» ще навіть не величав «вовком», а тільки «вовченям».

— Можуть, звісно, і вони вдертися, як натиснуть на всі педалі,— погодився в'язистий єфрейтор Павлюга.— Союзникам туди, здається, навіть ближче, ніж нам...

Козаков скосив на Павлюгу своїм зеленкуватим оком:

— На союзників надійся, а свій розум май. Ясно?

— Ясно.

— Алюр три хрести!

Перекидаючись на скаку словами, розвідники водночас уважно оглядали довколишню місцевість. Спереду

їм ніщо не загрожувало — там уже діяли танки. Небезпека могла вродитися тільки з флангів, десь зліва або справа. Туди танкісти, звичайно, не мали змоги завертати, залишаючи ці простори фронтовим чорноробам — піхоті. Але й на флангах якоїсь видимої небезпеки не було.

Все більше світало. Тугий вітерець дмухав розвідникам лоскітною свіжістю в розпалені обличчя. Білі тумани в передчутті сонця занепокоїлися по низах. Холоднувата далечінь ще синьо імлилася, але все навколо вже прозорішало, окреслювалось, набирало природних рельєфних форм. З кожною хвилиною схід розростався високим вінком світання. Ось уже далеко праворуч між лісовими масивами на верховинах гір зажеврілося голе каміння. Оновлені сонцем верховини одразу мовби наблизились до розвідників. Ось уже далеко й ліворуч, перебігаючи у хвилястих полях від вєски до вєски, сонце зачервонило маківки церков, найвищі дерева, пропелери вітродвигунів на згірках. Розкидані в рівнинному роздоллі вєски та окремі ферми осяйно забіліли причілками, радісно заграли на схід сонця ясними шибками. А воно, могутнє світило, все більше виповнювало собою світ, все дужче шугало світляними струмами з-за кряжистих спин розвідників, б'ючи промінням вгору, б'ючи ним вшир, випереджаючи полки. Розвідники йшли на галопі, попутно з променем, по віхах сонця — вперед, вперед...

Зрідка озираючись, бачили вдалині полк. Він рухався колоною, підминаючи під себе автостраду, яка, мов на хвилях, то вгиналася, то підіймалася між невисокими пагорбами та широкими долинами. З відстані весь полк здавався сірим, однокольоровим: сірі люди, сірі коні, сірі гармати... Ледве помітне, мов тонка антена, древко прапора весь час погойдувалось над головами вершників. Прапор, як завжди на марші, був у чохлі.

З правого боку над автострадою нависали ліси. Спускаючись з далеких гір синіми оповзами та — ближче — крутими зеленими обвалами, вони згуртовано зупинялись край шляху, мов радячись, чи переступити їм стрічку автостради та спускатись нижче, в польові умови, чи вже стояти на місці. Нависали, наскрізь промиті росою, наскрізь пропахчені зіллям...

Доки колона полку була в розвідників на виду, вони скакали вперед упевнено й безтурботно. Але ось

уже минуло з чверть години, як полк, зникнувши з їхніх очей за поворотом лісу, досі не з'являвся звідти, не миготів крізь дерева силуетами своїх перших вершників. Козаков мав гостре чуття відстані, і, за його розрахунками, полк, ідучи заданим темпом, уже мусив би обов'язково вирнути з-за лісу, огинаючи вдалині його зелений півострів. Але на блискучій вигнутій дузі автостради було тихо, безлюдно, хоч голий промчись.

Козаков, насторожено витягшись у своєму сідлі, наказав товаришам пустити коней ступою. В лісах, уже облитих сонцем, стояла зелена тиша. Вона не подобалась Козакову, йому вчувалося в ній щось підступне. Як на те, ніхто не попадався назустріч — ні військові, ні цивільні. Далеко зліва вставав на обрії легкий білий дим: горіли якісь скирти. Прислухавшись, Козаков виразно почув рідкі кулеметні вистуки, що тендітно долинали звідтіля. Коні ступали повільно, розвідники щораз тривожніше озиралися назад.

— Що за знак? — не втримався першим Славик, тугий і розшарілий від скакання, як бутон.— Чому їх досі не видно?

Павлюга підвівся на стременах і, оглянувшись, констатував факт:

— Не видно.

— Може, «привалилися»,— похмуро міркував Архангельський, широкоплечий, окоренкуватий «язичник», який здалеку в сідлі завжди нагадував беркута.— Чи, може, й справді що-небудь трапилось?

Товариші з насторогою глянули в зелені провалля незнайомих лісів.

Проїхали так з кілометр до наступного повороту, і тут Козаков нарешті дав команду зупинитись.

— Почекаємо,— пояснив він, стримуючи нерви. Такі зупинки його завжди дратували.

Встали з коней, розминаючи замлілі ноги.

— Даю голову навідруб, що з ними нічого поганого не сталось,— запевнив Павка Македон, оптиміст і вродливець, задушевний друг Козакова.— Ви ж знаєте, як моє серце в таких випадках сигналить? Безпомилково!

Козаков не раз переконувався, що Павчине серце справді володіє дивною властивістю — вгадувати на відстані біду чи щастя полку.

— Ну, коли вже твоє серце сигналить,— махнув рукою Козаков,— то... загорай, братва!

Користуючись нагодою, Архангельський одразу побрів обстежувати підбитий поблизу німецький броньовик. Павлюга, добувши з кишені плитку пивних дріжджів, взявся підгодовувати ними свого скакуна, частуючись заодно і сам тими дріжджами. Тим часом Козаков і Македон, скинувши пілотки, розстебнувшись понікуди, пішли до найближчого дуба вмиватись. Вмивались вони своїм давнім розвідницьким способом: з дерева. Трясли на себе густе, листате гілля, оббризкувались рясною росою, свіжіючи на виду, борюкаючись і жируючи під своїм крислатим зеленим душем. Незабаром до них приєднався і Славик, спокушений такою богатирською купіллю. Македон, стріпуючи мокрою чорною чуприною, запевняв, що ця росяна купіль, особливо при сході сонця, дає розвідникові силу і здоровий колір обличчя.

Раптом усі насторожились, почувши шалену, безладну пальбу десь позаду, за лісовим півостровом. Не було сумніву, що ця пальба має прямий зв'язок із затримкою полку.

— Бій! — вигукнув Козаков, сіріючи.— Ви чуєте: бій!

Розвідники, вішаючи на груди автомати, стрімголов кинулися до коней. Як завжди в таких випадках, їм здавалося, що в полку нагло скоїлася якась трагедія і треба чимдуж спішити туди. На бігу Козаков метнув нищівний погляд на Македона і люто вхопив свого рисака за храп.

Вже піднявши ногу в стремено, Козаков раптом зупинився. Товариші теж застигли біля коней. Стрільба була незвичайна. Вона швидко наростала, з кожною хвилиною наближалася. Такого дивовижного летючого бою розвідники ще ніколи не чули за всю історію свого полку. Вони звикли до заземлених вогневих рубежів, до просування вперед крок за кроком, вони знали, що навіть переможна піхотинська атака не може переміщатися в просторі з такою неймовірною швидкістю. Це було щось більше за атаку.

Тримаючи нашорошених коней за поводи, розвідники вп'ялися очима в дорогу. Вії в Козакова нервово пересіпувались. Стрільба наростала все дужче, все лункіше.

І ось з-за лісу вилетіли нарешті дрібні силуети перших вершників, за ними виткнулася знайома голова колони, і розвідники разом... ахнули! Полк ішов не той, він уже був інший, оновлений, урочистий, осяяний. Над колоною, розвіваючись в польоті, яскраво пломенів полковий прапор. Вперше за довгі місяці боїв з полкового знамена було знято чохол. Чому? З якої нагоди? Розвідники перезирнулись, ще ніби не вірячи своїм очам, ще ніби не довіряючись тій великій догадці, яка пронизала їх водночас. Невже це настала нарешті та довгождана мить? Ніхто не міг вимовити слова: їм перехопило дух, кожний був зворушений до глибини душі.

А полк наближався, а розгорнутий прапор, розвіваючись у повітрі, сяяв розкішним вогнем.

З краю в край колона на скаку весело палила в небо з тисяч карабінів і автоматів, палила з чого попало, шаленіючи в нестримному радісному екстазі. Злітали в повітря солдатські пілотки, майоріли на сонці білі голуби листівок, підхоплювані вершниками на льоту.

Розвідники в гарячій нестямі кинулися один одному в обійми:

— Перемога, товариші!

— Перемога!

— Перемога!

Із сльозами радості на очах вони поздоровляли один одного цим найчарівнішим і ще не зовсім звичним словом. Яким безпечним, надійним, просторим зробився одразу світ! Вже смерть не загрожує тобі на кожному кроці, вже ти заворожений від ран і каліцтва, вже перед тобою відчинилися прекрасні брами в радісне, світле майбутнє. Таке велике сонце ще ніколи не світило тобі. Таке первісно-синє небо ще ніколи не височіло над тобою. Така всеосяжна, всепроникаюча весна ще ніколи не йшла над землею. Кожним своїм стеблом, кожною випростаною гілкою вона посилає тобі свій зелений салют.

Вкрай переповнені щастям, наелектризовані його хмільною окриляючою силою, розвідники знову сіли на коней.

— А тепер... куди? — запитав Павлюга Козакова.

Коні самі вже повертались назад, іржали до полку. Мов схаменувшись, Козаков шарпнув повід до себе,

знову спрямувавши свого рисака на захід. Розвідники пригнулися в сідлах, міцніше натягаючи пілотки, щоб не збило їх вітром.

— Вперед! — вигукнув Козаков.— На Прагу!

Він ще не знав, що на світанку до Праги уже вступили радянські танкісти, зробивши героїчний перехід з Берліна на допомогу повсталому місту.

А полк, видзвонюючи на автостраді, вже спускався в зелену, по вінця налиту вранішнім сонцем долину. Натхненно стріляв у небо численною зброєю, не цілячись, не маючи на меті когось вбити. Той і не той, чимось колишній і вже чимось майбутній.

XXVII

— Передайте по колоні,— скомандував Самієв офіцерам, що їхали за ним,— припинити пальбу, берегти боєприпаси.

Коли цей наказ, гасячи на своєму шляху стрілянину, докотився нарешті до Маковея, хлопець спочатку здивувався. Може, це якесь непорозуміння? Може, це хтось із передніх в гарячці переплутав наказ? Але товариші вже ставили зброю на запобіжники, і Маковей зробив те ж саме, одразу повертаючись до реальної дійсності.

Звістка про перемогу на деякий час була приголомшила хлопця. Йому здавалося, що тепер все піде по-новому, що відтепер люди мусять керуватися в житті якимись зовсім іншими правилами, ніж досі. Мусять зняти з себе всякі обмеження, забути про все буденне, заговорити один до одного іншою мовою. Адже сьогодні все навкруги було іншим, неповторним, фантастично прекрасним.

Все почалося вранці при сході сонця, коли звістка про перемогу наздогнала на марші полк, коли схвильований, збліднлий Самієв, вихопившись наперед, до знаменщиків, на льоту скомандував їм:

— Прапор з чохла!

Поглядом, сповненим щастя й готовності, Вася Багіров прийняв команду, вправним рухом зірвав загрубілий, мов солдатська долоня, чохол, і шовкове багряне полум'я вибухнуло з-під нього, пружно залопотівши на вітрі.

Полк на це відповів загальним салютом.

Маковей і стріляв, і плакав, і сміявся, не чуючи себе, не чуючи інших. Просто серед дороги почався летючий короткий мітинг. Бійці на ходу вистрибували з сідел, щось радісно кричали один одному, міцно обіймаючись та цілуючись, гублячи свої вигорілі на всіх сонцях цілотки. Маковея теж цілували, лоскотали вусами якісь невпізнанні щасливі люди, і він когось цілував, когось поздоровляв, збуджений, бентежний, закоханий в усіх і в усе. Якось зовсім ненароком угледів крізь віруючий натовп Черниша і Ясногорську. Вони теж поцілувалися — довго і міцно, видно — вперше, видно — до гарячої п'янкості, на людях, при всіх. І ніхто цим не здивувався, і Маковей не скрикнув, бо сьогодні все було можна, бо все найкраще на світі починалося звідси... Однак після цього Шура чомусь заплакала, затуливши обличчя білими руками.

А Маковей в пекучій нестямі повис своєму коневі на шиї, біля якої не раз грівся в люті морози та хуртовини, по-дитячому палко мріючи про такий ось, як сьогодні, весняний сонячний ранок... Все сталося, здійснилося! А Шура стояла, закрившись руками, поцілована, грішна і недосяжна, краща ніж будь-коли. Маковей обійняв коня, як друга, і палко поцілував його в бархатну теплу шию. Кінь здивовано косився на нього зверху своїм великим ясним оком.

Все кипіло навкруги, переливалося барвами лісу, блиском зброї, світлом людських облич...

А майор Воронцов, з дудочкою паперів у руці, вже стояв перед бійцями на гарматному лафеті. Очі його в жмутках золотих зморщок кліпали якусь мить, немов звикаючи до сонця, потім враз заблищали до гвардійців славними, добрими батьківськими слізьми.

Після кількахвилинного мітингу полк знову рушив уперед, не зменшуючи темпу маршу, а, навпаки, ще міцніше вшпоривши коней, радісно салютуючи на скаку. Ось саме в цей час розвідники й почули буйну, летючу, швидко наростаючу стрілянину.

«Припинити стрільбу, берегти боєприпаси».

Ця «хазяїнова» команда, війнувши на Маковея бойовим холодком, мовби повернула йому тимчасово втрачене чуття реальності, вивела його з самозабуття, з того казкового зеленого сновиддя, в якому він летів, посилаючи салют лісам, лукам, небові, сонцеві. Мако-

вей нарешті збагнув, що з настанням свята великий наступ не може кінчитись, він мусить продовжуватись, доки на шляху будуть вороги.

А вони були. Німецько-фашистські війська з групи генерал-фельдмаршала Шернера відмовились капітулювати і поспішно відступали на захід. Їх ще треба було привести до пам'яті. Це завдання випало на долю армій 2-го Українського фронту, в складі якого йшов і самієвський полк.

Крім вищого начальства, маршруту полку ніхто не знав, але всі чомусь думали, що йдуть на Прагу. Може, тому, що серцем кожен був там, з повсталими чеськими патріотами.

Дорогою Маковей щоразу поглядав на Ясногорську. Вона вже їхала в стрічках та вінках, що ритмічно билися їй на грудях. І сама вона вже була як квітка. Такою вона стала, проїхавши перше містечко, яке зустрілося бійцям після мітингу. Місцеве населення, бурхливо вітаючи полк, з особливою ніжністю вітало Ясногорську. Чеські дівчата закосичили її, заквітчали, наче справжню наречену. Дівчина-воїн, вона самим своїм виглядом захоплювала їх, здавалася їм незвичайною, як з пісні.

Іноді Маковей соромливо гарцював конем перед Шурою, і вона, білолиця, тендітна, мов снігурочка, задумано посміхалась йому з-під вінка. Іноді він їхав слідом за нею, як вірний її зброєносець, бажаючи і боячись почути, про що саме говорила Шура з Чернишем. Але побоювання було безпідставним: вони розмовляли не про свої особисті стосунки. Головною темою їхніх розмов була перемога, марш, Прага, чиїсь милозвучні вірші. Маковей чув, як Шура схвильовано читала їх напам'ять:

І вічний бій!
Нам спокій тільки сниться...

Підхопивши ці слова, Маковей уже скакав, наспівуючи їх на власний імпровізований мотив.

А ліси зеленіли напрочуд мирно, а села, пролітаючи, мигтіли привітно, а шосе блищало в далечінь, як сонячна дорога опівдні на морі. Далекі вигули гармат на флангах вже не в'язалися в уяві з кров'ю та смертю, в їхньому глухому добродушному громі кадровикам уже вчувалися пробні гули літніх табірних

полігонів. Полкове знамено то шугало червоною птицею в тіняві нетрі зеленого лісу, то знову виривалось на простори, залиті духмяним сонцем, високо розвіваючись в прозорих польових вітрах. І навіть тоді, коли знамено зникало за вигином лісу, всі відчували його там, попереду себе.

І клекіт дороги, і це світлоносне повітря весни — все було сьогодні разючо новим, незвичним, небуденним. Вже войовничі гвардійські гасла при дорогах зазвучали бійцям інакше. Ось наближаються до Маковея дві дошки, іксом прибиті на перехресті:

«Доб'єм фашистського звіра!»

Доб'єм... Хтось уже доклав до гасла руку, закресливши перше слово і розмашно надписавши зверху:

«Добили!»

Невже добили?

Маковей запитливо дивиться на розпаленого Сагайду, що, осадивши свого вороного на перехресті, затримався на мить перед іксом, як перед незрозумілим дороговказом.

— Невже добили, Маковею? — наздоганяючи телефоніста, вигукує Сагайда.— Невже оце ми з тобою їдемо... в мир?

Збивши на потилицю свою чорну кубанку, він озирається довкола з таким виглядом, немов щойно опритомнів. А Маковей наспівує:

— Їдемо, їдемо, їдемо!..

— А клени які пишні, Маковею! А дуби! І листя на дубах... І небо над нами синіє... Небо, Маковею, ти бачиш? Чисте, як до війни!..

— А он кірха вдалині бовваніє... І село випливає з-за обрію!.. Та яке біле! Цікаво, як воно зветься? Хто там живе?

— Може, то Грінава пливе до нас назустріч, поспішає з-за обрію? Поспішає на велике свято? — Сагайда, широко посміхаючись, махає в далечінь рукою. - Швидше, Грінаво, повний вперед!

Ви ще не забули її, лейтенант?

— Її? Довіку не забуду!

Уявляєте, що там робиться сьогодні? А що в нас дома робиться! А в Будапешті!.. Єзус-Марія, що тільки робиться зараз на білому світі! Мені хотілося б скрізь оце побувати! Скрізь і водночас! І дома, і тут, і на Дунаї! Всіх би обійняти, всіх поздоровити! Аж

прикро, що ти неподільний. Ви знаєте, я зараз люблю... все! А ви?

— Я? — Сагайда рішучим жестом відкинув за вухо свою розпатлану чуприну. Задумався. Все тіло його пашіло на Маковея жаром.— Якби дано було мені владу, Маковею! Сьогодні я воскресив би всіх наших, всіх, за війну полеглих... Якби оце всі наші встали! Ах, якби вони дожили, Маковею...

— А ви самі думали дожити до цього дня, лейтенант? Пам'ятаєте, як вас бронетранспортери оточили в замку? Я вже вас тоді був поховав...

— Я тебе, Маковею, теж іноді ховав, коли побіжиш, бувало, на лінію... Взагалі ми з тобою дожили, мабуть, цілком випадково. Адже на кожного з нас гори металу випущено: давно могло б десь довбонути... Але головне ж не в цьому... Головне, що настало те, чого ми з тобою прагнули. І настало зовсім не випадково... Неминуче!

— Звісно, коли б не я, хтось інший сидів би оце в моєму сідлі. Але ж як хороше! Дивіться, скільки народу суне!

Вподовж автостради гомонить барвистий ярмарок. З навколишніх сіл вузькими польовими дорогами тягнуться й тягнуться до шосе селяни. Босоногі діти, чепурні матері, веселі господарі... Велосипедами, шкапами, волами, пішки... Спішать подивитись на сиві гурти полонених, спішать привітати ясно-зелені, мов травень, колони переможців.

— Гляньте, гвардії лейтенант: он якийсь чех в окулярах Ягідку нашого обіймає... По щоках плеще, пригортає, мов рідного сина... А в Хаєцького мале чешеня в сідлі... І друге взяв... Гляньте, як сміються та хапають його за вуса... І ніскільки не бояться!

— Може, в цьому і весь секрет, Маковею.— Сагайда задумався, звісивши обидві ноги на правий бік сідла.— Може, саме в цьому наша велика сила і наше велике щастя.

— В чому?

— В тому, що шлях наших армій не був позначений ні шибеницями, ні концтаборами, ні фабриками смерті... В скількох хатах за нас молились! В скількох вікнах нас виглядали! За це, Маковею, варто було гибіти в окопах і вмирати в атаках. Правду кажучи, він мав-таки рацію...

— Хто — він?

— Брянський. Мені здається, що це саме він одного разу весною сказав мені десь у білому квітучому садку, ну, ніби в Грінаві...

— У Грінаві Брянського вже не було.

— «Не лише,— каже,— зненависть, а насамперед любов рухає наші армії вперед. Гаряча братерська любов до всіх трудящих людей на землі...»

Сагайда, розстебнувши комір, повільно погладжував п'ятірнею свої волохаті спітнілі груди. Потім, ніби щось пригадавши, дістав з бокової кишені блокнот, почав його перегортати, весь час посміхаючись сам собі з добродушною загадковістю. Раптом, прояснівши, Сагайда звернувся до Маковея, ніжно беручи з блокнота своїми товстими пальцями щось тендітне, схоже на фігурний вензель з синьої тонкої порцеляни.

— Впізнаєш?

Маковей ледве впізнав: Сагайда обережно тримав у руці зісохлий небовий ключ, весняну усмішку далекої Грінави.

В передобідню пору полк зустрів кілька машин з написами на бортах: ČSR [1]. Господарі машин — енергійні симпатичні юнаки — виявились учасниками празького повстання. Бійці обступили своїх братів по зброї:

— Куди? Звідки?

— На Братіславу, з Праги!

Виявляється, чудові ці хлопці везуть звістку братам на Словаччину, що Злата Прага вже вільна: сьогодні її визволили радянські танкісти.

— Як це сталося?

Сталося на світанку. Озвірілі фашисти ще катували багатостраждальну Прагу, розстрілюючи на майданах її найкращих синів; ще запущені фашистами гранати вибухали в підвалах Панкрацу, шматуючи беззахисних жінок, дітей і старих; ще кулеметні черги решетили вікна Людового дому; ще свіжі поранені стогнали в підземеллях ратуші; ще озброєні до зубів бандити йшли на штурм барикад, женучи поперед себе заложників; ще все це було, коли в гарячий стрекіт вуличних боїв зненацька ввірвався могутній рокіт радянських моторів. Суцільними потоками, на максимальній швидкості танки влітали до чеської столиці з північного

[1] Чехословацька республіка.

заходу, з боку Берліна, і з південного сходу — від міста Брно. Нечуваний по темпу, незрівнянний по героїзму кількадобовий марш бронетанкових частин Рибалка, Лелюшенка, Кравченка досяг своєї мети: Прагу було врятовано від зруйнування, а мешканців її — від загибелі. З важких фугасів, що дрімали попід влтавськими мостами та під фундаментами міста, в останню мить було вихоплено запали. Сотні тисяч фашистів були замкнуті в залізне кільце оточення.

— Прага жива, Прага тріумфує! — радісно повідомляли чехи.

Маковеєві одразу відлягло від серця. Вільна!.. Врятована!..

Вже вчувався йому святковий гомін слов'янської столиці, плескіт переможних знамен, музика, і сонце, і квіти на майданах. Промчавши конем мимо Ясногорської та Черниша, Маковей привітав і їх щасливою новиною:

— Прагу визволено! Танкісти-рибалківці вступили до неї з півночі!

Тепер уже, здавалося, можна б не поспішати. Тепер уже можна б, розсідлавши коней, пустити їх на пашу, почистити зброю та залити маслом стволи — щедро, надовго. Тепер уже можна б зайнятися й самим собою. Розсупонитись від солдатського ремінняччя, поголитись, покупатись, поспівати на дозвіллі... Ген-ген звабно синіють на луках озера, закликають до себе Маковея. В цей день небо мовби розшарувалося, величезними пластівцями осіло на землю, засиніло по ній скрізь барвінковими плесами.

— Хомо! — гукає телефоніст Хаєцькому, порівнявшись з ним.— Ти бачиш, які озера?

— Бачу, Маковею: сині!

— Не я вам казав, що в цей день всі ріки на світі стануть отакі?! І Дунай, і Морава, і Дніпро, і Волга!.. Еге ж, як льони цвітуть? Скинути б із себе все та побризкатися в тих льонах!

— Помовч, я тобі кажу! — зненацька гримнув подоляк на хлопця.— Чуєш, команду передають!..

Команда налетіла, вдарила, як грім серед ясного неба:

— Танки праворуч!

Це було 9 травня, опівдні.

XXVIII

Полк саме входив по високій автостраді в широку, розлогу долину. Насип шляху перетинав її впоперек надвоє. Ліворуч від насипу долина врізалась на цілі кілометри в ліси, що, обступивши її з обох боків, тяглися зеленими ярусами далеко в гори. А праворуч від автостради вся долина палала на сонці червоними маками.

Червоні маки!.. Скільки сягало око, жевріли й жевріли вони на луках, ніким не сіяні, але радуючи всіх. Ген-ген за луками, за мигтючими озерами біліло якесь село з високою гранчастою баштою костьолу. Здавалось, що війна зовсім обминула цей тихий, мов оранжерея, закуток чеської землі. І ось у цій великій оранжереї, виповненій теплими, легкими пахощами розморених квітів і трав, зненацька звалилось на бійців грізне попередження:

— Танки праворуч!

Першим пустив його Козаков, підлетівши до командира полку і рапортуючи йому з якимось сердитим, загрозливим виглядом, наче своєму підлеглому. Самієв тут же віддав офіцерам бойові накази. Рота автоматників, кинувши край шляху свої веломашини та мотоцикли, шугнула в ліс — вона йшла в засаду. Стрілецькі підрозділи батальйонів, кулеметні роти та взводи бронебійників також один по одному зникали в лісі, займаючи бойові порядки вподовж долини, якою вже десь, глухо погримуючи, рухались до автостради ворожі танки. Решта підрозділів полку з гарматами й мінометами, з кіньми й возами, зі всім складним бойовим господарством ринула з високого насипу праворуч, заповнюючи собою всю буйно розквітлу, простору долину. Тут відбувалось блискавичне перетворення полку з мирного, зімкнуто-маршового в ощетинений, жорстоко-діловий. Понад автострадою, яка на випадок бою могла правити бійцям за протитанковий бар'єр, стали артилеристи і мінометники.

Вже з мінометів і гармат знято чохли. Вже гарячі гінці полетіли в дивізію. Вже в цементовій трубі, прокладеній попід шосе, лікарі розгорнули медпункт. Люди притихли в звичній німій напрузі.

Чи, може, минеться без бою?

Маковей, набивши патронами ріжки, лежав біля самої бровки асфальту поруч з Хаєцьким та іншими однополчанами. Хома, сопучи, довбав собі на схилі насипу ячейку, схожу на канаву. Маковей стежив за противником. Механізована ворожа колона, виповзаючи десь з глибини лісу, рухалася серединою балки просто на Маковея. Вона ще була далеко, гарчала глухо, але той зловісний гуркіт шматував Маковеєві душу. Неприродно жахливо було чекати вибухів, зойків та чиєїсь крові в цей день. Моторошно було відчути, як смертельна небезпека, наближаючись з кожною миттю, грабує тебе, потворно поглинає великий заклечаний світ, глитає синяву озер, розливи червоних маків, руйнує всю красу довгожданого свята... Ще кілька хвилин тому бійці чули золотий благовіст над землею, чули святковий, обіймаючий материки, гомін народів. Хіба все це мусить вщухнути перед отією чорною силою, що швидко виплазовує поміж лісом сюди, на автостраду?

Вже простим оком видно — два середні танки попереду, за ними кілька бронетранспортерів, далі — валка чорних критих автомашин.

Поки що колона не обізвалася жодним пострілом.

— Може, то й не німці? — запитав Маковей Хаєцького, що вже зручно влігся в своїй ячейці.

— А хто ж, по-твоєму?

— Може, то союзники вийшли нам назустріч? Бачиш, не стріляють.

— До союзників ще — боже мій...

— Чого там — «боже мій»! Адже в них теж усе механізовано... Вони можуть за добу перескочити — знаєш скільки?

Знаю... Відколи вже скачуть, та ніяк не доскачуть...

— Невже-таки німці? — не хотів Маковей вірити власним очам.— Чому ж тоді не стріляють? Адже їм видно наших коней...

Маковей озирнувся. Коні, кинуті піхотинцями напризволяще, розбрівшись долиною, спокійно паслися. Засідлана гніда лошиця Ясногорської, піднявши голову, стиха кудись іржала. А Маковеїв буланий ішов попаски поруч з Сагайдиним, по коліна забродячи в червоні маки. Чернишів — гріб копитом землю. Маковей відшукав поглядом Черниша. Лейтенант, дивлячись у бік

лісу, стояв навитяжку біля насипу перед своїми готовими до бою мінометами. Сива лікарка санроти про щось питала його, витираючи руки, а він крізь зуби відповідав їй. Можливо, лікарка питала саме про Ясногорську. Шура разом з Чумаченковою піхотою була десь у лісі, по той бік автостради.

— До гибелі їх пре,— зауважив Хаєцький, пильно стежачи за мовчазним рухом колони.— Буде не менше полку.

— Вони, мабуть, надіються, що ми їх не зачепимо, пропустимо без бою,— міркував телефоніст.— Десь, видно, загаялись, а тепер поспішають на асфальт.

— Асфальти вже не для них. Остались їм тільки пущі та хащі.

— А може, це вони йдуть здаватися? — втішав себе Маковей, силкуючись розгадати наміри блукаючої ворожої колони.

Те, над чим він зараз ламав собі голову, командирові полку було зрозумілим з самого початку. Окинувши поглядом «ковбасу» (як у думці назвав Самієв колону), він одразу визначив її характер, вогневі засоби, тактичні можливості. Досвідчене око могло помітити одразу, що ця громіздка, неохайна колона, розтягнувшись на кілометр чи й більше, не являє собою сталу бойову одиницю, а що вона сформувалася наспіх з решток різних, десь розгромлених частин. За характером руху колони можна було визначити, що вона вже не відчуває на собі твердої руки єдиного командування. Тільки цим можна було пояснити хаотичні затори, що виникали раз у раз внаслідок свавілля водіїв. Вогневі засоби, якими володіла колона, були, напевне, досить сильні, можливо, навіть сильніші, ніж у самієвського полку. Але зараз це не могло бути вирішальним. Зараз діяли інші чинники, далеко значніші, ніж кількісне співвідношення стволів. І неоднаковий моральний стан особового складу, і неоднаковий рівень дисциплінованості, і навіть ліси, які, обступаючи балку, обмежували для ворога можливість маневру,— все це врахував і передбачив підполковник Самієв.

Замаскувавшись з офіцерами на узліссі, він уважно вивчав, всебічно зважував механізовану чужу ватагу, що швидко наближалась. Ясно, що вона спішить вирватись на автостраду, щоб податися до американців. Захоплені останнім часом полонені відверто заявляють,

що, тікаючи до американців, есесівські головорізи сподіваються там зустріти прощення своїх злочинів. Адже вони не пройшли з вогнем та шибеницями по заокеанських штатах, вони ще тільки мріяли там побувати. Всьому на заваді став Сталінград. Зараз ця «ковбаса» теж, видно, поспішає вихопитись на велику дорогу, щоб майнути потім на захід. Звичайно, може обійтись і без бою. Якщо колона згодиться капітулювати, Самієв прийме капітуляцію. Обеззброїть, направить у тил. Чи, може, гітлерівці справді надіються, що полк Самієва їх пропустить не чіпаючи? Тоді вони його, безперечно, теж не зачеплять. Але для командира полку такий варіант був неприйнятний. Честь радянського офіцера не дозволяла йому дати фашистам дорогу, ухилитися від небезпеки.

Стежачи за колоною, Самієв чекав сигналу капітуляції. Ось-ось зів'ється над передньою машиною біле полотнище... Адже звідти вже виразно видно, що дорога перехоплена, що вона вже зайнята радянськими військами. Кілька броньовиків та пікапів, переганяючи колону, мчать балкою. Тупорилі, мов бульдоги, вони гасають попід самим лісом, наче обнюхують його. Може, це командування колони їде капітулювати?

Раптом передній броньовик з ходу сіконув по узліссю. До нього приєдналися інші. Танки наводили хоботи гармат прямо на автостраду.

Самієв, підскочивши, як на пружинах, енергійно махнув кулачком офіцерам-артилеристам: давай.

Гармати ревнули. Коні, що паслися в долині, підняли голови, нагострили вуха і стали одразу схожими на диких.

XXIX

По всій долині стояв дим. Не оранжерею, не теплицю, а величезну свіжу вирву нагадувала вона тепер. Повітря нагрілося, згускло. Обчухрана металом зелена гущавінь узлісь помітно порідшала. Там, де ще півгодини тому рухалася грізна колона, тепер догорали безладно стирловані машини. Чорна череда вже оголялася металевими кістяками, присідала, тліла.

А в лісах, на схід і на захід від балки, ще скрізь потріскувала стрільба. В бій вступили один по одному підрозділи інших полків, що прибували на поміч Са-

мієву. Як тепер виявлялося, механізована ворожа колона, яку щойно розгромили самієвці, була тільки передовим загоном пошарпаного есесівського корпусу, що пробивався лісами до автостради. Після розгрому свого механізованого авангарду гітлерівці, кидаючи в паніці техніку і важке озброєння, масами ринули в ліси. Там вони тепер, збиваючись в окремі гурти, розсипаючись дрібними групами, шукали собі порятунку. Але скрізь їх уже перестрівали вогнем гвардійські засади.

— Всіх на аркан! — скоромовкою джеркав Самієв, висилаючи свої підрозділи напереріз відступаючим.— Щоб не вислизнув жоден!

Закинутий аркан стягувався все тугіше. Бій, розщепившись на кілька малих боїв, догорав по лісах окремими тріскучими вогнищами.

Черниш залишив біля мінометів самих тільки навідників, а решту бійців роти повів на підмогу піхотинцям. Йому хотілося потрапити в східну частину лісу: там бився Чумаченків батальйон, там десь була Шура. Але Самієв кинув мінометників разом з полковими артилеристами та ротою зв'язку в зовсім інший кінець — в західний сектор лісу.

Есесівці боронилися вперто, здавалися неохоче. Декотрі, не кидаючи зброї, похапцем нацуплювали на себе в кущах цивільне, зривали з себе нагороди та відзнаки. Протягом години мінометникам кілька разів доводилося пускати в хід гранати, іти врукопаш. Вже було поранено Йону-бессарабця, Чернишевого ординарця Гафізова і командира 2-го взводу Маркевича. Незважаючи на втрати, настрій у бійців був піднесено войовничий. Хтось пустив ясу, що десь тут серед есесівських недобитків гасають, маскуючись під рядових, відомі воєнні злочинці, і Хома нахвалявся власноручно піймати хоч якого-небудь геббельса. Але, як на зло, йому попадалися самі лише єфрейтори та обер-єфрейтори.

Після короткого жаркого бою мінометники повертались з лісу тріумфаторами. Вони гнали поперед себе вдесятеро більше полонених, ніж було в роті самих бійців. Есесівці тюпали в своїй обвислій, зганьбленій уніформі, опустивши погляди вниз, тупо скоряючись долі. Спітнілі, заросліі, обшарпані, мов юрмища захлялих лісових волоцюг. Особливо повезло на цей раз Маковеєві: йому вдалося захопити живцем генерала, коли

той, сопучи в кущах, саме натягував на свою прусську лапу чеський елегантний черевичок. Він так і не встиг взутись, чимчикував перед Маковеєм босий, в цивільних тісних штанях. Артилеристи жартома пропонували Маковеєві «шух не глядя»: давали йому за генерала двох оберстів з залізними хрестами. Маковей уже був зохотився на міньбу. Але брати Блаженки розраяли хлопця:

— Не шухай, Маковею, не міняйся. Веди свого луципера сам. Подяку матимеш від «хазяїна».

— Але ж він босий,— непокоївся телефоніст.— Черевики не налазять, а чоботи десь зникли, поки я його обшукував. Як у воду впали. Хто взяв? Ніхто не брав. «Хазяїн» може подумати, що це моя робота.

— Не турбуйся, Тимофійовичу,— заспокоїв телефоніста Хаєцький.— В мене теж один босий!.. Кат його зна, де він чобіт збувся...

— Так у тебе ж єфрейтор!

— Це він тільки на вигляд єфрейтор! — пояснив подоляк.— А ти перелицюй його, подивися, що там у нього під сподом... Я певен, що це неабияка трясця!.. Ти бачиш, як він ніжно ступає своїми босими по сухому груддю? На пальцях!.. По-моєму, це який-небудь переодягнений кох, а може, навіть гудеріан. Віхвіль яр война? — звернувся Хаєцький до «свого» босоногого бранця, що трюхикав у натовпі. Той, озирнувшись, мовчки підняв йому чотири розчепірені пальці.

— Чотири роки! — вигукнув Хома.— О, то ти все пройшов, халамиднику! Попервах воно, либонь, гарно було йти, задерши голову, зажираючи баньками світ! Направо: «Матко, яйка!», наліво: «Матко, млека!» Звісно, коли вирушав на нас, то не думав про такий амінь! Думав, що на слабких натрапив, адже війни не хочуть! А розворушив, то й сам не рад. Доводиться босоніж скакати по колючій чеській землі. Скачи, скачи, волоцюго, переміряєш голими п'ятами світ, то знатимеш, який він широкий! Не влізе ні в чию пельку!

— Що ти їх агітуєш? — докоряв Хомі Сагайда, крокуючи з Чернишем позад бійців.— Ти ж бачиш: вони ще до пам'яті не прийшли.

— Хіба я агітую? — заперечив Хаєцький.— Я тільки тлумачу, яка то є наша правда: не чіпай, бо ради собі не даси.

На автостраді вже знов було людно. З усіх кінців

лісу поверталися підрозділи, розбурхані, розпалені, бадьорі. Мовби не з втомливого бою виходили, а тільки оце збиралися в бій. Гнали косяками полонених, несли якісь трофеї; голосно тріумфуючи, волокли по землі фашистські знамена. Засідлані коні з налитими кров'ю очима ще схарапуджено металися по долині, гасали по шосе. Вуздечки в квітах, гриви в стрічках... Маковей, внутрішньо здригнувшись, впізнав серед них і Шуриного коня. Запалено хропучи, він летів без своєї вершниці вподовж автостради, і сідло йому, обкрутившись на попругах, сповзло геть униз, бовталося на животі.

Передавши генерала Блаженкам і забувши одразу про нього, Маковей кинувся переймати Шуриного коня. Сагайда і Чернш підбігли йому на поміч. Але тремтячий, збаламучений кінь не дався їм в руки: обпаливши всіх трьох гарячим диханням, він проскочив між ними і, дзвінко виклацуючи підковами, подався вздовж автостради вперед.

Внизу біля віадука медсанбатівські машини забирали поранених.

«Як їх багато! — здригнувся Маковей.— Лежать на дорозі, виходять скривавлені з лісу... І, здається, більшість з нашого батальйону! Навіть комбата Чумаченка офіцери ведуть попід руки. Без кашкета. Він зовсім сивий... А когось несуть у плащ-палатці... А комусь уже копають край шляху могилу... І Шовкун іде з забинтованою головою... Що ж це таке?»

Шовкун, помітивши мінометників, швидко пішов їм назустріч. Наближався, подзенькуючи медалями, забризканими ясною, ще свіжою кров'ю. Маковеєві стало невимовно страшно: очі Шовкуна були повні сліз.

На цьому урвалось останнє здорове враження Маковея. Далі все пішло йому кошмарною круговертю, пролітали в свідомості тільки окремі хворобливо яскраві уламки навколишнього. Одразу світ сповнився чадом, як величезна душогубка.

На рябій трофейній палатці автоматники несли Ясногорську.

— Він їй вистрелив із-за дерева в спину, коли вона перев'язувала нашого комбата. Двома розривними підряд.

«Хто він? Чому з-за дерева? Чому в спину?» — гарячково думав телефоніст, слухаючи бентежний го-

мін довкола себе, кудись поспішаючи з товаришами, плутаючись у полеглій міцній траві. Безвітряна, безповітряна спека душила його. Незчувся, як опинився в тісному натовпі і, ступаючи нога в ногу з іншими, мовчки побрів за палаткою. З кожним кроком провалювався в задушливу трясовину, чадіючи і затерпаючи весь. А перед ним поміж солдатськими пропотілими спинами ритмічно пливла піднята палатка, пропливала в туманну безвість крізь нескінченний чад, крізь іржання коней, крізь команди, що вже лунали десь на узліссях, ніби нічого й не сталося.

А на палатці лежить горілиць якась не знайома Маковеєві дівчина. Розпатлана, спокійна, в порваних вінках, в зім'ятих погонах. Не вона! Пливе і пливе, гойдаючись, мов на туманних хвилях... Голова безсило хилиться набік, а чиясь рука, загоріла, подряпана до крові, час від часу поправляє її. Хто це? Чия це там загоріла рука з розбитим компасом на зап'ясті? Лейтенант Черниш? Простоволосий, згорблений, оперезаний навхрест через усю спину пропотілими ременями... Бреде поруч палатки, раз у раз спотикаючись, виставивши назад гострі витерті лікті, немов штовхає перед собою щось каторжно важке...

Ні, це таки вона лежить, розкинувшись втомлено і незручно, у вінках, які забула зняти перед боєм!.. Немає вінків, немає цвіту — саме лиш бадилля, обшурхане, прикипіле на грудях кров'ю...

Лежить, як жива, неймовірно біла, неймовірно спокійна. Дивиться на Маковея здивованим, нерухомим, раз назавжди зупиненим поглядом. Ось-ось ворухнуться напіврозтулені вуста, оживуть в тонкій посмішці, а рука потягнеться, щоб підвестись... «Підведись, посміхнись, дихни!.. На, візьми моєї сили, моєї крові, мого повітря!»

Сльози текли по щоках Маковея.

Перейшли автостраду, побрели маками, зупинились на схилі долини край шляху. Яма була вже готова. Біля неї, покриті палатками, лежали в ряд усі загиблі в цьому бою. Ясногорську поклали поруч з ними і теж прикрили палаткою до самих очей. Похоронна команда обчищала сиру землю з лопат, і їх скрегіт пронизав Маковея вогнем. Хлопець мовби тільки зараз збагнув до кінця все, що сталося. «Яма! Яма!!!» З жахом відсахнувся від неї, кинувся геть, відбіг з кільканадцять

кроків, впав обличчям у столочену високу траву. Давши собі волю, захлипав, заридав, ховаючи лице у зелені столочені пасма, що були дивовижно схожі на дівочі розпущені коси-косички.

Навіщо, навіщо це сталося? Навіщо він вистрелив їй у спину двома розривними підряд? І хто цей в і н і д е в і н зараз? Чи впіймали й о г о, чи знищили?

«Маковею, візьми мене на руки та неси по білому світу!.. Пронеси скрізь, де вже немає воєн, де їх ніколи не буде, де гримить музика волі...»

А може, він, т о й, щ о с т р і л я в, зараз ще десь бродить лісами, підкрадається потай до золотих міст, з ненавистю наслухає радісний гомін народів?

«Маковею, зроби ради мене те, зроби ради мене оте».

«Встань, то я все зроблю! Живи, то я все зумію!»

«Розшукай того, що стріляв із-за дерева! Покарай, засуди його, страть. Тоді я оживу, і прийду до тебе, і скрізь буду твоєю супутницею...»

Маковея підняв на ноги трикратний салют, яким полк проводжав у братську могилу Ясногорську та її товаришів.

Вже було сказано прощальне слово, вже люди розбігалися по своїх місцях, виконуючи команди, збираючись знову в дорогу. Он пробіг, розчервонівшись, Сагайда, он пробіг, нахилившись, Черниш, незграбно тикаючи пістолетом у кобуру, і щоразу мимо. Край шляху, серед палаючих маків, зостався свіжий горбик землі з маленьким гранчастим обеліском; п'ятикутна зірка вінчала його.

Вогка могила ще парувала, дихала з-під обеліска тремтливим прозорим маревом. Велике сонце, яке нагрівало в цей день далеку трансільванську сопку, гріло своїм щедрим промінням і цю пірамідку свіжої, паркої чорноземлі, виросту край шляху на відстані гарматного пострілу від Праги.

Станеться так: надвечір прийдуть на бойовище чехи і чешки з довколишніх сіл, знайдуть братську могилу загиблих, ретельно обкладуть її червоними маками. Всю ніч стоятимуть над нею в німій присязі з запаленими свічками в руках. І все, що передумають чеські дівчата в цю травневу ніч, вже не забудуть вони ніколи.

Квіти на могилі не всохнуть від спеки: замінювані кимось щодня, вони будуть завжди живі.

А ще пізніш в історії полку під датою 9 травня 1945 року з'явиться лаконічний запис:

«Бій у долині Червоних Маків».

Команда шикуватись вивела Маковея з важкого забуття. Він одразу згадав, що в нього є автомат, що в нього є кінь з кличкою Мудрий, що десь на возі лежать його апарати і клубки червоного кабеля.

— Де ж Мудрий?

Мудрого йому підвів Роман Блаженко. Сам поправив сідло, сам підтяг попругу.

Вже коли полк рушив своїм попереднім звичним ладом, поруч з Маковеєм опинився Черниш. Потемнілий, зарослий, не молодий уже, як раніше, а якось одразу наче постарілий. Весь — мов худе, смагляве, м'язисте пасмо. Міцно, ніби назавжди, стиснуті губи. Сухий антрацитовий блиск в запалих очах. Голова опущена на груди, плечі гостро підняті, наче лежать за ними втомлено складені крила.

З кілометр їхали мовчки, коліно в коліно. І навіть це суворе мовчання зближувало їх. Потім якось наче ненароком переглянулись роз'ятрениими, скорботними очима.

«Маковею, це ти поруч мене?»

«Це я, лейтенант».

«Ти любив її...?»

«Так».

І обом раптом стало зрозуміло, що відтепер вони будуть до болю близькі й дорогі один одному, ще ближчі й дорожчі, ніж раніш, не замінимі ніким.

Всю дорогу їх бачили поруч.

В першому ж селі, що його проходив полк після бою, мінометники впізнали Шуриного коня. Він стояв на майдані серед гучномовців, високо піднявши голову, оточений чехами і чешками. Збруя на ньому вже була в порядку, сідло — на місці. Радісні, галасливі, як пташенята, діти юрмилися довкола коня, навперебій хапалися за стремена, просили батьків, щоб посадили в сідло. Дорослі висаджували їх по черзі. Щохвилини в сідлі з'являвся, щасливо озираючись навкруги, якийсь новий білоголовий вершник або юна хоробра вершниця. Весь сонячний майдан лящав дитячим дзвінким щебетанням.

XXX

Тим часом віковий бастіон слов'янства на заході — чеська красуня столиця вирувала радісною позінню свята.

Злата Прага...

В цей день вона була справді золотою. Наче всі попередні весни, викрадені в неї окупантами, зараз повернулися їй потрійною своєю дзвінкістю, розкішшю сонця, повноводдям музики. Людськими шумливими ріками затопились празькі сади, вулиці, майдани. Урочисто вишикувалась проспектами зелена варта каштанів — почесна варта весни. З краю в край квітує Вацлавське намєстє, цей празький Хрещатик... Прапори, музика, пісні...

Стоїть на Старомєстському майдані вкарбований у віки Ян Гус, оглядає свій старовинний град. Ще ніколи цей слов'янський град не був таким молодим та сонячним. Ще ніколи такий щасливий гомін не клекотів тут від краю до краю...

Стоять на Карловім мосту гігантські скульптурні постаті, суворі святі і воїни, дивляться на яскраво прикрашені набережні, на спокійні води синьої Влтави. В цей день Влтава не тьмариться жодною хмаркою, бо не тьмариться небо над нею. Радіє Мала Страна. Вже не падає тінь на Злату Улічку — вузьку та покручену пристань середньовічних мрійників-алхіміків... Сьогодні вона стала справді золотою не в мріях, а наяву. Сьогодні вона вся купається в сонці, і радість бурхає тут такими ж гарячими хвилями, як і на широких празьких майданах, на залитих сонцем проспектах...

Стоять на вулицях до самих передмість десятки тисяч пражан, ще змарнілих від хронічного недоїдання, бурхливо сп'янілих від чистого повітря волі. Хіба не про цей день мріяли вони по концтаборах, по вогких підземеллях та в похмурих камерах Панкрацу? Чудові магістралі, очищаючись від барикад, витягуються в далеч, біжать десь за місто мовби до самого сонця.

Прага співає, дзвенить, тріумфує, впиваючись радістю весни й перемоги.

Всі радіостанції транслюють радянські марші. Крізь радісний гомін овацій, крізь невщухаюче на протязі кілометрів тисячоголосе «наздар!» проходять танки

переможців. Оклечані зеленню, засипані квітами, вони пропливають над людським морем, мов величезні живі клумби. А на танку, в замасленому шоломі, з розгорнутим прапором у руці, стоїть добродушний русявий хлопчина, усміхаючись до народів своєю широкою, впевненою усмішкою:

— Порядок в танкових частинах!

Так ось який він, боєць армії-визволительки... Десятиліттями його оббріхували. Десятиліттями народам світу говорили про нього неправду. Тепер він, почувши заклик знемагаючої Праги, прийшов сюди залізним маршем, високо випростався на своїй уквітчаній машині, народи можуть нарешті подивитись на нього зблизька. Оповитий сяйвом Сталінграда, озброєний посланець молодого стомовного світу, він став для них надійним взірцем, показавши, як треба захищати свою волю і честь, як треба карати ворогів людства. Великий справедливець, він власними грудьми захистив народи світу, по яких могутні розбійники мали пройтись потоптом.

Тепер він стоїть на танку, гордо тримаючи в руці прапор своєї Вітчизни. Багряна тінь шовку лягає на юнацьке обличчя, переливається в розумних очах, які перебачили всячину, які ввібрали в себе півсвіту...

Танк пролітає Вацлавським намєстєм, тисячі піднятих рук рвуться вперед за прапороносцем. Вони воліли б підняти його разом з танком і понести, як свою надію, через усе місто. І незабаром станеться саме так: на одному з міських майданів вільні руки пражан воздвигнуть високий п'єдестал і знесуть на нього цей радянський обстріляний танк, вилитий з уральської переможної криці.

Злата Прага...

Ніколи ще не була вона такою золотою. Поезія волі, сонячна гроза революцій вчувалася в її тріумфальному клекоті.

У скромний будинок на Гібернській вулиці, де колись відбувалась Празька партійна конференція, в кімнату, де тридцять три роки тому був великий Ленін, ішли і йшли делегації військових частин; Дніпровські і Трансільванські, Берлінські і Будапештські, Бєлградські і Братіславські полки та дивізії посилали сюди своїх представників. Густо засмаглі, бувалі воїни в орде-

нах та медалях, з вінками та прапорами в руках підіймалися за провідниками-чехами на четвертий поверх, на високе КП геніального стратега революції. Несли йому великий рапорт, доповідали йому про виконані заповіти. Замислені, притихлі, з пілотками в руках стояли серед вінків та прапорів, розглядаючи звідси найдальші горизонти історії, бачачи звідси своє минуле і своє майбутнє. Бо ця скромна тінява кімната, вже сповнена музейним урочистим холодком, здавалась їм піднесеною над світом вище палаців, вище хмарочосів.

За вікном розкривалась просторінь вільного міста, що пливло в розливах сонця, в майві знамен. Скрізь, скрізь — на балконах будинків, на дахах, на баштах — тріпотять вони, торкаючись численними крилами тонкої блакиті небозводу. Триколірні чехословацькі і поруч них, як їхні старші брати,— червоні радянські, з серпом і молотом. Ось він, тріумфальний похід ленінізму, втілений матеріально, видимий і відчутний вже всій планеті!

Одною з перших в цей день кімнату Леніна відвідала група танкістів. В книзі вражень танкісти залишили свій короткий запис, який кінчався рядом підписів на півсторінки. Поміж ними стояв і підпис гвардії лейтенанта Миколи Воронцова. Молодий офіцер-танкіст, син замполіта Воронцова, залишаючи з товаришами тут свій запис, звичайно, не знав, що через кілька годин його вже прочитають розвідники самієвського полку і привезуть майорові звістку про сина.

Полк вступив до Праги надвечір. На рисях проходив людними робітничими околицями, маючи вже нове бойове завдання, прямуючи далі на захід.

Робітники ще розбирали останні барикади, підводили повалені трамваї. Жінки та діти з лементом і прокльонами вигонили за місто натовпи розхристаних, здичавілих посадників-швабів. Щоб не смерділо фашистським духом у Золотій Празі! Щоб не гніздилась тут осоружна тевтонська агентура... А по дахах та горищах будинків дружно гуркотіли робітничі підлітки в нових кашкетах народної міліції. Завзято вишукували поодиноких фашистських щурів, наскрізь прочісували рідні околиці, радісно гукали звідти полкові:

— Наздар!

Бруковиця дзвенить.

Летять і летять численні ряди осяяних сонцем облич, обвітрених і загорілих, вигартуваних стужами та спеками. Летять вперше оце побачені Прагою і вже навіки їй рідні... Бачить вона у великій гвардійській колоні і суворо настороженого Васю Багірова з древком у руках; і збудженого Козакова, який із своєю братвою вже встиг побувати там, де інші побувають пізніше; і майора Воронцова, що, оглядаючи бійців, мовби запитує самого себе: котрий з них його кревний, котрий йому найрідніший? І кожного обіймає теплим поглядом, і кожним гордиться, і кожного приймає за сина... А поруч нього скаче малий гарячий Самієв на великім коні... Далі — грає золотими погонами новий комбат, що заступив Чумаченка... Похитуються в сідлах Черниш з Маковеєм. Обоє замислені, обоє грізно похмурі. За ними пліч-о-пліч рухаються Сагайда і Ягідка. Далі височіють брати Блаженки, Роман і Денис, як два вилиті бронзові гіганти. Мчить на своєму баскому жеребчику Хома Хаєцький, рішуче поводячи вусами, зачудовано оглядаючи Прагу. Суворо гукає на дахи молодій чеській міліції:

— Шукайте по всіх нишпорках, по всіх димарях!.. Не давайте звити їм гнізда! Виводьте їх на майдани та судіть великим судом! Аби знали, яка доля розбійників жде! Аби заказували своїм внукам і правнукам — до десятого коліна!..

Рота за ротою проходить полк, гримить і дзвонить по празькому бруку. Ряди вже заповнено, вже по них не видно, чого коштували полкові плацдарм і долина Червоних Маків, Альпи і тисяча інших боїв. Проходить він, затамувавши в собі свої великі болі і радощі, несучи в собі непохитні свої присяги і мрії.

Рядовий і звичайний, схожий на силу-силенну інших полків, що проходять тут у цей день.

Монолітною зімкнутою колоною, при розгорнутім прапорі, обличчям до сонця...

Таким пройде він через усю Прагу, на льоту карбуючи по стінах чеської столиці свої славетні указки. Таким вилетить він за місто, в золоту імлу далеких, незнайомих доріг.

Випробуваний всім.

Готовий до всього.

1946—1948

Новели

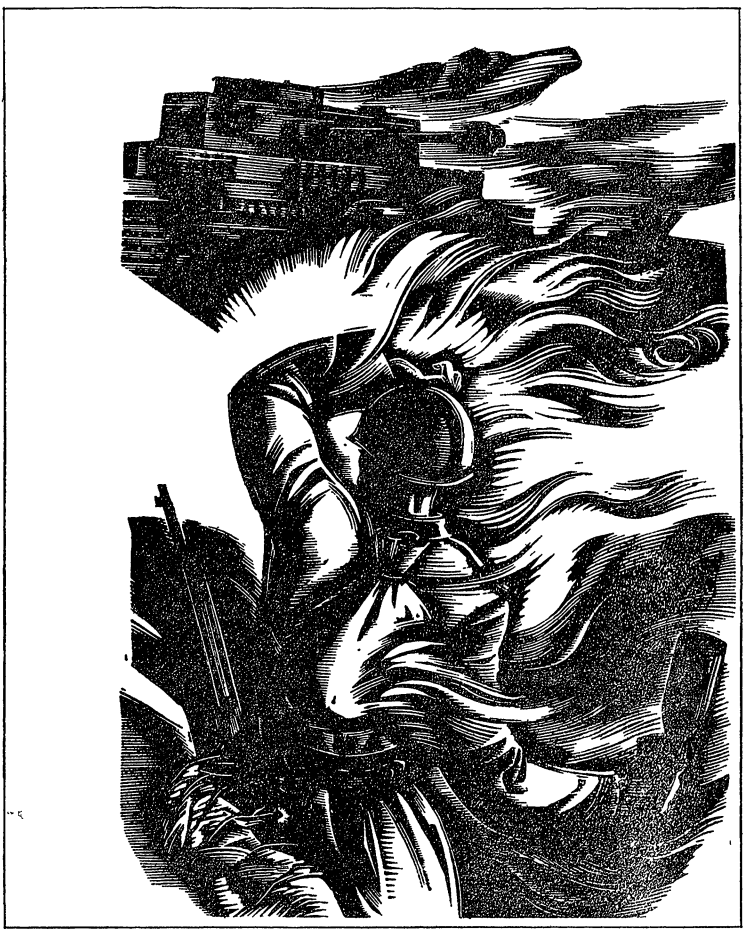

МОДРИ КАМЕНЬ

I

Бачу, як ти виходиш з своєї гірської оселі й дивишся вниз.

— Терезо! — гукає тебе мати, а ти стоїш не озиваючись.

— Терезо!

А ти посміхаєшся комусь.

Вітер гуляє в Рудних горах. Дзвенить суха весна, гуде зелений дуб на згір'ях, і облизане каміння сміється до сонця.

— Терезо! Кого ти виглядаєш?

А ти здіймаєш руки, мов хочеш злетіти.

— Мамцю мóя! Пан бог видить, кого я виглядаю!

Високе небо над тобою гуде од вітру, мов блакитний дзвін.

II

Куди ти задивилась? У що заслухалась? Було зимно і чужо, коли я постукав у твоє лісове вікно. Чув, що в хаті не сплять, але ніхто мені не відповідав. Там радились. З-за причілка било снігом і засипало мені очі. Білий вітер стугонів у порожнечі гір.

Я постукав ще раз. Обережно, так, наче й справді цей стук могли почути там, далеко внизу.

— Просім, хто ви?

Що мені казати? Хто ми?

— Свої,— кажу і не чую власного голосу. Третю добу замість води ми їли сніг.— Свої,— хриплю я щосили.

Тоді в хаті задзвеніло, мовби сонячний промінь зламався об шибку:

— Мамо, то руські!

Боязко й недовірливо відчинилися двері. Я зайшов до кімнати, тримаючи автомат напоготові. Натиснув ліхтарик, і в смузі електричного сяйва завмерла біля столу злякана мати, а ти біля високого ліжка застигла в подиві, закриваючи груди розпущеними косами.

Я загасив ліхтарика і сказав завісити вікна.

Мати світила лампу, а сірник дрижав у її руці. Ти стояла на стільці боса, закриваючи вікна.

Я стидався дивитись на твої білі стрункі ноги, але, одвівши погляд, все одно бачив їх весь час.

Скочивши з стільця, ти стала навпроти мене. Тільки тепер я помітив, який подертий на мені був халат. Ти теж була в білій сукні, і на рукаві чорніла пов'язка.

— Так оце такі... руські?

— А якими ви уявляли?

— ...Такими...

Ти простягла мені свою білу руку. А мої були мокрі, червоні, незграбні, в брудних бинтах. Бинти нам правили й за рукавиці, котрі ми розгубили, митарствуючи в проклятих скелях.

— Хто у вас буває?

— Днесь нікого, пане вояку,— озвалася мати.

Вона стояла біля кахельного каміна і дивилась на мене сумно.

— А по кому ви носите траур?

— По нашому Франціškу,— каже мати.

— По Чесько-словенській республіці,— кажеш ти.

Виходжу надвір, минаю кошару, в якій глухо гуркотять вівці, і тихо свищу. Від скирти сіна відділяється Ілля, білий, мов привид. Замерз, лається і питає:

— Що там?

— Можна.

— Брати й баян?

— Давай.

Знову заходимо до кімнати. Побачивши плитку, Ілля всміхається, ставить біля дверей свій «баян», обтрушується, здивовано вслухаючись у співучу словацьку мову.

— Так ми ж дома! — вигукує він вражений.— Я все розумію!

— Ми також вас розуміємо. Ми словаки.

— Нарешті кінчилось оте «нем тудом» [1],— каже Ілля.— Ми наче знову на батьківщині.

Мати вказує на нашу скриню біля порога:

— Що то маєте з собою?

Ти догадуєшся:

— Радіо.

— Радіо! — сплескує мати руками.— Просім пана — не треба, не треба його в господі! Ви будьте, а його не

---

[1] Не розумію *(мадярськ.)*.

треба. Від нього нам усе зле. Воно забрало нашого Францішека.

Її син Францішек завжди сидів над своїм радіо до глухої ночі. Слухав і Прагу, й Москву. Необережний, хвалився всім на роботі, що він чув. А прийшли собаки-тисовці, побили радіо та умкнули й Францішека. В минулий четвірок розстріляли його на кар'єрах. Штандартенфюрер каже: партизан. Для них що словак, то й партизан. Скажіть, на ласку, який з її мужа партизан? Лісник собі, та й годі! А також взєли з дому та погнали германам рити шанці. Просім пана, не треба нової біди.

— Мамаша,— втішає Ілля,— воно німе.

— Не треба, панове вояки!

Ілля бере рацію й волочить її з хати.

Тепла хвиля дихає на мене від каміна, варить, як спирт. Чую, як з дрожем виходить з мене той холод, що ми його набралися в горах. З обережності ми за три доби ні разу не розвели вогню. Ми то плазували в камінні, високо над шосе, то забиралися на самий кряж, звідки видно було ще далі — в тилу — всі батареї противника. Викликаючи час від часу «Симфонію», передавали їй, що треба. З обачності часто змінювали стоянки. Це нас катувало. Перекочовуючи в ущелинах між горами, особливо вночі, ми щоразу зривались у якісь прірви. Якби було менше снігу, ми, мабуть, поскручували б собі в'язи. А так лише порозди-рали руки, позбивали коліна, подерли халати і,— що найприкріше,— пошкодили рацію.

— Ось до чого доводять ці сальто-мортале,— сумно констатував Ілля, остаточно переконавшись, що рація не заговорить.

Але головне завдання все ж було виконане, і цієї ночі ми вирішили перебратись до своїх.

Ти налила в таз теплої води. Я розмотував свої руки, але закляклі пальці ніяк мене не слухались.

— Давайте я!..

Пальці твої були вправні й повні ніжного тепла. Зовсім не боліло, як ти віддирала закривавлений бинт. Віддерши його, кинула десь у куток, а мої руки, попарені і якісь легші, зав'язала своєю марлею, сухою та м'якою.

— Просім, панове з Руська, до нашого словенського столу,— каже мати.— Гаряча кава.

Ти подавала.

— Просім ще єдну кварту,— казала ти, коли я випив.— Ми ж вас так довго чекали... товаришу!

І пильно дивилася в вічі, і я виразно чув, як ти входиш до мого серця.

III

Куримо — спимо — хилимось.

Шістдесят годин ми не змикали очей.

— Спіть, я стану на варті,— кажеш ти.

Ми сміємось і встаємо з канапи.

— Кам?[1] — дивишся ти благально.

— Не маємо часу, Терезо.

Мати, бліда й згорьована, щось шепоче, як черниця. «Молиться»,— думаю я.

— Мамаша,— каже Ілля,— ми ще прийдемо!.. З «катюшами» та гарматами. Я поставлю вам новий приймач, і ви будете слухати весь світ!

— Дай-то бог! — шепоче вона.— Террі, проведи панів вояків.

Ми виходимо в сліпу вітряницю, залишаючи за собою в кімнаті і світло, і тепло, і людську ласку.

Далеко внизу, як у підземеллі, гримить, не вгаває фронт. Туманні каламутні заграви жовтіють за Модри Каменем. Модри Камень — це по карті. «Мудрий Камінь» називають містечко бійці, бо довго не можемо його взяти. Праворуч і ліворуч нього стоять висоти, як бастіони.

Ти йдеш попереду, закутана шаллю, легко перестрибуючи з брили на брилу. Над шосе зупиняємось, мов над білою прірвою. Внизу, по дорозі, чорніють німецькі машини, і шофери стрибають довкола вогню, розмахуючи руками. Білі завії снігу вихряться при світлі багаття.

Ти розповідаєш, як краще добратися до млинів, і, скинувши рукавичку, подаєш руку на прощання.

— Як ви ся іменуєте?

Тонка рука, вся зіткана з чутливих живчиків, дрібно тремтить і гріє всього мене. Коли я глянув у цей момент на гори, на обшпугований вітром камінь, він уже був мені не такий чужий, як досі.

---

[1] Куди? *(Словацьк.)*

— Ми ще зустрінемось, Терезо. Ми не можемо не зустрітися!

Ти стояла задумавшись.

— Маю гадку, що це сама доля звела нас тутко.

— Ти будеш чекати?

— Хай пан бог видить, що буду.

IV

Я вернувся.

Уже Модри Камень був наш, і шосе наше, і наші гори. Ще здалека я побачив, що на вашому подвір'ї нема нічого. Чорніло згарище, і голий димар підіймався над ним як сурма великого горя.

Підійшовши ближче, я побачив матір. Зігнувшись над попелищем, вона порпалася в ньому паличкою, витягуючи й перетрушуючи якийсь недотлілий мотлох. Зосереджено оглянувши його, тут же кидала і знову порпалася, і видно було, що думає вона не про нього, що ті огарки їй зовсім не потрібні, а вибирає та перетрушує їх лише для того, щоб бути чимось заклопотаною.

— Добридень вам,— сказав я.

— Добридень,— відповіла вона і знову зігнулась над своєю роботою. Вона мене не впізнала.

А коли я їй нагадав, хто я, мати видивилась на мене, і її зібгані безкровні губи засіпались. Вона похитнулась, схопившись рукою за кахельний камін, який тільки й зберігся від цілої хати. Виплакавшись, розповіла:

«Вони прийшли наступного дня вранці шукати мого мужа.

— Він утік від робіт,— кричали поліціянти,— і був уночі тут!

— Не був він тут,— відповіла Тереза.

— То зла неправда,— кричали ті.— Ми виділи ноги на снігу. Ти сама проводжала його з кимось до гостинця, бо лишила там і свої дрібні сліди! — Та й почали все перекидати і на горищі, і в хижі, і в кімнатах, потрощили посуд і знайшли той закривавлений бинт.

— Чия це кров? — прискіпались вони.

— То моя, пане поліцаю,— сказала Тереза.— Я була втяла собі руку.

— Кажи дурням! — залементували вони.— Свіжа кров! Тут були партизани!

Як почув це слово старший шваб, що був з ними, то одразу сказав:

— Ходи з нами! — І повели Терезу на Мікулов.

Я ледве встигала за ними на гору. А вона йде перед них і не плаче, та тільки раз по раз оглядається.

— Вертайтесь, мамуньо,— каже,— бо вам тяжко іти горі.

А як зіходили на кряж, вона все частіше озиралася назад.

— Чого ти туди пнеш очі? — кричали ті.

— Я хочу надивитись на Модри Камень.

— Маш там каваліра?

— Мам.

І зійшли на самий хребет до шосе, де воно повертає на Мікулов, і вже ось-ось наша сторона щезне з очей. Стала моя Террі біла-біла і пильно дивиться сюди, в наш край. А вони гонять:

— Іди!

— Панове, хай подивлюся ще єдину хвилю. Хай візьму Модри Камень на пам'ятку з собою.

— Ти не на весніцу дивишся,— зауважили вони.— Ти в інше глядиш. Де ще маш каваліра?

Я теж бачу, що вона дивиться в інше.

— Ей! — раптом вжахнувся один, наче вжалений.— Вона глядить на Руське!!!

Та й ударили оба канчуками. А вона руками канчуки відбороняє, а сама все глядить-глядить. А вже видно було звідси, як далеко внизу, на виднокрузі, стріляють руські...

Хопили її попід руки і кинули перед себе. Штовхали, та підганяли, та грозили:

— Не оглядайсь!

А вона мовчки втирає кривавицю з обличчя та все-таки оглядається.

— Гей, січи її! — крикнули ті і погнали бігцем.

А я спіткнулась, бігши за ними, та впала на камінь, та й ниділа там уже до ночі...»

V

Померкло, стерлося все. Навіть те, що звуть незабутнім першим коханням. Чому ж ця випадкова зустріч, єдиний погляд, єдина ява у великій драмі війни, чому вона не меркне і, відчуваю, ніколи не померкне?

Ти — як жива. Бо далекі Рудні гори скрізь ідуть за мною, ближчають з кожним днем, щодалі ширше розгортаючись у своїй трагічній чарівності. Бачу вже їх не забиті снігами, а зелені, пишні, зігріті весняним сонцем, коли полонини, як сині озера, зацвітають тим першим цвітом весни, що по-вашому зветься — нéбовий ключ.

Ти виходиш на дерев'яний різьблений ганок у білій легкій сукні з чорною пов'язкою на рукаві і дивишся вниз, за Модри Камень, де колись пролягала наша оборона. Тепер скрізь уже поросла буйна трава. Вже через колишню нейтральну зону їдуть по асфальту словаки спокійними волами. Їдуть і дивляться, як підводиться з землі, пнеться до сонця, росте виноград, потоптаний, розстріляний тоді.

В такі години ми часто зустрічаємося з тобою і, сівши на теплому камені, розмовляємо.

Т е р е з а. Де ви так довго були?

Я. Уже все закінчилось. Тепер я вже не піду від тебе.

Т е р е з а. Ніколи?

Я. Ніколи.

Т е р е з а. Як це гарно, що ми будемо завжди разом! Я так довго чекала вас після тої зимової ночі: мені здається, що не менше як тисячу літ!

Я. А мені здається, що я стільки ж ішов до тебе після тої ночі.

Т е р е з а. Нарешті ми знову зустрілись! Дайте мені вашу руку. Ви відчуваєте, як та тисяча літ перемістилась перед нас? Тепер вона попереду, правда ж? Наша тисяча!.. Доки зеленітимуть ці гори і світить сонце, ми будемо жити. Я задихаюсь від такого багатства!

Я. Нікуди тепер ми не будемо спішити, як тоді взимку. Тоді ми майже ні про що не встигли поговорити. Лютий вітер, шугаючи в скелях, заважав нам.

Т е р е з а. Зараз ми маємо час! Зараз я доскажу вам усе недосказане тоді. Слухайте ж! Чуєте, як лущать зелені спини гір, гріючись на сонці? А небо над нами, весняне й високе, гуде од вітру, мов блакитний дзвін!.. Слухайте ж!

1946

ВЕСНА ЗА МОРАВОЮ

Старшина батареї «сорокап'яток» Яша Гуменний, повернувшись вранці з переднього краю, наказав своєму кашоварові Кацо оббігти бункери і, зібравши мадярів, негайно вести до нього. Кацо, з автоматом поверх замащеного халата, козирнув на цей раз з особливою ретельністю. Очевидно, він бажав цим підкреслити, що й без пояснень розуміє всю складність становища.

На подвір'ї було пусто. Їздові, зваливши вночі ящики з снарядами посеред двору, поїхали в артпостачання за новим вантажем і досі ще не повернулись. Зоставшись сам, старшина деякий час стояв задумавшись над штабелем ящиків, потім втомлено присів на один з них і, роззувшись, став виливати з чобота рідку грязюку. Від неї тхнуло баговинням лісових боліт. Весь шлях, щойно проміряний старшиною від вогневої сюди, зараз ніби ввібгався в його чоботи вкупі з оцим болотним запахом.

Батарея Гуменного переправлялася цієї ночі разом з батальйоном піхоти, якому вона була придана.

За Моравою одразу починались ліси та болота, і противник, не зупиняючись, залишив їх, зачепившись лише по той бік дамби, кілометрів за сім від берега. Там був населений пункт, на околиці якого височіла цукроварня, укріплена від низу до самого даху кулеметами. Цілу ніч наша піхота, плутаючись у лісових хащах, бовтаючись у крижаній воді, продиралась вперед, ішла по п'ятах ворога. Місцями вода сягала пахов, і бійці брели мовчки, піднявши зброю над головами. Лише найменші на зріст іноді пошепки кричали, що тонуть, і тоді їм на поміч спішили вищі, правофлангові. Зрештою, на світанку вийшли до дамби і окопалися понад нею.

Артилеристи-сорокап'ятники, супроводжуючи піхоту, вимордувались протягом ночі до краю,— вони власноруч тягли в темряві свої гармати, раз у раз майже на руках виносячи їх. Коней, переправлених звечора, довелось залишити, бо, пройшовши кількасот метрів, вони зав'язли в багні, вибилися з сил і не могли далі зробити ні кроку. Похмуро зустрічали бійців заморавські ліси!

Крім легких «сорокап'яток», ніяка інша артилерія

не переправлялась на цій глухій ділянці фронту з важкопроходимим протилежним берегом. Кілометрів за десять ліворуч будувався міст, і важка артилерія подалась туди, як і весь полковий транспорт.

Тому зараз у цьому селі, крім обозу Гуменного та батальйонних кухонь, не було нікого. Гуменний теж цілу ніч брьохався з батареєю до самої дамби, щоб знати, де була вогнева. Туди він мусив тепер доставити боєприпаси. Доставити... Попробуй їх доставити, коли трапилось так, що всі люди в роз'їзді і він сидить посеред двору сам-самісінький на своїх снарядах...

Виливши з чобіт грязюку, старшина видер сухі портянки і знову обувся. Над приморавськими лісами підіймалося сонце, велике, ласкаве. Гуменний, забрьоханий по пояс, парував і спати хотів нестерпно. Борючись із сном, що налягав усе дужче, Яша, наче крізь сновиддя, бачив, як у воротях з'явився Кацо, енергійно й широко ступаючи, за ним підтюпцем поспішав гурт мадярів у чорних фетрових капелюхах з порожніми мішками в руках.

Гуменний підвівся їм назустріч, нетерпляче вислуховуючи кухарів рапорт. Потім, звертаючись до іноземців, запитав, хто з них розуміє без товмача. З гурту вихопився наперед жвавий, поморщений, спечений сонцем дідок.

— Я був руський плєн,— заговорив він.— Тамбовська губернія, Єкатеринославська губернія...

При цьому дідок спогорда поглянув на своїх односельчан. Він явно зараз пишався тим, що був колись у російському полоні.

— Земляк, виходить,— зауважив старшина.

— Земляк, пане офіцер...

Мадяр називав старшину офіцером, мабуть, на тій підставі, що з-під кашкета в Яші вибивалося пишне русяве пасмо чуба, а рядові, як відомо, мусять бути острижені.

За річкою, в районі дамби, вдарила батарея; вдарила якось по-весняному лунко, голосно і зовсім не страшно.

Проте Гуменний здригнувся на цей звук.

За першим залпом пролунав другий, і батарея змовкла. Гуменний знав, що тепер там залишилось тридцять вісім снарядів. Мало!

Старшина коротко пояснив через дідка мадярам, чого він хоче. Він просить, щоб вони допомогли нести снаряди його канонірам на фронт.

Мадяри деякий час стояли мовчки. У своїх блискучих чоботях і вузеньких штанях з круглими, як труби, холошами, вони нагадували табунець цибатих, тонконогих журавлів. Покашлювали, переминалися з ноги на ногу і мовчали.

Знову вдарила далеко батарея. Гуменний мить стояв непорушний, наставивши вухо за Мораву. Мадяри теж усі прислухались.

— Шваби...— нарешті сказав дідок-«катеринославець» і погрозив кулаком за річку.— Герман, стерво, вшістко за́брав!

Мадяри дружно загули, засвідчуючи, що це дійсно так. Одначе на пропозицію старшини ніхто з них не відповів ні згодою, ні незгодою. Вагаючись, вони перезиралися поміж себе, а Гуменний, дивлячись на їхню нерішучість, ледве стримував у собі закипаюче роздратування.

— Так ви не згодні допомогти моїм канонірам?

Тоді наперед виступив ставний мадяр років на тридцять, з білою шиєю і красивою чорною бородою, що стовбурчилась уперед якось задерикувато й гоноровито. Кацо шепнув старшині, що це їхній учитель, «пан професор», як називають його селяни. В його квартирі всі стіни заставлені книгами. Мадяри дивились на вчителя з неприхованою пошаною, і, видно, всі чекали, що він скаже.

Учитель похмуро глянув за річку, потім обернувся до своїх односельчан і сказав їм коротку, в суворому тоні промову, з якої Гуменний розібрав тільки два слова — демократія та цивілізація.

«Тільки й чуєш від них про це,— сердито подумав старшина про вчителя.— Менше б слів, а більше діла...»

І саме в цей момент учитель обернувся до нього і величним жестом розгорнув, наставив розкритий мішок:

— Клади!

Гуменний відкрив ящик і наклав учителеві снарядів. Другим підступив дідок-«катеринославець» і, підморгнувши старшині, теж наставив свій «сак».

— Гоп, мої гречаники,— примовляв він до кожного

снаряда словами давно завченої пісні.— Гоп-гоп-гоп!..

Наклавши всім, Гуменний наклав і собі повний ранець і скомандував:

— Марш!

Переправлялись по троє маленьким човником. Гуменний сів перший і взяв весло. Яка це радість взятися вперше весною за весло, коли ріка перегортається в сонці, повногруда і свіжа, сповнена сил і здоров'я! Могутня ріка зносила малого човна, хотіла нести його за течією вниз, у далеку тишу берегів, у м'яку оживаючу весну, до самого Дунаю. А Гуменний гріб напереріз, беззвучно розколюючи веслом тонку блакить весняного неба.

Переправившись, він лишився чекати на березі, а назад човна погнав один з мадярів. Мадяр, видно, був теж вправний рибалка, орудував веслом артистично, і старшина, стежачи за ним, сповнювався до гребця повагою, яку завжди викликали в ньому люди-трудівники.

Морава ласкаво плескалася в береги. Дерева дрімали на сонці. Втомлений за ніч, Гуменний присів на трухлявий вологий корч, дивлячись на той бік, де Кацо керував посадкою. На високому березі з обшитою каменем набережною стояло село, красиве, не зруйноване, мирне. Білі будиночки сміялись до весняного сонця, старшина згадував землянки на батьківщині, викопані на згарищах. Цілі села там перейшли жити під землю. «Набудуємо і в нас таких будиночків,— думав він.— Не без кінця ж буде тягтися війна. Закінчимо, повернемось додому... Візьмемо в руки сокири, рубанки. Запахнуть свіжі стружки...»

В човні, що наближався до берега, сидів «пан професор», зіщулившись, і його борода на цей раз була вже не така задерикувата. Вона ніби поменшала.

Коли переправились усі, Гуменний ще раз перерахував носіїв, і вони рушили в ліс вузькою просікою.

Влітку, може, дехто з них їздив тут волами по сіно, а зараз просіка, як і весь ліс, була затоплена весняною сніговою водою. Снігова вода ще пахла гострою свіжістю, як перші проліски.

Дерева стояли голі, але вже відчувалося, що їм хочеться зазеленіти. Було тихо, а сонце мирно лежало на водяних галявинах.

Передова мовчала.

Старшина ішов зі своїм ранцем попереду, розгортаючи ногами в'юнливу воду, що сягала вище колін. За ним, як журавлиний ключ, розтягнулися мадяри. Гнучись під своєю ношею, вони зрідка перекидалися невеселими словами.

Учитель уже забрьохався по вуха, важко дихав, плутаючись по підводних корчомаках.

— Дьорше! [1] — погукував старшина, коли хто починав відставати. Він ішов попереду легкою оленячою ходою, і було йому й на серці легко та свіжо, бо весняна купіль розігнала втому, бо до того ж батарея мовчала,— значить, там усе було в порядку, а весна навколо бродила в лісі понад озерами, невидима, але відчутна фізично, і бадьорила дух.

Коли траплялась незатоплена місцина, Гуменний давав кілька хвилин перепочинку. Сідали на протряхлій землі, що, здавалось, грала-бродила під ними в глибинах, мов запущена дріжджами та хмелем. Старшина частував мадярів тютюном, і вони мовчки пожадливо курили, думаючи кожен своє. «Пан професор» уже не мав бажання виголошувати промов. Сидів на пеньку, важко віддихуючись молодим черевцем, якого раніше не було навіть помітно. І обличчя його набрало понурого виразу. Лише дідок, що побував у Катеринославській губернії тоді, коли Гуменного ще й на світі не було, не впадав у розпач. З втішним фіглярством він розповідав Гуменному, які там, у далекій губернії, були хороші дівчата, які молодиці. Одна з них — якась Маруся-Ма́річка — ще й досі сиділа в серці дідка, колишнього цісарського вояка.

— Тепер вона вже бабуся,— зауважив старшина. Але мадяр не хотів цього чути. Маруся-Марічка залишалась для нього вічно молодою.

Чим ближче було до передової, тим погляди носіїв хмурнішали, а старшина, навпаки, веселішав. Коли стало чути віддалене татакання кулеметів, носії, як зацьковані, почали озиратися в різні боки. Гуменного тільки розважала ця безпідставна передчасна тривога, і він погукував ще енергійніше:

— Дьорше!

Зненацька вдарила ворожа батарея.

---

[1] Швидше! *(Мадярськ.)*

Високо над лісом у прозорості весняної атмосфери просвистів невидимий снаряд і гримнув, вибухаючи десь далеко в деревах.

Носії одразу зупинились, заметались нажаханими поглядами і нарешті звернули ті погляди на старшину, ніби він, цей бешкетно рішучий юнак, якому вони звірили свою долю, міг дати їм порятунок.

— Далеко! — засміявся Гуменний.— Марш!

— Давай-давай,— сумно пожартував якийсь вусатий гуморист, цибаючи у своїх вузьких штанях.

І раптом у районі дамби знялася шалена стрілянина. Забахкали гвинтівки, зацокотіли автомати, зачахкали міномети. Гуменний одразу став серйозний і напружений. Чув, як тонко зітхнула його батарея. Рахував її постріли, легко відрізняючи їх від пострілів фашистських гармат. Здається, голос своєї батареї він упізнав би серед тисяч подібних.

Забриніло, вібруючи, повітря. Вибухи застугоніли зовсім близько, вода піднялась фонтанами, весь ліс затріщав.

— Лягай! — скомандував Гуменний мадярам.

Але його ніхто вже не чув. Засліплені жахом, з перекошеними обличчями, мадяри обернулись назад і кинулись навтьоки.

Бігли мовчки, випереджаючи один одного, перечіпаючись, падаючи, метаючись від кожного вибуху то в один, то в другий бік. Гуменний погнався за ними.

— Стій! Стій! Зупинись! — гукав він, але ніхто не зупинявся.— Лягай!

Ніхто не лягав. Старшина бачив, що противник уже переносить вогонь далі до річки, і мадяри, тікаючи, потраплять саме під нього. Але як їм це пояснити? Як їм розтлумачити, що вони біжать на власну загибель, що єдиний порятунок для них цієї миті — кинутись кидком саме вперед, до передової, або принаймні залягти на місці? Наздогнавши «пана професора», що хекав позаду всіх, Гуменний з розгону вхопив його за загривок, збив з ніг:

— Лежи!

Наздогнав другого, третього і теж силоміць змусив залягти просто в баюрах. Шквал вогню вже шаленів на шляху їхнього відступу, і решта носіїв метнулась назад. Лайкою і погрозами Гуменний поклав їх на землю і наказав чекати команди. Мадяри лежали, хто

де, витикаючись головами з води. Вираз безпомічності і відчаю проступав на їхніх обличчях. Видно, вони вже кляли ту мить, коли зголосились іти до передової з цими снарядами для радянських канонірів. Гуменний з задоволенням відзначив, що боєприпасів ніхто не кинув. Можливо, що в паніці люди просто забули про них і руки їхні вже самі собою прикипіли до мішків, не випускаючи їх.

Гуменний лежав, гостро вслухаючись, як клекоче передова. І ще не встиг розійтися газ від вибухів, як він встав і скомандував іти. Носії слухняно рушили за ним. Тепер до свідомості іноземців уже, здається, дійшло те, що своїм порятунком вони завдячують цьому юнакові. Вони бачили, який смерч вогню загуляв саме там, куди вони тікали всім табуном. І коли б старшина не зупинив їх і не вклав силоміць на місці, то, напевне, зараз вони не дорахувались би з-поміж себе багатьох. Тому тепер вони дивились на радянського вояка з щирим подивом і довір'ям. Коли Гуменний прискорив ходу, вони теж прискорили ходу, наче боялись відстати від нього і загинути.

Тепер вони всі стежили за його рукою, як оркестр за паличкою диригента. За його сигналами зводились, лягали і знову зводились.

— Він, цей юнак, більше цивілізований, ніж ми,— несподівано заявив «пан професор» сусідові, витираючи з обличчя піт.— Він краще нас бачить, краще розуміється в цьому содомі. Нас уже, певно, розшматувало б, якби не його погрози.

Новий артналіт знову поклав їх. Гуменний рахував глухі постріли ворожої батареї і по цьому знав, скільки має бути вибухів. Але, мабуть, на цей раз не все він почув у суцільному гуркоті. Бо тільки схопився з багна і розкрив рота, щоб дати команду рушати, як несподіваний бурун полум'я і грому затопив перед ним увесь світ. Його ніби вдарило якоюсь каменюкою в груди і повалило горілиць. Коли дим розплився, він побачив над собою синю яснину недосяжного неба і обсмалене, розщеплене верхів'я дерева. Воно ще димилось. «А мене, мабуть, гілкою повалило»,— спокійно подумав Гуменний, пробуючи встати. І в цю мить відчув, як щось тепле й неболюче розпливається в нього на грудях. Глянув на фуфайку, побачив вискублену вату і обмацав дірочку. Вона була невелика.

«Дрібний осколок»,— подумав старшина, заспокоюючись. На спині не вийшов, бо під ранцем не чути було крові.

В цей момент крізь гарячу пальбу стрільців і кулеметні черги Гуменний знову почув залп батареї. «Рідна, невтомна!..»

Він відразу став на ноги. Скільки в них ще залишається снарядів? Старшина уже збився з ліку.

В грудях шпигало за кожним подихом. Старшина оглянувся на людей, яких він вів, намагаючись відгадати по виразу їхніх облич, чи бачили вони, що його поранило. А обличчя ті були перепуджені й замкнуті, як і раніше. Видно, вони нічого не помітили, і це чомусь заспокоїло старшину.

— Марш! — скомандував він, рушаючи.

Якимось дитячим первісним жестом послав руку в пазуху, намацав гарячу пульсуючу ранку і міцно затиснув її, щоб не сходити кров'ю. Йому здавалося, що вдихнуте повітря за кожним разом видихається прямо на грудях крізь пальці.

Перев'язувати було нічим і ніколи. Та й хто зробив би це тут? Він не хотів, щоб іноземці бачили його рану. «Що, якби мене вбило?» — раптом подумав Гуменний, і жах охопив його. Адже всі вони, напевне, кинули б снаряди і повернулися назад. Бо ж тільки він знає шлях до переднього краю. А передова гримить і гримить. Він уявляє, як комбат стоїть навколішки перед самим насипом і командує, ніби суворо молиться комусь: «Вогонь! Вогонь!» Він командує, знаючи, що снаряди будуть, і всі обслуги знають, що будуть... «А якби вбило?»

Гуменний оглядається, і йому здається, що носії йдуть швидше. Він не помічає, що, навпаки, це він сам іде повільніше. Ранець дедалі важчає. «Намок,— думає старшина,— снаряди намокли»,— і одразу ж сам помічає, що верзеться йому нісенітниця: хіба снаряди можуть намокнути? Йому хочеться пити. Скинув кашкета, зачерпнув на ходу в себе з-під ніг води, сивої, як дим, і випив усю. Надів мокрий кашкет, голові стало гарно, свіжо, а все навколо сивіло й сивіло, як дим.

Навіть чиста голубінь неба стала сивою. Оглянувся. Чорнобородий вчитель іде зовсім близько. Ніби бреде крізь тремтливий густий туман. Чого він спі-

шить? І чого він так дивно дивиться на Гуменного? Дивиться не кліпаючи, прямо, і очі в нього великі, круглі, ніби вони вставні.

Ось він, здається, скаже старшині: «Дьорше!» — і зарегоче в вічі.

Гуменний рахує, чи всі йдуть, чи ніхто не шугнув у ліс. Всі. Йдуть і уважно дивляться на нього. І не так ніби крекчуть, і не так полохаються, коли десь падає важка міна в тріскучих деревах. Невже вони бачили, що його поранило? І чекають, поки ослабне. Тоді вони кинуть все, розбіжаться по лісу, повернуться до своїх лігвищ. А вороги захоплять дамбу, і переб'ють біля змовклих, ще теплих гармат його батарейців, і, розсипавшись по цих лісах-дебрях, потоплять батальйон у Мораві.

«Хоч плазом, а лізтиму,— думає старшина, обмацуючи пістолет.— Тільки б вистачило крові, щоб не знепритомніти».

Він оглядається знову, важко дихаючи. Ідуть всі. Довготелесий у штанях-трубах... Веселий «катеринославець»... А вчитель просто наступає Гуменному на п'яти. Він уже не так пріє і крекче, ніби йому цей похід не відбирає сили, а, навпаки, поступово додає їх.

Старшина майже не почуває болю. Йому тільки дедалі важче дихати, і він хапає повітря, ніби позіхає. Ніяк не може напитися так, щоб загасити спрагу. Вода горнеться до самих колін, нахилитись би до неї, проте він уже боїться нахилитись, щоб не впасти... Бреде, змучений, палений спрагою, і хоч навколо вода, і так вона вабить, спокушає, але він відгонить спокусу геть. Не дивиться на неї, а тільки чує, як вона хлюпає внизу.

Він міцно затискував рану, проте кров, гаряча й липка, розтікалася вже попід пахви, по животу, просочувалась попід ременем до холош. Дедалі важче було підіймати ноги. «Може, це вже в холошах повно крові, що вони такі важкі?..» Підводного переплутаного коріння стало дуже густо, хоча він тут легко, залюбки йшов, повертаючись вдосвіта з передової. Який тоді ліс стояв дзвінкий та веселий, по пояс у воді!

Тихо, сонячно і мляво, а дерева гойдаються від верхів'я до самої води, стрибають, мов на якомусь фантастичному екрані. Чи, може, це тільки їхні відображення ходять, гойдаються в воді, зламаній

брижами? Хочеться сісти, зануритись у воду по саму шию — пити і спати, спати і пити.

Все навкруги туманіє, розмлявилось, ніби пригнічене важкою літньою спекою.

А батарея била вже зовсім близько, десь он за тими деревами. Де вони дістають снаряди? Гуменний уже нарахував більше пострілів, ніж було снарядів на вогневій. Дивна річ. Чи він лічить уже й постріли противника та все складає докупи?

На глибокому зачерпнув рукою води. П'ючи, він бачив, як «пан професор» обернувся і щось сказав мадярам. Гуменний краєм ока стежить за вчителем, за його блискучою голеною потилицею. Знову «демократія», знову «цивілізація». Що він їм натуркує? Чи не намовляє часом кинути геть снаряди та вертати за Мораву?

— Давай! — хрипить старшина, оглядаючись на них з підозрою.— Давай!

Він уже блідий, змучений до краю: видно, втратив багато крові. Мокрі пасма чуба безладно звисають на очі, і він з натугою піднімає руку, щоб відкинути їх.

Батарея б'є і б'є, кличе його, мов жива: швидше, швидше, старшинко, бо мені тяжко.

Ідуть.

А вчитель знову щось говорить за спиною до своїх. Гудуть, гомонять і кивають вусами. Старшина обертається і бачить, як насувається прямо на нього учителева борода, насувається «катеринославський» дідок і той довготелесий здоровило в штанях-трубах. Що вони хочуть робити?

«Катеринославець», розмахуючи своєю череп'яною люлькою, починає до нього мову. Він каже, що «пан професор» пояснив їм усе. Вони знають, чому «товариш старшина» тримає руку в пазусі!.. Адже за ним по воді весь час лишається кров. Вчитель каже, що це для них ганебно, щоб руський юнак ішов з шрапнеллю в грудях, лишаючи за собою криваву стрічку, а вони б не допомогли йому. Не можуть вони спокійно дивитися, як мучиться він, як оце, може, їхня свобода розцвітається по воді юнаковою кров'ю... Іген! [1]

---

[1] Так! *(Мадярськ.)*

Отже, вони заберуть зараз снаряди у «товариша старшини» і нестимуть самі. А він хай вказує дорогу.

Старшина дивиться на носіїв і тримається зусиллям самої волі, щоб не схитнутись на ногах. Його вражає, що обличчя, які напливають зараз на нього, ніби крізь мряковиту млу,— не похмурі і не злі, а якось по-справжньому, по-людському добрі.

Розстебнули ранець у Гуменного на спині і розібрали снаряди.

Двоє взяли Гуменного попід руки. Знову рушили. Не було на світі нічого, крім водяної дороги, що світилась попереду. Він бачив її між деревами, бачив, задихаючись у гарячій млі.

— Сюди,— говорив час від часу.— Сюди...

Дерева ніби стискували його з обох боків.

Невдовзі показалася дамба.

По дамбі чорніли окопи, сушилися розстелені на сонці сірі шинелі, перекликались бійці, визираючи з окопів то тут, то там.

Внизу, під дамбою, стояли батальйонні міномети і «сорокап'ятки». Коли мадяри, ведучи під руки Гуменного, вийшли з-поміж дерев до батареї, хтось із бійців гукнув:

— Гляньте: старшина!.. І цивільні!

Дідок відповів:

— Нем цивіль.

— Санзай! фельдшера! — окликнув свого ординарця командир батареї, відразу зрозумівши, в чім річ.— Фельдшера миттю! — А до мадярів привітався: — Здрастуйте!

Замість привітання вони відповіли різноголосим хором:

— Спасіба!

Без звички вони ще плутали слова подяки та привітання і часом вживали одне замість другого.

— За що вони дякують? — здивовано запитав командир батареї. І, обвівши поглядом своїх бійців, ще раз повторив: — За що «спасіба»?

Знесиленого старшину товариші посадовили на землю, швидко почали роздягати. Він витяг з пазухи руку, судорожно затиснуту в кулак.

Кулак весь обкипів кров'ю.

Командир батареї мовчав, немов одержав відповідь.

1947

ІЛОНКА

У неділю вранці Ілонка випурхнула з хати в біленькому платтячку, легка і світла, мов той метелик. Засміялась до всього, переповнена щастям. Навкруги було тепло, м'яко, якось шовково, і те шовкове само лилося в душу. Скрізь, на землі і в небі, сьогодні почувалося свято.

Батькова кузня стояла зачинена. Не гупали ціпи на сусідських токах. Не скрипіли з поля важкі гарби з золотими снопами. У високій блакиті радісно сяяло сонце, в костьолі вже грав орган.

Під хатою, обклавшись щітками та суконками, завзято чистив свої потріскані чоботи сержант Лошаков, а його товариш — веселий і добрий Лукич — вмивався біля колодязя, сам собі качаючи воду.

— Здрастуй, Лошаков! Здрастуй, Лукич! — з приязною гідністю привіталась до них Ілонка, і вони обидва, посміхаючись, відповіли своїй юній господині:

— Доброго ранку, Ілоно!

Дуже приємно, коли маєш таке товариство. Всі діти Сент-Іштвана визнають за Ілонкою право гордитися тим, що саме в її хаті мешкають коменданти, що Ілончина мати готує їм сніданки та обіди, а Ілончин батько, всевміючий рукатий коваль Штефан, курить щовечора з комендантами запашні тютюни та розмовляє з ними, немов з братами.

Найчастіше батько розмовляє з Лукичем, з оцим самим Лукичем, який зараз кличе Ілонку, щоб вона йшла качати йому воду.

Майнувши до колодязя, Ілонка з захопленням береться за теплий металевий важіль. Її чорні оченята горять, променяться. Вона готова б ціле озеро добути з землі для Лукича! Свіже, джерельне, чисте... Хай би змив оті рубці, що лягли йому через усі груди. Але те не змивається, то — від швабських осколків. Хтозна: може, летіли люті осколки десь просто в Ілончине серце, та перепинив їх Лукич своїми грудьми.

Напровесні, коли війна ще шаленіла в самому Сент-Іштвані, Ілонка, сидячи разом з іншими в глибокому бункері, бачила одного разу, як упав, майже на порозі їхньої схованки, невідомий радянський солдат. Він був чимось дуже схожий на Лукича. Пізніше

його, геть усього покремсаного осколками, поховали в центрі села у братській могилі. Тепер там ростуть буйні квіти, посіяні сент-іштванськими дівчатами.

Відшаленіло, відвирувало... Ось уже кілька місяців не здригається від бомб зелений Сент-Іштван, не джмелять по дворах смертоносні осколки. Ілончин батько знову засклив вибиті вікна. Лукич сміливо намилює свої затверділі, міцно стиснуті рубці. Чудово жити без воєн!

В неділю Лукич так само, як і Ілончин батько, вмивається особливо ретельно, густо намилюючись раз і вдруге, набираючи води повні пригорщі — бризки пружним дощем розлітаються від нього врізнобіч. Потім, задоволено крякнувши, він довго пиляє себе армійським рушником, натирається так і сяк, аж поки його засмагле, покраяне глибокими борознами обличчя стає тугим та червоним, як перець.

— Оце вмився. Ох і водичка ж,— примовляє Лукич.— Дякую тобі, дочко. Постаралася.

Ілонка, задерши голівку, дивиться на нього, немов у небо: щасливо і ясно.

— Що таке — «по-ста-ра-ла-ся»?

Замість відповіді Лукич дає дівчиську в лоба легкого щигля. Пустунка рада й тому.

Орган гуде.

Вулицею йдуть і йдуть селяни до костьолу. Поважно кивають у Штефанів двір, здоровлячи комендантів. Ніколи ще цей убогий двір простого коваля не зазнавав на собі такої шаноби.

Ілонка росте.

Літні господарі вітають перше Лукича, потім уже Лошакова. А рум'янощокі дівчата, навпаки, передусім помічають молодого сержанта. Спотикаючись на рівному, вони напускають свої барвисті шалі на самі брови і проходять, зашарівшись, наче крізь полум'я.

Ілонка знає, чого їм так жарко. Бо коли у свята сентіштванці збираються внизу біля графського озера на танці, то кожна з дівчат явно хоче, щоб з нею йшов у танець Лошаков. Однак він нікому не віддає переваги і танцює лише з своїм автоматом, ніжно обнявшись із ним, наче з дівчиною. Всі весело сміються при тому на вояцькі жарти, і лише сам Лошаков не сміється. Він якось уміє жартувати серйозно.

Лукич не танцює зовсім, та це й не дивно. Адже він не парубок, у нього десь дома вже є своя восьмирічна Ілонка, тільки звати її трохи чудно: Оленка. У вільний час Лукич ковалює на кузні нарівні з Ілончиним батьком. Зціпивши зуби, вони мовчки кують у два молоти червоне залізо, з якого потім постають лемеші та чересла. А після роботи бесідують про господарство, про землю та виноградники, що раніш були графськими, а відтепер ні. Коли їх розподіляли, то мама відмовлялася брати, бо хтось їй натуркував, що коли радянські коменданти підуть із Сент-Іштвана, то все знову повернеться на старе. Лукич тільки засміявся на мамині страхи. А тато заспокоював її в той же день такими словами: «Бежіко! Хто ж бо нас поверне на старе, коли ми всі хочемо нового? Графа тобі нічого боятись: будапештські хлопці надійно засадили його в тюрму як воєнного злочинця, салашиста і ката. Я знаю, ти скажеш, що якінебудь спадкоємці графа можуть з'явитись із-за кордону. Гай-гай!.. Коли до чого дійде, то всі ми, чесні угорці, станемо отут комендантами і поговоримо з ними своєю мовою!»

Ось так розсудив тато. Тепер усе йде на краще.

З бункера вже чути вільгісний, терпкий запах молодого вина. Сьогодні йому литись рікою, сьогодні буде відзначено збір першого післявоєнного винограду. В цей день навіть мала Ілонка матиме дозвіл пити вино!

— Ілонко! — збираючи свої щітки та ваксу, гукає Лошаков.— Іди, заспіваємо «Катюшу».

Співати, співати!.. Дівча лящить і плеще в долоні. Але співати не доводиться...

Лошаков і Лукич уже стоять виструнчившись, як до параду: на подзір'я зайшов лейтенант.

Оцей небалакучий лейтенант Вечірко, кремезний, вилицюватий юнак з крутим підборіддям, завжди, навіть у свято, нагонить на інших настрій діловитості і серйозності. Для нього служба ніколи не кінчається. Можливо, що воно так і повинно бути, адже саме він, Вечірко, якраз і є справжній комендант Сент-Іштвана, а на Лошакова і на Лукича випадає лише роль його, лейтенантового, так би мовити, гарнізону. Безперечно, що простодушні сентіштванці допускали неточність, величаючи комендантами підряд

усю озброєну трійцю, що квартирує в коваля Штефана,— але хіба від цього щось міняється?

Лейтенант уже встиг десь побувати в своїх справах. Справ йому вистачає з ранку й до ночі. Перед кимось вищим відповідає він за нормальне життя і спокій Сент-Іштвана — глухого угорського села, десь далеко закинутого від центральних доріг, від великих міст. За всіх відповідає, і за Ілонку в тому числі...

Одначе Ілонка ще й досі не може так легко порозумітися з лейтенантом, як з Лукичем або з Лошаковим, хоча офіцер розмовляє по-угорському набагато вільніше, ніж вони. Прикро, але факт: на пустощі, на ляси та жарти у Вечірка зовсім не вистачає часу. Оті відвідувачі з різними скаргами та пропозиціями, оті невідкладні справи, якими лейтенант зайнятий повсякчас! Вони мовби закривають лейтенанта від Ілонки, їй нелегко до нього продертись крізь них. Бачить його щодня, а все так, наче вперше.

Ось і зараз Вечірко, не помічаючи вбраної по-святковому, жадаючої розваг Ілонки, звертається мимо неї безпосередньо до Лошакова. Щось наказує сержантові, коротко, з сухуватою чіткістю. Видно,— кудись їхати.

Сержант перекидає автомат на спину, викочує з сіней велосипед.

Куди поїде Лошаков?

Якщо в графський ліс, то звідти він привезе комунебудь листа, чималий пакунок журналів та газет, цигарок і портянок. В лісі стоять табором багато-багато Лукичів та Лошакових з кіньми, танками й гарматами. Коли стати в сонячний день на горі за селом, то вдалині можна бачити, як вони виходять з лісу на свої важкі навчання.

Чи, може, Лошаков поїде в містечко, в тамтешню комендатуру? Якщо так, то назад він повернеться аж надвечір, маючи в кишені для Ілонки тонку міську цукерку з яскравими паперовими китицями на обох кінцях.

«Важко бути комендантом»,— зітхає Ілонка, проводжаючи серйозним поглядом Лошакова, що вже покотив вулицею вниз, полохаючи сонних курей. Навіть у таке свято, коли всі готуються пити вино та співати пісень, він мусить бути при зброї, готовий щомиті вирушити будь-куди, як того вимагає служба.

Для старого Лукича лейтенант теж незабаром знайшов роботу. Для цього він взяв Лукичів автомат, покрутив його в руках, мружачись, заглянув у ствол, десь виявив цяточку, і цього вже було досить: чисть, Лукич!

А сам зайшов до кімнати, сів край стола і, діставши з польової сумки якісь папери, заглибився в них, суворий і зосереджений.

Тим часом Лукич, щось добродушно мугикаючи собі під ніс, розіклав на призьбі своє господарство, розібрав душу автомата на частки.

Знову довелось викльоцати руки в маслі. Інший би ремствував, а він — хоч би що. Лейтенантове слово для Лукича над усе.

Ілонці відомо, що всі троє — Вечірко, Лошаков і Лукич— давні бойові друзі.

Якось увечері Лукич довго розповідав батькові та сусідам про свого лейтенанта. Ілонка все чула, все запам'ятала, і старший комендант виріс після того в її очах так високо, як ніхто.

...Десь вони, радянські бійці, штурмували круту кам'яну гору. Командував наступом лейтенант, а Лошаков і Лукич були в нього підлеглими. Під час бою лейтенанта поранило. Але, замість того щоб вийти з небезпеки, він і далі командував боєм. Коли його знову поранило, він наказав: «Кладіть мене на палатку і несіть вперед».

Серед тих, що його несли, були Лошаков і Лукич. Так, під вогнем, вони його винесли на саму гору. Ілонка яскраво уявляє собі ту невідому верховину. В її дитячій уяві вона постає дивовижно схожою на рідну знайому гору, що височить на далеких околицях Сент-Іштвана — лисий острів серед моря виноградників. Свого часу цю сент-іштванську висоту також штурмували радянські бійці. Може, саме там, по її крутих хащуватих схилах, несли свого відважного лейтенанта Лошаков і Лукич!

Аж не віриться Ілонці, що така хоробра людина сидить зараз в її хаті, схилившись над паперами, не звертаючи ніякої уваги на чорняву бистрооку пустунку, що раз у раз шастає попідвіконню.

— Лукич!

— Гов!

— А де та гора?

— Яка?

— Лейтенантова.

— О, вона далеко звідси.

— А що з неї видно було?

— Виноградники, Ілонко... На всі чотири сторони світу — виноградники і виноградники.

За обідом Штефан поділився з лейтенантом чутками, що їх сьогодні занесли до Сент-Іштвана далекі парафіяни. Буцімто десь за Мором на хуторах поліція піймала салашистського бандита, годованця одного з відомих паліїв війни.

Кажуть, ніби їх прибуло кілька молодчиків із самого Будапешта і завдання вони мають вистежувати і вбивати на глухих дорогах поодиноких радянських бійців, щоб потім забрати в них для власного маскування радянські документи, ордени та мундири.

— Засичало гаддя, мусимо не дрімати! — з насторогою закінчив коваль.

Проте, всупереч Штефановим сподіванням, лейтенанта не здивували такі разючі новини. І Лукич на них реагував досить спокійно. Лише переглянувся через стіл з лейтенантом, протер кулаком вуса і нічого не сказав. Можна було подумати, що вони вже звідкись знають про все це.

Зате інші гості загули, мов потривожені бджоли. Як? Знову оті виродки виповзають із своїх щілин? Знову хочуть накликати лиха, їм ще мало війни та руїни?

— Вип'ємо за мир! — Дружно задзвеніли келихи в натруджених темних селянських руках.

— За нашу надію, за Радянський Союз!

— За здоров'я всіх, хто не хоче воєн!..

В хаті було повно гостей. Заради свята посходилися всі Штефанові брати з дружинами, з синами та дочками.

Щедра Бежіка тільки те й робила, що бігала з глеком до льоху та назад. В ці години вона існувала тільки для інших, для того, щоб когось припрошувати, частувати, пригощати, і ця роль, видно, цілком вдовольняла її.

Красуня Ілонка теж сиділа за спільним столом, розшарівшись, розцвівши поміж своїми двоюрідними сестрами та братами.

Витки, чорні до блиску коси розкішно спадали їй на плечі, мов у дорослої дівчини.

Звичаї чемності не дозволяли їй втручатися до розмов старших, але все, про що йшлося між ними, вона чутливо приймала до серця і в думці палко здоровила всіх, кого здоровила її численна рідня, і кляла тих, кого рідня проклинала.

Крізь збуджений гомін голосів, крізь передзвін келихів до Ілонки долітали страшні чоловічі слова про якусь загрозу нивам та дітям, але такої загрози вона не могла собі повністю уявити зараз, у цій атмосфері шумної дружби та взаємної довіри, що панувала за столом. Її ніщо не лякало в цьому чудовому світі, де було стільки радостей, де було стільки людей, дорослих, умілих та сильних, і всі вони разом — коменданти і хлібороби — казали в одне і присягалися на одному. Краще було б зовсім не згадувати за столом про ті осоружні війни, яких більше не повинно бути,— адже їх не хоче ніхто.

Шкода тільки, що зараз поміж присутніми нема Лошакова, не дзвенить його чарка молодецьким красивим дзвоном... Де він? Чому його нема?

Перебігає легка хмарка, Ілончині очі темніють, щоб за хвилину знову засвітитися радістю: десь на селі глухо ударили бубни, скликаючи всіх на карнавал. Пора!

Гості встають.

Вилетівши з подругами надвір, Ілонка дзвінко заспівала — на мотив «Катюші» — якусь свою угорську пісеньку.

Буйний святковий карнавал з гиками та гуками, з бубнами та цимбалами б'є у вузьку вуличку напролом. Гомін свята, уже обгримівши вздовж і впоперек тісне село, нарешті вирується на його околиці, у світлі простори нив та виноградників.

Чолом тобі, земле, мати врожаю!

Цей рік земля щедро віддячила сентіштванцям за їхню невсипущу працю. Протягом літа наливалися тут під сонцем рясні виноградні грона, блищали, сивіли, обтягуючи кущі.

Тепер урожай зібрано, і виткі лози з полегкістю відпочивають, позвисавши на тичках, густо переплівшись клубками розкішного листя.

Поміж виноградниками, курною польовою доріжкою валом валить карнавал. Поперед веселої процесії

поважно ступають заклечані коні, запряжені в дерев'яного високого воза, вздовж якого розляглася величезна дубова бочка з вином. Зверху на бочці красуються загримовані дівчатка, наряджені в білих русалок, у вінках і стрічках, кожна з келихом у руці. Поміж ними — Ілонка.

За возом ідуть невтомні музики, пливуть натовпом танцюристи, здіймаючи за собою хмару куряви.

Дорога в'ється на сусіднє словацьке село Поставці. Вже здавна так повелося, що цей день завершується приходом у гості до поставчан, таких же засмаглих, жилавих виноградарів та хліборобів. Поставчани всім селом вийдуть на шлях зустрічати сентіштванців, і тоді до пізньої ночі клекотітиме на луках під високими зорями свято, лунатимуть співи, гухкатимуть радісні бубни.

Це — потім. А поки що куриться дорога, вирує карнавал і далеко біліє Ілонка над морем чорних капелюхів. Пливе, мов чайка, мов чиста мрія, що її оце підняв і несе над собою розвихрений ліс темних, вузлуватих, натруджених рук. Небо над нею казково блакитне, видно Ілонці далеко, їй, щасливій, здається, немовби вона рухається в повітрі, летить... Понад мереживом плантацій, понад жовтими стернями, понад розбитими танками, що де-не-де бовваніють самотньо на полях... Ліворуч, удалині, сіріє могутня гора, облямована чагарниками.

Зійти б на її верховину!..

Ілонка шукає очима Лукича і лейтенанта. Вони теж крокують у цьому врочистому поході, не могли ж вони відмовитись, коли їх просили цілим селом.

— Лейтенант! Іді сюда!..

Ілонка махає комендантові своїм кухлем, закликає вгощатись. Адже він ще зовсім тверезий!

— Іді, пожалуйста!.. Випий до дна!

Лейтенант іде далеко в чоловічому натовпі, проте Ілонці здається, що він зовсім близько, ось тут. Ніколи раніше вона не почувала себе з ним так близько, просто і природно.

Він щось весело відповідає Ілонці, звертаючись через голови, за суцільним галасом їй нічого не чути, але в неї лишається таке враження, немов щойно оце між ними відбулася чудесна розмова, варта всіх інших розмов, яких вона хотіла і які не могли відбутися раніше.

Лейтенант мовби враз відкрився дівчинці своїми загадками, і те дивовижне, героїчне, що розповідав про нього Лукич, Ілонка тепер, здається, вже могла б сама пояснити і доповнити.

Жаль, що немає Лошакова. Він мусив би бути тут, як і всі. Він має повне право на сьогоднішнє свято. Бо хто ж, як не сержант, був вартовим і захисником оцих рясних виноградників, що принесли людям стільки втіхи та радості.

Ночами, коли весь Сент-Іштван укладався спати, Лошаков з Лукичем, озброївшись автоматами, вирушали в свої нічні обходи, пильнуючи, щоб ніякий ворог не забрався на плантації, щоб ніхто не порушив спокою мирних осель.

Мама не раз говорила Ілонці, гасячи лампу: «Спи, доню, не бійся нічого...— і, кивнувши в темряві на вікно, додавала: — Там Лошаков і Лукич...»

— Ілонко, чи не спорожніла бочка? Вгощай, хочемо пити!..

Дівчата й молодиці, розхристані та гарячі після танцю, оточують воза, вимагають свого. Обличчя їхні пашать здоров'ям, лисняться від поту. Ілонка разом з подругами, юними виночерпійками, жваво наповнює келихи золотистим напоєм.

— Сервус! [1]

Недопите вино дівчата випліскують високо вгору.

— Ілонко,— витираючи губи, весело каже одна з молодиць,— де Лошаков?

— Він нам допомагав збирати виноград та возити снопи,— напівжартома додає інша,— ми йому обіцяли... могорич!

Дотепи, сміхи, лукаві поблиски чорних очей...

Справді, де ж він?

А він у цей час уже недалеко. Мчить назустріч карнавалові безлюдною доріжкою поміж безкраїми виноградниками, везе з міської комендатури дуже важливі вісті...

Ластівки супроводжують його, на льоту залицяються до нього. Біле вересневе сонце мигтить і мигтить, заплутавшись двома світляними клубками у спицях велосипеда.

І раптом сержанта чимось дошкульно ударило в ногу

[1] На здоров'я!

нижче коліна. За мить по цьому на виноградниках почувся легкий постріл. Ляснув і завмер. Згарячу Лошаков проїхав ще кілька метрів, тоді помітив, що з пробитої халяви чобота у нього сочиться кров. Кинув геть велосипед, зняв автомат, випростався, перемагаючи біль. Але ніде нікого й нічого. Нагріта млосна тиша, мерехтливе повітря, таємнича клубкувата зелень безкраїх виноградників. І зненацька знову постріл. Куля тонко просвистіла біля самого вуха. Лошаков інстинктивно пригнувся, круто вилаявся: він встиг помітити, як неподалік за кущами звився димок. Старанно прицілившись, Лошаков з коліна послав у тому напрямку коротку автоматну чергу...

Одним з перших постріли почув лейтенант. Його натренований слух весь час був мовби настроєний на такі звуки.

— Увага!

Вечірко рішуче махнув рукою, і музика змовкла. Зловісна тінь пробігла по обличчях вражених учасників карнавалу.

Всі зупинились, примовкли. Хто стріляє? Чому?

Лейтенант і Лукич, опинившись одразу попереду інших, стояли, насторожено прислухаючись в далечінь, похмуро оглядаючи місцевість. Ілонка, завмерши на бочці з кухлем у руці, не зважилася в цей момент чіпати своїх комендантів: такі вони стали раптом серйозні, зосереджені, неприступні.

Напруга наростала. Жінки розгублено перешіптувались. Гнівно загули чоловіки. Навіть ті, що вже були добре напідпитку, враз протверезились. Не терпілося знати, хто стріляє на виноградниках.

— Кому наше свято — не свято?

Лейтенант і Лукич, про щось радячись на ходу, швидко рушили вперед. Слідом за ними ринув увесь похід. Однак це вже був не карнавал. Це вже рухався роздратований натовп, гнівний, лютий, сторожкий.

На бочці не лишилось нікого. Коні йшли самі за людським натовпом. Порожні кухлі безладно подзеленькували в передку. Дівчата-виночерпії вже десь розсипалися поміж дорослими, забувши про свої веселі обов'язки.

Велосипед! Ілонка перша помітила серед шляху перекинутий боком сержантів велосипед. Їй здалося,

що сержанта вбито. Зойкнула, закричала не своїм голосом:

— Лошакова вбито!

А він тим часом, зачувши близький гомін, підвівся над виноградними кущами, живий, спітнілий, весь вкритий дорожнім пилом, і зробив лейтенантові якийсь знак рукою.

За хвилину вже всі були коло нього. Оточили сержанта тісним колом, схвильовано оглядали, розпитували. Ілонка стояла, не чуючи себе, приголомшена незвичайним виглядом сержанта. Простріляний, закривавлений чобіт, наспіх перетягнута ременем нога, вияложена в пилюці міська цукерка, що стирчала з сержантової кишені,— все це було зараз страшним, таємничим, незбагненним для неї.

В кількох словах Лошаков доповів лейтенантові, що сталося.

— Звідси він стріляв,— пояснював Лошаков, показуючи лейтенантові лігвище під густими кущами, де, видно, ще зовсім недавно лежав бандит.— Але поки я сюди добрався, тут уже нікого не було. Відповз...

Слід вів попід кущами кудись на захід.

— Спершу тебе треба перев'язати,— сказав Лукич, добувши з кишені засмальцьований індивідуальний пакет.

Доки Лукич з кількома молодицями робив Лошакову перев'язку, лейтенант розподілив учасників карнавалу на групи, призначив старших і, розтлумачивши їм завдання, розіслав людей в різні кінці виноградників. Важко дихаючи, чоловіки на ходу висмикували з землі замашні кілки, що по них вився виноград. Хтось розмахував у повітрі зірваною з воза люшнею.

— Швидше давай, бо скоро вечір,— чула Ілонка чиїсь слова.— Якщо не встигнемо, то темрява його врятує.

Біля бочки з вином не зосталося нікого.

Розкинувшись кількома лавами, заходячи здалеку, люди поступово з усіх кінців оточували плантації. Ішли, прочісуючи кожне міжряддя, де міг притаїтись злочинець. Хто він? Яким вітром занесло його в ці краї, з якою метою він стріляв у сержанта? Ще ніхто нічого цього не знав, люди знали одне — що стріляти в радянського сержанта міг тільки фашист, воєнний злочинець, палій війни. А для мирних мешканців

Сент-Іштвана цього було досить. Зрештою, в цей момент вони вже менш за все думали про Лошакова, вони насамперед непокоїлись за своє власне майбутнє. Ще свіжі в пам'яті криваві страхіття війни попливли кожному перед очима, заступивши собою радість порушеного свята, розпалюючи ненависть до винуватця тривоги, викликаючи в кожного жагуче бажання розправи.

Ішли, як на звіра: з паліччям у руках, з войовничим обуренням у поглядах. Дедалі тісніше змикалися лави...

Лейтенант Вечірко разом з Лукичем, Штефаном та кількома селянами рухався по основному сліду, що його лишив за собою відповзаючий ворог. Його, видно, було поранено: раз у раз хто-небудь натикався на плями свіжої крові.

Ілонка трималася батька. Горіла нетерплячкою, шарпала батька за руки, щоб швидше йти вперед.

— Бо ж той утече!..

Справді, незабаром вечір, а виноградники великі, розкинулись на десятки гектарів. Рухатися доводиться повільно — кожну хвилину можна чекати пострілу. Та ще, як на те, кущі пішли високі й густі, далеко крізь них не побачиш.

— Тату, візьми мене на руки, я дивитимусь...

— Він тебе встрілить, ти — в білому...

— Але ж він утече, і тоді знову буде на всіх війна...

Штефан деякий час думає над доньчиними словами. Мовби в забутті, ніжно гладить її красиву голівку.

— ...Все погорить, поруйнується, і ми будемо знов сидіти в брудному холодному бункері, ховаючись від бомб... О Єзус-Марія!

Коваль темніє на виду, стає навшпиньки, оглядаючи міжряддя. Ні, так не побачиш далеко!

— Ну, добре... Іди.

Він бере Ілонку на руки, садовить собі на плече. Її черевички, що були зранку білі, як сніг, тепер зовсім посіріли від куряви.

— Дивись пильно... Бо як не будеш пильною, то він нас уб'є.

Ілонка напруженим зором оглядає плантації. Але ніде нічого підозрілого. Їй нетерпеливиться:

— Мабуть, він уже втік!

Здалеку величезною дугою посуваються назустріч сентіштванці, бредуть по груди в густій зеленій масі. Добре, коли разом, коли всі дружно: тоді ніщо не страшне.

Сонце вже заходить, міжряддя виповнюються тінями.

Втече чи не втече?

Раптом Ілонка здригнулась і міцно припала до батька.

— Що таке, доню?

— Бачу...

Приголомшений Штефан рвучко пригнувся. Ілонка схвильовано зашепотіла:

— Не пригинайся, тату, випростайся... Бо так мені не видно!

— Де він?

— Он там... Випростайся!

Штефан випростався, обома руками тримаючи Ілонку, мов сокола на плечі.

До злочинця ще була чимала відстань. Він швидко відповзав у глиб широкого вибалка, тримаючись тіні, іноді важко й незграбно плигаючи від куща до куща.

Затамувавши подих, Ілонка стежила за ним. Обшарпаний, закудланий, блискаючи підковами чобіт, він відповзав якось розлючено й нервово, і коли озирався на погоню, дівча виразно бачило його смертельно бліде, гидко перекошене обличчя.

Лейтенант мовчки йде попереду з револьвером у руці, Лукич — з автоматом напоготові.

Все швидше прослизають поміж кущами вперед, батько з Ілонкою на плечі ледь встигає за ними.

— Стежиш, Ілонко?

— Стежу.

— Пильнуй же, доню...

Десь далеко у вечірньому тихому повітрі весело вдарили святкові бубни. То, видно, поставчани вже виходили зустрічним карнавалом на шлях.

1949

ГОРИ СПІВАЮТЬ

І

Кінчилась війна, відгриміли переможні салюти. Дивізія стала табором у горах, в просторій альпійській долині, оточеній скелями та лісами. Радісно засурмили в небо полкові сурмачі. Лунко покотилось межигір'ями іржання розсідланих коней. Життя набирало мирного тембру.

Всі полки дивізії розташувались поруч, витягнувшись біля підніжжя гір на цілі кілометри вподовж улоговини. По самому дну балки вишикувались у довжелезну шеренгу вози й гармати. Колеса їхні ховалися в буйній траві.

Старшини розійшлися в навколишні гірські села. Поверталися звідти навантажені різноманітним інструментом, взятим під розписки у місцевих жителів.

Ходив на такі роздобутки й Вітя Світличний зі своїм старшиною. З гір хлопець повернувся неабияк збуджений і, мов щось надзвичайне, показував товаришам пилку, широку, сталеву... Зрештою, пилка була як пилка, нічого особливого, а він усе не міг заспокоїтись:

— Ви ж тільки гляньте! Яка гнучка! Аж бринить! Аж співа!..

І головне, що вдалося, мовляв, її добути... без розписки!

— Це щось нове,— зацікавились товариші.— Видурив? Чи так «позичив», що й господар не вгледів?

— Та ви що? — обурився хлопець.— Господаря якраз і вдома не було... Тут ціла історія...

І розповів. Дівчина їх зустріла, лісорубова донька. Волосся золотаве — аж на плечі, очі — як небо!.. І така догадлива, не довелось довго й пояснювати, одразу втямила, що їм треба... Сама винесла, з рук до рук передала Віті цю співучу сталь. Товариш старшина якраз відлучився, то хлопець сам взявся писати розписку, пояснивши дівчині, який це серйозний для неї документ... А вона раптом посміхнулась на його старання — так ласкаво, так небесно: «Не треба. Не хцем».— «Чому?» — «Я вірю вам».— «Чому вірите?» — «Не знаю. Вірю і все...»

Переповідаючи, хлопець аж нетямився від захоплення:

— Отака!.. Ева її звати.

— Єва?

— Не Єва, а Ева,— ревниво поправив хлопець недотямкуватого свого друга Загоруйка.— Ева, Ева, зрозумів? Дивіться тепер, щоб не порвав хто цю пилку! Обережно треба нею, злегенька... Бо як закінчим роботу, маю ж віднести...

— Якщо й забудеш, теж не біда,— пожартував Загоруйко.

— Ну-ну! Обіцяв. Слово гонору! Щоб ані один зубчик не вищербився!

Не відступавсь Світличний від цієї пилки, пильнував щомиті. Працюючи з напарником, ока з неї не зводив та все застерігав товариша:

— Легше, легше! Не шарпай!.. Тут умом треба, а не силою! Бачиш, вона сама йде!..— І, впріваючи, тягнув, аж до самої сталі припадаючи своєю крутолобою головою.

В ці дні всюди, вгризаючись у запашне дерево, співали гарячі пилки, та найкращим для Світличного був таки спів, що видавала оця його, Евина, добута в горах без розписки, під саме лиш слово...

Бурхливе будівництво розгорталось по всій долині. Виростали як з води кузні, майстерні, конов'язі. Командири під шнур розбивали майданчики для майбутніх палаток. Було наказано будувати легкі тимчасові палатки курінного типу. Але гвардійські архітектори в пориві натхнення, замість куренів, зводили справжні сінькі будинки, в яких можна було б зимувати. Хотілося зробити все до ладу, все капітально, хоч на день, але по-справжньому. Ні, це була не робота, це був якийсь бенкет будування, віртуозна творчість зголоднілих за працею рук. Не табір, а струнке біле містечко народжувалося в межигір'ї на очах у здивованих місцевих жителів.

Вкриті гонтою, побілені вапном, чепурні селища підрозділів виростали по зеленій полонині не днями, а годинами. Кожен прагнув виявити повністю свій приглушений війною хист. Виявилось, що все вміють робити ці мудрі солдатські руки! Вже смагляві косарі в погонах ідуть по майбутньому плацу з ритмічним поблиском кіс, з виразом хмільного щастя в очах. Вже

офіцер став електриком, сержант обернувся теслею, а снайпер — художником-декоратором. Тягнуть дроти до палаток, б'ють криниці по всьому табору, а там, розмахнувшись по-шахтарському, ламають камінь і втрамбовують ним лінійки.

Нарешті будівництво закінчено. Над табором піднято державний прапор Радянського Союзу.

Старшини ідеально нагострювали інструменти перед тим, як віднести їх знову господарям. Світличний почувався щасливим, що пилку вдалося зберегти в належному вигляді, в повній цілості,— ніхто її не порвав, жоден зубчик не вищербився, хоча таки чесно попрацювала...

— Дозвольте тепер віднести,— звернувся, вдоволений, до старшини.

Старшина, літній уже чоловік, і хоча й добрий буркотун, проте справедливий, несподівано ошелешив хлопця:

— Сам віднесу.

Це був просто удар. Світличний зовсім не був готовий до того, що справа може так обернутись. І як же це, щоб не він? Адже він брав, він обіцяв! Скільки ждав цього дня! Єдина, може, навіть остання можливість ще раз зустріти її, усміхнену, привітну, почути якесь слово від неї... Безліч разів уявляв, як майне він знайомою стежкою у межигір'я, постане перед Евою, сповнений вдячності за довіру і гордості, що дотримав слова, пройнятий палом якогось не знаного досі чуття, якоїсь терпкої, мов саме щастя, жаги... Став благати старшину.

Благав так, як ніколи ще не благав:

— Скільки хочте нарядів візьму на себе поза чергою, три дні картоплю чиститиму безвилазно на кухні— тільки відпустіть!..

Спасибі, підтримали товариші:

— Та справді, відпустіть ви його... Бо ж дівчину ви можете й не впізнати, ще комусь іншому віддасте... Жде одного, а тут перед нею раптом — дядько вусатий...

У старшини вдома сини вже такі, що скоро й цього Світличного, мабуть, доженуть,— чи не це і вмилостивило вусаня.

— Ладно, біжи, тільки щоб одна нога там, друга — тут!

О, як він метнувся, поблискуючи гнучкою пилкою! Ще за сонця повернувсь і, як видно,— переможцем: усміхнений до вух, з цілим снопом квіття з гірського альпійського лугу... Сміявся, стрясаючи квітчастим своїм багатством:

— Це для всієї нашої палатки!

II

Почалося навчання, підпорядковане суворому розкладові. За сигналом — на плац, за сигналом — з плацу. З піснями — туди, з піснями — назад. Зведені в табір полки і розкидані за табором села звикали жити за сигналами сурмачів.

— Сьогодні в кінці вечірньої повірки ми будемо виконувати наш Державний гімн спільно з іншими підрозділами,— урочисто говорив одного дня старшина, походжаючи перед строєм роти в своїх наспиртованих чоботях.— Досі ми співали поротно, а тепер грянемо всіма полками разом. На правому фланзі стоятиме оркестр, він нам буде за диригента. Отже, наше з вами завдання — завоювати по співу першість, відзначитися своїми голосами.

Старшина передихнув, витер спітнілий лоб і провадив далі:

— Не забудьте, що по ліву руку від нас стоятиме кулеметна, там народ теж горлатий і зіспіваний неабияк. Ми краще за них ідемо по тактиці, а коли тут осоромимось, то...— старшина гірко махнув рукою, не довівши своєї тиради до кінця. Це означало, що такого він і уявити собі не хоче.

— Про голос, як і про зброю, треба дбати,— повчав він далі, грізно надимаючи свої повні, щойно виголені до блиску щоки.— А в нас, на жаль, є ще такі одиниці, яким це байдуже. Я кажу про вас, рядовий Перейма, і про вас, єфрейтор Сніжков. Ви гадаєте, що я не помітив, куди ви шугнули після обіду? Знову до струмка бігали! Холодної, джерельної забажалося. Іч орли! Весь табір з бачків п'є, а вони, бачите, не можуть. В бачках вода їм не така: в бачках тепла, в бачки медики дезинфекції накидали, хлоркою відгонить... На те не зважають, що дезинфекцію в баки пущено для нашого ж з вами здоров'я, проти всяких хвороб... Знати цього не хочуть, ідуть у гори,

п'ють із струмків, а потім застуджуються, хрипнуть... Ти вже, мабуть, зовсім хрипиш, Сніжков? Ану, подай голос.

— Ні, не хриплю,— пролунала дзвінка відповідь.

— А ти, Перейма?

— І я не хриплю! — пролунало ще дзвінкіше.

Це ніби трохи заспокоїло старшину. Але всевидяче око його вже проникало в глибину шеренг, когось невтомно шукало, когось знайшло в найдальшому ряду.

— Світличний!

— Я.

Маленький, кругловидий, симпатично кирпатий боєць від власного «я» зачервонівся до вух.

— І ти теж... З твого боку, Світличний, я зовсім такого не сподівався. Снайпер, комсомолець, голос хоч на сцену — і ось тобі маєш... Теж майнув у гори!

— Я — не пити.

— Він бігав за квітами для всієї нашої палатки,— вступилися за Світличного товариші.

— Знов за квітами?

— Та ви ж вимагаєте, щоб свіжі були весь час.

— Коли так, то це інша річ,— відразу подобрішав старшина.— Бо я на твій голос, товаришу Світличний, покладаю неабиякі надії. Хоча, згідно з ранжиром, тобі завжди випадає стояти позаду, серед найдрібніших ростом, але цього разу я ранжир ламаю. Ставлю тебе посередині роти, в самому центрі, чув? Бо в нас є ще такі співаки, як ось Загоруйко,— йому ніякі ноти не закон, дисципліна голосу розхитана зовсім... Ні до кого не прислухається, нікого не визнає, коли почав уже, то й пішов, і пішов собі навпростець... Всіх глушить! Ось чому я вирішив так: поставлю Загоруйка поруч з тобою, Світличний. Ти відповідаєш мені за нього. Стеж, щоб не заривався й не відставав, щоб не блукав десь по-вовчому манівцями... Чуєш, Загоруйко? Прислухайся до Світличного. Він буде, як то кажуть, коригувати твій пісенний вогонь!..

III

Віті Світличному дуже хотілося, щоб його рота співала найкраще. І тому, опинившись увечері з волі старшини в самому центрі підрозділу, він не на жарт пригрозив Загоруйкові, що стояв поруч:

— Дивись мені... Тільки-но зарикошетиш — ноги відтопчу.

Загоруйко, вищий за Світличного на цілу голову, добродушно посміхався своєму малому наставникові і обіцяв чесно «тягти за всіма».

Десь поблизу в темряві уже впевнено відкашлювалася кулеметна, заздалегідь набираючись духу. Світличний сприймав це відкашлювання як заохочення і виклик для себе, як лукаву товариську погрозу, і йому зараз особливо захотілося перевершити, переспівати кулеметну будь-що.

Підрозділи стояли, вишикувавшись у лінію взводних колон. Повірка вже закінчилась, старшини один за одним бігали з рапортами до чергових. Було чути, як і в інших полках скрізь лунають рапорти, то голосні, карбовані, то ледве чутні — десь на далеких флангах.

Перед лицем колон височіли темні гори, сягаючи верховинами зірок. Розпечені за день скелі ще дихали згори на бійців ніжним теплом, а знизу від росяних трав уже струмувала терпка ефірно-свіжа прохолода.

І ось нарешті рапорти вщухли, підрозділи принишкли й насторожились, і оркестр заграв Державний гімн. Долина підхопила його тисячами голосів водночас, завирувала, заспівала від краю до краю. Велична мелодія, швидко наростаючи й міцніючи, розгорталася в могутнє гармонійне море. Чули цей спів і в горах, по розкиданих всюди лісорубських гніздах, і не одна там юна душа запалювалась бажанням підхопити мелодію, долучитись і своїм голосом до могутньо співаючих полків.

Якийсь час Світличний, пам'ятаючи наказ старшини, ще прислухався до Загоруйка, ще ревниво порівнював голоси своїх з голосами сусідів-кулеметників. Але це тривало недовго. Співаючи далі, розпалюючись солодким внутрішнім палом, він поступово втрачав контроль над собою й іншими, пісня щодалі владніше втягувала його в себе, і він сам уже мовби ставав її текучою часткою. Почував, як увесь, кожною клітиною росте, кудись підіймається, наскрізь пройнятий струмом незвичайної енергії, заполонений, заворожений потужною красою співу. Уже він не співав, уже воно якось співалось само, співалось про своїх близьких, про те далеке й найдорожче в житті, що зветься

Батьківщиною. Пісня була здатна все вмістити в собі. Ритми владного походу, і сувора велич боротьби, і щастя перемоги, і голосні сурми сонячного майбутнього — все звучало в ній, все, чим він жив, проявилося, забриніло, обернулося мажорною музикою. Він співав себе, свій апофеоз, своє молоде життя, розквітле в окопах і маршах. Це ж воно, його життя, вже перевтілилося в музику, досягло сили пісні! Він був певен, що вона, Ева, теж зараз десь його чує, може, навіть підспівує, зливається з ним своїм почуттям, і вже обоє вони постають як одне, єднаються у високій гармонійності душ. І це йому ще більш додавало захватної пісенної сили.

Не пам'ятав ні про Загоруйка, ні про суперницю — кулеметну, їх-бо вже не існувало, вони зникли, як шум окремих дерев зникає за шумом великого лісу. Між скелями бушувала єдина гаряча повінь музики, засягаючи в найглибші ущелини, пориваючись до верхогір'їв, утверджуючи себе скрізь.

А коли старшини розводили підрозділи по палатках, Світличному раптом здалось, що навколишні гори все ще продовжують співати.

Луна, відлуння чи, може, й справді?

— Молодці, чудово співали,— відзначив старшина, обходячи перед сном палатки.

— А як я сьогодні? — звернувся до нього Загоруйко, штовхаючи Світличного в бік. Вони лежали поруч на спільних нарах.

— Ти, Загоруйко... Про тебе хай Світличний скаже.

— Що тут казати,— усміхнувся Світличний.— Помоєму, тягнув, як ніколи. Власне, я... не чув. Ні його не чув, ні себе.

— Кого ж ви чули в такому разі?

— Кого? Та всіх! Навіть гори ніби підтягували нам...

Старшину не здивувало таке зізнання.

— Скажу вам, хлощі,— раптом довірливо заговорив він,— зі мною теж сьогодні щось творилося... Як ввійшов у пісню, як взяло мене за душу... Про все забув. Уже ніби ти й не старшина, і не начальник, а просто гвардії рядовий... Людина, та й усе. Зостаєшся, знаєте, в чистому вигляді... Ну, спіть, хлоп'ята...

IV

Місяць зійшов над горами, і розвиднілась ніч, і все довколишнє переінакшилось фантастично. Верхів'я гір були ті й не ті, що вдень, вони ніби застигли в задумі, наче ждали чогось, і їхні темні ущелини були переповнені тайнощами.

Не йшов цієї ночі сон до Віті Світличного. Хоча не його був час чергувати, однак хлопець, наче днювальний, тихцем стояв і стояв на порозі свого куреня. У вухах ще дзвеніли могутні ритми, нервовий лоскіт проймав усе його збуджене тіло. Бачив крізь відчинені двері, як темне громаддя гір поступово підпливає низовими білими туманами, а скелі на верхах беруться від місяця тьмавим полиском.

Наслухав. Здавалось, що навколишні гори все ще продовжують ледве чутно співати, бриніти відшумілим багатоголоссям полків. Сам собі всміхаючись, пройнятий трепетом солодкої незнайомої ніжності, хлопець ніби вперше в житті спостерігав цю заворожливу казку ночі.

Тиха яснота панувала над світом, в місячнім мареві гір вчувалося щось звабливе, загадкове, але не вороже. Ева казала: як буде зовсім ясна ніч, ти мене зустрінеш біля струмка... Там, де щодня вона воду бере своїм дзбаником і куди при найменшій нагоді і він, і хлопці з його відділення шмигають пити джерельної, не боячись простуджувати свої голоси... Може, й зараз Ева стоїть, одна серед ночі, над блискітливим місячним струмком і жде, жде... Може, то вона звечора відповідала тобі своїм співом, високим дівочим витком мелодії, що так заклично оживала в її устах?

Здається, й зараз тиша гірська народжує ледь чутний, ласкаво пливучий спів. Вона?!

Той спів зриває Світличного з місця. Як шалений, в екстазі свого почуття летить хлопець навстріч її співу, туди — в гори, в гори, де вже зблискують росою чагарі обіч стежки, промелькують, розступаються — біжи! Повитий сном табір лишається позаду, хлопця ніхто не затримує, всі сплять, ніхто його не бачить, тільки місяць у небі стоїть на чатах, але місяць завжди на боці закоханих, він теж — разом з хлопцем навперегони — біжить, летить!.. Ось і знайомий струмок поблискує між камінням, налитий місячним сяй-

вом, і постать дівоча над ним у білому, мов до вінця, розгортає навстріч тобі руки, розкинуті для обіймів, для нестями першого кохання!..

Артилерійський кінь зненацька заіржав у долині біля полкової конов'язі,— і все враз повернулося до реальності... Глянув хлопець на себе: на місці стоїть, де й стояв. Лиш розпалена мрія в обіймах умліває біля струмка, а він ось тут, розбентежений, біля палатки. І вже перед ним, як із землі... старшина з своїми сірими вусами.

— Чого не спиш? Нібито ж не лунатик?

Закурити вийшов з намету старшина, припалює цигарку, і щось схоже на усміх ворухнуло його товсті, ніби батьківські вуса. Світличний зрадів, ладен був на шию кинутись старшині. Ось кого йому зараз треба, ось хто його зрозуміє!..

— Товаришу старшина! — кинувшись до нього, хлопець жарко, напівтаємничо зашепотів. Про місяць уповні, про домовленість — є домова саме в таку ясну ніч зустрітися з нею коло струмка...

— Відпустіть! Хоч на годину! Хоч на часину!.. Одна нога там, друга — тут!..

Шальне його белькотіння старшині не здалось ні дивацтвом, ні сновидінням, він слухав серйозно. Потім сказав:

— Діла не буде, хлопче. Наказ є — чув? З іноземками — ані-ні...

— Ну прошу вас... Хоч на часинку, хоч на мить! Доки місяць сховається за горою!..

— А як тривога? А як раптом зніматись? Де Світличний? Де заспівувач? Хто відпустив? Кого — старшину Линника на цугундер... Ні, йди спи.

— А вона?

— Що — вона? Думати про неї не бороню.

— Та хоч одне ж слово сказати їй...

— Піснею скажеш. Така вже твоя доля солдатська...

— Але це ж, може, востаннє?

Мовчить старшина. Потім знов невблаганно:

— Іди спи. Ніч мине, день настане, все в крові переграє...

Хлопець вийшов з намету, глянув на місячні марева. А що, як справді зніматись? Що ж залишається?

Залишаться гори, повні відлунь, повні твоєї любові...

Незабаром знялися полки. Рушили, коли місяць налився по-нічному і розпросторився світ. Ніхто з бійців не знав — близьким чи далеким буде цей марш.

Вийшли з гір, у поля. Місто якесь нічне переходили,— воно спало, минали мовчазні, освітлені лиш місяцем будинки, купи руїн; готика соборів нічних суворо вилискувала над гуркотом коліс, копит, над нескінченним розміреним рухом військ.

Та навіть і після того, коли дивізія знялась із цих місць, залишивши назавжди свій чепурний альпійський табір з його дерев'яними палатками, клумбами, трамбованими доріжками й запашним сіном на нарах, навіть і після цього ніщо тут не зникло, ніщо не забулось.

Вечорами, у звичну годину повірки гори починали співати.

1948

ЗА МИТЬ ЩАСТЯ

У тропічному місті Рангуні, де молоді смаглочолі солдати стоять з автоматами на постах у своїй джунгляній зеленавій одежі, в місті золотих пагод-храмів, що підносяться в небо стогами жовтогарячого жнив'яного блиску, в місті, де рано ніч настає і в присмерках палацу, мовби вихопленого з казок Шехерезади, майне раптом обличчя з прекрасним профілем камеї, а на сцені, відданій східним розкошам пластики, співають руки танцівниць, тчуть пісню кохання під звуки дивного інструмента (назва якого так і зосталась тобі невідома!),— в той жагучий, по-тропічному паркий рангунський вечір з фантастикою музики, краси і мрій піднебесних згадалася чомусь ця давня історія, історія інших широт...

Літо було, перше повоєнне літо, виноградники зеленіли, і перші снопи виблискували в полях.

Сліпучий день, коли світяться стерні, а шляхом, що стелиться з нашого табору до найближчого містечка, артилерійські трудові наші коні тюпачать. Тільки не гармату тягнуть за собою, не в артилерію впряжені,

а в звичайну бочку-водовозку. Високо на ній в пілотці набакиреній, в медалях на всі груди сидить Діденко Сашко, артилерист. Про демобілізацію думає хлопець, не інакше. Бо всі ми в ці дні тільки тим і живемо, що скоро додому, а там кожного з нас жде любов. Того своя, того своя, а кого просто невідома, туманна. Насвистує, наспівує бравий водовоз, недбало пустивши через чоло пасмо пшеничного чуба. Дунайське небо шовками-блаватами переливається, літо горить, пашіє, хмелить хлопця.

Яке роздолля навкруги! Під час війни, коли випадало опинитися в горах скелястих уночі, у хвищу, в завірюху, не раз кортіло йому крикнути, гукнути, гогокнути так, щоб луна покотилася по всіх Карпатах. Але тоді не можна було. Тоді люди жили нишком, потайки, покрадьки. Передній край галасу не любить. Зате зараз Діденко, виїхавши за межі табору, має волю гогокати на всю душу:

— Го-го-го-го-о-о!

— Співаєш? — сміючись питає зустрічний водовоз із сусіднього полку.

— А що — погано?

— Ні, не погано. Так і вовк у степу співає.

— Давай удвох!

— Давай!

І вже у дві горлянки:

— Го-го-го-го! Го-го-о-о!

Лунає, розкочується навкруги, аж поки вони й роз'їдуться, а найдальші женці, випроставшись, весело поглядають на шлях.

Ніхто не відгукується на Діденкове гогокання.

А хміль сонця нуртує душу, і в голову лізе всяке таке, що чув про любощі фронтові, про знайомства в медсанбаті, а то й з місцевими грішницями,— таланить же іншим! А йому — що йому випадало? Гармату тільки й знав у житті, з нею пройшов півсвіту, перемісив багнюки! Понад хмарами з нею був, плацдарми тримав,— за гарматним боєм ніколи й на дівчат було озирнутись. І ось тепер в'їжджає в палаюче літо на своїй водовозці, спраглий, самотній.

Стерня, свіже литво полукіпків, снопи і снопи — все виблискує золотом, все бризкає жнив'яним сонцем.

А один полукіпок ще не вивершений, ще без корони. І щось — як живе полум'я! — яскраво майнуло й зник-

ло за тією золотою спорудою. І ось уже видно руки загорілі, що довершують свою снопасту працю, ставлять шапкою на полукіпок останнього снопа,— і він так весело, задерикувато вгору стирчить!

А жниця вийшла із-за полукіпка і, ще й звідси поправляючи снопа, позиркує на шлях до солдата завабливим оком, так принаймні йому здається. Кофтина палахкотить на ній. Червона як жар. Волосся темніє, вільно спадаючи на плечі. Ноги загорілі блищать. Ось уже глек у неї в руці, і жниця, відкинувшись, нахильці з того глека п'є; і навіть п'ючи, вона, здається, одним оком весело зорить на шлях. Опустивши глек, вона сміливо всміхається до шляху, ніби під'юджує, припрошує тим усміхом табірного водовоза: «Іди, напою й тебе...»

І ще дві чи три молоді жниці з'являються біля її полукіпка і давай жартувати, давай піддражнювати солдата. Регочуть, на мигах щось показують, спокушають натяками...

Але тих він мов і не бачить, поглядом впився в оту одну, що стоїть поміж ними, хоча й не бере участі в їхніх безсоромних вихилясах, в ту, що своєю усмішкою покликала його перша.

Насмішниці шаленіють, аж вищать, мелькають пеленами,— що ж ти, мовляв, за герой, що боїшся й позалицятися?

—Тпру!

Кидає віжки, зістрибує, і вже тріщить цупка стерня під чобітьми, жниці шугають хто куди навтьоки, розлітаються зі сміхом, з лукавим переляком, тільки вона одна зостається стояти — незворушно стоїть під своїм тугим золотим снопом.

І хоч це ж вона перша посилала усмішку йому на шлях, і солдат біг сюди теж настроєний на веселощі, на пустощі, але зараз сміху не було на її устах, не було жарту в її погляді. Щось інше було. Щось інше світилося з глибини аж присмучених, карим сонцем наллятих очей... Ах, ці очі, що в них затаєна безодня жаги й ніжності, ця кофтина червона, благенька, що вже аж розлазиться на смаглому тілі, ці зрошені жнив'яним потом, напіввідкриті, напівоголені перса... Ніщо не боялось його, все ніби ждало цієї миті, цієї зустрічі з ним, ніби навіть довгожданим.

Вказала на глечик між снопами,— напийся, мовляв. Діденко подякував, але до глечика не торкнувсь.

— Звати як тебе? Марічка? Юлічка?

Віями на мить затулилась від нього:

— Лорі. Ла-ри-са.

Золоту соломинку знічев'я крутила в руках. Діденко обережно взяв у неї ту соломинку,— віддала, не опираючись, лише спаленіла щоками, зашарілася густо. Відчуваючи, як дух йому перехоплює ніжністю, взяв руку її, маленьку, тверду, у свою — велику, грубу. Вона не висмикнула й руки, не відпручувалась, а широко відкритими очима, їх наллятою яснотою мовби дякувала, що він з нею такий ласкавий.

— Лариса... Лариса...— стиха повторював він.

А вона дивилась на нього так спрагло, ніби все життя ждала саме його.

У чорній хвилі волосся, що розсипалось по плечах, помітив срібну ниточку, і це вразило: що так рано її посріблило? Яке горе, які смутки? І сповнився ще гарячішим почуттям до неї, бажанням оберегти, прихистити її.

Були сказані якісь слова,— він сказав їх по-своєму, вона по-своєму,— і хоч це було як мова птахів, і говорилося не для того, щоб зрозуміти, одначе й це щасливе лепетання ще більше зближувало їх.

Десь косу лунко клепав косар, і перепел профуркотів у повітрі, ніби важкий осколок, а біля неї сонцем пахли снопи, і вона йому теж пахла сонцем і снопами. Руку її все життя не хотілось би випускати зі своєї, безодня очей заваблювала, густовишневі губи були так довірливо близько.

Солдат припав до них.

Вона ніби тільки й ждала цього пориву, шпарко охопила хлопця руками і, відхилена на снопи, віддарювала його жаркими поцілунками спраглості, вдячності й відваги. Це таки було живе полум'я, що опалило його, обняло, засліпило. Снопи розлазились, розтікались під ними, як золота вода, п'янили обох, вона лежала горілиць — жарка, незнайома! — і очі її були повні щасливого п'яного сонця.

Ще не випустив він її з обіймів, як раптом вона шарпнулась, нажахано скрикнула щось йому в засторогу, і солдат, озирнувшись, угледів, як смерть до них наближається у вигляді незнайомого, чорного, в жи-

летці, з блискучим серпом у руці. Догадавсь: чоловік! Бо тільки чоловік міг наближатись з почуттям такої несамовитої правоти. Біг просто на Діденка, важко дихаючи, з чорним обличчям, з божевільною каламуттю в очах...

«Смерть!» — промайнуло Діденкові. Ще промайнуло в одну мить те, що сам бачив недавно: боєць лежить на винограднику затоптаний, поглумлений, з перерізаним горлом... Почуваючи за собою зіщулену жіночу постать, артилерист ривком вихопив з кобури свій важкий трофейний пістолет...

Пролунав постріл.

Того ж дня Діденко вже сидів на гауптвахті.

Гауптвахта на узліссі стоїть.

У минулому ліс цей був власністю якогось графа, а тепер його нібито відкупило за скількись тисяч пенго наше командування, щоб улаштувати в цьому лісі табори. Тут ми живемо. В глибині лісу — вже наша солдатська цивілізація: посипані пісочком алеї — лінійки, грибки, червоні кутки, цілі квартали чепурних офіцерських та солдатських землянок. І ясна річ, що для землянки гауптвахти (чи «губвахти», чи просто «губи») тут не місце: її винесено осторонь, геть аж на узлісся. Споруджена нашвидкуруч, вона, одначе, міцно сидить у землі, ледь стирчить гребенем, присадкувата, темна, лобата, нагадуючи суворість давніх своїх пращурів — один із тих сторожових куренів, що їх колись ставили запорожці де-небудь на Базавлуку або на Вовчих Водах. Двері важкі, з дубових нестругаиих обаполів. Засув на дверях і пломба, наче тут склад з вибухівкою. І ніякого віконечка, лише вузенька над дверима щілина-прорізь, на амбразуру схожа, щоб миска з пісною кашею раз у день крізь ту амбразуру пролізла.

Той перший, що прийшов допитувати Діденка, був певен, що причина всьому — вино. Винних льохів у містечку багато, зараз господарі саме допивають торішнє, звільняють тару під молоде. Трапляється, що й бійці десь пересидять у льоху, в прохолоді, найпекучішу спеку.

— Краще не крути, Діденко: в підвалах перед тим побував? — І скалками примружених очиць дрібнозубий допитувач проймає Діденка, вважаючи, видно, що бачить його наскрізь.— Відомо, що вони навмисне споюють наших... Кажи: хміль винуватий?

— Хміль, та не той, що ви думаєте,— відказував солдат.

— А який? Який? Ну?

— Не нукайте, бо не поїдете,— спокійно відповідав Діденко і не бажав більше нічого для його протоколів розповідати. Хоч як той сікався, а цей сидів насупившись, а часом навіть починав мугикати пісеньку про Лизавету з кінофільму.

Перед землянкою гауптвахти плац, тобто витирлувана бура толока, де відбуваються військові наші учби, стоять спортивні пристрої, різні там «кобили» та «козли», через які солдат мусить стрибати; ще далі за толокою, скільки зглянеш, тропічно зеленіють виноградники — то вже не наша зона.

Доки ми муштруємось на плацу, доки, впріваючи під нещадним сонцем, вицибуємо, мов гусаки, сюдитуди, в'язень з гауптвахти невідривно стежить за нами. Скільки не тривають заняття, все виглядає з прорізі над дверима білий Діденків чуб. Іноді навіть чуємо його підбадьорливі вигуки:

— Давай, давай, гвардійці!

Чи варто й говорити, що симпатії солдатські цілком на боці ув'язненого. Сашко, це ж наш Сашко, наш славний безстрашний друг артилерист попав на «губу»! Має від нас він передачі, має цигарки і ковток із баклаги, бо що з того, що він під замком, а ти вартуєш його,— хіба ж так просто забути пережите, адже ж разом було скуштовано і чужих рік, і карпатських туманів, і плацдармів палаючих, де трималися до останнього, розстрілюючи фашистські танки в лоб... Якби воля хлопцям, вони б, напевне, й дня не тримали Сашка Діденка в цьому арештантському курені. Бо чи таке воно й страшне, що він накоїв,— один постріл, а перед тим мільйони, мільярди пострілів було зроблено по людині! Не крав, не грабував, з табору самовільно не відлучався, а що тому ревнивцеві, якого десь чорти під руку піднесли... то не в зуби ж було йому дивитись!

Ларисою звати її — це єдине, що знали ми, Діденкові друзі, про його любов. А він, хоч теж тільки одиноднісінький раз бачив Ларису, міг розповідати про неї до ранку. Яка то насолода була, стовпившись коло землянки, припавши до амбразури, слухати й слухати крізь ту амбразуру його спраглі, закохані розповіді

про неї, про свою Ларисочку. Нам аж дух перехоплювало, коли йшлося про оті снопи золоті, полум'я кофтини, палаючі вуста... А очі! Її очі ясновологі, карим сонцем налляті... Тільки чому в них були ще й смуток, згорьованість? І вже спільно витворювалось легенду її життя: за нелюба віддано. Бо ж, напевне, безприданниця, вроду тільки й мала, ось і дісталася дукачеві, жмикрутові старому, що світ їй, молодій, зав'язав... Буйними барвами солдатська уява малювала, як безрадісно жилося за нелюбом молодій жінці і як потім збурунилась їй душа, коли побачила оцього білявого артилериста, що шляхом на водовозці проїжджав... Побачила й з першого погляду: він! Той, що його мені доля послала!

— Оце женщина! Ось за кого варто в огонь і в воду! — так говорилось про неї коло гауптвахти. Спалахнула, мов полум'я, зневажила всі умовності, безоглядно віддала солдатові свою любов. Він переможець, а вона хіба ж не рівня йому? Хіба не здобула перемогу над своїм рабством сімейним, над плітками, забобонами, хіба не довела, збунтувавшись, що свобода й любов для неї понад усе?!

— Не кожному таке випадає,— казали Діденкові друзі.— Це тобі нагорода за все!

— Орден вічного щастя,— жартував котрийсь, а Сашко усміхався.

Чули раніше хлопці, що любов змінює людину, що в коханні душа людська розквітає, а тут це диво звершувалось на їхніх очах. Був, як усі, їхній друг і ось враз із звичайного став незвичайним, став щедрим, багатим, багатшим за царів, королів! І це був їхній Сашко Діденко! Наче напоєний чарами, тільки й жив він тепер своїми золотими видіннями, отими снопами, її красою, тільки й ждав, коли вийде з гауптвахти та знов гайне до своєї циганочки (так він свою мадярочку називав)...

— Головне, щоб водовозку мені знов повернули,— казав він до вартових.— Одразу ж на галопі до неї! Сідай, моя мила! Сядемо поруч на водовозці і гайда через усе місто: дивіться — це наше весілля, це вже ми з нею муж і жона.

Вартових тривожила його безоглядність.

— Закон цього не дозволяє,— стиха заперечували йому.

— Який закон? — дивувався артилерист, наче з місяця звалився.

— Не сміємо брати шлюб з іноземками... Такий закон.

— Проти любові закон? Не може бути такого закону! Який дурень вигадав? Побачите, я свого доб'юсь...

Зауважимо, до речі, що Сашко Діденко виявився в цьому провидцем: відмінено було цей закон. Але сталося це далеко пізніше.

Поки що ж, неголений, без ременя, походжає у своєму курені невгамовний Ларисин коханець, а розводящий на зміну одним вартовим приводить інших, щодалі суворіших. Декотрі, особливо з свіжого поповнення, стоять на варті строго статутно, з в'язнем не братаються, сказано їм, що вартують важливого злочинця,— яке тут може бути панібратство? Грудка каші, кухоль води — оце тобі належиться, і не більше. І їм аж дивно чути, що він після цього ще й мугикає, ніщо його не страшить, сподівається, видно, що скоро випустять з гауптвахти...

Діденко й справді жив у ці дні незвичайно: оті снопи золоті, вони і вночі, у темряві землянки, йому сяяли,— не підозрював хлопець, які хмари збираються над ним.

Той трагічний випадок, що скінчився смертю старого ревнивця в лікарні, незабаром набув широкого розголосу в країні, про нього зчинила страшенний галас преса на Заході. Бачите, мовляв, який розбій чинять окупаційні війська, серед білого дня на жнивовищі вбивають чесних католиків, гвалтують їхніх дружин. До командування, яке й не заперечувало, що вчинок сам по собі непрощенний, ішли депутації, вимагали винуватцеві найтяжчої кари.

Усе складалося не на користь Діденкові... Країна ішла назустріч своїм першим післявоєнним виборам, боротьба партій загострювалась, і всюди на розбурханих передвиборних мітингах вчинок солдата знову був притчею во язицех, про нього галасували до хрипоти. Даремно на одному з таких мітингів на містечковім майдані, де різні партії схрестили свої мечі, сама Лариса гукала у вічі лідерам: «Лицеміри ви, брехуни! Це мій гріх, а не його!» Її не слухали, а розлючені родичі та родички чоловікові ледве коси на ній не обі-

рвали. І обірвали б, якби не заступився старий священик, душпастир їхній, якому вона перед тим сповідалась.

— Omnia vincit amor! [1]— гукнув він до розлютованого натовпу, і хоч його й не зрозуміли, але це подіяло, як закляття, врятувавши Ларису від самосуду.

В такій атмосфері, гарячій, щодень роздмухуваній, коли в дію непередбачено вступили нові сили, коли життя Діденкове вже, як соломину, закрутило бурями інших пристрастей,— справу його розглядав військовий трибунал.

За те, що він вчинив, Діденка було засуджено до найвищої міри покарання — розстрілу.

Тепер тільки одна людина в державі могла помилувати його.

Справа пішла до Москви.

Доки ждали відповіді, Діденка тримали все в тій же землянці на узліссі.

Здається, й зараз засуджений ще не до кінця збагнув, що його жде. Вся ця історія з убивством, судом і вироком стосувалася ніби не його, все сприймалось як тяжке, моторошне непорозуміння, що має ось-ось розвіятись.

І хоч тепер безтурботного мугикання його більше не чули, проте й духом гвардієць не падав, тримався з спокійною гідністю, тільки, видно, сон втратив, бо з самого рання, коли ще й заняття на плацу не було, він уже — як штик: стоїть і невідривно дивиться крізь свою бійницю на плац, на виноградники.

Що ж, був хміль, а тепер — похмілля.

Одного ранку, коли тільки зазоріло на сході, а хащі виноградників ще темніли у сивих росах, вибрела з тих виноградних джунглів... вона. З'явилась, мовби силою його уяви викликана, але не уявна — справдішня виринула з туману, з росяної виноградної гущавини. Не пломеніла тільки на ній кофтина, як тоді, була темно вбрана, боса, зарошена, і волосся на голові кучмилося недбало. Опинившись на безлюднім плацу, озирнулася і, наче знала давно вже, куди їй треба, попрямувала швидкою скрадливою ходою мавки просто до бліндажа гауптвахти.

Вартовий, новачок із числа поповненців, днями лише

---

[1] Любов перемагає все! *(Латин.)*

присланий у полки, був не з тих, щоб підпустити незнайомку до об'єкта.

— Стій!

Розпатлана, задичавлена, вона зіщулилась і ще більше прискорила ходу.

— Стій! Стрілятиму!

Клацнув затвором, і бровенята його так нахмурились, що не можна було не зупинитись. Певне, хлопчина-вартовий догадався, хто вона, став проганяти і, хоч як жінка благала, заламувала руки, він таки відігнав її геть назад, за табірну зону. Проте й там нещасній жінці, мабуть, чути було, як гатить у двері її в'язень, як аж здригається землянка від його несамовитої грюкотняви, від зливи проклять, що вилітають з амбразури.

Цілий день відганяли її вартові, але що відженуть в одному місці, вона виринає в іншому, шастає, никає, мов приблуда, мов незнищимий дух цих розбуялих і ніби вічнозелених виноградників.

Надвечір варту посилили, проте саме тепер, коли в наряді випало бути артилеристам, найщирішим друзям Діденковим, вони, взявши перед розводящим гріх на душу, дозволили закоханим побачення.

Мов з хреста знята — така була вона, коли під поглядами вартових наближалася до гауптвахти. Для них Лариса не видалася красунею, просто змучена, перестраждана жінка з темним проваллям очей, що горять, як у хворої, а ось йому, Діденкові, була вона зовсім інакша, бо, припавши до амбразури, бідолаха аж заплакав — заплакав од щастя бачити її.

Лариса простягла йому крізь амбразуру свої руки, темні, буденні руки, що, видно, бачили всяку роботу, і він, вхопивши разом обидві, нестямно став обціловувати їх. Вартові з делікатності повідверталися, але все одно чули то голос її, що лебедів щось ніжне, то голос його, повен жаги і пристрасті, аж не вірилось, що це ті ж самі вуста, які щойно лайку вивергали, тяжкі прокляття шпурляли всьому світові, тепер гарячим шепотом тануть, захлинаються ласкавістю солов'їною:

— Зіронько моя! Циганочко! Ясонько! Оченя моє каре, щастячко рідне моє!..

Де й бралися в нього, грубого артилериста, ці слова-пестощі, ці ласкаві співи душі, співи до неї, єдиної,

що й справді мовби зробила його щасливим, піднесла своєю любов'ю на якісь досі не знані верхогір'я... Що знав він досі, що бачив, чим жив? Вирви, та бруд, та сморід війни, снаряди тільки й умів фугувати, смерть одну тільки й бачив, а вона, ця любов несподівана, з'явилась, мов з неба, і сонячним духом снопів — подихом самого життя — тебе обдала, сп'янила навіки...

Вартові через якийсь час стали нагадувати Ларисі, що вже годі, пора, мовляв, але вона й не чу́ла, аж навшпиньки пнулася, тягнучись усім тілом до амбразури, втопивши в ній своє худе, обвите кудлами лице... Що вона бачила там? Сині краплини очей, та крутий солдатський лоб, тепер уже пострижений, та широкі вилиці посірілі — це й усе, що могла там побачити, а надивитися все не могла, бо, може, це й було саме оте її найдорожче — один тільки раз відпущене їй на землі.

Запустивши руки у віконце, долонями гладила Діденкові його посіріле в сутінках обличчя, велике, міцне, одне з тих облич, що їх переводять у граніт. Трепетно голубила обома долонями щоки йому, аж нестерпно було дивитися вартовим на ці розчуленості, дивитись, як, зблизившись лице в лице, уже плачуть вони обоє — і він, і вона.

Наче передчували те, що вже насувалось.

Вночі було одержано відповідь: вирок залишається в силі. Підлягає негайному виконанню — на очах військ і цивільних.

Тепер врятувати Діденка могло тільки чудо.

Дощило, і передосінні хмари облягали небо, коли батальйони похмуро шикувалися — не на плацу, а на іншому глухому узліссі, над яром, щоб разом з цивільними, родичами загиблого, взяти участь в цьому останньому ритуалі. Представники місцевої влади теж прибули сюди — всі у чорному, мовби на знак жалоби.

В старих арміях (чи десь ще й тепер) перед стратою до засудженого заходить піп або пастор на останню розмову. Тут цього не було, і тягар такої місії ліг на комбата Шадуру, колишнього Діденкового командира. Старий артилерист, що відміряв, як і Діденко, півсвіту разом із своїми гарматами, де на стволах уже й зірки не вміщались, зайшов до землянки понурий, з опущеними вусами. Не знаючи, як вести себе, покашляв і, втягнувши голову в кістляво підняті

плечі, присів скраю на холодному земляному лежаку. Не знав комбат, з чого почати, як відпускати гріхи цьому клятому Діденкові, якого він навіть любив, адже добрий, надійний був з нього солдат. А тепер ось так обернулось — згорбившись, стоїть його артилерист без ременя, в безмедальній, непідперезаній гімнастерці — гімнастерці смертника. Невже це прощальна розмова? Комбатові якось і самому не вірилось у реальну доконечність і неминучість того суворого присуду. Але ж доручено. Врешті-решт мусив щось казати... Що їм, смертникам, кажуть у такий час?

Понурився Шадура-комбат. Вийняв кисет з тютюном, взяв собі пучку й Діденкові подав, і вони мовчки закурили, як наче десь на вогневій між двома боями.

— Ну от, Діденко. Воювали ми з тобою не один день, воювали на совість, ніхто не дорікне. Я пам'ятаю, як отам під дотами... І під Верблюжкою... І під Бартом, під Естергемом — усе пам'ятаю. Геройський був солдат. Там куля минула, а тут... Що ж це виходить? На смерть за Батьківщину йшов, а тепер сам заплямував її? — Він глянув на Діденка, ждучи заперечень, але той мовчки горбився під накатом землянки, тріщав цигаркою.— Що ж ти мовчиш?

— А що казати!

— Тисячу разів життям ризикував ти за неї в боях, тисячу разів міг за неї головою накласти. То хіба ж тепер злякаєшся? Якщо справді заплямував і кров'ю тільки й можна ту пляму змити — хіба не змиєш?

І знову ждав Діденкової відповіді. Засуджений мовчав, понурившись.

— Ця жінка... Хто хоч вона? Чи то у вас аж так серйозно?

Діденко спрагло, раз за разом затягуючись, дотяг цигарку до вогню.

— Я люблю її.

Комбат зітхнув, кашлянув, і знову вони помовчали.

— Треба ж було їй підвернутись тобі,— з досадою сказав комбат.

— А я не шкодую.

— Тепер уже однаково — шкодуй не шкодуй...

Шадура глянув на годинник.

— Ви ж мене знаєте, товаришу комбат,— Діденко раптом розхвилювався.— Вітчизну, те, що є найсвятіше в людини... Хіба ж я хотів зганьбити?! Та коли вже так

виходить... Коли виходить, що тільки смертю й можна ту пляму змити... То що ж, я готовий.

За півгодини по цьому засуджений стояв перед військами над яром, і темні хмари пливли над ним. Дочитувалися в суворій тиші останні слова, коли зненацька пронизливий, як постріл, жіночий скрик вихопився десь над виноградниками й розпанахав тишу до хмар.

Що після цього додати до цієї історії? Як чудо сталося? Як здригнулись серця від її зойку — зойку безоглядної туги й любові, і як опустилися дула гвинтівок, і всміхнулись полегшено ті, що прийшли сюди бути свідками страти? І як він, помилуваний, ступив від своєї смертної ями назустріч товаришам, друзям, командирам, назустріч їй, своїй безмірно коханій, що, розкинувши руки для обіймів, сяюча, бігла-летіла в щасливих сльозах до нього? І як цілу ніч після цього разом веселились війська, й виноградне містечко, й найщасливіші в світі — він і вона?

Та тільки чуда не сталось. Скрик був, і хвилинне замішання, і жіноча в лахмітті постать справді була вихопилась з виноградників, майнула перед ошелешеними військами — та тільки на мить. Порушений лад скоро було відновлено.

Хмари над яром пливли, як і пливли. Сталося все, що мусило статись.

1964, Рангун — Київ

ХЛОПЕЦЬ ІЗ ПЛАЦДАРМУ

Десь удома серпанкові простори струменяться під сонцем степів, земля дихає весняно, над полями — прозорість до найдальших обріїв, а тут щодень тумани, щоніч багно і з хмар, низько навислих над плацдармом, ллють холодні, якісь ніби чорні дощі.

Цей наш тяжкий передвесняний плацдарм за річкою, за Гроном, як дорого він нам дістався... Ранніми ранками накочуються холодні тумани, суцільним хмаровинням затягують багнисті, ще не зовсім відтанулі після зими поля довкола Барта та Камендіна — так

називаються населені пункти, що їх належить утримувати нашим полкам. Весь плацдарм — невилазна багнюка, талі води, підступаючи до наших позицій, заливають бліндажі, траншеї, вогневі, затоплюють викопані на повен зріст окопи. І нічим становища не змінити — солдатові доводиться вдень і вночі стояти в крижаній глиняній каламуті, не сходячи з місця тримати свою частинку плацдарму серед цих підступних, що повсякчас прибувають, весняних вод.

Поруч з іншими стоїть в окопній воді також і земляк мій Іван Артеменко, хлопець із наших степів, його не обтяжують думки про майбутні ревматизми, що непокоять декого з літніх бійців, йому на думці зовсім інше:

— Весна іде, братці!.. Весна-красна, як кажуть у нас...

Родом Артеменко із тих місць, де людину обіймають «серпанкові простори» (його вислів), де степами протікає Калка, згадувана в літописах річка, що бачила одну з найкровопролитніших битв історії. Це ж там, на Калці, колись дружини Мстислава Удалого та Данила Галицького зітнулись у тяжкому двобої з хижими ватагами перших Чингісханових орд. Не раз ми чули розповіді нашого друга про далеку річку його дитинства, яка в сиводавні часи «аж закипала, аж із берегів виходила», коли незліченна ординська кіннота кидалась по ній уплав, а в наші дні тихо тече серед степового різнотрав'я, щоліта ваблячи радгоспну дітвору своїми, хай і не глибокими, але чистими й ласкавими водами.

— Влітку майже не видно нашої Калки,— розповідав нам у тихому захваті Артеменко,— десь там ледь ворушиться вона по дну вибалка, поміж величезних лопухів та будяків, що з обох берегів нависають над нею... Але ж яка живуча! Візьмімо ось річку Берду, вона в античні часи була такою повноводою, що й грецькі кораблі заходили, а тепер ця Берда майже зникла, в інших балках річки теж давно повисихали, тільки наша красунечка степова все ще ворушиться, сльозиться між лопухами... Видно, живлять її сильні підземні джерельця.

Під час його розповіді до сліпучості зримо уявлялась нам та світленька незниклива річечка, що десь там в'ється, тече й тече серед степової духоти, уявлялись і ті сиві полини та бур'яни над нею, і спека полуд-

нева, що аж дзвенить серед літньої тиші. А тут, в окопах, ноги наші німіють, клякнуть у крижаній окопній бовтаниці, що нам здається навіть холоднішою за сніг.

— Була зима, настали відзимки, клята пора,— чуємо подеколи незлобиве від командира роти.— Де вчора сніжок білів, сьогодні он уже рівчак-водорий...

Розбряклі від води окопи весь час обвалюються, всі ми забагнючені до вух, ждемо не діждемось, коли настане час підміни, і ми вночі зі всіма осторогами виберемось звідси, щоб десь там у Камендіні, в теплій мадярській хаті, відігріти свої закоцюблені душі, почиститись, привести себе до вигляду більш-менш цивілізованого.

Ніхто, мабуть, так, як солдат, не здатен відчути дорогоцінність звичайнісіньких речей, що виповнюють людське буття. Згадайте, якого щастя ви зазнавали від самого подиху людського житла, де війне на вас затишком, теплом і надійністю простої оселі, де мовчазний вусатий господар і його привітна господиня співчутливим поглядом зустрінуть вас, перемерзлих, перетомлених, а хазяйська дочка Пірошка з-поміж усіх прибулих зірким своїм оченям вирізнить цього чорнобрового нашого Артеменка, що вже усміхається їй навстріч. Тільки хлопець переступить поріг, дівча так і спалахне своїми рум'яними щічками, і хоч, здається, мусила б вона знітитись, сховати погляд у ніяковості, а все ж несила їй це зробити, очей і далі з нього не зводить. Од тієї миті ми відчуватимем присутність у цій хаті людського щастя, воно ледь бринітиме довкіл, раз у раз сяйне в поблиску юних очей, в цнотливій соромливості — її, в незвичній, явно піднесеній веселості — його.

Хіба ж не зворушливо було спостерігати, як Пірошка, примостившись на лаві, тримає люстерко перед Іваном, тримає його з щасливою терплячістю, а він тим часом проводить бритвою по своїй вкритій сірим пухом, ніким ще, мабуть, не цілованій щоці. І вона стає одразу чистою, і сам хлопець при цьому аж світлішає. Батько й мати Пірошки теж подеколи кидають погляди в їхній бік: на дочку та на юнака солдата, біля якого вона в'ється, і не раз, певне, подумається господарям хати про нелюдську жорстокість війни, яка отаких зовсім молоденьких чиїхось синів забирає на свої тяжкі випроби. А потім, коли хлопець пришиває гудзи-

ка на гімнастерці, то й Пірошка, схилившись біля нього, щось там йому дораджує, видно, напоумлює, як це краще зробити, а коли він береться комірець підшивати і рубчик у нього трохи кривуляє, то дівчина, вихопивши з його рук шитво, сама вже своїми спритними пальчиками дає тому комірцеві лад. І не одному з нас, дивлячись на цю юну пару, схилену чолом до чола над своїм шитвом любові, пригадається зі щемом душі щось і своє, далеке, нині недосяжне, та все ж найніжніше, найдорожче в житті. Блискаючи голкою, пальці Пірошки час від часу торкаються його пальців, так, ніби зовсім випадково, невнарок, і згодом, коли вони обоє, вмостившись на стільчиках біля печі, чистять разом картоплю, видно буде, як знову руки їхні, зблизившись, торкаються одна одної і одразу ж розлітаються, ніби від удару струмом. Обличчя в обох весь час будуть розшарілі, очі променитимуться, і це, може, буде та рідкісна мить, коли людське обличчя постає перед тобою в сяйві краси, в ореолі щастя.

— Іва... Іван...— завчає вона його ім'я і зводить на Артеменка своє ангельське личко, наївне, великооке.

Чистити картоплю, чи то пак на мові господарів «крумплі пуцоліть»,— це для нас потім і в окопах стане ніби жартливим паролем, час від часу котрийсь із окопників, як про щось найжаданіше, мовить до сусідів, коцюрблячись від холоду:

— Коли це знову тепер нам випаде «крумплі пуцоліть»?

І гляне при цьому з лукавим прижмуром ока на Артеменка, котрий відповість жартунові поглядом теплілим, повним присмути і вдячності.

Та це згодом, поки що ж у цій затишній мадярській хаті панує ідилія.

Після вечері, коли хлопці, причепурившись, якісь мовби очищені й відмолоділі, вільно порозстібавши коміри гімнастерок, негучно заведуть біля печі своїх далеких домашніх пісень, тоді знову край столу буде видно юну пару, що, схилившись голова до голови, знайшла собі ще одне, дороге для душі заняття. Дівча розіклало папір і, водячи олівцем, щось пробує розтлумачувати нашому другові, раз у раз чутиметься звідти її стишене й жагуче «тудом», «нем тудом» (розумієш, не розумієш), потім олівець опиниться в Артеменковій руці, і тепер уже він щось жваво малювати-

ме на папері, показуючи намальоване Пірощі. Коли потягнеться тонюсінька голуба жилка на папері, так і знайте, що то струменить ота його історична річечка, яку він мовби дарує зараз Пірощі:

— Оце і є вона, красунечка наша степова!..

Уявляємо й ми її, то ледь помітну, то давню, повноводу, де коні пливуть, і вся вона між берегами від кінноти кипить!

Якщо ж там з'являться з-під олівця дерева з кучерявими кронами, то треба розуміти, що то розкинувся колгоспний сад, чиї перші квартали Іван разом з батьком насаджував перед війною у себе в степах.

— Тудом, тудом, ка-ра-шо!..— щебече дівчина біля нього, щораз наново розквітаючи. «Тудом», тобто вона збагнула, дотямлює, чим Іван займався в житті і чим зараз живе в своїх мріях. З півнатяку Пірошка вловлює бистрим оком суть його малювань, і їм обом так радісно стає, що знайдено спільну мову,— нікому, певне, не вдається так швидко й безпомильно порозумітися між собою, як закоханим!

В щасливому забутті зайняті вони біля столу своїм малюванням, перебувають обоє в цілковитому безчассі, бо час, як відомо, для закоханих перестає існувати. Одначе грізний, наповнений темрявою простір за вікном не зника, глухі, віддалені погуки плацдарму, вони не забувають про нас, і ось настає вже та мить, коли, як посланець самої темряви й небезпек, вбігає до хати зв'язковий,— він скаже нам те, що треба сказати. І на півслові урветься недоспівана пісня, всі ми схоплюємось, і Йван, сахнувшись від столу, звично накидає на плечі просушену свою шинелю, затягує ремінь, а Пірошка, сполохано занімівши в кутку, розширеними від жаху очима стежить за кожним рухом юнака.

Прощай, хата, тепла, привітна!

З порога пірнаємо в темряву, в мокву, під низьке, важке небо плацдарму.

Дівчина, вибігши навздогін, ще якусь хвилю стоїть на веранді, вкрай розтривожену постать її, тонку й стебелясту, в довгій рясній спідничині, шарпає вітер, Артеменко, озирнувшись на ходу, уже від колодязя з журавлем догукне шарпким, зболеним голосом:

— Іди вже, Пірошко, йди!

Тобто до хати вертайсь, щоб не застудилась,—

здорова будь та чекай, доки він, місячи своєю кирзою осоружну багнюку плацдарму, знов повернеться сюди домальовувати Калку та свій ефемерний сад.

Зі скляним тріском під ногами тріщить прихоплена нічним морозом грязюка, чавимо її своєю кирзою, за кожним кроком вириваємо з чоботом цілі пуди землі і нахнюплено чвалаємо в темряву, під небо, що дедалі ніби нижчає і в якому, замість зірок, лиш мертві спалахи ракет з'являються далеко десь, над нейтральною, чи навіть ближче, над переднім краєм, над розкислими тими окопами, де зараз хлопці дубіють в льодяній воді, ждучи нашої підміни.

Як для війни, на плацдармі порівняно тихо, він мовби пустельний. Однак Артеменко знає, що вся ця тиша й безлюддя оманливі, бо якщо батареї — то десь вони між пагорбами, в складках місцевості, якщо люди, то вони по траншеях, по бліндажах. Полки трьох гвардійських дивізій зарились тут по окружності в землю, тисячі очей з-понад брустверів день і ніч чатують передній край та нейтральну зону, в глибині душі сподіваючись, що, може, тут, в цих багнистих полях, і війна стоклята закінчиться, станеться, може, навіть так, що цей плацдарм буде для них завершальним, і постріл останній на землі пролунає саме тут, на плацдармі, після чого настане тиша свята, всепланетарна.

З такими думками визиркуватиме вранці Артеменко з окопу, бачитиме за полями знайомий, з потемнілою кірхою Камендін, де зосталася Пірошка, чия усмішка світить йому аж сюди.

А ген далі, за річкою, гори хмурять гранітні лоби, поглядаючи на плацдарм. Скелясті верхогір'я де-не-де ще рябіють плащ-накидками останнього, досі не зітлілого снігу. Авіації нема — низьких сутенястих хмар літакам не пробити. Зрідка серед полів снаряд вибухне. Клубок диму з'явиться, і одразу ж вітер звіє ту дику нічийну кульбабу війни.

Від села хтось безстрашно поїхав у глиб плацдарму на змучених своїх коненятах,— пустився саньми; хоч на дорозі там зараз більше грязюки, ніж снігу. О, якби й справді тут останній постріл гвардійцям пролунав! В одну мить всі оті гори заквітли б, і перетомлені ми, піднявшись із брудних своїх окопищ, як ангели, полинули б у голубі небесні сфери, щоб там, опинившись

у недосяжності, після всіх безсонних ночей нарешті виспатись на білих пуховиках хмар!

Пірошка, вона зараз була наче поруч, невідступно панувала в Артеменкових думках, в його окопних ночах. Хіба міг думати солдат, що плацдарм його так ощасливить? Хіба міг передчути Іван, де й кого покохає, хіба міг знати, що явиться йому таке яснолике дівча за темним оцим Гроном, нічим не схожим на його степову Калку? В далекім краю зустрів своє перше кохання, у чужинецькім селі, де купи ящиків з боєприпасами по дворах, де лунають у хатах жарти гвардійські та дзвенить хвилюючий сміх молодих мадярок. А втім, передчуття чогось незвичайного Артеменко носив у собі постійно, і ось воно сталося. Сам незчувсь, як зародилось, зазоріло кохання, бо хіба ж не так зветься оцей стан постійної піднесеності, щасливої наповненості душі, стан, в якому він на плацдармі весь час перебуває.

Ах, плацдарм! Що Артеменкові зараз всі ці небезпеки, і мертві ракети ночами над нейтральною, і холоднеча та бруд окопний, адже це зморне, нестерпне стояння не вічне, адже трохи ще потерпи, і дадуть підміну, і ти з переднього краю знову з'явишся там, де на порозі тебе зустріне розшаріла, сяюча Пірошка.

Ніщо на плацдармі ніби й не віщувало нам лиха. Облаштовувались, як для тривалого життя, звикаючи до одноманітності окопних буднів. І лише подеколи ночами у вологій темряві за нейтральною, надто ж коли вітер був звідтіля, ставало нам чути з моря пітьми дивні якісь гули, що про їх причину плацдарм дізнається значно пізніше: це там, на великій залізничній станції, під прикриттям темряви й нічних туманів, розвантажувались війська, терміново перекинуті ворогом сюди із свого західного фронту, з Арденн. Фашистське командування вирішило будь-що взяти реванш тут за поразки на інших фронтах і тим-то гнало й гнало сюди ешелони військ разом з численною найновішою технікою.

І ось якоїсь там ночі броньовані армади «тигрів» та «пантер», потайки накопичувані ворогом, навально рушили на плацдарм, з ревінням та скреготом полізли з туману, ламаючи з ходу наші польові оборонні споруди, шквалом вогню накриваючи все живе.

Виповзаючи з туману, броньовані чудиська несподі-

вано виникали зовсім близько, прасували окопи нашої оборони, здиблюючись, навалювались на бліндажі, чавили гусеницями людей; стогони та крики поранених тонули в гуркотах пальби. Вже в перші хвилини бою було порвано всі лінії зв'язку, і артилеристам доводилось бити по танках з прямої наводки, «тигри» спалахували тут і там серед розбагнючених полів,— весь плацдарм став невдовзі суцільним ревищем, окутався туманом і димом, всеохопним чорним хмаровищем, що його в усіх напрямах пронизують блискавки вогненних залпів, гостро видних навіть і в тумані. Застугоніло вдосвіта, і невпинно стугоніло далі, і здавалось, не буде кінця-краю цьому побоїщу, цій розправі над плацдармом.

Нема більшого жаху, аніж бачити, як сталеві гусениці на очах перемелюють поранених, волаючих людей. Той, чию мову ти щойно чув, чий посміх чи навіть жарт тільки-но тебе підбадьорював, в якусь мить стає кривавим місивом, ще одне життя зникає у переритій багнюці серед розвалених траншей. Тилів більше не існувало, всюди був лише передній край,— від піхотинських, перетворених у чорторії окопів, від командних пунктів та вогневих позицій батарей до самого Грону, до його єдиної, наскрізь простріляваної переправи стугоніла суцільна невщухаюча битва. В єдиноборство з танками серед відкритого поля вступали піхотинці, артилеристи, мінометники, штабники, найзатятіші сутички спалахували вже й на подвір'ях палаючого Барта та Камендіна,— там бої точились найдовше, бо ті, кого не розтерзали танки, з усіх полів стікались сюди, до цих, уже охоплених пожежами населених пунктів, де ще можна було захищатися, бо ж повні ящики патронів та гранат лежали купами по дворах, бери скільки хоч — і в бій, у бій.

Цивільні, рятуючись, всіма сім'ями поховалися в льохах, і лише з одного вікна раз у раз визиркує смертельно бліде від переляку дівча, йому видно, як перебігає подвір'ям, весь у крові й багнюці, Іван Артеменко з гранатами в обох руках, він не бачить нікого, не помічає крові на собі, бо тут для бійця існує тільки ціль, яка з'являється у вигляді забарложеного бронетранспортера з-за рогу сусіднього будинку.

Кому судилося тут вижити, пекло плацдарму запа-

м'ятається, як щось незмірно жахливе, найжахливіше з усіх кошмарів війни.

А після всього ті, що зостались, під скелею в мокрих шинелях сплять, обійнявши гвинтівки. В смертельній утомі попадали тут, куди снарядам уже не дістати. Прокинувшись, переглядатимуться, мовби не вірячи, що живі. І кожен таїтиме в собі почуття провини за втрачений плацдарм, ніби саме він причинець того, що трагедія сталася, що стільки люду полягло, не дійшовши до жаданого дня перемоги, так близько бувши від неї. Похнюплено смалять махорку під скелями, і розмовляти не хочеться, і власне життя для кожного ніби втратило смак. Якщо зрідка похмуро й перекинуться між собою словом, то хіба лиш про те, хто кого бачив востаннє і за яких обставин, кому що гукнув товариш із саней, коли його разом з іншими везли до переправи смертельно пораненого в живіт, коли, підбігши на мить, ти ще загледів очі товариша, невпізнанно ясні, налиті сльозою прощання.

Все на плацдармі звершувалось на бігу, на льоту, відчуття часу змістилось, мов на іншій планеті. Навіть і не сказати, скільки все це тривало і чи дух свій ти хоч раз перевів, перш ніж знову кидатись туди, де на тебе чекав бій денний, бій нічний, бій безконечний, може, останній...

Кілька днів і ночей таборились під скелями, збираючись рештками підрозділів, поволі приходячи до тями.

А де ж Артеменко?

Що з ним? Кому зустрічався? Хто розповість нам про нашого наймолодшого товариша, про одного з тих численних, що пропали безвісти на плацдармі?

Не було його серед нас, лише знайшовся котрийсь із сусідньої роти, хто бачив Артеменка, коли він з гранатами кинувся навстріч бронетранспортерам у Каменді́ні. І комбат наш вже при світлі заграв нібито встиг упізнати його з-поміж тих, хто йшов на єдиноборство з танками. Навіть і хоробрих дивував там хлопець своєю безстрашністю, в стані бойового шалу кидався з гранатами, здавалось, на видиму й неминучу смерть, а чим це для нього кінчилося, ніхто сказати не міг. Артеменко тепер мовби виростав у наших очах, згадувалось нам, як він змінився, закохавшись на плацдармі, тепер навіть запитань не ви-

никало, чим він, не так щоб і вродливець, завабив оте чарівне мадярське дівча. Своєю поетичною душею заполонив, чистою й непорочною, своїми усмішками, які й для всіх нас на плацдармі променилися такою веселою силою життя.

А після трьох діб він з'явився. Голова перебинтована і ліва рука на підв'язі; десь встигли надати йому допомогу, і хоч з обличчя змарнілий, а в очах бадьоре зухвальство людини, яка перевірила себе у найтяжчих випробах. Командир батальйону, котрому вдалося вихопитися із-за Грону в числі останніх, сповістив нам тепер, що багатьом, хто відзначився на плацдармі, світять бойові нагороди, і що Артеменка, хоч хлопець і влюблений протизаконно, він теж подає на орден Слави, та ще й додому буде сповіщено про його подвиги під час боїв у Камендіні.

В медсанбат Артеменко йти рішуче відмовився, і на його волю було зважено, можливість залишитись біля своїх він сприйняв теж як нагороду. Піде, зроблять йому перев'язку, і знову хлопець до нас, у свою мінометну, неабияк поріділу на плацдармі. Коли цікавиться хто його пораненням, відповідає коротко:

— До весілля заживе.

А першу перев'язку, виявляється, зроблено було йому — ким би ви думали? Вона, Пірошка, власними руками перев'язала його, ба навіть життя йому врятувала, переховавши пораненого в льоху, а потім сама ж і вивела вночі на край Камендіна, показавши, як найближче добутись до Грону... І найбільше Артеменка зараз непокоїло, чи вдалося їй самій уникнути небезпеки, чи не схопили її ті п'яні, озвірілі салашисти, що кувалдами добивали біля кузні наших поранених. Бо, якби дівчина потрапила їм до рук, то помстилися б на ній, там пощади не жди. Сидячи під скелею, Артеменко, бувало, подовгу дивився на Камендін, що якось аж зловісно зачаївся за Гроном, вирізняючись плямами своїх червонястих черепичних дахів та гостроверхою кірхою посеред села. Прикипівши поглядом, ніби ждав хлопець якоїсь з'яви звідтіля, ніби ось-ось мав випурхнути над дахами образ тієї, котра для нього була тепер в усьому світі єдиною, незамінною ніким.

Сто лих переживши, випорснув із того пекла, де, вже й поранений, бився з наповзаючими бронетран-

спортерами, не загинув там, де тричі міг би загинути, хіба ж не чудо? І не увіруєш хіба після цього, що, може, й саму смерть від тебе відводила чиясь найдорожча тобі рука?

Мабуть, справді цілющими були для Артеменкових ран оті перші перев'язки, зроблені ніжними руками коханої дівчини, бо вже невдовзі він годен був виконувати свої вояцькі обов'язки і почуття мав таке, що віднині його життю не буде кінця.

І можна уявити, який настрій охопив Артеменка, коли після пекла плацдарму, після хмурості й пригніченості наших подальших важких переходів у скелястих горах, з їхніми вітрами, бурями, з якимись не по-весняному студеними й справді мовби чорними дощами, нарешті якогось там дня визирнуло сонце, й потеплішало враз, і перед очима нам сяйнула в долинах білопінна повінь розквітлих словацьких садків! Квітувала, здавалося, вся земля, біліли всі схили та пагорби, і навіть уподовж доріг скрізь нас зустрічали до самих вершечків облиті цвітом, наповнені сонцем та бджолами черешні.

— Це ж і там, у Камендіні, усе заквітло,— чули ми схвильоване від Івана.

Ясно було, що думалось йому в ці хвилини про Пірошку, не раз і вголос вимріювалось хлопцеві, як війна ось-ось скінчиться, і він опиниться якимось дивом-чудом там, де зосталася його кохана дівчина, і як вони, взявшись за руки, поволі підуть у глибину свого весняного райського саду.

Війська рухалися вперед майже без стрілянини, якесь аж незвичайне затишшя супроводжувало нас на маршах, багатьом здавалось, що все найтяжче уже позаду, відомо було, що й наш той кривавий плацдарм невдовзі став могилою для ворога,— інші гвардійські полки довершили справу. Отже, всім нам у ці дні світ розвиднявся, почували ми себе людьми, яким віднині даровано життя, і ця переповнена сонцем, аж сяюча у цвітінні садків весна відтепер квітуватиме для нас вічно.

Та однієї ночі знову довелось довбати кирками каміння під схилом гірським, лаштувати вогневу серед фруктових дерев, чиє гілля зараз не вабило, а скорше заважало мінометним обслугам. Після ночі на світанні ми побачили, де опинились. В садах опинились, серед

розквітлих персиків, де ніжні, біло-рожеві суцвіття аж торкалися наших облич! А коли довелось відкривати вогонь, то після кожного пострілу пелюстки сипались просто на розпечені жерла мінометів.

Потім був артналіт скаженої сили, був шквал дико виючого металу. На наших очах чорним вогнем трощило, спотворювало квітучі дерева, і від снарядних та бомбових ударів здригались граніти всього передгір'я. Удар, удар, і так без кінця...

Назавжди зостався Іван Артеменко в тому саду. Якісь хвилини після артнальоту він ще жив, і коли ми посхилялись над ним, виразно чути було, як губи його, бліднучи, в знемозі повторювали одне тільки слово:

— Пірошка... Пірошка...

Обличчя його в росинках солдатського поту, чисте юне обличчя, що на нього мадярське дівча так закохано видивлялось на плацдармі, зараз поймалося блідизною аж сірою, мінилося, швидко линяло на очах, росинки поту на лобі блищали застигло, а очі, які ще недавно усміхались до нас на маршах, весело променились, повні юнацького блиску й життя, тепер нічого не помічали: ні товаришів, ані дерев, знівечених снарядами, ні неба над ними по-весняному високого,— в молодих цих очах уже зринала туга згасання, туга невідворотна, найостанніша.

Людині завжди важко розставатися з життям, та стократ важчим є це розлучання для душі молодої, ненажитої, коли дихання обривається дочасно і світ тобі гасне саме тоді, коли тебе десь чекає любов.

Через багато літ випало мені побувати в рідних краях мого товариша, біля степової Калки. Річечка виявилась саме такою, якою і виникала нам із Артеменкових розповідей, постала, власне, струмочком, що переблискував по дну степової балки, майже губляючись серед навислих із берегів величезних лопухів та будяччя. Млів спекотною духотою день, чебреці пашіли терпким прадавнім духом, де ми поволі йшли з Артеменком-старшим, Івановим батьком, теж фронтовиком. Сховавши глибоко свій біль, розпитував він про сина в усіх подробицях, розпитував майже доскіпливо: коли ми з ним потоваришували, де були разом, та найбільше хотів знати, як відзначився син на плацдармі і що то була за дівчина, про яку Іван написав в одному з останніх листів. Довелось розпо-

вісти, яке то справді славне було дівча, і як уже згодом, після Перемоги, коли ешелони наші один за одним відправлялись із Балатону додому, в останній момент перед нашим вагоном з'явилась серед проводжаючих юна дівоча постать в рясній спідничині, і хтось шарпнув мене за плече:

— Глянь, Пірошка!

Вона швидко, аж підбігцем ішла уподовж ешелону, що вже рушив, жадібно, з надією зазирала до навстіж відкритих, переповнених бійцями вагонів, а очі її були такі неспокійні, шукаючі...

Ми окликнули:

— Пірошко!

Вона впізнала нас і на бігу щось заговорила пристрасно, по-своєму, лиш могли ми догадатись: де він? Чи він тут, Іванко з плацдарму?

Ешелон набирав швидкість, і доки ми віддалялись, дівчина все бігла й бігла, аж доки постать її й загубилася серед натовпу...

Артеменко-старший слухав, нічим не виказуючи стану своєї душі, ще раз перепитав про той артналіт, де серед весняних дерев обірвалось Іванове життя.

Потім ми їхали газиком обіч якихось кам'янистих пагорбів, де по схилу серед трав, випинаючись, зблискували величезні граніти, і батько мого товариша пояснював, що це місця заповідні, звуться вони Кам'яні Могили, і що звідси, власне, вже бере початок Донецький кряж. У світлі фар виникала раз у раз трава якась незвично висока, може, що цілинна чи тому, що це була трава нічна.

— Рослин тут безліч видів,— казав Артеменко-старший.— Ніде, мабуть, на землі не зосталось такого багатства флори...

Вже при зорях показував мені сад, який вони колись разом із сином закладали. Просто зі степу в'їхали ми в алею плодових дерев, їм, здавалось, не буде краю. Все нові й нові виникали квартали кальвілів, симиренків, джонатанів, гіллясті дерева гнулись під вагою плодів. Зайшла між нами мова про Левка Платоновича Симиренка, батька українського садівництва, з працями якого Артеменко-молодший, виявляється, не розлучався, коли вчився в технікумі садівництва. Симиренкова «Помологія», за словами батька, можливо, й визначила тоді Іванів життєвий вибір.

— Та якби ж не війна...— чую тихе, мовлене крізь стриманий біль.

Зупиняємось посеред саду, де колодязь із журавлем, як на подвір'ї у Пірошки в Камендіні. Вода глибоко, і зірки поблискують у ній. Все ніби заслухалось у цей світ нічний, безшелесний.

Дерева стоять тихі, в задумі, небесний зоряний плацдарм проглядає до нас крізь верховіття. В сутіні неподалік жебонить садовий аричок, булькає голосом дитинним, голосом життя.

1985

Примітки

Зібрання творів Олеся Гончара видавалися в 2-х томах (1954), в 4-х томах (1959—1960), в 5-и томах (1966—1967), в 6-и томах (1978—1979). Російською мовою — в 2-х томах (1951), в 5-и томах (1973—1975).

До першого тому входять фронтові поезії, трилогія «Прапороносці», новели «Модри Камень», «Весна за Моравою», «Ілонка», «Гори співають», «За мить щастя», «Хлопець із плацдарму».

«Фронтові поезії» вперше публікувалися у дивізійній газеті 2-го Українського фронту «Советский богатырь» в 1944—1945 роках. Видатний російський письменник Михайло Алексєєв, який тоді працював у редакції «дивізіонки», згадував: «Олесь читав вірші, написані по-українському. У нас не було перекладача, та нам і не хотілося перекладати іх на російську — до того задушевні й зрозумілі були вони в оригіналі. Але ми не знали, що з ними робити. Наша друкарня не мала українських шрифтів... І тут раптом згадали, що не вистачає по суті однієї тільки літери «і» і що варто лише перевернути окличний знак, як ця проблема буде найчудовішим чином вирішена: ми одержимо саму що не є справжню «і». На ранок газета вийшла з віршами Олеся... До самого кінця війни час від часу в «дивізіонці» друкувалися вірші Олеся Гончара» (Алексеев М. Избранные произведения в 3-х томах.— Т. І.— М., 1981.— С. 244—245).

Після війни в 1946 р. в газ. «Молодь України» були опубліковані вірші «В королівському замку» (6.03), «Знамено полку» (29.03); в «Літературній газеті» — «Піхотинець», «Землячка», «Танкіст» (7.03), «Майстер» (11.07); в журн. «Дніпро» — «Танкіст» (№ 3), «Трансільванський марш», «Спека в горах» (№ 5), «Майстер», «Знамено полку», «Словацький партизан» (№ 9).

Фронтові поезії входили також до 4, 5 та 6-томних зібрань творів письменника.

Окремим виданням «Фронтові поезії» вперше вийшли у видавництві «Дніпро» (редактор Б. Олійник), до збірки вперше додано поезії «Віхола», «Мене війна веде все далі», «Гірський етюд». У передмові до збірки Олесь Гончар писав:

«Перечитавши свої фронтові поезії і досить скромно іх оцінюючи, автор однак вважає, що ці давні, подеколи, може, й кострубаті рядки — як не дивно — зберегли й через десятки літ свою первісну емоційну навантагу, внутрішню щирість, отже, й мають право на зустріч із читачем.

«Поетичний пунктир походу» — так колись було названо твори цього фронтового циклу, і, здається, й сьогодні з таким визначенням можна погодитись. Людина, як відомо, перебувала на фронті в умовах виняткових, до краю суворих, обставини складалися так, що навіть натурам з художніми нахилами дуже рідко випадала можливість для творчого самовияву. А душа ж прагнула виповісти свої почуття, відгукнутись на довколишнє, хоча б нашвидкуруч зафіксувати — для себе, для друзів — своє пережите.

Ось так це й народжувалось. Якісь згустки юнацьких вражень тут знайде читач, замальовки інтимних настроїв, тих чи тих душевних станів одного з учасників походу.

«Конспекти почуттів» — ще й так мовилось про ці віршовані мініатюри. Той, хто знає «Прапороносці», певне, помітить, що «Фронтові поезії» автора часом уже несли в собі зародки, ембріони тих образів, які згодом дістають свій розвиток у трилогії.

Мріялось тоді авторові, що ця книжка в нього буде першою, а виходить вона друком — через сорок літ.

Отже, ще один голос звідти, з далекого...

Ті, за чиїми плечима фронти, безмірні далечі визвольного походу, сподіваюсь, знайдуть у цих юнацьких довірливих записах щось близьке своєму серцю; а можливо, чимось доторкнуться ці рядки й душі тих, кому випала інша доля, хто виростав і формувався уже по цей бік золотого екватора Перемоги...»

Російською мовою в перекладі Л. Вишеславського цикл фронтових поезій було надруковано в журналі «Радуга» (1985, № 5), в газ. «Красная звезда» (6.04.1985). Вірш «Знамено полку» — в газ. «Правда» (9.05.1986) в перекладі В. Демидова.

Трилогія «Прапороносці» вперше публікувалася в журн. «Вітчизна»: книга перша «Альпи» — 1946, № 7—8; книга друга «Голубий Дунай» — 1947, № 1; книга третя «Злата Прага» — 1948, № 9.

Окремою книжкою «Альпи» вийшли в 1947 р. у вид-ві «Радянська Україна» (додаток до журн. «Україна»). Таким же виданням 1948 р. побачили світ «Голубий Дунай» та «Злата Прага». «Злата Прага» виходила також 1949 р. в «Радянському письменнику» та «Молоді».

Під назвою «Прапороносці» перші дві книги трилогії вийшли в 1947 р. майже одночасно у вид-вах «Радянський письменник» (два видання) та «Молодь». Повністю трилогія вперше надрукована в 1948 р. у вид-ві «Радянський письменник» з ілюстраціями М. Глущенка. Того ж року роман увійшов до першого «Вибраного» письменника. 1949 р. трилогія видана була Держлітвидавом України та вид-вом «Радянська Україна», 1950 — «Радянською школою». Потім роман

«Прапороносці» у республіканських видавництвах видавався в 1952, 1954, 1956, 1959, 1962 (подарункове видання з ілюстраціями І. Селіванова), 1965, 1966 (двічі), 1967, 1971, 1973, 1975 (з гравюрами В. Лопати), 1977, 1978, 1981, 1985 рр. Всього українською мовою — 31 видання.

Російською мовою «Прапороносці» вперше друкувалися в журн. «Новый мир»: «Альпы», 1947, № 3; «Голубой Дунай», 1947, № 8 (переклад Тетяни Стах); «Злата Прага» — 1949, № 1 (переклад Л. Шапіро). Окремим виданням перші дві частини трилогії вийшли в «Молодой гвардии» (переклад В. Россельса) в 1947 р.; у 1948 р. в «Роман-газете» (№№ 11—12), «Советском писателе», «Воениздате», «Правде» (переклад Л. Шапіро), у вид-вах Іркутська, Курська, Риги, Челябінська, Магадана, Пермі. 1949 р. роман виходив у Гослитиздате, Воениздате, «Советском писателе», у вид-вах Куйбишева, Риги, Магадана. В 1950 і 1951 рр. вийшло по два видання трилогії, 1952 — чотири видання, 1953 і 1955 рр.— теж по два видання. Потім роман видавався в 1957, 1960, 1963, 1970, 1973, 1976, 1980, 1982 та 1985 рр. Всього — 44 видання у перекладі на російську мову.

Роман «Прапороносці» видавався мовами народів СРСР у Білорусії (пер. В. Кравченка та І. Мележа), в Литві (пер. Е. Межелайтіса, Й. Рудзявічюса), Азербайджані (пер. Ю. Азимзаде), Вірменії (пер. А. Вардапетян), Грузії (пер. Д. Касрадзе та С. Пашалішвілі), Естонії (пер. Х. Раудсеппа), Казахстані (пер. Д. Орманбаєва), Латвії (пер. Віри Кацени), Молдавії (пер. Г. Ревенка), Таджикистані (пер. Е. Муллокондова), Туркменистані (пер. Б. Сейтакова та Т. Таганова), Узбекистані (пер. Х. Ахмерова), в Кабардино-Балкарії (пер. Х. Шарітова), в Комі республіці (пер. С. Раєвського), в Татарській (пер. А. Єнікеєва) та Чуваській (пер. Н. Любимова) республіках. Мовами народів СРСР роман вийшов 22 рази.

Понад 50 разів трилогія «Прапороносці» виходила іноземними мовами. В Угорщині роман видавався 7 разів (пер. Жужі Раб, Ш. Ласло), в Болгарії — 5 (пер. Х. Лєвенсон, Пенки Кинєвої), в Чехословаччині — 11 (пер. на чеську Рудольфа Гулки, Олени Моравкової, на словацьку — Т. Кресанкової, Ю. Андрічік), в Румунії — 3 (пер. М. Влад, М. Аксенте, А. Рогоз), в Польщі — 3 (пер. К. Малиновської та М. Долинської), в Югославії — 3 (пер. Н. Ніколича), в Німецькій Демократичній Республіці— 6 (пер. М. Буш, В. Гоепп), в Монголії (пер. Г. Амар), у В'єтнамі (пер. Ву Ань, Хо Ту Нам, Фам Нги), в Албанії, Кореї. Англійською мовою роман виходив у перекладі Н. Іохеля (М., Вид-во літератури іноземними мовами, 1948, 1950).

Роман «Прапороносці» відзначений Державними преміями СРСР за 1947 р. («Альпи» і «Голубий Дунай») та за 1948 р. («Злата Прага»).

Трилогії «Прапороносці» присвячено багато літературно-критичних праць. 25 травня 1947 р. газ. «Правда» відзначала: «Всі радянські воїни, які діють в романі Гончара, надовго запам'ятовуються, так, наче вони були й твоїми соратниками і все пережите й бачене ними було тобою пережите. Багато картин в романі залишають незгладиме враження. Але найголовніше, що приваблює в цьому романі,— його глибина, свіжість. У ньому розкривається незрівнянна ідейна, духовна, моральна перевага радянських людей, які виконали для всього людства свою священну визвольну місію». «Прапороносцям» були присвячені статті Л. Новиченка, Л. Коваленка, В. Кожевникова, В. Бережного, С. Шаховського, О. Борщаговського, Б. Буряка, В. Козаченка, Ю. Смолича, А. Шияна, І. Білодіда, Є. Долматовського, С. Крижанівського, Н. Рибака, В. Закруткіна, Ю. Лукіна, Л. Дмитерка та ін.; книжки М. Шумила, О. Килимника, О. Бабишкіна, М. Малиновської, М. Наєнка, І. Семенчука та ін. Матеріали республіканської творчої конференції опубліковані в зб. «Прапороносці» Олеся Гончара і зображення людини на війні» (К., «Дніпро», 1985).

Юрій Яновський, який готував роман до друку як тодішній редактор журн. «Вітчизна», писав про Олеся Гончара: «Він уже займає своє місце, завойоване ним самим, його талантом, трудом, не побувавши в «молодих», бо вік не завжди збільшує талант». Павло Тичина, прочитавши першу частину роману, сказав на пленумі Спілки письменників України: «Олесь Гончар, як письменник, має далекоглядне око, непомильний слух і високопатріотичне серце» («Літературна газета», 25.09.1947).

Л. Коваленко відзначив, що «найпопулярнішою прозовою книжкою повоєнних літ в українській літературі була трилогія Олеся Гончара». Андрій Упіт писав: «Роман Гончара правдивий до найменших подробиць... Зосередженість сюжету і ніде не перервана нитка оповіді надають йому цільності добре погодженого в усіх своїх частинах і прекрасно оформленого твору».

«Прапороносці — сповідь пам'яті, совісті і правди нашого народу...— писав Юрій Бондарєв.— Олесь Гончар дорогий нам і дивовижною поетичністю, і мужньою інтонацією своїх речей, і незвичайною широтою, багатошаровістю романного діапазону». Чингіз Айтматов відзначав, що «роман «Прапороносці» криє в собі... народність погляду на життя в зображенні війни і досвід ширшого плану — те, що набуто нами у спільному інтернаціональному житті в радянську епоху».

«Модри Камень» вперше опубліковано в журн. «Україна», 1946, № 4—5; окреме видання — в Держлітвидаві України, 1948. Російською мовою надруковано у журн. «Знамя», 1947, № 9 (пер.

Л. Шапіро). Петро Панч, який був тоді редактором «України», в листі до автора писав: «Гарне оповідання. Свіже, щире, переконливе... Оповідання без поправок буде надруковано в ж. «Україна». Я дуже радий за Вас». Павло Тичина говорив на пленумі Спілки письменників України: «Його (Олеся Гончара) новели — такі ж самі сильні, як і його більші речі. Наприклад, його новела «Модри Камень» багато чим споріднена з такими творами наших славних попередників, як «Макар Чудра» Максима Горького, «Дебют» Михайла Коцюбинського, «Пісня пісень» Шолом-Алейхема».

Новела «Весна за Моравою» вперше надрукована в дніпропетровській обласній газ. «Зоря», 1947, 23 лютого; в журн. «Дніпро», 1947, № 3; російською мовою (пер. Л. Шапіро) — у журн. «Новый мир», 1948, № 2.

«Ілонка» — в газ. «Радянська Україна», 1949, 15 квітня; у зб. «За мир, за демократію», К., 1950.

«Гори співають» — у газ. «Радянська Україна», 1948, 20 листопада; російською мовою (пер. Л. Шапіро) — у журн. «Огонек», 1949, № 1.

«За мить щастя» — у журн. «Вітчизна», 1964, № 12; російською мовою (пер. І. Новосельцевої) — у журн. «Огонек», 1965, № 11 під назвою «Omnia vincit amor».

«Хлопець із плацдарму» — у журн. «Вітчизна», 1985, № 4; газ. «Радянська Україна», 1985, 31 березня і 2 квітня; російською мовою — в журн. «Огонек», 1985, № 19.

Новели Олеся Гончара багато разів перекладалися на мови народів СРСР та зарубіжних країн.

ЗМІСТ

Олесь Гончар — на відстані серця.
Іван Драч

Фронтові поезії

Атака 26
Віхола 27
Над Бугом 28
«Моя ти зоре, румунські гори...» 29
Думи про Батьківщину 30
Мене війна веде все далі 31
Ніч у Карпатах 32
Трансільванський марш 33
В гори 34
Спека в горах 35
Гірський етюд 36
Землячка 37
Плацдарм 38
«Без краю топкі болота...» 39
Танкіст 40
Слово про Мате Залку 41
Брати 42
Словацький партизан 43
В королівському палаці 44
Солдатська гордість 45
На золотих парусах 46
Знамено полку 47

Прапороносці

Трилогія

Книга перша. **Альпи** 50
Книга друга. **Голубий Дунай** 204
Книга третя. **Злата Прага** 326

Новели

Модри Камень 480
Весна за Моравою 487
Ілонка 498
Гори співають 511
За мить щастя 520
Хлопець із плацдарму 532

Примітки. *Віталій Коваль* 545

ОЛЕСЬ
ТЕРЕНТЬЕВИЧ
ГОНЧАР

СОЧИНЕНИЯ
В СЕМИ ТОМАХ

ТОМ ПЕРВЫЙ

Фронтовые поэзии

Знаменосцы. *Трилогия*

Новеллы

Киев, издательство
художесгвенной литературы
«Днипро», 1987

(На украинском языке)

Редактор *Н М. Кравченко*
Ілюстрації художників *В І. Лопати,*
М. І Стратілата, В. В. Руденка
Художнє оформлення *І. М Гаврилюка*
Художній редакгор *В. С Войтович*
Технічний рсдактор *О М Грищенко*
Коректор *Т. В Грузинська*

Інформ бланк № 3448

Здано до складання 17 09 86
Підписано до друку 23 01 87
Формаг $84\times108^{1}/_{32}$ Папір друкарський № 1.
Друк високий Гарнітура балтика.
Умовн друк. арк 28,98 Умовн фарбовідб 28,98
Обл -вид арк 29,397 Тираж 100 000 пр
Зам 6—2920 Ціна 2 крб 20 к

Видавництво художньої літератури «Дніпро»
252601, Київ-МСП, вул Володимирська, 42

Головне підприсмство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул Довженка, 3.

Гончар О. Т.

Г65 Твори: В 7-и т. Том І.— Фронтові поезії; Прапороносці: Трилогія; Новели/Передм. І. Драча, приміт. В. Коваля.— К.: Дніпро, 1987.— 550 с.

До першого тому творів видатного українського радянського письменника, лауреата Ленінської, Державних премій СРСР і Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка Олеся Гончара ввійшли фронтові поезії, широковідомий роман-трилогія «Прапороносці» та новели «Модри Камень», «Весна за Моравою», «Ілонка», «Гори співають», «За мить щастя», «Хлопець із плацдарму».

Г 4702590200—223
М205(04)—87 передплатне

84Ук7